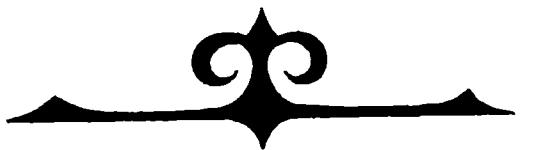

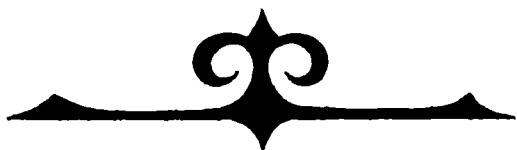
НАРТХЭР

«Эльбрус»
2001
Налышк

НАРТХЭР

ПАСЭРЕЙ ЛЫХҮЖЬХЭМ
Я ХҮҮБАРХЭР

ШІалэгъулэм папшіэ
зытхыжар
Къэрмокъуэ Хъэмидш

Литературно-художественное издание

НАРТЫ

КНИГА О ДРЕВНИХ ГЕРОЯХ

На кабардинском языке

Редактор А. К. Соиз

Художник В. Л. Захохов

Художественный редактор Ю. М. Алиев

Технический редактор Л. А. Тлупова

Корректор О. Х. Шанаева

ЛКБ № 6 от 01.10.96

**Сдано в набор 29.12.2000. Подписано к печати 26.02.2001. Формат 70 · 90¹/₁₆.
Бумага офсетная № 1. Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. п. л.
29,83. Уч.-изд. л. 21,13. Тираж 700 экз. Заказ № 430**

**Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головко, 6**

**Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33**

**Нарты. Сказания о древних героях.– Нальчик. Эльбрус, 2001.–
Н 408 с.**

ISBN 5-7680-1586-8

Нарты – герои древнего адыгского эпоса. Эта книга повествует о подвигах и приключениях нартов – Соосруко, Бадилюко, Ашемеева, Батрава, Уазырмеса и др. Книга содержит также историю этнографические сведения о жизни и быте древних адыгов, соавтавших одни из самых выдающихся ся памятников мировой культуры – нартский эпос.

В сборник включены к образцы устного народного творчества адыгов - предания, легенды, сказки к притчи.

Издание второе, переработанное и дополненное.

**Н 4702240500-008
М 125(03)-2001**

ISBN 5-7680-1586-8

© Къэрмокъуэ Хъ., 2001

Дунеижъыр, уей дуней, щымыджэмымпцIэм,
Щылъэ щхъуантIэр, уей дуней, щызэпцIагъашIэм,
Уафэ къашхъуэр, уей дуней, хъыкIэ щаухуэм –
А лъэхъэнэм, уей дуней, сыгущэхэлът.
Мыди щылъэр, уей дуней, мэлкIэ щаубэм –
А лъэхъэнэм, уей дуней, сышкIахъуэ щIалэт.
Индыхыжым, уей дуней, щIалэр щебакъуэм –
А лъэхъэнэм, уей дуней, сылIыныкъуэфIт.
Афэбгыжъыр, уей дуней, къандзэгу щыхуэдэм –
А лъэхъэнэм, уей дуней, зи лIы ГэфIыгъуэт.
Афэбг мэзыр, уей дуней, щымыч-мыбжэгъум –
А лъэхъэнэм, уей дуней, сылIыныкъуэтхъут.
Къаз и губгъуэ, уей дуней, дыщизэдихъэм,
ЩхъэкIуиер, уей дуней, къысхубогъакIуэ.
ЩхъэкIуиегурэ, уей дуней, къысхуэбгъэкIуам
А махуэм, уей дуней, сигъэтхъупаш...

СОСРЫКЪУЭ

СОСРЫКЪУЭ ДУНЕЙМ КЪЫТОХЪЭ

1

Сэтеней жыщыгъэ къищтэри Псыжь Йуфэ кІуаш. Псыжь Йуфэ здыңусым, плъэри, нартхэ я жэмыхъуэр адрышкілэ ктылухъауэ илъэгъуаш. Нартхэ я жэмыхъуэр псым къыхыхъащ – къызэпрыкІыфакъым. ИппәкІи къышыхъащ псым, ишхъэрәкІи къышыхъащ – псым пәлъәшакъым: псыхъэлъахуэ хуәдэ нәпкъым тридәэжаш. Итланэ и шабзэр зэйудзаш нартхэ я жэмыхъуэм:

– НокІуэ, Сэтеней! – шабзәшэр къиутыпщащ.

Шабзәшэм псы Йүфәм Йулъ мывә джейм зыкъыхисаш.

Мывә джейр унәм къыздихъащ Сэтеней, цы Йуданә къришкәкІри куәнсапләм хилъхъащ. Мазиц дигъәкІри еплъаш мывәм – цы Йуданәр зәпычат, мывәм бәгүү щидзати.

– Мыбы зы лажъэ иләц, – жери Сэтеней мывәр шәкудәм кІуәцИишыхъащ, чейм ирилъхъэри зәщиуфащ. Мывәр бәг ззпытт.

Мазибгъу дәкІри, мывәм шәкудәр къызэпхитхъащ, дәп жъэражъәши, уелусэ хъуркъым.

– Лъәпщ езгъэлъагъунщ, – жери Сэтеней мывәр Лъәпщ и кІышым ихъащ, афәм кІуәцИишыхъри.

Мывәм къеплъри, Лъәпщ игъэшләгъуаш.

– Мыбы зы емынә къыкІуәцИыкІынуш, – жидаш Лъәпщ. Мывәр сыйджым трилъхъэри зэгуиудаш. Щалэ цыкІу къыдәкІаш мывәм.

Сыджым къехуәхри щіалә цыкIур Сэтәней и күәщIым къиҳуаш. Дәп жъәражъети, щіалә цыкIум Сэтәней и күәщIыр пхисықIаш.

Лъәпш щіалә цыкIум и күәпкъышхитIыр IәдәкIә иубыдаш, псым бләнейрә хицIәри игъәупцIыIуаш.

Лъәпш ипсыхъа щіалә цыкIум Соcрыкъуэ фIашац. Нартхә я гъукIәм IәдәкIә иубыда күәпкъышхитIым фIәкI къәмынәу, Соcрыкъуэ и пкъыр жыр хъуаш, джати шабзәши емыззәгъыну.

СоcрыкъуапцIә-лIы фIыцIә гъущIынә – абыкIә еджә хъуаш мывәм къыкIуәцIаха нарт щаум.

ЛъапәкIәрыхъ-жәмыхъуәрылъху – а дзыри иужъкIә телукIаш Соcрыкъуэ.

Лъәпш ипсыхъа нәужь, Соcрыкъуэ и Iәпәр иубыдри, Сэтәней гуашә и унәм ихъәжац.

2

Сэтәней жыышIыгъэ къицтәри Псыжъ кIуаш. ЗдәжыщIәм, плъәри нартхә я жәмыхъуәр адрыщIә къыIухъауэ илъәгъуаш.

Нартхә я жәмыхъуәр псым къыхыхъаш. Къыхыхъа щхъәкIә, къыззәпрыкIыфактым. КъышыззәпрымыкIыфым, зы шабзәшә къидзац. Сэтәней ибгъукIә щылъ мывә хъурейм зыкъыхисац шабзәшәм.

Мывәр унәм къыздихъаш Сэтәней, чейм бжъәхуц ириудәри мывәр абы хилъхъаш. Мывәр бәг зәпытт, кIуэ пәтми къәплъырт. Пштыр щыхъум, Сэтәней Лъәпш и кIыщым кIуәри мывәм и хъыбар нартхә я гъукIәм жрилац.

Лъәпш къакIуәри мывәм къеплъаш: мывәр къечат, мафIә хъуаскIә къыдәлъәлъырт.

Лъәпшә Сэтәнейрә щхъәщIытыху, мывәр нәхъри къәплъаш, къачәри сабий къыдәкIаш. Сабий мафIәти, уелусә хъуртакъым. И күәпкъышхитIыр IәдәкIә зәтриубыдәри Лъәпш сабийр псым хицIаш. Бләнейрә ипсыхыху, упцIыIуакъым сабийр. Бләнейрә ипсыхъри, сабийр Iәдәм къыдихыжац Лъәпш. Ипсыхура игъәупцIыIуа нәужь, Лъәпш гу лъитац сабийм и Iәпкъылъәпкъыр зәрыжырым. IәдәкIә ипсыхъа күәпкъышхитIым фIәкI къыхәнакъым – абы текIуәдәжац Соcрыкъуэ (арац мывәм къыдаха сабийм фIашар).

Сэтэней жыщIакIуэ кIуауэ, нартхэ я жэмыхъуэр псым адрыщIкIэ къыIухъаш. Нартхэ я жэмыхъуэм зы мывэ къызэпридзащ псым. Мывэр унэм здихьри куэнсапIэм хилъхъаш Сэтэней: «Зэрыхъум сеплъынш», – жери. Зыбжанэ дэкири мывэр къэплъаш. КIуэ пэтми къэплъурэ, мывэр къэчащ, мафIэ бзий къыдих хъуаш.

Мывэм и хъыбар щыжриIэм, Лъэпщ Iэдэрэ уадэрэ къицтэри Сэтэней деж къэкIуаш, мывэр щызэгуиудым сабий къыдэкиаш. Сабийр мафIэти, убгъэдыхъэ хъуртэкъым. И куэпкъыщхитIыр IэдакIэ иубыдри, Лъэпщ сабийр кIыщым здихьаш. Зэ ипсыхъаш – хъуакъым, тIэу ипсыхъаш – упщIыIуакъым, зэрымафIэш. Блэнейрэ ипсыхъыху, упщIыIуакъым сабийр. Блэнейрэ ипсыхъри, сабийм и Iэпкълъэпкъыр игъэуущIыIуаш Лъэпщ.

– Мыр балигъ хъуху, дунейм къытомыгъехъэ, щIыунэм щипI, – къыжриIаш Лъэпщ Сэтэней.

Сабийр къихъыжри, балигъ хъуху щIыунэм щипIаш Сэтэней.

Мывэм къыдэкиа сабийм Сосрыкъуэ фIащащ.

Сэтэней Псыжь Iуфэ жыщIакIуэ кIуауэ, нартхэ я жэмыхъуэр кърихъялIаш. Нартхэ я жэмыхъуэм и унэгуашэр лъхугъэм илIыкIри сабий цынэ къыхуэнати, Сэтэней къышрихъялIэм сабийр къриташ:

– Мыр схуэпI, – жери.

Нартхэ я жэмыхъуэм сабийр къыIрихащ Сэтэней гуаша. КъыIрихри балигъ хъуху щIыунэм щипIаш. Балигъ щыхъум, щIыунэм къришащ, зы ши хуигъэшхати, игъашэсри нартхэ я санэхуафэм игъэкIуаш. Арац жэмыхъуэрылъху жыхуаIажар.

Нарт хъыбаржэмэрэ шыныалъэхэмэрэ нэхъыбэрэ къыхъехуэ псыщIэхэм ящыщI Псыжь и цэр (кIахэ адлыгэхэм зэрыжкаIэмкIэ, – Пшызэ). Тхыдэр щыхъэт тохъуэ Псыжьре абы хэлльадэ псыхэмэрэ (Лабэ, Щхэгуаш, Инжыдж, Адэгум, Уарп, нэгъуещIхэм) я Iуфер

лъапсә яхуэхъуауә, адыгәхәр ижъ ижъыж лъандәре къызәрыгъуагурыкIуам – ар Кавказ къуршым и дыгъемыхъүәмкIә. Кавказ къуршым и дыгъафIәм, нәгъуәщIу жыпIәмә, хы Iуфәм, щыпсәуа адыгәхәм я щыналъәм щежәх псыхәми я цIә куәд ущрохъелә нарт эпосым. Гу лъитапхъәщ а псыхәм я цIәхәм илъәс мин бжыгъе зәраныбжым – ар щыхъәт тохъуә абыхәм цIә фIезыща лъәпкъыр тхыдәм къызәри-губзыгъыж лъандәре я пIә изәгъяуә, зи цIә къитIуа псыхәм къызәцIаубыдә щыналъәр лъахә яхуэхъуауә къызәрыгъуагурыкIуам. Пасәрей алыйджхәм (грекхәм) къызәранәкIа тхыгъәхәм («тхыдәм и тхъемадәкIә» зәджә Геродот деж къышыцIәдзауә) яхъумаш хы Iуфәмра Кавказ къуршым и бгъуитIымрә щыпсәуа адигә лъәпкъхәм я цIи я хъыбари. Тхыдәм зи цIә нәхъыбәрә къыххәуә пасәрей адигә лъәпкъхәм ящыщ синджәр, меотхәр, керкетхәр, пссесхәр, зиххәр, нәгъуәцIхәри. А псом, я цIә IуәрыIуатәм, псальм палщIә, нарт эпосым, къышызәтенакъым, къышызәтенәнкIи Iәмал илакъым – арап «щылъэр щызәпцIагъацIә» лъандәра цыхум къадәгъуагурыкIуә IуәрыIуатәм щыхабзәр. Нарт эпосыр апхуәдә IуәрыIуатәщ: ар зи IәдакъәцIәкI пасәрей лъәпкъхәм я зы цIәщ абы ихъумар – нартхәр, нәхъ белдҗылыуә жыпIәмә, а цIэр ятеукIацI тхыдәм зи хъыбаррә зи лъәужъяра ихъума пасәрей адигә лъәпкъхәм (ищхәкIә зи цIә къитIуахәм). Эпосым игъәбелдҗылыркъым нартхәм я ныбжыр, ауә шәч зыхамылъыр зыщ: щIәныгъәр щыхъәт зәритехъүәмкIә, нарт эпосым и купцIәм илъәс ми-нищ нәхъре нәхъ мацIә ныбжъ илекъым. Апхуәдә ныбжъ яIәщ Сосрыкъуә и хъыбархәми.

Сосрыкъуә бидзышә щефар Псыжь Iуфәц – хъыбар куәдым къыхоц ар. Балигъ хъуа нәужъ, зекIуә ежъамә, Сосрыкъуә щыболъагъу Тән (Дон) Iуфи. Тән е Тән губгъуә ущрохъелә адрей нартхәми – Бәдйнокъуи, Ашәмәзи, Батрәзи, Къанж и къуә Щәуеи. Абыи къышызәтеувыIәркъым: Индыл (Волгә) зәпрокIри щыбәр къызәпраху («Индлыжым и нәр къышопкI» – апхуәдә псальм халъьяцI пасәрей адигә уәрәдыхъхәм ящыщ зым). Дауи, нарт хъыбархәм Тәни Индыли я цIә къыххәуәнтәкъым, пасәрей адигәхәм ар зекIуапIә яхуэхъуауә щымытатәмә. ЗекIуапIә яхуэхъуам и закъуәкъым: тхыдәр щыхъәт тохъуә пасәрей адигәхәм я щыналъәм и гъу-напкъэм Тән нәс зидзауә зәрыйцытам.

Псыжъ нэгъуэці лъэнкъхэр къызәреджэр Кубанц, а цәми ныбжышхуэ иләц – пасәрей алыйджхэм я деж къыщежъащ. Адыгәхэр Псыжъкіә зәдҗэ псым пасәрей алыйджхэр Гипанискіә еджәу щытац, нэгъуэці жыпәмә, – Шыпс. Зэралытәмкіә, алыйджхэм Псыжъ алхуәдәціә флацын щіхъуар абы и Гуфәр шыбз гуартә бжыгъәншәм яуфәбгъуауз зерыштыарш: дуней псом нобэ щыціәры Гуэ адигэшым илъэс минищым нәблагъэ ныбжъ иләц, алхуәдиз хъуауз зәрахуэ адигэхэм шы (илъэс миниті и пәкіә щіалъхъуауз щыта синд дәэпіц гуәрим и кхъацхәм траціыхъыгъа Гуашхъәм археологхәм къыціахаащ шы щипліым я къупицхъә; дауи, пасәрей адигэхэм шы куәдыкәйуэ Гәджи щіауз зәрамыхуатәмә, я дәэпіцым алхуәдиз шы дыщіалъхъәнтәкъым).

СЭТЭНЕЙ НАРТХЭМ КЪАХЬ

Нарт шу гуп шәсри гъуэгу техъащ:

– Сэтэгей къэтхыныц, – жари.

Зәчэндҗәшшыжри:

– Уэзырмәдж ди мыгъусәмә, къытхуэхынкъым, – жалаащ.

Уэзырмәдж гъусэ дывгъәці.

Уэзырмәдж деж екіуәллаащ нартхэр. Зылъежъар жрааащ:

– Сэтэней къэтхынуущ, гъусэ къытхуэхъу, гъуэгур тцихуркъым.

– Хъунц, сыфхуэхъунц гъусэ, – жери Уэзырмәдж къадэшәсаш, и Джәмыдәжъым уанә трилъхъэри. – Гъуэгур фэзгъэлъагъунц, Сэтэней къывәэзгъәхыныц.

Ежъауз здәкіуәм, нартхэр зәчэндҗәшшыжащ:

– Уэзырмәдж Сэтэней ехъуәпсәжыници, дигъэхынкъым, бзаджагъэ дыхуевгъякіуә, – жари.

– Дыхуекіуәнц, гъуэгум дыщиғъэгъуазәм.

Нартхэр бзаджагъэ къыхуекіуэн мурад зәращіар Уэзырмәдж дәнэ щиціәнт – гъуэгур яригъэлъагъури къаләм иришәллаащ шу гупыр. Къаләм щынәблагъәм, нартхэм жааащ:

– Шым я пырхъ макъымкіә дыкъащіенц, шым я пәр пыдвгъәпхыкі.

Нартхэр зэрызэгүрыуати, яшхэм я пәр папхыкі хуэдэ защіащ. Уэзырмәдж ар ищіакъым: Джәмыдәжъ и пәр пикъузыкіащ, мыбәуәжыф хъури шыр зәгуэудащ.

Уэзырмәдж гъуэгум къытранәри, нартхэр, къаләм нәсати, къаләм дыхъащ, Сэтэней кърахъәжъэри я гъуэгу къытхээ-

жащ. Уэзырмэдж сый иштэнт – и шыр и пліэм кърильхъэри нартхэм къакілъыкіуэжащ.

Уэзырмэдж деж ирахъалаш Сэтэней. Тхъемахуэкіэ къигъэхъэшіари, нартхэр къригъэжъэжащ Уэзырмэдж. Сэтэней къаритыхакъым.

– Си шым и уасэ илъкъым нарт хэкум, – къажрилаш. – Си шыр Сэтэней текіуэдащи, Сэтэней си унэ къинэнц.

Нартхэр шэсүяжащ, Сэтэней Уэзырмэдж и унэм къранэри.

Уэзырмэдж и унэ Сэтэней гуащэ зы щауэ щилъхуаш. Щауэм Сосрыкъуэ флащащ.

СОСРЫКЪУЭ И ШЫИМРЭ И ДЖАТЭМРЭ

1

Сосрыкъуэ къыдәкіуетейри Лъэпш и къышым кіуэуэ къиублащ. Къышым щыхъамэ, сиджым йоіедәкъяуэ. Сиджыр хэссыыхъ иштлаш апхуэдэурэ. Иужым къеіери къыхичащ сиджыр.

– Мыр лы хъунуш, – жилаш Лъэпш. – Зышре зы джатэрэш зыхуэнныкъуэр.

Джатэ ипсыхъагъэххети, блыным къыфіихри къыхуишияш. Сосрыкъуэ щыібэм, джатэр къыжъэхэлыдаш. Ихыжри, жәшибл-махуиблкіэ ипсыхъаш джатэр, игъэупшыіури къриташ:

– Іәцә пхуэхъунц иджы, – жери.

– Шы схуэхъуни сыхуейш, – жилаш Сосрыкъуэ.

– Шы пхуэхъуни пхуэзгъэшхащ, щыунэм щіётш, – жери иштәгъуалә кіәцшыр къыбгъэдишащ.

Иштәгъуалә кіәцшыр Тхъуэжьеит. Тхъуэжьеим зиукыжурә, Сосрыкъуэ дәшэсүяклаш, уэгум ихъәш, щылъэм къехыжри шыр кіәбдәкіэ игъэтхъуаш.

– Уэ лы ухъумә, сә шы сыхъунц, – къыжрилаш Тхъуэжьеим. Абы щегъэжъяуэ, зекіуэм яхыхъэ хъуаш Сосрыкъуэ.

2

Нарт щауиш мәкъу зәдеуәрт. Шәджагъуэ хъури, гъуэмымләм етісыллаш нарт щауищыр, я шәмәджхэр хасэри. Нарт щауищыр гъуэмымләм етісыллауэ, зы шәмәдж джэлаш. Шәмәджым, нарт щауищыр кіәлъыплъурэ, мәкъупшер ириупса-хащ. Ар ягъәшшагъуәри, Лъэпш деж яхъаш шәмәджыр:

- Мыбы джатэ зырыз къытхухәшىкі, – жари.
- Мыбы зы джатәш къыхэкінур, – къажрилаш Лъәпш. –
Зыхуәфащәр фә фәләжынш.
 - «Мыпхуәдә махуәм фыкъакіуә», – жери нарт щауищыр къиутыныш.
- Къыщыбҗәр иғъәбыдәри, Лъәпш сыйджым бгъәдәуващ, шәмәджыр ихури, джатэ къыхищыкіаш, жәцибл-махуиблкә ипсихыри блыным фәидзащ.
- Джатәр! – жари нарт щауищыр Лъәпш и къыщым кіуаш.
 - Джатәр блыным фәлъщ, къыфәзыхым ейш.
- Нарт зәшищым нәжъыжыр Іәбащ: джатәр къышыжъәхәльдәм, къаштәри къикіуэтыхащ. Курытри Іәбащ. Ари къикіуэтыхащ, джатәр къышыжъәхәльдәм. Нәхъышіәри Іәбащ, абыи къыжъәхәльдащ – джатәр блыным къыфәхыфакъым.
- Ар дә джатә тхуәхъункъым, – жари нарт щауищыр къыщым щіләкіяш.
- Ар джатә зыхуәхъуни щыләш, – жилаш Лъәпш.
- Сосрыкъуә Лъәпш и къыщым щылжыаш. И зекіуән къышхыауә и ныбжыры абы нәсати:
 - Шырә джатәрә сыхуәныкъуәш, – жилаш Сосрыкъуә.
 - Ухуәнныкъуәмә, джатәр блыным фәлъщ, – къыжрилаш Лъәпш. – Уеэгымә, уи джатәш.
- Сосрыкъуә щыләбәм, джатәр къыжъәхәльдащ.
- Пхъәшәкъуә мағіи мыр! – жери джатәр Іәдәкіә иубыдащ, лъәпсылъэм хищіәурә иғъәупшылаш. – Джатә кіәші щагъуәш: бакъуи, еуә, лъәи, епидж.
- Армә, джатәм зи насып хәлъыр уәраш, – жилаш Лъәпш.
- Джатәр ибг ирицилаш Сосрыкъуә.
- Джатәм хуәфәшән шыщ сыйзыхуәныкъуәр.
- Джатәм хуәфәшән шы пхуәзгъәшхауә щыунәм щіозашә, – жери Лъәпш щыунә къыфым пщіләгъуалә кіәші къышшащ. – Ушәсыфмә, уишш.
- Пщіләгъуалә кіәшіым зридзри, уәгүм ихьяш, щылъэм къехыжри шым и пәшхұныры хуиуәнтлаш:
- Шы ускуаҳъункъә! – жери.
- Сә шы сыйхуәхъунш, уә лы ухъумә, – жилаш пщіләгъуалә кіәшіым.

Сосрыкъуэ зекІуэ сөжъауз, нартхэ зы шу къахыхъащ. Шур емынэти, нартхэ къызэбгрихури бжыхыхъәкІапәм щИгуэшәжащ.

– Фәракъым сыйкызыкІэлъыкІуар. СыйкызыкІэлъыкІуар Сосрыкъуэш. Лыгъэ иІәмә, си ужыр нихунщ, – жери шур яхәкыжаш.

Сосрыкъуэ къэсыжри шу емынэм и гугъу хуащIащ, къарицIари хуауэтәжащ.

Шэсри, шум и лъэужыр ихуащ Сосрыкъуэ. Хъэрәмә-Іуашхъэ къытеувауэ къаплъэри, шум Сосрыкъуэ къилъэгъуащ. Къышыхуэгубжым, Сосрыкъуэ и шыр къащтәри зәшIәкІуэжащ.

– Хъэм яшхыжын, сыйкыбогъәшхри! – Сосрыкъуэ шыр къыжъәдикъуащ, къышыжъәдикъуэм, шым и жъәпхъәбгүр щәчәри езыр шыпхәмкIә къыпыхуащ. Шур, ХъэрәмәІуашхъэ къехри, Сосрыкъуэ къыкІэлъыкІуащ:

– Уи щхъэр схынуущ, – жери.

И шыр пшIәгъуалә кIәшIити, мафIэр къыIурылъәлъырт.

– Сә схынщ уи щхъэр! – жиIэри Сосрыкъуэ къызәфIеуващ, шыIумпIәмрә лъэрыйгъымрә зэтриубыдәри шур уанегум къричащ. Шум и щхъэр фIихри, пшIәгъуалә кIәшIыр иубыдащ Сосрыкъуэ. Тхъуэжьеир абдеж къышыIәрыхъащ.

СОСРЫКЪУЭ УЭЗЫРМӘДЖ ХАСЭМ КЪАХЕШЫЖ

1

Уэзырмәдж жын хъури жъәгум дэтIысхъәжащ, нартхэ шәсмә, ядәшәсыйкыркъым, зекІуэ ежъэмә, ядежъәжыркъым. Зи ныбжъ нәсар яукIыж хабзәти:

– И ныбжъ нәсащ, Уэзырмәдж дыукIыжынщ, – жаащ нартхәм. Хасәм унафә яцIири, Уэзырмәдж лыкІуэ хуагъәкІуащ:

– Уи ныбжъ нәсащ, удукIыжынуущи, хасәм къытхыхъэ, – жари.

Уэзырмәдж нәщхъей къәхъуауэ жъәгум дэтIысхъәжащ. Нәщхъей зәрыхъуам гу лъитәри, Сэтәней къеупшIащ:

– Щхъэ унәщхъей? – жери.

– Сынәщхъеинкъэ, – жиащ Уэзырмәдж. – Си ныбжъ нәсащи, нартхэ къызагъәджащ, удукIыжынуущ жари.

– КъущагъэджакІэ укІуэнщ, – къыжриIац Сэтэней.
– Дауэ сыкІуэн: сыкІуэмэ, саукІынущ.
– УаукІынкъым, – жиIац Сэтэней.– КъущагъэджакІэ кІуэ. Хасэм уахыхъэмэ, бжъэ къуатынущ. Бжъэ къуатмэ, къеIых, ауэ уахуемыфэ. Ухъуахъуэурэ кІыхылIыхь зыщI, сазы щауэ къуапцIэ нээгтэкІуэнущи, ар нэсиху, бжъэм уахуемыфэ. Щауэ къуапцIэр ныфхыхъэмэ, хъуэхъубжъэр абы къет.

АбыкІэ зэгурыIуэри, Уэзырмэдж хасэм кІуаш. ЖъантIэм дашэри ягъэтIысац Уэзырмэдж, къекъуэхъури бжъэ къыIеIщIагъэувац. Хъуэхъубжъэм блацхъуэжьеI хагъэтIысхъаш.

Уэзырмэдж яфIехъуахъуэурэ и псальэр кІыхь яфIишIац.

– Укъефэркъэ, ди тхъэмадэж! – къыжраIэ щхъэкІэ Уэзырмэдж, Сэтэней къыжриIар ецIэжри, хъуэхъубжъэр кІыхылIыхь яфIещI.

Абы нэсауэ, зы щауэ къуапцIэ яхыхъаш хасэм.

– Нартхэ къысхуагъэфэща хъуэхъубжъэр уэ пхузогъэфэшэж, щауэфI, – жери Уэзырмэдж хъуэхъубжъэр къыхуишияш щауэ къуапцIэм.

– Ар хъункъым, бжъэр уэрапц зыхуэдгъэфэшар, – жаIац нартхэм.

– Сэ хъуэхъубжъэ схуэфаццэхъэ, нартхэ! – жери щауэ къуапцIэм бжъэр Уэзырмэдж къыIихац, и пашIэкIэмкIэ блацхъуэжьеI ириIулIри бжъэр ирифац.

Бжъэр ирифри, Уэзырмэдж хасэм къахишижац:

– Унэ уиIэмэ, екІуэлIэж, тхъэмадэ! – жери.

Езыр хасэм къахэнэри, «шурыйлъэс!» щыжкаIэм, шурыйлъэс ядэджэгуаш, и лъэгум щIигъэплъри къахэкIыжац...

Уэзырмэдж унэм щихъэжым, Сэтэней къеупцIац:

– Сыт щыплъэгъуа хасэм? – жери.

Щилъэгъуар иIуэтэжац Уэзырмэдж, щауэ къуапцIэм и гугъу хицIац.

– Ар Сосрыкъуещ, – къыжриIац Сэтэней.

Сосрыкъуэ хасэм зэрэхыхъэ лъандэрэ нартхэм зыханац а хабзэр: зи ныбжь нэса яукIыжакъым абы и ужкIэ.

2

Нартхэ жыы хъур яукIыж я хабзэти, Уэзырмэдж и ныбжыр щынэсым, ирагъэджац:

– Алыджхэ я унэ къихъэ, – жари.

Алыджхэ я унэ ихъэмэ, къышIэлтыр ищIэжырти, Уэзырмэдж, ежъэн щыхъум, Сэтэней гуашэ къыжриIац:

– Алыджхэ я унэ уихъэмэ, бжъэ къуатынущ. Бжъэ

къуаткіә уақуемыфә. Жәщибл-махуиблкіә яхес, уағіәхъуахъуәурә. Ебланә махуәм бжәкъуагъым зы щауә къуапціә къыкъуәкінынущи, бжъэр абы ет.

— Хұнш,— жери, Үэзырмәдж ежъаш, Алыджахә я унәм ижәри бжъә къраташ. Сэтәней мыдекіә Сосрыкъуә иғъәүшри Үэзырмәдж кіәлъыдигъәкілаш.

Үэзырмәдж хасәм яхыхъаш, хъуахъуәурә жәщибл-махуиблкіә Алыджахә я унә исапц. Ебланә махуәм бжәкъуагъым зы щауә къуапціә къыкъуәкілаш.

— Мыр нартхә я хъуәхъубжъәш,— жилаш Үэзырмәдж жыантіәм здыдәсым.— Нартхә сә къысхуагъәфәшаш, сә уә пхузогъәфәшәж. Сыйхи, бжъәм къытхуефә, щауәхъу!

Сосрыкъуә нартхә къацыхуртәкъым, абы и пәкіә ялъегъуатәкъым.

Къәләбәри, бжъэр Сосрыкъуә Іихаш. Шәджыблә хәсти, шәджыбләр фальәм пащіәкіә үрииуліри, Сосрыкъуә мәрәмәжьеир ирифащ.

Бжъэр къезытам дежкіә зигъазәри:

— Тхъэмадәжь,— жилаш,— ирикъункъә Алыджахә узәрисар? Унә уиіәмә, екіуәліәж,— жери щхъәгъубжәм къыдигъәлъаш, зыкъызәкъуихи Іәнәм пәрыс нартыжъхәр къызәбгрихуаш...

Үэзырмәдж Сэтәней гуашә деж къесыжаш:

— Зы щауә къуапціә нытхыхъәри, дызәбгрихуаш, си дазжәналъиши хикъутыхъаш,— жери.

— Щауә къуапціәр шынәхъыщіәкіә къәпштән, хъәмәрә апхуәдәкъуә сишащәрәт жыпіәра? — къеупщаш Сэтәней Үэзырмәджым.

— Си шынәхъыщіәмә, сыхуәгубжынти,— жилаш Үэзырмәдж.— Си къуәмә, нартхә сахуәгъәзат.

— Атіә и хъер ульагъу,— къыжрилаш Сэтәней гуашә.— Щауә къуапціәр уи къуәш.

Нартхәм унафә щащыр хасәрш. Нарт хъыбархәмәрә пшыналъәхәмәрә я нәхъыбапіәм къызәрыхәщымкіә, нарт хасәр щызәхыхъәр Алыджахә я унәрш. Езы Алыджа нарт хъыбархәм къызәрыхәшщіагъуә шыләкъым, и ціә къыхехуә фәкі: зекіуәми хыхъәркъым, чынтыр къацылъихъәкіи нартхәм ядәшсәсыркъым, итіани Алыджахә я унәр нартхәм я

кІуапІәц, хасә, санәхуафә щацІ, лыгъекІә цІәрыІуә хъуа нартым лыхъужыбыжъә щрат, жы хъuar зрашәри Алыдҗә я унәрц. Гу лытән хуейц адигәхәр пасәрей грекхәм алдыджІә еджәу зәрышытам. Адыгә щыналъәм, псалъәм пашцІә, хы Іүфәм, пасәрей грекхәм къалә зыбжанә къращыхъауә щитац, а къаләхәм я къутахуәр нобәм къесац. Нәгумә Шорә итхыгъац: «Ди лъахәм члисәжъ куәд къинац, ахәр алдыджәм зәраIәужым шәч хәлкъым. Апхуәдә члиситI ушрохъәлIә Псыжыщхъә. Псыжыра Тебәрдьыра яку чырбыш унитI датиц; зым шонәкІә йоджә, адрем – хасә мывәкІә. «Шонәр» къызытекIар «шу унә» псалъәхәрц – «шухәм я унә» жыхуиIәц. Абдеж ноби ушрохъәлIә мывә шхальәрә шы фәдзапIәрә. Хасә мывәм шы лъакъуапIәрә хъэ лъакъуапIәрә тельц. ЗәрыжәләмкІә, хасә мывәр гъуанәц; къуаншәмәрә захуәмәрә зәхагъәкын щхъакІә, а мывә гъуанәм ирагъәшц: къуаншәр, псыгъуә дыдәми, мывә гъуанәм ишцыфынукъым; захуәр, гугъу дехьми, мывә гъуанәм йокIә. Нәгумә Шорә гу зәрылгытатац, Алыдҗәхә я унәм, нәгъуәццу жыпIәмә, члисәм (тхъэм и унәм) пасәрей адигәхәм я деж щицә лей зәрышциар нәрылтагъущ; къуаншәмәрә захуәмәрә абы щызәхагъәкыу – тхъэм и пашхъә зыщаумысыжу щитац.

Нарт хасәм ушрохъәлIә нарт цІәрыІуәхәм: Сосрыкъуә, Бәдйинокъуә, Ашәмәз, Батрез, Лъәпш, Тхъетгъәләдж сымә, нағъуәшцIәми; хасәм я тхъэмадәр Насрән ЖъакIәц («Ди нарт тхъэмадәр Насрән ЖъакIәц» – щыгъуазз дыщохъу Ашәмәз и шыналъэм). Хасәм унафа щацІ къудейкъым нартхәм: хасәр щызәхыхъә маҳуәм нарт щауәхәр шурыйлъес мәджәгу, лыгъә-шыгъәкІә зәпоуә.

«Унәм зыңыгъаси, хасәм кІуә» – апхуәдә псалъә къызәранәкIац дяшә итахәм: хасәм емыкIу къыңыпхъ хъунутәкъым, цыхум узәригъәсар, хабзәре нәмысра зәрыпхәлтыйр къыбдалтагъун хуейт, жыләм я пашхъә уихъамә.

СОСРЫКЪУЭ И БЖЬИЩ

Нартхә я санәхуафәти, Сосрыкъуә яхыхъац, бжьищи зди-хъац:

– Нартхә сехъуәхъунц, – жери.

Хъуәхъур къыңылъысым, Сосрыкъуә зы бжъэр къызы-къуихац, санә иригъахъуәри нартхә ехъуәхъуац.

— Иджы,— жиlaщ Сосрыкъуэ,— си къуэр лы хуэдэлIщ жызыIэр къретэдж, мы хъуэхъубжъэр естынуши. Зэстынур лыгъэ зыхэль къуз зиIэрщ — гъуэгу тэхъэфрэ зылъежъар къехъулIэу. Хэт иIэ апхуэдэкъуэ?

— Си сиIещ,— жери зы лыжь къэтэджащ.— Ежъауэ гъуэгу тетщ.

— Шеjжъар тхъэм къригъэхъулIэ,— жиIаш Сосрыкъуэ.— Апхуэдэкъуэ уиIэмэ, мы бжъэр пхуэфащэщи, узот, итыр ифи, зэртыр здэштэ.

Бжъэр Iихри, лыжьыр ефащ.

Сосрыкъуэ еIуанэ бжъэр къызыкъуихащ, санэ иригъахъуэри жиIаш:

— УкъэзымыгъэукIытэжын бзылъхугъэ си унэ исцжызыIэр къретэдж, мы бжъэр естынуши. Хэт и унэ ис щхъэгъусэм и пиIэр зылъытэф бзылъхугъэ?

— Си унэ исцапхуэдэ бзылъхугъэ,— жери япэ бжъэр зрита лыжьыр къэтэджащ.— Дызэрзызэдэпсэу лъандэрэ сигу зригъэбгъакъым,— жиIаш.

— Апхуэдэ бзылъхугъэ уи унэ исмэ, мы бжъэри зыхуэфащэр уэращ,— жери Сосрыкъуэ бжъэр лыжьым IашIигъэуваш.— Итыр ифи, зэртыр здэштэ.

Лыжьыр бжъэм ефащ.

Сосрыкъуэ ещанэ бжъэр къызыкъуихащ. Санэр из ищри, мый жиIаш:

— Си унэ къихъэм нэмис хуэсциынщ, нэмиси зыхуезгъэшциынщ, гуашэрэ тхъэмадэкI щыщIегъуэжын къэхъункъым жызыIэм мы бжъэр естынуущ. Хэт игурэ и щхъэрэ зэтель абыкIэ?

— Сэ,— жери къэтэджащ бжъитI зрита лыжьыр.— Ди унэ къихъэ ди нысэ цыкIум игу щызэдгъэбгъэн къэхъункъым.

— Абы щыгъуэ мы бжъэри уэращ зыхуэфащэр,— жери Сосрыкъуэ бжъэр лыжьым хуишиящ.— Итым ефи, зэртыр здэштэ.

Бжыщыр итри, Сосрыкъуэ санэхуафэм яхекIыжащ.

Сосрыкъуэ и бжыщым и хъыбар ежъэри жылэм хэз хъуаш. Бжыщыр зрита лыжьым и къуэр пщащэ цIерыIуэ гуэрым лтыхъуат — арат зылъежъар. Сосрыкъуэ и бжыщым и хъыбар пщащэм дэжи нэсаш.

— Апхуэдэ унагъуэ уихъэ хъунуущ,— жери пщащэр Сосрыкъуэ бжьиш зрита тхъэмадэм и къуэм къыдэкIуаш.

Нарт е пасәрей ліыхъужь тюшіра зым я ціә къышреүэ Нәгумә Шорә «Адыгэ лъәпкъым и тхыдәм». Сосрыкъуз и гугъу щицікіә, Шора етх: «Зым жаә ар мывәм къыкіуәціахауә, лъухгъем илікіла и анәм и ныбәм кърахауи щыжала щыіәш».

Нәгумә Шорә гу лъитащ Сосрыкъуз и хъыбарым Рим дзәпші Юлий Цезарь төукіла хъыбар гүәр къыхәпшәхъуагъәнкіә хъуну зәрыштым: и анәм и ныбәм кърахащ ари («кесарево сечение» жыхуаләр абы къидежъаш). Шора зәритхымкіә, Сосрыкъуз зыптар Уэзырмәджіш. «И ныбжы, нәсри Сосрыкъуз рим пацтыхъ хъуащ, – етх Нәгумә Шорә, – ауә адигәхәр абы и лъагу щіевакъым, мытхуәдә хъуәр псальти ирадзащ: «Лъапәкіәрыхъуу жәмыхъуәрылъху, мыва хәкікілыуә къызыыхәкілар зымышіәж, сыйт щхъәкіә уныкъуакъуәрә?» И лъагу щіеввән щамыдәм, Сосрыкъуз адигәхәм зауэ-бана къарищылащ, куәдрә къеныкъуакъуа щхъәкіә, къыхигъәшіәфакъым. Абы къидежъаш ноби зәхәпх псальәжыр: «Адыгәм Созар ягъәш».

Нәгумә Шорә гу лъитащ Цезаррә Сосрыкъуәрә я цәхәри я хъыбархәри зәрызәхәзәрхъям. «Юлий Цезарь и хъыбар къесагъәнц ди деж, – дыкъындоңже «Адыгэ лъәпкъым и тхыдәм».– Ар иujым Сосрыкъуз и хъыбархәм хәзәрхыжаш».

Юлий Цезарь и хъыбархәм я закъуәкъым пасәрей адигәхәм я деж къесар: тхыдәр щыхъәт тохъуз Рим къикіла дзәшхүэ Ишхъэрә Кавказым къихъауз зәрыштым. Пасәрей адигәхәм къизәранәкіла псальәжыри щыхъәт тохъуз абы: «Адыгәм Созар ягъәшиш». Созар (рим дзәпщым) зәрыпәувын къару ябгъәдәлъаш пасәрей адигәхәм – абы щыхъәт тохъуз тхыдәр, псальәм папшіә, пасәрей алыйдж тхакіуәхәм къизәранәкіла тхыгъәхәр.

СОСРЫКЪУЭРЭ ШУЖЬЕЙРЭ

Шужьей пхъу дахә иіэт. Шужьей и пхъум и хъыбар Іури цәрыІуэ хъуащ, пеэлъыхъухәр къыхуопсых, арщхъә дзы яғғищурә зыми яхудәкіуәркъым.

– Шужьей и пхъум сылъыхъунц, – жери, зы щауә къэшәсащ. Къыздәкіуәм, Іәхъуэ прихъәләри, еупщилащ:

- Шужьей и унэ сыңыгъэгъуазэ,— жери.
- Шужьей и унэр унэ хужь кыыхыщ,— кыжрилаш Іәхъуэм.— Банапціә сарейкіә къехухыаш, я бжәупәр псэлъыхъум яутәурә бдзантхъя ятә хъуащи, ухәнәмә, уукытәжыниш.
- Банә піураулъәф,— жери шур Іәхъуэм бләкілаш, Шужьей и унәм ирихулләри шыр шы фіэдзапләм щигъәбәяуаш, езыр Шужьей и пхъум дәж ихъаш. Щауэр Шужьей и пхъум бгъәдәсүху, куәбжәр ирагъәжалләри пхъәрыгъажа ирагъәлъәдәжаш:

— Пыгъә иләмә, дәкілжыниш,— жари.

Ар щхъекіуэ щыхъури, щауэр унәм къикілжаш, и зы шабзә бжәупәм щыхисәри банапціә сарейр шыбгъәкіә иришылаш.

Шур дәкілжаш нәүжь, шабзәм и гугъу хуашлаш Шужьей. Хэт елами, шабзәр къыхәзычыжыфын къахәкіакъым.

— Шабзәр къыхәзычыжыфым си пхъур естынш,— жери хъыбар игъәлуаш Шужьей.

Сосрыкъуэ дәж нәсащ шабзәм и хъыбар. Шәсри, Шужьей и унәм ихъаш Сосрыкъуэ.

— Шабзәр къыхәзычыжыфым уи пхъур ептыныр пәж? — еуищаш ар Шужьей.

— Пәжш, естынуш,— жилаш Шужьей.

Шабзәм бгъәдыхъэри къеплъаш-неплъаш Сосрыкъуэ. Ела щхъекіә къыхухәчакъым. Жәңым псы щілкіләурә игъәтлашъэри къыхичаш шабзәр.

— Уи пхъур къызәт — шабзәр къыхесчащ,— жилаш Сосрыкъуэ.

— Тхъәгъәпці цыкіу,— къещащ Шужьей,— псы щілкіләурә къәбгъәтласхъэри къыхәпчащ шабзәр. Си пхъур щіостын бдәслъәгъуакъым.

— Къызомытмә, пфіэсхыниш,— жери Сосрыкъуэ Шужьей и унә икілжаш.

Шабзәр хәзыса щауэм лъәщіхъэри, зэтригъәувылаш.

— Уәри щхъекіуэ уйләш, сәри щхъекіуэ сиіләш,— жилаш Сосрыкъуэ щауэм.— Шужьей бий сілжынуши, гъусә къыхуәхъу.

— Хъунш,— жилаш щауэм,— щхъекіуэ скыйуэ сыйкіләжынкъым, гъусә сипхуәхъуинш.

Сосрыкъуэ Іуашхъәм теуващ, щауэм Іуашхъә лъапәр увыпіә ишілаш: Шужьей и къуажәм цыхуи къыдагъәкъыркъым, цыхуи дагъыхъәркъым.

Лъәпш дәж кіуэри, шабзитІ иригъәшшаш Шужьей.

Кыщым къыздикIыжым, шыр щтэри, Шужьей уанэм къи-хуаш, шым къышчуэхым, зы шабзэр Iепыхури зэпышыклааш. Зы шабзэр ихьри унэм ихъэжааш Шужьей. Къыхуэнар зы шабзэш, и бийр ту мэхъу. И пхъур къриджаш.

— Iуашхъэм тетым сеуэн, хъэмэ Iуашхъэ лъапэм тетым сеуэн? — еупцлааш и пхъум.

— Iуашхъэм тетым, еуэ, — жиIаш Шужьей и пхъум.

«Щауэм дихъэхааш си пхъур», — жери хузэгуэпри Шужьей дэклааш, шабзэр зэйуидзэри Iуашхъэ лъапэм тетым еуаш. Шужьей уэцхъу и хабзэтакъыми, шабзэр бгы лъапэм тетым техуэри, щауэр и пIэ къригъэклакъым.

— Зыр сукIамэ, адрейм сыйт лъэкIыжын? — жери Шужьей игу зэгъэжааш.

Щауэр Шужьей къызэриукIар щилъагъум, Сосрыкъуэ ла нэпцI зицлаа, Iэхъуэр ирихъэллааш. Йоплъри — псэ хэтыж хуэдэкъым: ахъи-быхъи жиIеркъым. Къыдыжъэжри, Шужьей еупцлааш Iэхъуэр:

— Сосрыкъуи букIа? — жери.

— СукIакъым, — къыжрилааш.

— Дауэ умыукIынрэ: лаа телъщ Iуашхъэм.

— Ля нэпцI зицлааш, — жиIаш Шужьей. — Ларэ псэурэ къэсцIэнщ, и лъэдакъэр фугъуэнрэ и лъэдий куцIыр къис-хуэфхъмэ.

КIуэри, Сосрыкъуэ и лъэдакъэр яугъуэнааш, и лъэдий куцIыр кърахри Шужьей къыхуахъаш. И лъэдакъэр щау-гъуэнми и лъэдий куцIыр къышрахми зигъэхъяекъым Сосрыкъуэ.

Шужьей куцIым епэмааш.

— Лакъым, псэущ, ля нэпцI зицлаа арааш, — жиIаш Шужьей. — И лыхъужыгу мэжъэражъэри щылъщ.

Щауэр зэриукIам щхъэкIэ и адэм игу хуэплъырти, Шужьей и пхъур къещаш:

— Щтэм зицIэжыркъым, ди адэ: и лыхъужыгукувым жъэражъэр, и хъэдэжыгущ жъэражъэр, — жери.

И пхъур къызэрещар щхъэкIуэ щыхъуа, Шужьей шэс-ри Iуашхъэм дэклааш, Сосрыкъуэ щхъэшыхъэри:

— Ущылъ зэпыти! — жиIаш. — Уи щхъэр фIэсхынкъэ! — жери и джатэм епхъуаш.

— Сыщылъ зэпыткъым! — жери Сосрыкъуэ къызэфIеуваш, Шужьей джатэ Iэтыгъуэ иригъэхуакъым: къеуэри и щхъэр тIууэ къызэгүихуаш.

Шужьей иукIщ, и пхъур ихьри Сосрыкъуэ ежъэжааш.

САНЭХУАФЭМ

1

Нартхэ я санэхуафэт. Нарт тхъэмадэжъхэр Іэнэм пэрысиху, нарт щаузхэмрэ нарт пщащэхэмрэ джэгү яублащ. Шужьей къахыхъаш санэхуафэм, зыпхъу закъуэ илэти, и пхъур гуимэм къригъэтысхъэри.

Джэгур яублауэ плъэри, зы шу къальэгъуаш.

Шур къышалъагъум, санэхуафэм хъыбар ирагъэшшаш.

— Сыт и шыфэлЫыфэ? — шлэупшшаш нарт тхъэмадэхэр.

— Хуэдэ шу тлъэгъуакъым, — жааш, — мафлэр къылурех, и шабзэр уэгум щохуарээ, шы пэбзийм кърих хъуаскэм гъуэгунапшшэ удзыр елыгъуэ, и бгъум хъэ самыр Ѣоджэгу, и дамэ ижым дыгъэ щолс, и дамэ сэмэгум уэс щос, еzym зелыгъуэжри уанэгум исц.

— Ар нарт Бэдынокъуэш. Фыпежыи, къевгъэгъазэ, — жааш тхъэмадэхэм.

Бэдынокъуэ шу пежъаш. Пежъа щхъэкІэ, къахуигъэзэн идакъым:

— СыефакІуэ-ешхакІуэкъым, сыхъэхунишэ шущ, нарт щаузгъу солъыхъуэ, — жери.

— Бэдынокъуэ къезыгъэзэфым си пхъур естынш, — жиаш Шужьей.

Сосрыкъуэ, и Тхъуэжьейм зридзри, Бэдынокъуэ Ѣыхъаш.

— Бэдынокъуэ, къоджэр нэхъыжьш. Зыкъэгъази, зегъэукІ жиаш. Лыгъэ уйлэмэ, нэбгъэзэнш, — жиаш Сосрыкъуэ.

Сосрыкъуэ и хъэтыр илъагъури, Бэдынокъуэ дидзыхаш.

Бэдынокъуэрэ Сосрыкъуэрэ санэхуафэм къащыхъэм:

— Уи пхъур Сосрыкъуэ лъисаш, Шужьей! — жааш нарт тхъэмадэхэм.

— Си пхъур жэмыхъуэрылъхум ест нэхъра нартхэ я Іэхъуэжь цыкIум естмэ, нэхъыфIш, — жери Шужьей яхэкыяаш, и пхъур джэгум хишижри.

2

Нартхэ я санэхуафэти, зы нарт тхъэмадэ ягъэгубжьри яхэкIыяаш.

— Тхъэмадэр къезыгъазэм си пхъур естынш, — жиаш Шужьей.

Сосрыкъуэ тхъэмадэм лъежъаш, пэуври къригъэгъэзааш. Тхъэмадэр санэхуафэм къахишэжри, Сосрыкъуэ Шужьей жриаш:

- Уи пхъур къызээт иджы, – жери.
– Си пхъур жэмыхъуэрыльхум дауэ естьн? – идэжакъым Шужьей.
– Къызомытмэ, къыпфIэсхыныш, – жиIац Сосрыкъуэ.
Шужьей щтэри и чом дыхъэжац, санэхуафэм яхэкIыжри.
Шужьей кIэлъыкIуэри, Сосрыкъуэ Iуащхъэм тегъуэлъхыац, лIа нэпцI зицIри.
– Сосрыкъуэ лIауэ Iуащхъэм телъш, – хъыбар хуахъац Шужьей.
– ЛIакъым, лIа нэпцI зицIауэ арац, – жиIац Шужьей.–
Ларэ мылIарэ спцIэнц, и лъэ кIуэцIыр фугъуэнрэ лъэдий куцIыр къысхуэфхъма.
Сосрыкъуэ и лъэ кIуэцIыр яугъуэнри и лъэдий куцIыр къыхуахъац.
– И лъэдий куцIыр хуабэц – лIакъым, – жиIац Шужьей.–
Сигъэблэрыгъыну къызыощэ.
– Жэмыхъуэрыльхум уи гур ирихац, – жери и пхъур къещац Шужьей.
И пхъур къышещым, Шужьей чом дэкIац:
– Псэууэ къыщIэкIмэ, Щыблэм феджэ, – жери.
Сосрыкъуэ бгъэдыхъэри, Шужьей еIэбыжац:
– Хэм уезгъэшхынкъэ, – жери.
Сосрыкъуэ къышылъэтри Шужьей зы шабзэ къридзац;
и шабзэ зэIуидзэн хунэсакъым езыр.
И щхъэр IитIкIэ иубыдри, Шужьей чом дыхъэжац:
– Щыблэм и уэгъуэмрэ си уэгъуэмрэ зэтехуац, – жери.
ГъуаплъацIэ къриджэри унафэ хуишIац:
– Си щхъэр дыж, щыбдыжкIэ зы гъуанэ къыхуэгъанэ.
Зы гъуанэ къыхуомыгъанэмэ, укъызэлынкъым.
ГъуаплъацIэр щтэри, щхъэр щидыжым, зы гъуанэ къигъенаш.
Гъуанэм бадзэ ихъэри, Шужьей абы илIыкIац, и пхъур Сосрыкъуэ къыхуэнаш.

Нэгумэ Шорэ зэритхымкIэ, санэхуафэ щацI махуэм нартхэр е пасэрэй лIыхъужхъэр я тхъэмадэм дэж щызэхуэсырт, вы джэмымдэ яукIырт («вы ехъуар ди нышиц» – дышрохъэлIэ нарт хъыбархэм), тхъэмадэм и унэм шэху уэздыгъих щыпагъянарты, тхъэ елъэарт: «Нобэ нартхэ ди санэхуафэц», –

жайырэ. Нартхэм санәхуафә щашыр нобә Кисловодсккіә зәджә щыңпәрат; адигәхәр абы НартсанәкІә йоджә, арац «нарзан» псалье цәрыгүәр къзызыте-хъукыжар – «нарт санә». Клахә адигәхәм я бәэм «санә» псальәм «жызуум» мыхъенә шиғәнц, жызуумым къышылажу фадә плацәм санәкІә йоджә («санәху» – «санәпль»). Пасәрейхәм санәр тхъәхәм я фадәу ялты-тәу щыгтац, тхъә щелъәлукІә санәбжәз яләтурә хъуа-хъуә хабзэт. Нартхэм я лъәхъәнә лъандәрә адигә-хәм къадәгъуәгүрыкІуац а хабзәр – санәхуафәр. Пасәрей алыйджхәми яхәльтац апхуәдә хабзә: тхъә щелъәлу маҳуәм пасәрей алыйджхәм, Олимп деж щызәхуәсурә, санәхуафә яңыу щыгтац, санәм (фадәм) и тхъәм хъуәхъубжәз хуалету.

Нәгумә Шора и земаным адигәхәм санәхуафә щашыл щыгта нарт псынацхъәм – санә лъахәм (иджы Кисловодсккіә зәджәм) и хъыбар яшә дыдә зыгъеңуар Псыхуабә и Іәхәлтәхәм щыса адигә къужәм япщ Хъатлохъущокъуэ Исмеллиц: нарт псынацхъәм (псы хүцхъуәм) и хъыбар абы 1810 гъәм хуилуэтәгъяц нәмыңца щиңыгъәл доктор Гааз, абы лъандәрә дүней псом цәрүүэ щыхъуац нартхә я псы хүц-хъуәр – иджы нарзанкІә зәджәр.

СОСРЫКЪУЭРЭ ПАСЭРЕЙМРЭ

1

ЗекІуә ежъауә, Сосрыкъуә Афәбг лъапә деж шхужь къуп-щхъә щрихъәллац. Зәрышууэ икІаш Сосрыкъуә шхужь гъуа-нәм. Ар игъәщагъуәри, тхъә елъәйуац:

– Мыр зи къупщхъәр къәхъужауә сыгъәлъагъу, – жери.

Зи къупщхъәр пасәрейт. Пасәрейр къәхъужри къызэ-фїэтлысхъац.

– Усыйт лъәпкъ, дәнә ушыщ? – еупщиаш Сосрыкъуә къә-хъужам.

– Сыпасәрей лъәпкъщ, мыбдеж дисац... Мо мывәжьи-щыр плъагъурә?

Бгы лъапәм мывәжьиц телът.

– Солъагъу, – жидац Сосрыкъуә.

– А мывәжьицыр зәхуәддзурә дриджәгу ди хабзац, – жидац пасәрейм.

– Иджыри пхуәдзын?

– Схуэдзынуш, – жери къызэфІәуваш пасәрейр.– Мо къуэм зәпрыкли, къеүв.

Сосрыкъуә къуэм зәпрыклиш.

– НокIуә! – жери пасәрейм зы мывә идзащ.– Упсэу?

– Сылсәуш! – жидаш Сосрыкъуә.

– НокIуә етIуанәри! – етIуанәри идари, Сосрыкъуә егуо-
ушц.– Упсэу иджыри?

– Сылсәуш!

– Ещанәри нокIуә! – ещанәри идзащ.– Упсэу?

– Сылсәуш! – жэуап къитыжаш Сосрыкъуә.

– Упсэумә, къуэм къызәпрыклиш.

Сосрыкъуә къуэм къызәпрыклиш.

– Мывиш нәздзащ – дауә укъела? – игъәшIәгъуаш пасә-
рейм.

– Сылъэтри сыкъелащ, – жидаш Сосрыкъуә.

– «Лулъэт» жыхуаIәр сый? – къеупщиш пасәрейр.

– Къадзыр зытомыгъахуәмә, араш «Лулъэт» жыхуаIәр.

– Да ар тщакъым. Къадз ильәпкъыр къыттехуәурә, араш
дзыгъухар...

Ар жери, пасәрейм и нәис къышIәгъаш, щым хәтIыс-
хъәжри и псәр хәкIыш.

2

Сосрыкъуә мәзым щIәкIәрә пәт шхужь гъуанә ирихъәлIаш.
Зәрышууз икIаш шхужь гъуанәм. ИгъәшIагъуәри, шхужь
гъуанәм къыбгъәдәувылаш.

– Мыр зи шхужыр къәхтүжауә слъәгъуашәрәт, – жери
тхъә елъәуаш Сосрыкъуә.– И нә имысыжу кърехъуж.

Сосрыкъуә и тхъәлъәу къыдәхъурти, шхужыр зейр
къызэфIәувәжаш. КъызэфIәувәжа щжәкIә, щым хуәшәча-
къым, апхуәдизкIә плащәти: и лъәгуажъәм нәс щым хәтIыс-
хъаш.

– Мы дунейр сыйту кIыфI, – жидаш лы домбейм.– Уәри
үи нә къэт?

– Хъәуә, къәткъым, – жидаш Сосрыкъуә.

– Ди ужъ къихъузнур зәрыукIыжынуш къыджайәгъаш
ди адәжъхәм. ФызэрүукIыжә? – къеупщиш лыр.

– ДызәроукIыж, – жэуап ириташ Сосрыкъуә.

– Лы фыщIә гъущIынә къыттехъэнуш дунейм жайәгъаш.
Къыттехъа?

– Къыттехъаш, – жидаш Сосрыкъуә.– Ар сәраш.

— Мыбдежым зы псей абрагъуэ итащ. Итыж? — къеупшаш лыр.

— Итш.

Лы домбейр зэйбэкИри псейр къиухуаш, и бгым нэс къыпишыкИри Сосрыкъуэ къриутЫпщащ.

— Укъела? — къеупшаш лыр.

— Сыкъелащ. СыГулъэтри сыкъелащ, — жиIаш Сосрыкъуэ.

— Гулъэт жыхуаIэр сыт?

— Къадзыр зытомыгъахуэмэ, аращ Гулъэт жыхуаIэр.

— Ар дэ тщIакъым. Къадзыр къыттехуэурэ, абы диухаш...

Узэры-Сосрыкъуэр си фIещ хъуаш. Тхъэ уелъэIури сыкъэбгъэхъужаш. Уи тхъэлъэIу къыбдохъу. Тхъэ елъэIуи, сыгъэлэж: сэ мы дунеягъэм сиших щыIэжкъым.

— Ари пхуэсщIэфынущ, — жиIаш Сосрыкъуэ. — Нартхэ сахыхъэжмэ, хэт срихъэлIауэ яжесIэн?

— Дэ фыкъытщIэмынущ: хъэдрыхэ зэхудипIалъэщ. Сосрыкъуэ тхъэ ельэIури, лым и псэр хэкIыжащ.

Анапэ и Іхэлъахэм пасэрэй къалэжь ушрохъэлIэ, къызэрицхэхэжэ Iеджэ щIауэ. Зэшиблым я къалэжъкIэ йоджэ абы нобэ, къызэрахутамкIэ, ар зи IедакъэцIэхыр синдхэрц, нэгъуэцIу жыпIэмэ, пасэрэй адигхэрц. Къалэр мыва блын лъагэкIэ къэхухуауз щытащ, блыным метритIре ныкъуэрэ и Iувагъаш, и лъагагъыр метрихым нэблагъэрт. Зэшиблым я къалэжъкIэ нобэ зэджэ быдапIэр (и цэ дыдэр тхыдэм къыхэнакъым) зыщIар и лъэс минитIре щихрэ и пакIэ къэрал зыухуауз щыга синдхэрц. Синдикэ къэралым (аращ пасэрэй адигэ къэралым зэрэджэр) и лъэс щищым щIигъу къигъэцIаш, иужым ар хыхъэжыгъаш Боспор къэралыгъуэм (Боспорым Кърым хытIыгу ныкъуэмэрэ абы къедза щIыналъэмрэ IэцIэлъаш).

Пасэрэй адигэ къэралым — Синдикхэм и лъэужь куэд ихъумащ тхыдэм. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ Синдикэм зыужыныгъэшхуз игъуэтауэ, къаруушхуз бгъэдэлүү зэрьщигтам. Синдхэм я щIыналъэм (Тамань, нобэрэй Анапэ и Іхэлъахэм) къалэ, быдапIэ зыбжанэ итащ, абыхэм ящыщц Германассэ, Фанагорие, Корокондамэ, нэгъуэцIхэри; я къалаашхэм ГоргипшиекIэ еджэрт, ар иджырэй Анапэ деж щысац. Синдхэм гъавэ ящIэрт, Iац зэрахуэрт, къалэ-

хәм цыыху Іәпшілъапціә күәд дәст -- абы щыхъэт тохъуә синдхәм къащәна кхъәләгъунәкәм, Іуашхъәхәм къыщілъыж хъәпшып зэмымІеужыгъуәкәр, абыхәм күәдрә къыхохуә дыщәм, дыжыным къыхәщілъыкіә хъәпшыпхәр (хъекъущыкъухәр, Іәмәпсымәкәр, къинәмымыщіхәр). Синдхәм сату даңыу щытащ пасәрәй алдыж къәралхәм, езыхәм я ахъши паупці хъуакіәт - ар къәралым зыужыныгъэ ин дыдә игъуәстауә зәрыщытам и нәщәнәц (щы щагъым къыщілъыжащ синдхәм я дыжыны ахъшә, шыщыхъэт сурәт хәщілъыхауә; ахъшәр синдхәм зәраідакъәшілъыр къыбжеіә абы тет тхыгъэм).

Синдхәм къызәранәкіә мывә сын күәд къышагъуәтыжащ Тамань, ахәр щыхъэт тохъуә пасәрәй адигәхәм цыыху Іәпшілъапціә күәд зәрахтам, синд скульптурәхәр дуней писом щыциләрыІуә пасәрәй алдыж (грек) скульптурәм ехъеихуә хъуауз зәрыщытам. Синдхәм мывә сын гъәшіләрәшіахәр хухасәрт зауәлі, дзәпці хахуәхәм, ар нәрылъагъу ящи сынхәм я щыифәм хәщілъыха шабзә, джатә сурәтхәм; сынхәм ящыц зыбжанәм тыболъагъуә афә джани. Нәхъ гъәшіләгъуәныжыраци, синд мывә сынхәм тетці ахәр зыхухаса дзәпщәм я ци - ар синдхәм тхыбзә зәраіам, щізенігъәшшүә зәрабгъәдәлъам и щыхъэтц.

Пасәрәй адигә къәралыр, Синдикәр, илъес минитірә щицирә и пәкіә хыхъәжыгъац Боспор къәралыгъуәм. Щізенігъәм зәригъабелджыламкіә, Боспор къәралым и паштылъыхәр синд лъәпкъым къыхәкілауә щытащ, я дзәм и нәхъыбәри синдрә меотрәт, арац абы Боспор-синд-меот къәралкіә щіеджэр.

ПХЪЭКІӘН

Сосрыкъуә пхъэкіән ищіри игъәІуаш:

– Хәзгъанәри сыукыныц, сыйхәзыгъанәри сыукыныц, – жери. Нартхәр къыщыщтәри къыдәджәгүн игъуәтакъым.

Къылдэджэгүн щимыгъуэтүм, кіэнүр и Іитіымкіә зэригъажэу тыйыжаш.

Зы щіалә къихъәри Сосрыкъуэ къышхъәщүващ, и щхъә хуэджэгүжу здәшысым. Къеплъщ-къеплъри:

- Сә сыбдэджэгүнц, - жиіаш щіаләм.
- Си унафәр пшіләр? - еупшіаш Сосрыкъуэ щіаләм.
- Соңцә.
- Пшіләмә, аращ: ухәзгъанәми, узукЫнынущ, сыхәбгъанәми, узукЫнынущ.

- Хъунщ, содә, - жиіаш щіаләм.- Унафәр ууейшц.

Зәдэджэгүри, щіаләм Сосрыкъуэ къыхигъәнащ.

Сосрыкъуэ и джатэр кърихащ:

- УзукЫнынущ, - жери.
- Сыт щхъәкіә сыбуқын: хәнар уәращ, - жиіаш щіаләм.
- Сосрыкъуэ егұпсысыжащ.
- Узахуәш, - жиіаш егұпсысыжаши. - Иджыри зә дыдже- гүнц.

Зәдэджэгүри, Сосрыкъуэ щіаләр хигъәнащ.

- Сыт къызжепІэн иджы? УзукІкә емықу сиә? - жиіаш Сосрыкъуэ.

- Уйәкъым. Сыхәбгъәнащ. «УзукЫнынщ» жыпІәмә, сүукі.

Сосрыкъуэ и джатэр кърихащ. Еуән щыхъум, шым зри- дзыжри щіаләр Іәшіләкіаш.

- Дәнә укІуән! - жери Сосрыкъуэ, и джатә къихауә, щіаләм лъежъаш. Ихуурә, Іуашхъә шрихъәләм, щіаләр Іуашхъә къуа- гъым къуәлъедаш.

Іуашхъәм нәсли, Сосрыкъуэ щіаләр игъуэтыхакъым - бзәхащ.

- Тхъэр къызаеүи! Дәнә щыбзәха мыр? - жери игъещіә- гъуаш Сосрыкъуэ, зиплъыхыри Іуашхъә джабәм зы гъуанә къышилъегъуаш.

И шыр Іуашхъә лъапәм къытринәри, Сосрыкъуэ гъуа- нәм ихъаш.

Гъуанәм ихъәри Іәбәрабәүре бжә ирихъәләш. Бжәр Іуихри, унә кІуәлі къышіләхутащ Сосрыкъуэ. Зы тхъэмадә жъакІәху пІәкум исц.

- ФІәсаппий, Сосрыкъуэ! - жиіаш тхъэмадә жъакІәхум.- Еблагъэ.

- Сызыгуеблагъэр спшіләкъым,- жиіаш Сосрыкъуэ, Іәнкүн къәхъуауз.

- Зы щіалә уи унә нихъа? - къеупшіаш тхъэмадэр.

- Нихъаш.

- ПхъэкІэн укъыдэджэгуа?
- Сыкъыдэджэгуаш.
- Ущыхигъанэм буқыну упылъа?
- Сыпылъаш, - жиlaц Соcрыкъуз.
- Щыхэбгъанэми упылъа?
- Сыпылъаш.
- Нtэ щхэ умыукIарэ?
- КъысIәшIакIри сыкъышыхъакъым.
- ПхъэкІэн узыдэджэгуар сэрац, - жиlaц тхъэмадэ жыакIехум. - Сэ нартхэ сражэмыхъуаш... Дунейм сыкъехыжauэ хъэдрыхэ сисц. Уи хъыбар щызэхэсхым, сигу техуакъым: пхъэкІэнныр нартхэ къахэплъхъац, хээгъанэри сүкIынц, сыхээгъанэри сүкIынц жыбоlэ. «Ар хъункъым!» - жысIэри дунейм сынхетхъяцац, щалэ ныбжым сихъэжри. Мыхъуныр зыхэн, пхъэкІэнныр нартхэ къахуренэ.

Жэмыхъуэм едауэри Соcрыкъуз пхъэкІэнныр нартхэ къахуигъэнаш.

ПхъэкІэнныр пасэрэй адыгэ джэгукIещ, шашкэ джэгукIэм ешхыш, абы темыхуацэми. ПхъэкІэн уджэгун щхъэкIэ, гъуз (клеткэ) б4-ра зина пхъэбгъу ухуейщ, пхъэбгъум кIэн 32-рэ трагъес, щыкIух-шикIухы зэпагъеуври. КIэнхэр пхъэм е к'уущ-хъэм к'ыхацыкI, зэхэмгъуяцэн щхъэкIэ, я фэкIэ зэцкъкъым (п. п., кIэн щыкIухыр хужыщ, кIэн щыкIухыр фыцIещ); я щыкIакIэ зэцкъкIэ ягъэ к'ынукъым.

ПхъэкІэн зэдэджэгур тIущ; пхъэндээ ящIри яэ кIуэгъуэр зылъысыр ягъэнахуэ, абы кIэнныр зыгъуэкIа егъэбакъуэ; кIэнныр и пэкии ибгъукIи бакъуэ мэхъу - нэгъуэцI кIуапIа илэкъым (абыкIэ к'ыщхэшокI шашкэм). Зэдэджэгухэм я кIэнхэр зэлъэлэса нэужь, зэрышхууре гъуэгү зыгъуэта кIэнныр пхъэбгъу гъунэм насма, «пицы» мэхъу. Пхъэбгъу гъунэм «пицтийсышIакIэ» йодже. «ПицтийсышIэм» наса кIэнныр - «пицыр» гъуэ дашцекIэ лъенуми хуитц («дамкэкIэ» зэджэм ешх мэхъу). Зи кIэнхэр яэ зылещIаухэр хэнауэ ялъытэ.

Къэбердей адыгэхэм ялэцIэхужами, пхъэкІэн джэгукIэр ноби кыншызэтенац Адыгейм. Нэхъапэм

къуажэ-къуажэхэр пхъэкІэнкІэ зәпеуезу щытащ,
нәхъыжъхәри нәхъыщІәхәри дихъәхауә.

ТІОЩЫР-ЩІАКЪУЭШ

Сосрыкъуә зы шу гъусә ишІри зекІуә ежъаш, къуентхъ къахъауә къыздәкІуәжым шу гуп къаңуаш. Шу гупым дәнә щашІәнт зрихъалар - ящіакъым. ШууитІир къагъәувылаш шу гупым, къуентхъыр къыпаҳын мурад ящІри.

- Фепсых! - жаңаш шу гупым.

Сосрыкъуә яхуидакъым:

- Депсыхынукъым.

- Фемыпсыхмә, дызәзәүенш, - жаңаш шу гупым, - дә шу тлощI дохъу, фә түүш фыззәржъур. Дызәзауәмә, дыфтекІуәнүц. Фепсыхи, къуентхъыр вгъетыль.

- Алхуәдәүкъым зәрытщынур, - жиңаш Сосрыкъуә.

- Дәлхуәдәу-тIә зәрытщынур?

- Дызәзауәмә, шууитІ фIәкІ дымыхъу щхъәкІә дә тхуэз-фIәкІынури фIәркъым. ФIыкІә дызәгурывгъаIуә, - жиңаш Сосрыкъуә. - «Зыр закъуәш, тIур тIакъуәш», «щыр щакъуәш» жысIәурә тлощIым нәс сыйбәнш, тлощIыр зытехуәр, фә фIыцищми дә тIум язми, тIхыурә, ди ужъ къинәм къуентхъыр ихыныш. ДызәгурыIуәрә?

Шу тлощIыр егупсысыжри Сосрыкъуә къахилъхам еувәллаш: «Дызәзауә нәхърә нәхъыфIщ; дызәзауәмә, фIы щIәдмыхынири хәлъщ», - жари.

- ДызәгуроIуә, - жаңаш шу тлощIым.

- ДызәгурыIуәмә, тлощIым нәс собжә, - жери Сосрыкъуә бжән щIидзаш. - Зыр закъуәш, тIур тIакъуәш, щыр щакъуәш, - жиIәурә тлощIым щынәсым: - ТлощIыр щIакъуәш! - жери шу тлощIым ящыщ зым и дамашхъәм щIопщикIә теләбаш.

Зәрызәгурыйати, Сосрыкъуә зи дамашхъә теләба шур Iуашри япхаш.

Сосрыкъуә «тлощIыр» зыхуейм зәрытргъәхуәфынур къагурыIуакъым шу гупым. Бжәурә тлощIым щынәскIә Сосрыкъуә шу гупым ящыщ зым и дамашхъәм щIопщикIә теләбәурә, шу тлощIри япхаш.

- ПIы и псалъә епцIыжыркъым, - жиңаш Сосрыкъуә, шу тлощIыр пхын яуха нәужъ. - Фи кIән къикIатәмә, къуентхъыр къыфхуәдгъанәри дежъәжат. Ди кIән къикIащи, къуснитхъыр къытхуәнәжаш.

Шу тюштээр пхауэ гъуэгум къытранэш, я шыр къызэ-щакъуэри, Соорыкъуэрэ и гъусэмрэ къежъэжащ.

НАРТХЭ Я ЖЫЛАПХЪЭ

Нартхэ я гъавэр зыштээр Тхъэгъэлэджт. Жыы щыхъум, нартхэр къриджащ Тхъэгъэлэдж.

– Сэ жыы сыхъуаш, – къажрилаш нартхэм.– Гъавэ схүэштэжынукъым, жылапхъэри схузехъэжынукъым. Жылапхъэр фэ зефхээ гъатхэр къихъэмэ, гъавэ фштээ.

Жылапхъэр къаритри, езыр и унэ итшысхъэжащ.

Гъуаплъэ гүэн ирагъэштэри, жылапхъэр гъуаплъэ гүэнүм иралъхъаш нартхэм:

– Гъатхэр къасмэ, гъавэ тштэнш, – жари.

Нартхэ я жылапхъэм къещэрт Емынэжь. Жылапхъэр Тхъэгъэлэдж Иштэлъыху, кърикуакъым. Тхъэгъэлэдж жы хъуэ и унэ зэритшысхъэжар къышиштээм, Емынэжь къэшэсаш, гъуаплъэ гүэнүр яфтикуутэри жылапхъэр яфтихъаш.

– Жылапхъэр яхъаш, зыхъар къыджеш, – жари нартхэр Тхъэгъэлэдж дэж къиаш.

– Жылапхъэр зыхъар сэ вжесшэнкъым, – къахуэгубжъаш Тхъэгъэлэдж.– Жылапхъэр зыхъар Сэтэней къывжиштэнш.

Сэтэней дэж къиаш нартхэр.

– Емынэжь Ишдэж щауэ къоцэ жылапхъэм, – къажрилаш Сэтэней.– Жылапхъэр Емынэжь ихъаш. Лшыгъэ фишмэ, къэфхыиж.

– Сыт и хэштапш Емынэжь? Дэнэ щыдгъуэтынур?

– Емынэжь и хэштапш энэсын щхъэкш, къуйбл зэпыбу-пшины хуейш, – жиаш Сэтэней.

– Ар сыйту жыжье! – зэплъыжащ нартхэр.

– Къуйблыр зэпыбувшш, псибл уикынущ.

– Ар сыйтимине!

– Псиблыр къыззэбнэш, хы тиуаштээ удыхъэнущ, – къащаажриш, нартхэр зэрыгъэгужьеящ:

– Сытим дынихъэсын абы? – жари.

– Лшымрэ шымрэ я зэ ежъэгъуэш, – къекъурджэуаш Сэтэней нартхэм.

Шу гуп ягъэшэсри ирагъэжъаш нартхэм. Къуйблыр зэпау-шштэри, къагъэзэжащ шухэм:

– Псиблыр къиуати, еткуакъым, – жари.

Нэхъ лъэрызехъэкш фэ зраплъ шу гуп ягъэшэсри ирагъэ-

жъаш. Къуиблымрә психблымрә зәпаупщири къагъэзэжащ абыхәми:

– Хыр хыуае хъуауэ дрихъэләти, еткуакъым, – жари.

Нартхәр зәхәтіліксъэжауэ, Сосрыкъуэ и анэм деж ихъэжаш:

– Жылапхъэр зыхъар къышызгъуэтинур къызжеіэ, – жери.

– Жылапхъэр зыхъам утекіуәдәнш, – къыжрилац Сэтеней.

– Сытекіуәдәнуни, къызжеіэ.

– Жылапхъэр зыхъар Емынәжыщ, – къыжрилац щыхигъезыхым. – Емынәжъ ульихъэмэ, къуибл зәпбыбуппшынущ.

– Ар си зы теуәгъуещ, – жилац Сосрыкъуэ.

– Къуиблыр къызәбнәкіма, психбл уикінынущ.

– Ар си теуәгъуитіш.

– Псиблым уикіныци, хы тіуашцәм удыхъенш.

– Ар си теуәгъуишщ, – жилац Сосрыкъуэ.

– Хы тіуашцәм удыхъэмэ, чәшанә плъагъунущ. Ар Емынәжъ и хәшіләпіш.

Сосрыкъуэ зызәштікъузэри ежъаш. Къуиблри къызәринәкілац, психблми зәпрыкіри хы тіуашцәм дыхъаш. Емынәжъ нартхә яғіхъяуэ, чәшанәм зы піцацә къитти, къаплъэри Сосрыкъуэ къильәгъуаш.

– Зы шу къокіуэ, – жилац піцацәм Емынәжъ.

– Сыт и шыфәлішіфә? – къеуипшылац Емынәжъ.

– И зы дамашхъэм дыгъэ щопс, и зы дамашхъэм уәфшох, – къыжрилац піцацәм.

– Армә, гъатхә хъуаш, – къыфіләуәхуакъым Емынәжъ. – Вакіуэ сыйдәкіныш. Шур гъушці күәбжәм къыбләкіныкъым.

Емынәжъ жылапхъэр иштәри вакіуэ дәкілац. Сосрыкъуэ гъушці күәбжәм ирихуллац. Сәхым фіэлъ джатәжытіш зәрошх. Пхъэ дакъәжъ идзри джатәжытіш иғъәбәяуаш. Сосрыкъуэ күәбжәм дәпкіләри, чәшанәм бғәздыхъаш.

– Сытым укъыкіелъыкіуа? – къеуипшылац піцацәр.

– Нартхә я жылапхъэр скыжынущ, – жилац Сосрыкъуэ.

– Жылапхъэр Емынәжъ дихауэ мавәри вапіэм итш, – къыжрилац.

Сосрыкъуэ вапіэм ихъаш. Емынәжъ мавә, жылапхъэр зәрлъ фәндүр жыг къудамәм фіэлъш.

Фәндүр къипхъуатәри къөжжәжащ Сосрыкъуэ. Емынәжъ къызәплъәкіыххакъым, выр щілтікіри етілісәхаш, шхәри

Іәдакъәжъауә ищіаш: Сосрыкъуә хы тұащіәм къыдәкійжауә къылъәштің ашынан.

Къәрәлъакъуищым къәшәсри, Сосрыкъуә къылъежъащ Емынәжъ, за пкіәгъуәм къыщіхъәри къеләдәкъәуаш, уанәгум къриудри фәндир трихыжащ, иғъәзәжри вәүә хәувәжаш.

Сосрыкъуә шәсүжаш, етіланә махуәм кәлъықіуәри жылапхъэр зәрыйлъ фәндир къыфірихъәжъащ. Емынәжъ, вырщітікіш, шхәш, зы жеипә икіури Іәдакъәжъауә ищіаш: Сосрыкъуә хы тұащіәм дәкійжи психблым зәпрыкійжауә къильәгъуаш. Къылъежъәри пкіәгъуитікіш къыщіхъәш, къыщіхъәри къедәмәпкъәуаш, къыхыфіихуәри фәндир ихыжаш. Ещанә махуәми къыфірихъәжъащ фәндир. Хы тұащіәм къыдәкіш, психблыр зәпиупшіри къублри къызәринәкілат Сосрыкъуә ешанә махуәм. Емынәжъ къәшәсри щә пкіәгъуәм къыщіхъәш Сосрыкъуә.

– Си ужъ уикінынукъе! – жери къелъәпәуаш. – Фәндир сферхъәжъә-къыштесхыжурә гъатхәр сфербігъәкійнуц, – жери, Сосрыкъуәра шымрә зэтриудаш, фәндир ихыжри вәүә хәувәжаш.

Сосрыкъуә иғъазәри чәшанәм дыхъаш.

– Апхуәдәкіш упәлъәшцынукъым Емынәжъ, – къыжриаш пщащәм. – Уәлбанә ешікіи, вәгъуә иумыгъахуә. И псәр зыхәлъыр сә къыпхуәсшіәнш.

Сосрыкъуә уәлбанә щирищікіым, Емынәжъ къыдыхъәжаш, вапіәм къыхәкійжи.

– Уи псәр зыхәлъыр къызже! – жери пщащәр Емынәжъ щыхъаш.

– Си псәр зыхәлъыр бжабләраш, – къыжриаш Емынәжъ.

Бжабләр дыщәпскіш зәщилауә нәху къригъәкіаш пщащәм.

– Си псәр зыхәлъыр бжабләракъым. Си псәр зыхәлъыр бжәіупәм Іут жыгыраш, – къыжриаш, Емынәжъ.

Жыгри дыщәпскіш илауә нәху къригъәкіаш пщащәм.

– Укъәзгъәпциаш: си псәр бжабләми жыгми хәлъкъым. Си псәр зыхәлъыр Къәрәлъакъуищ, – къыжриаш итіланә. – Хым адрыщікіш нәжъгъущылдзә дәсш. Нәжъгъущылдзәм и шыбз гуартәм зы шыбз хәтш, Тхъуәжъ жари. Къәрәлъакъуищыр къәзылъхуар Тхъуәжъш. Тхъуәжъ къимылъхуа къышылъянукъым Къәрәлъакъуищым.

Пщащәм Емынәжъ ар къригъәіуатәри, Сосрыкъуә гъуәгу теваш.

ЗдэкІуэм, гъуэгушхъэіум зы дыгъужь мәжәшіләш щрихъэліаш Сосрыкъуз.

– СыбләкІынкъым, – жери, и гъуэмымәш үшүү хуидзащ дыгъужь мәжәшіләш. Дыгъужыр къызәфіевәжри, мәзым үшүүшіләтәжым, Сосрыкъуз къегуоуаш:

– Гузәвәгъуз уихуэмә, уигу сыйкъәгъәкІыж, – жери.

Дыгъужым бләкіри ежъәжауэ, плъэмә – благъуэм бгъащхъуәжье уәгум ирелІых. Шабәэр зәиүидәэри, благъуэр къриудыхааш Сосрыкъуз.

– Гузәвәгъуз уихуэмә, уигу сыйкъәгъәкІыж, Сосрыкъуз! – жери бгъащхъуәжьеир уәгум ихъәжааш.

Ежъәжри, хы Іүфәм ІутурәздәкІуэм, ныдҗәм къытридзауэ зы бдәжьеирихъэліаш. Щюпщыкъукіэ еїәбыхри, бдәжьеир хым хиутІыпщхъәжааш Сосрыкъуз.

– Гузәвәгъуз уихуэмә, уигу сыйкъәгъәкІыж, – къыжриаш бдәжьеим.

Хы адрышіл ихутәри, Сосрыкъуз нәжъгъущылдзәм и бгъэм зыщілдзаш, хутыкъуауэ щрихъэліем.

– Уә узымылъәгъуа си нитілір иғъукі! – жиаш нәжъгъущылдзәм.– Си быдзышә піухуааш – укъызытекІухъар къызжеіә: слъэкімә, пхуесщіенщ.

– СыйкъызытекІухъар шыш, – жиаш Сосрыкъуз.– Зыш къызэт.

– Шы уәстынщ, си шыбзыр жәщищікіэ схухәбгъәпшмә, – къыжриаш нәжъгъущылдзәм.

Жәщ хъури, шыбзым пәрүуващ Сосрыкъуз. Хигъәпшүрә, иәхулъә къыщызәкіләцілтхъым шхъәукъуәри, шыбзыр мәзым үшүүшіләтәжаш. Сосрыкъуз гузәвәгъуз хәхуауэ, дыгъужыр мәзым къыщіож:

– Сыт къәхъуар? – жери.

– Сыщхъәукъуәри, шыбзыр мәзым сഫыщылхъааш, – жиаш Сосрыкъуз.

– Ар Іүәху! – жиаш дыгъужым, шыбзыр мәзым къыщіи-хүжри Сосрыкъуз и пашхъә кърихуәжааш.

Нәхү щыри, нәжъгъущылдзәр къесаш.

– Ар зы жәщ, – жиаш нәжъгъущылдзәм, – жәщиті къынхүэннааш иджыри.

ЕтІуанә жәщым, Сосрыкъуз шхъәукъуауэ зрырагъәхъэліри, шыбзыр уәгум ихъааш. Сосрыкъуз гузәвәгъуз хәхуауэ здәңүтүм, бгъащхъуәжьеир къесаш:

– Сыт къәхъуар? – жери.

– Шыбзыр уәгум ихъааш, – жиаш Сосрыкъуз.

– Ар Йуэху! – жери бгъащхъуэжьеир лъэтэжащ, шыбзыр къызэцІикъуэжри Сосрыкъуэ и пащхэ кърихуэжащ. Нэжьгъу-щыдзэр къесащ, шыбзым яхэплъэри, къэт щыІэтэкъым.

– Ар жэшти!, – жиIаш нэжьгъущыдзэм. – Зы жэш къып-хуэнэжащи, схужэбгъэпцимэ, шы уэстынц.

Нэжьгъущыдзэр шыбзым яхыхъаш, яхуэхъущIаш, ящIэ-губжъаш:

– Мэzym фыщIыхъэри, фыIещIэкIакъым. Уэгум фихъэ-ри, фыIещIэкIакъым. Хым и щIагъым фыщIыхъэ ныжэбэ.

Ещанэ жэшцим Сосрыкъуэ IещIэкIри, шыбз гуартэр хым и щIагъым щIыхъаш. Гузэвэгъуэ хэхуауэ ныджэм здытетым, бдээжьеир къесылIаш:

– Сыт къэхъуар?

– Шыбзыр хым и щIагъ щIыхъаш, – жиIаш Сосрыкъуэ.

– Ар Йуэху! – жери бдээжьеим шыбз гуартэр хым къы-хихуяш.

Нэжьгъущыдзэр къесащ.

– Шыбз гуартэр жэшицкIэ хээгъэпщащ. Шы къызэт, – жиIаш Сосрыкъуэ.

– Узыхуейр къыхэх, – къыжриIаш нэжьгъущыдзэм.

– Сызыхуейр Тхъуэжь щIэс щыщIэраш, – жиIаш Сосрыкъуэ.

– ШыщIэм дэнэ уихын? – жиIаш нэжьгъущыдзэм. – Шы пхуэхъун къыхэх.

– Шы схуэхъунур Тхъуэжь щIэс щыщIэраш – ар къы-зэт.

ЩыщIэр хы щIагъым щилъхуат Тхъуэжь, хым къыз-дыхиши къыхэкIыжат.

– УэргегуакIуэш, – жери щыщIэр къритащ нэжьгъу-щыдзэм. Тхъуэжь къильхуа щыщIэм Тхъуэжьеир фIишри къэшэссижащ Сосрыкъуэ. Емынэжь вакIуэ дэкIауэ кърихъэ-лIэжащ, уэлбанэр щхъэшцыкIати. Чэшанэм дыхъэри, и шыплIэм пщащэр дигъэтIысхъаш, Емынэжь кIэлъыдэкIри жыг къудамэм фIэлъ фэндыр кърихъэжьяш.

Емынэжь Къэрэлъакъуищым къэшесащ, Сосрыкъуэ къылъежья щхъэкIэ, къышIэмыхъэурэ хы тIацIэми къыфIы-дэкаш, псилми къыфIикIыжаяш, къуиблми къыфIызэпры-кIыжаяш. Сосрыкъуэ къылъеIэурэ, Къэрэлъакъуищыр пщаши зэгуэудаш, Емынэжь гъуэгүщхъэм къытринэри.

Жылапхъэр къихыыжри, Сосрыкъуэ нартхэ къахыхъэжаяш, шыплIэкIэ къихыыжа пщащэри зейм яритыжаяш.

ХЫМ МАФІЭ ЩИДЗЭРКЪЫМ

Нартхэр зекіуэ ежъәнути, Сосрыкъуэ гъусә ящакъым.

Зекіуэ ежъам я къесыжыгъуэ хъуауэ, Сосрыкъуэ шәери япежъаш:

— Фә фхуәфі сыхъунщ сә! — жери: къызәремыджам щхъәкіә яхузәгуэпырт.

Нартхэр хы Іүфәм щызәхәтіысхъәжауэ ирихъәліаш Сосрыкъуэ: къуентхъыр яхузәрымыгъәугүәшурә зәщыхъәжат.

Зәщыхъәжауэ зәхәсыху, щылә къатехъуаш, зәщіәдияш.

Сосрыкъуэ щахыхъэм:

— Мафіә тхуәщі, — жалащ нартхэм.— Щыләм деукі.

— Фхуәсщынщ, ауэ фи пкъыпә зырыз фіәкі евгъәууэ здәнүкъым, — яжрилаш Сосрыкъуэ.

— Хъунщ, додә, — щыжайәм, Сосрыкъуэ мафіә яхуищлаш.

— Фыкъеувалі, фи пкъыпә зырыз евгъәу.

Нартхэм я пкъыпә зырыз мафіәм ирагъәуа нәужь, Сосрыкъуэ пхъәдзакіәр зәщіикъуәри хым хидзащ:

— Хым мафіә щидзэркъым, ныдҗәм хъун щыкірыкъым,— жери.— Фи пкъыпә зырыз евгъәуамә, щхъәж и унә бжән лъакъуә!

Сосрыкъуэ пхъәдзакіәр хым щыхидзэм, щылә къатехъүәжри, нартхэр зәщіәдияш, я къуентхъи къафіәуежакъым.

Нартхэр зәщіәдияуэ хым кыбынәри, Сосрыкъуэ къеҗъәжащ, зекіуәм къахъар къызәщіикъуәри.

Инжыдж бжъәпә зы сын тетіц. Сыным и щхъәр зәгуэзащ, пхъәкіә зәгуаха хуәдә. Инжыдж щытх ихъая, жәшти, Сосрыкъуэ и шыр фыңғағъә гуәрим къигъащтери бгъунлъаш. Сосрыкъуэ губжыр шыр фыңғағъәм ирихуллаш. Фыңғағъәр зәрсысыныр ищақъым Сосрыкъуэ: джатәкіә евәри ириупищащ — шыр зәригъәштам щхъәкіә зәгуепати. Сосрыкъуэ джатәкіә зәуа сынкіә йоджә абы иджыри.

СОСРЫКЪУЭРЭ ИНЫЖЬХЭМРЭ

1

Хы Йүфэм Йухъауэ, хутыкъуэри, Сосрыкъуэ иныжьхэм яйрыхъаш.

— Тхуэммыгъуэтыр къэдгъуэташ, утшхынкъэ иджы! — жиааш иныжьхэм.

Яйцээлъыннутэкъыми, иныжьхэм бзаджагъэ яхуекүэн мурад ищлааш Сосрыкъуэ.— Хым фыхэплъэт.

— Сыт сифшкіэ фи ныбэ из хъункъым,— жиааш Сосрыкъуэ.

— Хым фыхэплъэт.

— Сыт, дыхэплъэмэ? — хым хэплъаш иныжьхэр.

Хыр жым зэрихуэрти, хы гушцыум толъкъун яэтэхэр щызекүэрт.

— Джей къежъаш — хы гушцыум щыджеагур фльягъуркъэ? Хым фыхыхьи, джейр фи яйрылъхъаш,— яжрилааш Сосрыкъуэ иныжьхэм, толъкъун яэтэхэр яригъэлъагъури.

— Пэжи жып! — гуфааш иныжьхэр, зэрхэвэжьэри хым хэлъэдаш.

Іэбэрэбэ щхъэкіэ, джей къаїерыхъэркъым иныжьхэм.

— Фи лъэгуажъэм нэсц фызэрыхыхъар. Фыхэкүати, къыфіерыхъэнц,— егуошааш Сосрыкъуэ иныжьхэм.

Иныжьхэр хым хэкүэташ. Хэкүэта щхъэкіэ, джейр къаїерыхъэркъым.

— Фи бгым нэс фіэкі фыхэмыхъауэ къыфіерыхъэн? Фыхэкүэтэйуэ,— жиааш Сосрыкъуэ.

Иныжьхэр нэхъри хэкүэташ хым, итланы къаїерыхъэркъым джейр.

— Джейр хы Йүфэм Йус фи гугъэ — фыхэкүатэ нэхъри! — яццэгубжъаш Сосрыкъуэ.

Я дамашхъэм псыр къытрикіэху, хым хэкүэташ иныжьхэр.

— Хъуаш иджы! — жери Сорыкъуэ щылэ зриццэкааш, хъэуазэ хикүутэурэ иныжьхэр хым хигъащхъэри шэсүжаш.

2

Зекүэ ежъауэ ягъэхутыкъуэри, Сосрыкъуэ иныжьхэм къаувыхъаш.

— Дигу пхуэплъырт яэджа щлаа. Укъытіерыхъа иджы, Сосрыкъуэ?

- Сығғарыжъамә, сый къызәфшіләнур? – къығымылуәжу нәпциләнүштәш Сосрыкъуә.
- Удукыныш – уэтшіләнур пшіләркъә? – жаңаш иныжъхәм.– Маңылә щіла уи гугъум дызәригъаләрә!
- Сывукіл. Сывукіл къызәхъәлъәкіләркъым. Сигу къеүэ шыләш, – жиңаш Сосрыкъуә.
- Сый уигу къеүәр?
- Зыгуәрим согупсысри схузәхәхуркъым. Мәуи согупсыс, мәуи сыйкъогупсыссыж – нәхъ иныр къыскуәшіләркъым. Къыскуәмшіләуә сыйәривукынураш сигу къеүәр.
- Къылжепләркъә-тіл – дәри дегупсысынш, – жаңаш иныжъхәм.
- Фегупсысынумә, мыраш, – жери Сосрыкъуә хъыбар яхунуәташ иныжъхәм.– Зыв диңаш нартхә. Хъэрәмәйуашхъэ кібдз лъакъуәкіл тевамә, и фіалъә лъакъуитіләр йаашхъемахуә нәсырт, псафә ежъамә, Псыжъ псыхъуә псы ткіләпс къыдинәртәкъым.
- Емынәти! – ягъәшшіләгъуаш иныжъхәм.
- Емынәт, бгъәм дыхимыгъәкіләжатәм, – жиңаш Сосрыкъуә.– Зы бгъәжъ къеүхри выр ипхъуәташ, уәгум ирихъәри выр ишхаш, бгъәм вы блатхъэр къыләпхуаш, вы блатхъэр ди чыңыхъуәм и нәм щіләхуаш. И нәм башыпәкіл щіләбәрәбыхъа щхъәкіл, блатхъэр къыхушшіләхъяжакъым. «Си анәм къышшіләгъәхъынш», – жери къыдыхъәжъаш чыңыхъуәр. Цыкыләкілікіл щіләбәри, и анәм блатхъэр къышшіхъяжаш, къышшіхъыжри псыхъуәм дидаш. Псыр къиури блатхъэр ирихъәжъаш, ныдҗәм тридзәри щыры тришшіләжанц блатхъэм, щыры къуажә тетіләхъаш. Къуажәр тесурә, щыры жәшкіл хъей хъуаш. «Щыры щіләхъейр къетшшіләнш», – жари къуажәр епләкіләш. Блатхъэм и къуапә къышшіләшти, бажә къеүесауә жәшкіл къакыләурә къедзәгъурт, арат щыры щіләхъейр. Бажәр къауқіаш, и фәр трахын щадзәри, зәрагъәдзәкілә факъым. Щымыхъум, и зы джабәр трахри бажафә пыләзырыз яхурикъуаш. Зы фыз псыхъә кілауә ирихъәләрі, бажәр пхъәхъкіл зәригъәдзәкіаш, джабә лъәнәкъуәр трихыжати, апхуәдиз химылъхъәжауә и къуәм пылә хурикъуакъым.
- Гәешшіләгъуәныр къылжеплән! – зәшшіләкъуаш иныжъхәр.
- Иныжъхәм лығтә фызәриләр сощіл, акъыли филемә, фегупсыс: хәт нәхъ ин, хәт нәхъ ишаш? Сегупсысурә, си щхъэр тескъуташ – нәхъ иныр къыскуәшшіләркъым. Араш сигу къеүәр – нәхъ иныр къыскуәмшіләуә хъәдрыхә сыйәривукынураш, – жиңаш Сосрыкъуә.

- Нэхъ иныр ЙупцІкъэ: выр уэгум изыхъа бгъеращ,— жидащ иныжъхэм ящыщ зым.
- Бгъераракъым, вы блатхъэр зи нэм щІэхуа чыцЫхъуеращ,— пэрыуащ абы зы.
- У и адэм и бынщ ар! ЧыцЫхъуэм и нэм блатхъэр къышІэзыхъяращ,— т'уми япэуващ ещенэр.

НэгъуэшІ зыи къахэуащ:

- Вы блатхъэм егъуа бажеращ,— жери.
- Хъеуэ, бажэр пхъэхъкІэ зээзыгъэдзэкІа фызыращ,— къэуващ нэгъуэшІ зыи.

Зэдауэрэ зэшыхъэжри зэрыукІыжащ иныжъхэр.

Сосрыкъуэ, зэшэр арати, иныжъхэр щызэрыукІыжым:

- Хуээр фэсцІакъэ! — жери шэсли ежъэжащ.

СОСРЫКЪУЭ МАФІЭ КЪЕХЬ

1

Нартхэр зекІуэ ежъащ. Гъуэгу здытетым, уае къатохъуэ. Уаэм хиубыдауэ, Сосрыкъуэ къарихъэлІащ нартхэм.

— МафІэ уиІэ, Сосрыкъуэ? Уаэм дызэтреукІэ!

Сосрыкъуэ и шабзэр зэйуидзащ, вагъуэдзэм яхэуэри зы хъуаскІэ къыхиудащ. Къыхиуда щхъэкІэ, вагъуэ хъуаскІэр щэх дыдэ ункІыфІыжащ.

Нартхэр зэрогъэгужье, щыІэм зэтреукІэ.

— Сэ къэзгъээжыху, фыкъыспэплээ,— жери Сосрыкъуэ шэсыжщ, Хъэрэмэуащхъэ зыщиплъихъри, щы гъунэм зы чэшсанэ къышильзэгъуащ — чэшсанэм Йугъуэ машцІэ щхъэицтыщ. ЧэшсанэмкІэ иунэтІри, махуиш гъуэгу икІуауз, Сосрыкъуэ чэшсанэм ирихулІащ. Чэшсанэм дэплъэмэ, банэ сэреиблкІэ зигъэбыдауэ иныжь нэ закъуэ жейуэ щылт. МафІэм къегъуэльзакІри зишихъыжат иныжь нэ закъуэм, екІуэлІапИ бгъэдыхъэпИ хуумыгъуэтину.

— МафІэр дауэ фІэтхъыну, си Тхъуэжьеижь? — йоупцІ Сосрыкъуэ и шым.

— Хъэ лъэ макъ зысцІыници, дыбгъэдыхъэнщ, джэду лъэ макъ зыкъесцІыжынши, чэшсанэм дельзэнщ, уэ еІэбыхи, зы пхъэдзакІэ къэпхъуватэ,— жидащ Тхъуэжьеижым.

Чэшсанэм ебгъэрыкІуащ Сосрыкъуэ, щебгъэрыкІуэм, шым хъэ лъэ макъ зищІащ, джэду лъэ макъ зыкъицІыжри чэшсанэм елъащ, Сосрыкъуэ пхъэдзакІэ къипхъуэтащ. ПхъэдзакІэм зы

дәп жъеражъэ пылъетри иныжъ нә закъуэм и нәжъгъым ихуаш.

Сосрыкъуә маҳуищ гъуэгу къызәпичыжауә, иныжъыр къызәштыуаш, мағләм хәплъәри зы пхъәдзакіә къызәрытим гу лъиташ.

— Си адәм ураухъәкі, хәт и хъәкіә къызәдыгъу? — жери иныжъыр къызәфіәтіксъащ. Здәштысым гъуэгүщхыблыр зәпіләбыхъащ, зы шу цыкіу къыларыхъәри зыбгъәдилъәфащ.

— Мыр дәз папціә схуәхъунш,— жери иныжъым шур зыжъәдидзащ.

Иныжъым и зы дәз Іухуати, Сосрыкъуә ар тыйсыпіә ишіаш, и джатәр кърихри дзиті зәхуакум дәтіхъу щіндазш. Хуәмыхъыж щыхъум, иныжъым шур къызыжъәдидзыжащ.

— Уйй, нартхә я ләкъуә, ныкъуәкъуәгъукіә сызылъыхъур Сосрыкъуапціәш, усшынш, Сосрыкъуә и хәщіапіәр къызәжомыләм!

И фәр пыхъә-пыкі зищіаш Сосрыкъуә.

— Нартхә сраіәхъуәш, Сосрыкъуә и хәщіапіәр сә дәнә щыспілән? И хъыбар ухуеймә, и хъыбар бжесіләнш,— жидаш Сосрыкъуә.

— И хәщіапіә умыщіләмә, и джәгүкіә сыгъаші!

— И джәгүкіә жыпіләмә, и джәгүкіә бащәш.

— Языхәз къызже!

И фәр къыпхъәжаш Сосрыкъуә.

— Сосрыкъуә и джәгүкіәу мыр сощіә: Іуашхъәм абрәмывә кърагъәжәх, Сосрыкъуә Іуашхъә лъапәм тоувәри абрәмывәр натіләпекіә Іуашхъәм дрехуеиж.

— Дегъәплъыт! — жери иныжъыр Іуашхъә лъапәм теуваш, Сосрыкъуә Іуашхъәм абрәмывә къригъәжәхащ, натіләкіә епиджри иныжъым абрәмывәр Іуашхъәм дрихуеижаш.

— Джәгүкіә щіагъуәш! — жидаш иныжъым.— Си натіәр игъәшхащ. Нәгъуәші сыт и джәгүкіә Сосрыкъуә?

— Нәгъуәші мыр и джәгүкіәш Сосрыкъуә: лъэгүажъәмшхъәу мәтіңис, нартхәр зәдеуэурә, Сосрыкъуә и жәэм шащхъә-шаер жъәдәз ящі, итіани яхуещіләркъым: шащхъәр егъәнышқиури шәкіәр къыжъәдедзыж.

— Ар Іуэху! — жери иныжъыр тыйсащ, и жъэр иущіри.— Къяуә! — И шабзәр зәгуидзәри, Сосрыкъуә иныжъым и жәэм шәр жъәдәз ишіаш. Иныжъым ар зыни къышыхъуакъым: шащхъәр игъәнышқиури шәкіәр къызыжъәдидзыжащ.

— Ари джәгүкіә щіагъуәш, си дәэлышхъәр игъәшхащ. Нәгъуәші сыт и джәгүкіә Сосрыкъуә? — къоупці иныжъыр.

– Мыри и джэгукІәш: вабдээ плъар жъэдадзэ, ар и лъатэм щегъеупщыури къыжъэдедзыж Сосрыкъуэ.

Вабдээ плъар зыжъэдидзэш, игъеупщыури къызыжъэдидзыжащ иныжым.

– Ари джэгукІэ щлагъуэш, си кІэтІийр зэригъэшхащ. Нэгъуэшши сыт и джэгукІэ СосрыкъуапцІэ? – къоупщI иныжыр.

Сосрыкъуэ къэгүзэващ, иныжым и укIыкІэ хъунур хузырхъэркъым.

– НэгъуэшI зы джэгукІи иIәш Сосрыкъуэ: лэгъупым бдзапцІэ гуишэ иралъхъэ, банэ гулъищэ щалъхъэжри, бдзапцІэр жэшибл-махуиблкІэ къагъавэ, Сосрыкъуэ бдзапцІэ ткIуам хотысхъери ар зэпцIыжу хэсц, итланэ къоIэри зыкъихечыж.

– Дэгъуэкъэ, – жери бдзапцІэм хэтIысхъаш иныжыр, бдзапцІэр зэпцIыху хэсри къыхэкIыжащ.

– ДжэгукІэ щлагъуэш, нэжъ щлагъуэжу сыт пцIэрэ?

Иныжыр хы Iофэм ирешалIэри, Сосрыкъуэ жеIэ:

– Зы джэгукІэ соцIэ иджыри: хы къуэпсиблыр щызэуалIэм дэж псым хохъэ Сосрыкъуэ, уае ирацIэкIри хым хагъацтхъэ, хым хагъэштхъя нэужь, мылыр дамэнкъкІэ къекъутэри къыхокIыж.

Иныжыр хым хэуващ. Сосрыкъуэ уае зрицIэкIри, хыр зэшIэштхъаш.

– КъеIэт! – егуоуащ Сосрыкъуэ иныжым.

Иныжыр къышцIэм, мылыр къэчащ.

– Мылыр зэрубыда щыкIэкъым! – Сосрыкъуэ уае зрецIэкI, хъэуазэ хикIутэурэ, хыр егъэшт, мыл гъурыджей хъуху.– КъеIэт иджы!

Иныжыр къоIэ, къеIэ щхъэкІэ зыхуэгъэхъейркъым.

– Хъуащ иджы! – жери Сосрыкъуэ и джатэр кърех, щхъэ фIэхынэм щыхуежьэм, иныжыр къопцэри Сосрыкъуэ махуэ гъуэгукІэ къыIуедз, треIуэнтIэжри и Тхъуэжьеижыр иныжым бгъэдехуэ, йоуэри и джатэдээр къыIуегуэ. Иныжыр къэгъынэнаш:

– Сэ сымыделэтэмэ, уи лъэнкIапIэ IушэмкІэ узэры-Сосрыкъуэр къэсцIэн хуеящ. Уи насып къыстекIуащ, ауэ уи джатэм си щхъэ фIихынукъым. Чэшанэм щыхъи, пхъуантэ фIыцIэ плъагъунц. Пхъуантэм си джатэр дэлъщ. Си джатэр къэхь, си джатэм фIэкI си щхъэр фIэзыхын щыIэкъым.

Сосрыкъуэ щышэсэм, Тхъуэжьеир къоупщI:

– Дэнэ дыкIуэрэ, Сосрыкъуэ.

- Иныжым и джатэр къэтхынущ, - жиIац Сосрыкъуэ.
- Иныжым и джатэм Iэ пцIанэкIэ уеIусэ хъунукъым. Лъэпщ деж дыгъакIуи, Лъэпщ и Iэдэр къэдгъэх.

Лъэпщ и Iэдэр къихьри, Сосрыкъуэ пхъуантэ фыцIэр зетрихащ, щызэтрихым, джатэр къыжъэхэлышащ. Еубжытыри, мафIэр игъеункIыфIыжащ Сосрыкъуэ, джатэр Лъэпщ и IэдэмкIэ иубыдри иныжым деж игъэзажац.

Иныжыр къэпыхъяш аргуэрү:

- УкъызэбэджэкIац, СосрыкъуапцIэ. Иджы бжесIенуращ: си щхъэр фIэпхмэ, си тхыныхур къыхэлъэф. Си тхыныхур зыцIэпхэмэ, Iэнцэ къозэгъынукъым.

Джатэр мылым тригъэлъадэри, Сосрыкъуэ иныжым и щхъэр фIихац, и тхыныхур мывэм ириупцIэкIац Сосрыкъуэ: тхыныхум мывэр тIууэ зэгуигъэхуаш.

Сосрыкъуэ шэсэжри, иныжым и чэцанэм зы пхъэдзакIэ къыдихац, уаэм зэтриукIэ нартхэм къахыхъэжри мафIэ яхуицIац.

2

Нартхэ зекIуэ ежъерти, Сосрыкъуэ гъусэ яцIакъым:

- Къыддэгүэшэнщи, къэтхым я нэхъ щIагъуэм дыхигъэкIыжынщ, - жари.

И анэр къегиящ Сосрыкъуэ:

- Нартхэ зекIуэ ежъяц, фIыгъуэ къахърэ къэкIуэжмэ, Ыхъэншэ уацIынщ, - жери.

- Ар Iуэху, - жиIац Сосрыкъуэ. - Сыгъашхэ закъуэ.

Сэтэней Iэнэ къигъэуваш, пластэ бзыгъэ диярэ лы Ыхъэ диярэ къитрилъхъэри.

Сосрыкъуэ пластэ бзыгъэр ихуэри псыр къыцIихуаш, лы Ыхъэм мылыр кIэригъэшщ, шхэри тэджыжац:

- Нэхъ IэфI сшхауэ сцIэжыркъым, - жери.

Шэсри нартхэ яльежъяц. ЗекIуэ къикIыжкауэ ирихъэлIац нартхэ. ЗэхэтIысхъэжауэ, къахъар ягуэшырт щарихъэлIам. Сосрыкъуэ къыцалъагъум, нартхэр зэрыгъэIушац: «ФIэхъусыж!» жиIэмэ, «Упсэу!» жефIэ, «Къэтхьам хэдэ жывмыIэ», - жари.

ЗекIуэм яхыхъэри:

- ФIэхъусыж! - жиIац Сосрыкъуэ.
- Упсэу! - къыжраIац нартхэм. «Къэтхьам хэдэ» къыжраIакъым.

КъынцыжрамыІэм, Сосрыкъуэ губжьри уае зрицІэкІащ. ЩыІэм ис щыхъум:

- МафІэ къытхуэзыхыр Ыыхъэгъу тицЫинш, - жаІаш нартхэм.
- Армэ, хъункъэ, - жери Сосрыкъуэ ежъаш, нартхэр къызэхинэри.

КІуэм-лъейим, кІуэм-лъейурэ, зы чэцанэ ирихулІащ.

Чэцанэм дыхъэмэ -- пхъэ дакъэжь мафІэм иныжь нэ закъуэ бгъэдэлъщ, жеяуэ.

Зы пхъэдзакІэ къицтэри, чэцанэм къыдэкІыжащ Сосрыкъуэ. Махуэ гъуэгу къикІуауэ, иныжь нэ закъуэ къызэшыуаш, мафІэм хэплъэри зы пхъэдзакІэ къызэрыйтим гу лъитащ.

-- Хэт и хъэ сиудыгъу! - жери иныжь нэ закъуэ къэІэбаш, Сосрыкъуэ иубыдри чэцанэм дилъэфащ.

- Хэт уицыш? - къеупцІащ иныжьыр.

- Нартым сацьици, - жиІаш Сосрыкъуэ.

- Сосрыкъуэр уэра?

- Сэракъым, - зиумысакъым Сосрыкъуэм. -- СутЫипцыж.

- Узу"Ыипцыжынш, - къыжриІащ иныжьым, - Сосрыкъуэ и лыгъэ къызжепІэмэ. Сыт и лыгъэ, сын и джэгукІэ Сосрыкъуэ?

- Сосрыкъуэ и лыгъэ ущІэупцІэмэ, Сосрыкъуэ и лыгъэ бжесІэнш.

- КъызжэІэ.

- Нартхэ бгыщхъэм йохъэри, абрэмывэ кърагъэжэх, Сосрыкъуэ натІекІэ йоуэри, абрэмывэр бгыщхъэм дрехуеиж.

- Дегъэплъ, - жери, иныжьыр бгы лъапэм теуваш, Сосрыкъуэ бгыщхъэм ихъэри, абрэмывэ къригъэжэхащ.

НатІекІэ еуэри, иныжьым абрэмывэр бгым дихужащ.

- ДжэгукІэ щІагъуэш, си натІэр игъэшхащ. НэгъуэпІ сын шцІэрэ? - къыжриІащ иныжь нэ закъуэм.

Сосрыкъуэ, хэплъэ зицІри, жиІаш:

- Вабдээ ягъэплъри, Сосрыкъуэ жъэдадзэ. Сосрыкъуэ вабдээр и кІуэцЫим щегъэупцІыПури къызыжъэдедзыж.

- Деплъынкъэ абыи, - жиІаш иныжьым.

Сосрыкъуэ вабдээ игъэплъаш. Иныжьым вабдээ плъар зыжъэдидзаш, и кІуэцЫим щызэригъажэш, игъэупцІыПури къызыжъэдидззыжащ:

- Ари джэгукІэ щІагъуэш, си кІэтИийр зэригъэшхащ. НэгъуэшИ пцІэмэ, къызжэІэ, - жери.

- НэгъуэшИ соцІэ. Банэ гуибл жъэгум дакІутэ, Со-

срыкъуэ жъэгум дөгъуалъхъэри, банд гуиблыр блыпкъкІэ ехъэж.

Банд гуиблри жъэгум щижъажац иныжъ нэ закъуэм.

— Си щыфэр игъашац,— жидац иныжъым.— Сосрыкъуэ сыйт и джэгукІэ нэгъуэцці?

Зы джэгукІэ игу къэкІыжац Сосрыкъуэ:

— Сосрыкъуэ хым хоувэри, нартхэ щыІэ иращІэкІ, хым хагъаштхъэри жәшибл-махуиблкІэ хэтш, жәшибл-махуибл дәкІа нэужь къоІа, мылры къекъутэри хым къыхокІыж.

— Нэхъ щагъуэжыр къызжепІац! — гуфІац иныжъыр. Хым кІуэри хэуваш.— ЩыІэ къыззәшІэкІи, хым сыхэгъаштхъэ.

ЩыІэ ирищІэкІри, Сосрыкъуэ иныжъыр хым хигъэштхъац. Хыр жәшибл-махуиблкІэ зәпцІа нэужь, Сосрыкъуэ иныжъым еджац:

— КъеІэ! — жери.

Иныжъыр къеІац, къеІа щхъэкІэ мылры хуэкъутакъым.

— Хъуаш иджы,— жери Сосрыкъуэ иныжъым щхъэштыхъац, и джатэр кърихри.

— Сыт пцІэнур? — къеплъац иныжъыр.

— Уи щхъэр фІэсхынущ,— жидац Сосрыкъуэ.

— Ай, тхъэгъэпцІ цыкІу,— жидац иныжъым,— сэ сымыделэтэмэ, уи лъэнкІапІэ ІушэмкІэ укъесщІэн хуеящ узэры-Сосрыкъуэр. Уи насып къыстекІуац, ауэ уи джатэм си щхъэр фІихынукъым. Си джатэр блыным фІэдзащи, къэхъ: си джатэм фІэкІ си щхъэр фІэзыхын щыІэкъым.

Иныжъым и джатэр къихыну щежъэм, Сосрыкъуэ и шыр къеупцІац:

— Дэнэ дыкІуэрэ? — жери.

— Иныжъым и джатэр къэтхынущ,— жидац Сосрыкъуэ.

— Иныжъым и джатэр Іэ пцІанэкІэ къапцІэ хъунукъым,— къыжриац Тхъуэжьеим.— Лъэпц и Іэдэр къэтхынщи, ІэдэмкІэ бубыдынщ.

Лъэпц и Іэдэр къахьри, иныжъым и джатэр блыним къыфІихац Сосрыкъуэ.

Сосрыкъуэ джатэр ІэдэкІэ иубыдауэ къышилъагъум, иныжъ нэ закъуэ къэхыщІац: «Абдемми къыззәбзәджәкІац» — жери.

— Уи насып къышыстекІуакІэ си зы фІыгъэ уээгъэ-кынщ,— жидац иныжъым.— Си щхъэр фІэпхмэ, си тхыныхур къыхэлъэфи, уи бгым щІэпхэ: си тхыныхур уи бгым щІэпхмэ, къыппэлъэшын урихъэлІэнукъым.

Джатэр мылым тригъэлъадэри, Сосрыкъуэ иныжым и щхэр фИхащ, и тхыныхур къышыхилъэфым, Тхъуэжьеим къижриаш:

– Жыгым еупцIэки, еплъ, – жери.

Иныжым и тхыныхум жыгыр чымпэ хуэдэ зэпигъэлъеташ.

Сосрыкъуэ чэцанэм дыхьэри зы пхъэдзакIэ къицташ, пхъэдзакIэр къихри нартхэ къахыхъэжащ.

Нартхэ зэцIэдияуэ зэхэст.

Сосрыкъуэ къахыхъэжри, нартхэ къахэплъаш.

– Сыт фи унафэ? – жиащ Сосрыкъуэ, нартхэ къахэплъэри.

– МафIэ тхуэцI. МафIэ тхуэпцимэ, зы Йыхъэ лейуэ плъидгъэсынц, – жиащ нартхэм.

Сосрыкъуэ мафIэ ищIри:

– Зым и лъэгуажъэ, зым и тхыцэ евгъэу, – къажриаш нартхэ. – Фигу къихъэжыху, къэфхъар сэ фхуэзгуэшынц, – жери зекIуэм къахъар игуэшурэ фэ Іэнэжьыр, щIопц пагуэжьыр, псырыкъуэ вакъэжьыр къыхэкIаш. – Мыбы сыт хувигугъэ?

– Нэхъижым и Йыхъэц, – жиащ нартхэм.

– Хэт нэхъижь? – жери щIэупциаш Сорыкъуэ.

– Мор нэхъижьц, мыр нэхъижьц, – жиащ нартхэм, – зыр илъэс щибл мэхъу, зыр илъэс щий мэхъу.

– Илъэс щий и пэкIэ шыре Іашэрэ сыпылъаш, – жери Сосрыкъуэ зекIуэм къахъам я нэхъ щIагъуэр ихьри ежъэжьаш.

3

Нартхэ зекIуэ ежъауз щIыIэ къатехъуэри гъуэгум къитенащ. ЩIыIэм иукI щыхъум, Іэней и къуитIыр ирагъэжьаш:

– МафIэ къытхуэхь, – жари.

МафIэ ямыгъуэтауз, къагъээжаящ Іэнейм и къуитIым.

Арыкъышуужьри ирагъэжьаш – абыи къихъакъым мафIэ.

Хэт ирагъэжьами, мафIэ къахуэзыхын къахэкIакъым.

Нартхэ щыдыкъыпэм, Сосрыкъуэ ежъаш:

– Сэ къыфхуэскынц мафIэ, – жери.

АрыкъыкIэм ихъауз, Сосрыкъуэ Іугъуэ машIэ къыIэшIэлъэгъуаш.

И угъуэм ирихулІэмэ – зы иныжъ зишыхъауэ щылъщ, мафІэ зрегъеури.

Зы пхъэдзакІэ къипхъуатэри, Сосрыкъуэ къышійтхъужаш. ПхъэдзакІэм пылъета дэпър и нэжгъым щихуэм, иныжъыр къызэшыуаш, къапхъуэри шу цыкІур иубыдаш.

– Хэт ущыщ? Дэнэ укъикІрэ? – къеупшІаш иныжъыр.

– Нартхэ сащышщ, – жиIаш Сосрыкъуэ. – Нартхэ сраэхъуещ.

– Нарт Сосрыкъуэ и лыгъэ уцыгъуазэ, сый и джэгукІэ нарт Сосрыкъуэ?

И лыгъэ сышыгъуазэкъым, и джэгукІэ соцІэ, – жиIаш Сосрыкъуэ.

– ПцІэмэ, къызжеIэ. КъызжомыIэмэ, узукІынущ.

– Сосрыкъуэ и джэгукІиц соцІэ. Дэтхэнэр бжесІэн?

– Нэхъ щIагъуэр къызжеIэ.

– Нэхъ щIагъуэр мырац: нартхэ бгыщхъэм йохъэ, бгыщхъэм абрэмывэ кърагъэжэх, Сосрыкъуэ натІекІэ йоуэри абрэмывэр дрехуеиж.

– КIуэт ихъэт бгыщхъэм: абрэмывэ къегъэжэхи, дегъэплъ, – жиIаш иныжъым, къызэфІэтыскъэри.

Сосрыкъуэ бгым дэкІаш. Сосрыкъуэ къригъэжэха абрэмывэр иныжъым бгым натІекІэ дихужаш.

– ДжэгукІэ щIагъуещ, си натІэр игъэшхащ, – жиIаш иныжъым. – ЕтІуанэри къызжеIэ.

– ЕтІуанэри мырац: вабдээ ягъэплъри Сосрыкъуэ жьэдадзэ, Сосрыкъуэ вабдзэр и кIуэцІым щегъэупшІыIури къызыжъэдэдзыиж.

– Дегъэнлъыт, – жери тIысац иныжъыр.

Сосрыкъуэ вабдээ игъэплъри иныжъым жьэдидзащ. Вабдзэр и кIуэцІым щигъэупшІыIури къызыжъэдидзыижаш иныжъым:

– Си кIэтIийр зэригъэшхащ, – жери. – Ещенэри къызжеIэ.

– Сосрыкъуэ хым хоувэ, щIыIэ иращІекІри хым хагъаштхъэ. Хагъаштхъя нэужь, къоIэри мылыр блыпкъкІэ къекъутэ.

Иныжъыр хым хэуващ, псыр и дамащхъэм къытрикІэу.

Сосрыкъуэ щIыIэ зрищІекІри иныжъыр хым хигъэштхъаш, жэшибл-махуилкІэ хигъэштхъя нэужь, иныжъым еджащ:

– КъеIэ, – жери.

КъеIа щхъэкІэ, иныжъым мылыр къыхуэкъутакъым.

И джатэр кърихи, Сосрыкъуэ мылым техъаш.

– Бгым ушыдэкIым уи лъэнкIапIэ ЙушэмкIэ къесциат узэры-Сосрыкъуэр. УкъызэбзэджэкIаш... Уи джатэм си щхъэр фIихынукъым. Си хуэшиысэр къэхь.

Аркъэн идэри, хуэшиысэр аркъэнкIэ къихьщ, мылым тригъэлъадэри иныжым и щхъэр фIихаш.

Зы пхъэдзакIэ къихьри, Сосрыкъуэ нартхэ къахыхъэжащ.

СОСРЫКЪУЭРЭ ИНЫЖЬЫМРЭ

Армэ СосрыкъуапцIэ,
Армэ лы фыцIэ гъущынэ,
Мыдэ емынэ шу!
Нарт шуудзэр щышэсым
Сосрыкъуэ емыджэ.
Уае бзаджэ къатохъуэри
Гъуэгүщхыблым къытонэ.
– Уей, Имыс, мафIэ уиIэ?
– Уей, Сосым, мафIэ уиIэ?
– Жыынду ЖъакIэ, мафIэ уиIэ?
– Арыкъшу, мафIэ уиIэ?
– Уэзырмэс, мафIэ уиIэ?
– Ашэм и къуэ Ашэмэз,
МафIэ уиIэ?
– Хъымыщ и къуэ Батрэз,
МафIэ уиIэ?
– Албэч и къуэ Тотрэш,
МафIэ уиIэ?
...МафIэ зилэ нарт шухэм
КъахэкIакъым.
Арыххэу
Сосрыкъуэ къесащ.
– Армэ ди дыщэ лIэужь,
Армэ ди лIэужьыфI,
МафIэ щхъэ дызэтолIэ!
– ФызгъэлIэнкъым! – Сосрыкъуэ
Нартхэ мафIэ къахуещI,
МафIэм щекIуэм мэгубжьри
Жыыбгъэм мафIэр хепхъэж.
– Армэ ди Сосрыкъуэ,
Армэ ди лIэужьыфI,
МафIэ щхъэкIэ догъалIэ!

...Тхъуэжьеижым зредзри
Сосрыкъуэ йожьэж,
Хъэрэмэиуашхъэ дэжеймэ,
Зы чэшанэ къелъагъу,
Иугъуэ машцэ къреху,
Чэшанэжым ныхуэкиуэм,
И щхъэ-и лъэ зетауз
Зы иныжыи мэжей.

– Армэ си Тхъуэжьеижь,
Мыр иныжым и унэц,
И щхъэ-и лъэ зетащ,
Мафцэр и кум илъижц,
Мафцэр сыткэ фиэтхын?

– Армэ Сосрыкъуапцэ,
Армэ лы фыцэ гъущынэ,
Армэ емынэ шу,
Хъэ лъэ макъ зысциынкъэ,
Джэду хуэдэ секиуэнкъэ:
Чэшанэжым дыдэпкээм,
Зы пхъэдзакцэ къэпхъуватэ!
...Чэшанэжым щыдэпкээм,
Зы пхъэдзакцэ къипхъуватэш,
Зы теуэгъуэ къикъуауз
Мафцэ дэпи пылъетц,
Мафцэ дэпир иныжым
И нэццашэм ихуэжц,
И пхъэдзакцэр ибжыхмэ,
Зы пхъэдзакцэ къыхуэтц.

– Си адэм ураухъэки!
Хэт и бзаджа сидыгъу!
...Иэбэррабэц иныжьри
Гъуэгушхъиблым нэсауэ
Зы шу цыкъуи Иэрыхъэц.

– Уитц, нартхэ я щауз,
Зэрыццынэу усшхынкъэ!
Сосрыкъуэр уэрамэ,
Тхъэм укъызитащ!

– Сосрыкъуэр сэракъым,
И хэццапцы сымыццэ!

– И хэццапцэ умыццэм,
И джэгукцэ сыгъашцэ!

– Сосрыкъуэр жыхуалэм
И джэгукцэ зы соццэ.

Сосрыкъуэ жыхуаіэр
Іуашхъэ лъапэм тоувэ,
Быщхъэм итци, нартыжъхъэм
Абрэмывэ къыхуадз,
Сосрыкъуэ нағіләпекіэ
Мывэр быщхъэм дехуж!
–Хъункъэ ари джэгукіэ,
Къегъажжыт зы мывэ!
...Быщхъэм йохъэ Сосрыкъуэ,
Абрэмывэ къеутыищ,
Мывэр быщхъэм дехужри
Иныжъ ябгэр мәгубжъ:
– Мыр джэгукіэ щагъуэш,
Нәхъ щагъуэжи къызжеіэ!
...Сосрыкъуэ тхъэр къеуэш:
И укыкіэ хуэмышіэ!
– Сосрыкъуэ жыхуаіэм
Шащхъэ-шаер жъәдадзэ,
Шащхъэр егъэнышкіури
Шәкіэр къызыжъәдедзыж.
...Шащхъэ-шаер иныжым
Егъэнышкіури мәубжытыхэ:
– Ари джэгукіэ щагъуэш,
Нәхъ щагъуэжи къызжеіэ!
...Сосрыкъуэ тхъэр къеуэш:
И укыкіэр хуэмышіэ!
– Сосрыкъуэ жыхуаіэм
Вабдзэ плъари жъәдадзэ,
И ныбэм щегъәупщиури
Вабдзэр къызыжъәдедзыж.
– Гъеплъи, къәдзыт зы вабдзэ –
Сыкъеплъыни джэгукіэм!
...Вабдзэ плъар жъәдедзэ:
И кіуәцым щызәргъажәри
Вабдзэр къызыжъәдедзыж:
– Ари джэгукіэ щагъуэш,
Нәхъ щагъуэжи къызжеіэ!
...Сосрыкъуэ тхъэр къеуэш:
И укыкіэр хуэмышіэ!
– Сосрыкъуэ жыхуаіэм
И джэгукіэу мыр соціэ:
Хы къүәпсиблыр щызәхәуэм

Сосрыкъуэ хоувэ,
Уае ирашIЭкIри
Сосрыкъуэ хагъаштхъэ,
Мылсыр дамэкIэ къекъутэри
Сосрыкъуэ къафIыхокIыж.
— Ари хъуни джэгукIэл —
Хым хоувэ иныжьыр.
Уае-псаер трещIэ,
Хым хегъаштхъэ иныжьыр.
— КъеIи, мылсыр пхуэкъутэм,
Сыкъегъэплъыт иныжьым!
...Мылым къоIэ иныжьыр:
Мылсыр къочэ, къыщеIэм.
— Хъуакъым, хъуакъым! — жреIэ.—
Мылсыр мыджэмыйцIэц,
Мылсыр зэпцIагъацIэц!
...Жэцибл-махуиблкIэ
Мылсыр зэригъэпцIри
Иныжьыр хигъэштхъаш.
— КъеIэ! — жиIа щхъэкIэ,
Мылсыр хуэкъутакъым:
Хым иубыдщ иныжьыр!
Щхъэр фIихын щыхуежъэм,
Иныжьыр къэпыхъаш:
— Ай, СосрыкъуапцIэ,
Ай, емынэ шу!
Узэры-Сосрыкъуэр,
Сымыделэм, сцIэнт!
Ай, лъэнкIапIэ псыгъуэ,
Ай, жэмыхъуэрылъху!,
Мыр джэгукIэ хъуакъым!
— Куэд жыпIэнщ иныжьым! —
И щхъэр къыфIихаш,
МафIэр къихьри нартхэ
Къахэпсыхэжащ.

КЪАХЬАР СОСРЫКЪУЭ ИХЫЫЖАЩ

1

Нартхэ зээцэшасэри, Гъуд къалэ къащтэн мурад ящлащ. Гъуд къалэ дэмьиль фыгъуэ щыэтэкъым, аүэ мывэ сэреиблкіэ къэшчыхъати, пэлъэшакъым нартхэр. Мазиблкіэ ебгъэрыйцащ нартхэр Гъуд къалэ – къахуэштакъым. Тхъэгурымагъуэм деж къуащ нартхэр:

– Сыт ди Іэмал, дауэ къэтцта хъуну Гъуд къалэ? – жари.

– Гъуд къалэ къыфхуэштэнукъым, Батрэз гъусэ фымыщлауэ, – къажриащ тхъэгурымагъуэм. – Топым ивгъэтйысхьи, Батрэз Гъуд къалэ дэвдээ. Къалэм дэвдзэмэ, Батрэз къалэ куэбжэр къыиухынщи, фыдээрэрыгуэнщ.

Батрэз ирагъэджащ, топым ирагъэтйысхьэри къалэм дадзащ. Күэбжэр къафыиухри, Батрэз нартхэр Гъуд къалэ дитыпщхъащ.

Гъуд къалэ фыгъуэу дэлъыр къыдахац нартхэм, зэхэтйысхьэжри ягуэшын щадзащ. Къалэм къыдахар кърагуэшэкиурэ, зэгурымыиуэ хъури, зэшчихъэжац нартхэр.

– Сосрыкъуэ девгъаджэ, Сосрыкъуэ едгъэгүэшынщ, – жаащ иужьым.

Лыкъуэ ягъэкъуащ Сосрыкъуэ деж.

– Гъуд къалэ къыдэтхар къытхуэгүэш, – жраац.

– Къалэр къыицифцтэм сифхэтакъым, иджы сыт щхъекіэ сифхыхъэн? – къахуидакъым Сосрыкъуэ. Лыкъуэр къыдигъэкижащ.

– Къалэр къыицифцтэм сифхэтакъым, жери къэкъуэн идакъым, – хъыбар къахыыжащ лыкъуэм.

– Сосрыкъуэ къытхэмьтмэ, мыр тхуэгүэшынукъым. Фыкъуи, къафшэ, езыри здэдгъэгүэшэнщ, – жари лыкъуэ ящлащ аргуэрү.

Щыхагъэзыхъым, Сосрыкъуэ къахыхъащ.

– Фхуэзгүэшынщ, аүэ мы зымкіэ дызэгурывгъяиуэ: ихъэ дзасэ зырыз къафшти, фиувыкі, сыкъышегуэшәкікіэ къисперуэ къыхәкімэ, и нэр ифші.

– Хъунщ, – жаащ нартхэм, – дыарэзыщ.

– Фыарэзымэ, нокъуэ! – жери Гъуд къалэ къыдаха фыгъуэр игуэшын щидзащ. – Мыр Насрэн Жъакіэ и Йыхъэц, мыр Уэзырмэдж, мыри Къанж и къуз...

Гъуд къалэ къыдаха фыгъуэм зы щиопц пагуэжь, зы фэ Іэнэжь, зы псырыкъуэ вакъэжь хэлтъ. Сосрыкъуэ къегуэ-

шәкійурә, щіопш пагуәжкыр къыхәқлаш. Щіопш пагуәжкымкіә утеуіуәмә, фә інәжым узыхуей фығъуэр къитехъуәрт.

— Мыр си шыхъуәжкыр хуәсхынщ, — жери Сосрыкъуә щіопш пагуәжкыр зригъетілъеклаш.

— Къэтхъар яхыыж, нарт деләхә! — къыхәқлиниклаш нартхәм япшыц зы. Зәрызәгүрілуати, абы и нәр пхъә дзасәкіәирашлаш.

Сосрыкъуә къегуәшшәкійурә, фә інәжым къыхәқлаш.

— Мыр си жәмыхъуәжкыр хуәсхынщ, — жилаш Сосрыкъуә, фә інәжкыри зригъетілъеклаш.

— Къэтхъар яхыыж, нарт деләхә! — къыхәқлиниклаш аргуәру зы. Абы и нәриирашлаш.

Сосрыкъуә, нартхәр зэтригъәсабырәжри, къегуәшшәкійурә, псырыкіуә вакъәжкыр къыхаклаш. Псырыкіуә вакъәжкыр лъыптиагъемә, псы гүшілум ущызекіуә хъурт.

— Мыр си мәлыхъуәжкыр хуәсхынщ, — жилаш Сосрыкъуә, псырыкіуә вакъәжкыр зригъетілъекіри.

— Ай, нарт деләхә, къэтхъауә хъуар яхыыжаш! — къыхәклиниклаш ещенәр. Абы и нәриирашлаш. Къэнар яхуигуәшири, Сосрыкъуә шәсүйешаш.

— Дәкум хуәдәу дыкъигъәпцилаш: Гъуд къалә къидәтхам я нәх щіагъуэр Сосрыкъуә ехы! — жаңаш зи нәирашлахәм зыкъяштәжка нәужү.

— Фылъежкы, фубыд! — кіәлъагъәпхъәраш Сосрыкъуә. Аршхъәкіә щіыхъакъым: псырыкіуә вакъәжым иувәри, тіуаштәм дыхъәжаш Сосрыкъуә.

2

Гъуд къалә къаләшхуэт, мывә сәреиблкіә къәпшіхъати, цыыхуи дагъәкіыртәкъым, цыыхуи дагъыхъәртәкъым. Нартхәр зәрыгъәгубжкыри, Гъуд къалә екілаш:

— Гъуд къалә ткъутәнщи, фығъуэу дәлъыр къидәтхынщ, — жари.

Сосрыкъуә зекіуә ежъауә къәтти, гъусә яхуәхъуакъым.

Гъуд къалә екілаш щіхъәкіә, къахуәштакъым нартхәм. Ебгъәрыкіуәри къикіуэттыжаш. Къикіуэттыжри зәхеувәжаш.

— Сыт тщіэнур? — жаңаш нартхәм.

— Топым идвгъәгъетілъисхыи, Батрәз къаләм дәдвгъадзэ, — жари ягу къәклаш. — Батрәз күәбжәр къылумхынщи, къаләм дыдәзәрыгуэнщ.

Ар ягу къэкІри, Батрэз топым ирагъэтІысхъаш...

Нартхэр къащебгъэрыкІуэм, Гъуд къалэ дэсхэр тхъэгурымагъум ечэнджэшаш:

— Сыт ди Іэмал? — жари.— Нартхэр къыдэбгъэрыкІуаш.

— Хъымыш и къуэ Батрэз къалэм топкіэ къыдадзэнущ,— къажрилац тхъэгурымагъум.— Машэм къэфтІи, Батрэз къалэм топкіэ къыдадзэмэ, машэм ихуэнц, машэм къивмыгъакI, мывэ хъурейкІэ ивукIыхь. Машэм къивгъэкІмэ, куэбжэр ффIыIуихынущ.

Машэм къатлац. Къалэм къыщыдадзэм, Батрэз машэм ихуаш. Мывэ хъурей зырыз къаштэри, машэм щхъэшыувац Гъуд къалэ дэсхэр. Мывэ хъурей къраутІыши щыхъум, Батрэз и джатэр иІэтри мывэ хъурейурэ къраутІыщауз хъуар джатэдзэкІэ зэгуигъэшаш, мывэр и бгъуитІымкІэ щехуэжыурэ машэм из щыхъум, Батрэз машэм къафIикІри къалэ куэбжэр Іуихаш.

Батрэз къалэ куэбжэр щыIуихым, нартхэр Гъуд къалэ дээзерыгуаш, къалэр якъутэри фыгъуэу дэлъыр къыдахааш...

Нартхэ Гъуд къалэ къыдекІыжауз, Сосрыкъуэ къэссыжааш. И унэ ихъэжри шхэуэ здэшысым, Сэтэней гуашэ къыжрилац:

— Уэ зекІуэ укъетыху, нартхэ Гъуд къалэ якъутэри къуентхъ къахьауз ягуэш,— жери.

— Абы щыгъуэ сыкIуэнци, садэгуэшэнц,—жилац Сосрыкъуэ.

Сосрыкъуэ дэшэсүкІри нартхэ яхыхъаш. Гъуд къалэ къыдаха фыгъуэр яхузэрыгъэгуэштыртэкъыми, нартхэ зэшхъэжаяуз ирихъэллац Сосрыкъуэ.

— Сыздэвгъэгуашэ,— яжрилац Сосрыкъуэ нартхэ.

— Дауэ уздэдгъэгуэшэн: Гъуд къалэ къыщытщэм укъытхэтакъым, уи Іыхъэ хэлъкъым,— жалац нартхэ.

— Хэлъш,— жилац Сосрыкъуэ.— Батрэз куэбжэр къыщыIуихым псом япэ зыIуплъэн фIэигъуам и цэ къыреIуэ. Си цэ къримыIумэ, си Іыхъэ хэлъкъым.

— Хэт? — жари еупщилац Батрэз.

Батрэз мыр къажрилац:

— Машэм сакъыфIикІри куэбжэм сакъыфIекІуаш, мывэ хъурейр къыстелъяауз. Күэбжэр къыщыIусхым, псом япэ сигу къэкIар Сосрыкъуэц. «Сосрыкъуэ зэрэтиIымыгъу ногэ,— жысац сигукIэ.— Сосрыкъуэ тцIыгъуамэ, дызэхэувэжауз дызэхэтынутэкъым апхуэдизрэ»,— жысац.

— Нартхэ, зэхэфха Батрэз жиIар? — щIеуущлац Сосрыкъуэ.

— Зэхэтхааш.

- Хэт Батрээ зи цІэ къриIуар?
- СосрыкъеIц!
- Армэ, сэ фхуэзгуэшынц Гъуд къалэ къыдэфхар, - жиащ СосрыкъеI.

Сыт жаIэжынт нартхэм: Батрээ мор щыжилэм, СосрыкъеI парьуэжаIакъым. Жин яхетти, жиним къагурыIуаш СосрыкъеI хъуагъэшагъуэ зэрыхуекIуэнур.

- Гъуд къалэ къыдэфхам я нэхъ щIагъуэр СосрыкъеI ффиIихынущ, нарт делэхэI - жаIащ жинхэм.

- Гъуд къалэ къыдэфхар фхуэзгуэшыху, - яжриIащ СосрыкъеI нартхэм, - жинхэр фпхыи, лы зырыз евгъэувалIэ. Къуентхъыр щызгуэшкIэ къыхэпсэлъикIамэ, и нэр дзасэкIэ ифшI, арыншамэ, къытпэрыуэрэ дагъэгуэшынкъым.

Жинхэр япхри лы зырыз бгъэдагъэуваци:

- КъыхэпсэлъикIым и нэр ифшI, - жари.

СосрыкъеI Гъуд къалэ къыдахар игуэшурэ, зы щIопш къыхэкIащ.

- Си шыхъуэм хуэсхынц, - жери щIопщыр зригъэтIылъэкIащ СосрыкъеI.

- Къэфхъар яхыж! - къыхэкIиикIащ зы жин. Абы и нэр иращIащ.

СосрыкъеI къесгуэшэкIыурэ, Иэнэ лъакъуиц къыхэкIац.

- Си пщафIэм хуэсхынц, - жери Иэнэ лъакъуищыр зригъэтIылъэкIац СосрыкъеI.

- Къэфхъар яхыж! - къыхэкIиикIащ нэгъуэшI зы жини. Абы и нэр иращIащ.

Фэ вакъэ къышыхэкIым, ари зригъэтIылъэкIащ СосрыкъеI:

- Си мэлыхъуэм хуэсхынц, - жери.

- Къэфхъар яхыж! - къыхэкIиикIащ ешанэри. Абы и нэри иращIащ.

ЩIопщыр, Иэнэ лъакъуищыр, фэ вакъэр къиштэри, СосрыкъеI шэсыжиащ:

- Къэнар фи Йыхъэш, фызэрыхуейуэ вгуэш. Зы тэуэгъуэ скIуху, жинхэр фымытIатэ - фагъэгуэшэнкъым.

Ар жери, СосрыкъеI яхэкIыжащ.

- Къэфхъам я нэхъ щIагъуэр СосрыкъеI ихыижкащ, нарт делэхэI! Фылъежки, фубыд! - жаIащ жинхэм.

Нартхэр къышыкIэлъипхъэрым, СосрыкъеI и шыр тIуацIэм диутIыпщхъэри езыр хым техъэжащ: фэ вакъэм уиувэмэ, хы гүщыIум ущызекIуэ хъурт.

Гъуд къалэ якъутэн мурад щащыым, нартхэ Сосрыкъуэ ирагъеджащ:

– Ныддежье, Гъуд къалэ ткъутэнурэ фыгъуэ дэлъмэ, кынэтхынуущ, – жари.

– Сэ сыкъэзыщэ абы дэсщ, ягу къызэбгъэнщ, – жери Сосрыкъуэ яхуидакъым.

Нартхэ Гъуд къалэ якъутащ, фыгъуэу дэлъир къыдахри къагъээжащ. Зэхэтлысхъэжри, фыгъуэр ягуэшын щадааш.

Ягуэшын щадзэри зэшыхъэжащ. Щызэшыхъэжым, Сосрыкъуэ деж Батрэз ягъэкIащ:

– Фыгъуэр тхуэгүэш, – жари.

– Дауэ фхуэзгуэшын, Батрэз: къалэр щыфкъутэм сыйфхэтакъым, – жиIащ Сосрыкъуэ.

– Укъытхэмитами, тхуэгүэш, узмышауэ сыйкуэжынукъым, – къыхигъэзыхъящ Батрэз.

Къышыхигъэзыхъым, Сосрыкъуэ нартхэ яхыхъящ.

– Уэ къызэртыхуэбгуэшкIэ арэзы дыхъунщ, уи тхээ узэреплъщ, – жиIащ нартхэм. – Укъытхэмитами, уэри Йыхъэншэ зумышI.

Сосрыкъуэ къуентхъым хэплъящ. Щыхэплъэм, зы фэ Іэнэжь, зы щIопц пагуэжь, зы псырыкIуэ вакъэжь къыІэшIэлъэгъуащ. ЗекIуэ ежьэмэ, Гъуд къалэ щепсых и хабзэти, Сосрыкъуэ фэ Іэнэжьми, щIопц пагуэжьми, псырыкIуэ вакъэжьми щыгъуазэт, къазэрIэшIигъэкIынт имышIэр армыхъу.

– Фхуэзгуэшынщ, – жиIащ Сосрыкъуэ, – мы зымкIэ дызэгурыйуэмэ: пхъэ дзасэ зырыз зыжъэдэфIунщ. Фиувыкынци, къыспэрыуэ къыхэкIмэ, къыспэрыуам и нэр ифшынщ. Дызэгурыйэрэ?

– Дызэгуройуэ, – жиIащ нартхэм, пхъэ дзасэ зырыз зыжъэдаури иувыкIац.

Фыгъуэр яхуигуэшурэ, фэ Іэнэжьыр къыхэкIащ.

– Си пщафIэм и нэ къыхуокI, – жери, фэ Іэнэжьыр зригъэтIылъэкIащ Сосрыкъуэ.

– Ай, тхъэгъэпцI цыкIу! – къыхэкIинкIащ БлыпкъкIэшI. БлыпкъкIэшI и нэр иращIащ.

ЩIопц пагуэжьыр къышыхэкIым:

– Си шыхъуэм и нэ къыхуокI, – жери, Сосрыкъуэ щIопц пагуэжьри зригъэтIылъэкIащ.

— Ай, тхъэгъәпці цыкіу! — къыхэкІиникІаш Пщәдыкъ-
кІәші.

ПщәдыкъкІәші и нәри ирацІаш.

Сосрыкъуә къегуәшәкІыурә, псырыкіуә вакъәжыр
къыләржыаш.

— Си Іәхъуәм вакъәм пиші цыләкъым, — жери Сосрыкъуә
псырыкіуә вакъәжыри зригъәтІылъәкІаш.

— Ай, тхъэгъәпці цыкіу! — къыхэкІиникІаш Арыкъшуу-
жыры.

Арыкъшуужь и нәри ирацІаш.

Къуентхъыр яхуигуәшри, Сосрыкъуә шәсүжаш.

— Арэзы фыжъуа?

— Дыхъуаш, — жаІаш нартхәм.

Сыт жаІәнт нәгъуәші?

Фә Іәнәжыры, щіопц пагуәжырыр, псырыкіуә вакъәжырыр
ихъри, Сосрыкъуә нартхә яхекІыжаш.

4

Гъуд къалә яхъунщіа нәужь, нартхә Сосрыкъуә ирагъә-
джаш:

— Гъуд къалә къыдәтха фыгъуәр къытхуәгуәш, — жари.

Нартхә яхыхъари, Гъуд къалә къыдахам хәплъаш Сос-
рыкъуә. Къыдахам зы фә Іәнәжь, зы щіопц пагуәжь, зы
псырыкіуә вакъәжь хәлт. Щіопц пагуәжымкіә фә Іәнә-
жым утеуіуәмә, узыхуей фыгъуәр фә Іәнәжым къытхуәрт.
Псырыкіуә вакъәжым уиувәмә, псы гүщыум уңызекІуә
хъурт.

— Фхуәзгуәшынщ, — жиІаш Сосрыкъуә. — Фхуәзгуәшын и
пәфи жъэр цыфпхи, фитісыкІ. Щыфхуәзгуәшкіә къыхэкІи-
икІ къыфхәкІмә, фыукІ.

— Хъунщ, дыукІынщ, — жаІаш нартхәм.

Я жъэр щапхәри, нартхәр итісыкІаш.

Гъуд къалә къыдаха фыгъуәр игуәшурә, фә Іәнәжыры
къыхэкІаш.

Сосрыкъуә и пщафІэр щыгъути, фә Іәнәжыры и пщафІэм
хуригъәтІылъәкІаш:

— Уә упщафІещ, мыр къыпщхъәпәнщ, — жери.

— Ай! — жери зы къыхэкІиникІаш. Абы къыфІигъәкІакъым:
къыфІигъәкІамә, яукІыннут.

Къуентхъыр игуәшурә, щіопц пагуәжырыр къыхэкІаш.
Сосрыкъуә и шыхъуәри щыгъути, щіопц пагуәжырыр и шы-
хъуәм хуишияш:

- Уә ушыхъуәщ, мыр къыпщхъәпәнщ, - жери.
- Ай! - жери къыхәкІииклаш етIуанэр. Абы къыфIигъэ-кIакъым: къыфIигъэкIамә, яукIынут.

Сосрыкъуә къегуәшәкIыурә, псырыкIуә вакъәжыр къы-
хәкIаш. И Iәхъуэри щыгъути, псырыкIуә вакъәжыр и Iә-
хъуәм хуидзаш:

- Уә уIәхъуәщ, мыр къыпщхъәпәнщ, - жери.
- Ай! - къыхәкІииклаш ешанәри. Абы къыфIигъэ-
кIакъым: къыфIигъэкIамә, яукIынут.
- Къэнар фи хъәләлщ, - жери Сосрыкъуә нартхә ях-
кIыжаш, и пшафIэр, и шыхъуэр, и Iәхъуэр яхишыжри.

Гъуд къалә и цәм куәдрә ущрохъәлә нарт
хъыбархәм: нартхәм Гъуд къалә якъутә, фыгъуә
къыдах, Сәтәней абы къыдахауә къыхохуә нарт хъы-
бархәм. Тхыдәм ищIәркъым нарт әпосым узыщ-
рихъәлә Гъуд къаләм и цә. Тхыдәр зыңыгъуаәр
нәгъуәщIш: пасәрей адыгә лъәпкъәм, псалъәм
папщIә, синджәмра меотхәмрә, я лъахәм къалә зыб-
жанә зәритарш: Горгишие, Анакопие, Гермонассә,
Фанагорие, нәгъуәщIхәри. Нобәрәй Анапә и Iәхә-
лъахәм пасәрей адыгәхәм илъәс минитIрә щихрә и
пәкIә СиндиқәкIә зәдже къәрал щаухуәгъяаш. Син-
диқәм, пасәрей адыгә къәралым, и лъәуҗә куәд къә-
сащ ди деж. Ахәр щыкъэт зырытехъуәмкIә, синд-
хәм күлтурә лъагә ябгъәдәлъаш, тхыбзә ялаш, грекхәм
благъә яхуәхъури зыужыныгъәшхуә ягъузатауә
щытааш. Синдиқәм и къалацхъәр, Горгишиер, Ана-
пә деж щысащ, нәгъуәщIу жыпIәмә, натхъуәдж ады-
гәхәм я щыналъәм итааш. Музейхәм нобә щахъу-
мә синджәм, меотхәм, адрей адыгә лъәпкъәм я
IәдакъәщIәкI куәд - дыщәм, дыжыным, гъуаплъәм
къыхәццIылауә. Пасәрей адыгә къаләхәм дәта сә-
рейхәм, скульптурәхәм я къутахуә Iәдже сәтей хъу-
жащ нобә, абыхәм ущрохъәлә хы Iуфәм, Тамань,
Псыжъ и Iәхәлъахәхәм - пасәрей адыгәхәм я щы-
налъәм. Анапә деж къышагъуәта мывә пхъәбгъу-
хәм тIәунейрә ущрохъәлә Ашәмәз и цәм, пасәрей
грекыбзәкIә тхауә; Ашәмәз и цәм ущрохъәлә Крас-
нодар деж къышагъуәта тхыгъә кIапәми. Ар щы-
хъэт тохъуә нарт лыйхъужъхәм я хъыбархәр Синд
къәралыгъуәми щызекIуәу зәршытам, абыхәм ныб-

жылхуэ зәраlәм, лlәццыгъуэ кылхъ куәдым къызәрүпхрыкIам.

СОСРЫК'ҮҮЭРЭ БГЫ ГҮҮАНЭМ ИХҮЭЖА ШУМРЭ

Сосрык'үүэ ХъэрәмIуацхъэ төхөяуэ плъэри зы шу ищхъэрәкIэ кыыдәкIуейуэ кыыIәшцIәлъәгъуаш. Шур къәсри блэкIаш, къызәплъэкIакъым, фIәхъуси кърихакъым.

– Мыр зищысыр зәзгъәшцIәнщ, – жери шум и ужь иуващ Сосрык'үүэ.

И ужь иувауэ, кIәлъокIуэ. Шур къызәплъэкIыркъым. Мәзым хылхъәжрә пәт, шум щылхъаш. Шур къәувүйәри:

– Сыт ухуей, Сосрык'үүэ? – жери къеупцIаш.

– Узыщыщым сыхуейщ. Узыщышыр къызжеIә.

– Сә сзыщыщым уи Iуэху хәлъкъым. Си ужь икI, – къыжриIаш шум.

– Узыщышыр къызжомыIауэ, уи ужь сикIынукъым. ХъэрәмIуацхъэ сыйәрүтетыр плъәгъуаш, фIәхъус къызәпхакъым, укъызблэкIри укъежжәжащ, – жиIаш Сосрык'үүэ.

– Си Iуэху къызомыхуэ, – жери шур мәзым щылхъәжащ.

«Мыр здәкIуэр зәзгъәшцIәнщ», – жери Сосрык'үүи мәзым щылхъаш, шум и ужь иувәри.

Мәзым щIәкIри, шур бгы гүүанэм ихъаш. Сосрык'үүи кIәлъихъаш бгы гүүанэм.

– Уэ сә слъагъум си ужь уикIын мурад уиIәкъым, – жери шум Сосрык'үүэ иригъәбләгъаш, Iэнэ къылхуиштәри Пластә бзыгъэрә IәфракIэрә къыт哩илхъаш. – Сышхәнщ жыпIәмә, мыр уи Iылхъәщ, сә гүүәгу сыйехъәжын хуейщ, – жери езыр шәсүжаш, Сосрык'үүэ бгы гүүанэм кърииIри.

Сосрык'үүэ Iэнәм етIысылIаш. Пластә бзыгъэмрә IәфракIәмрә йодзакъэ, едзакъэ щыхъэкIэ хәшцIыркъым. Iэнәм бгъәдэсүрә, тхъемахуэ дәкIауэ, шум къигъәзжаш, зәхәуауэ.

– Щыхъә узәхәуа? – еупцIаш Сосрык'үүэ шум.

– Нартхә садежжәри зекIуэ сыйшыIаш, – жиIаш шум. – Гъуд къалә ткъутәри, къуентхъ къэтхъаш. Къуентхъыр щагуәшым Iылхъәншә сащIаш. Аращ сыйшызәхәуар. Къуентхъыр яхузэрыгъәгуәшыркъыми, къуагъәджәнущ. Яхуэбгуәшын и пә япәубид: «БлыпкъкIәшцIрә ПщәдыхкъкIәшцIрә жыгым евмыпхауэ фхуэзгуәшынукъым» жыIи.

Ар къыжриIери, бгы гүүанэм ис шум Сосрык'үүэ къиутIыпшыжащ.

И унэ ихъэжкауэ, Сосрыкъуэ нартхэ кърагъэджащ:

– Къуентхъыр тхуэгүэш, – жари.

– ЗекІуз фыщыкІуэм сыйфхэтакъым: сый щхъэкІэ фхуэзгүэшын? – яхуэкІуакъым Сосрыкъуэ. ЕтІуанэуи кърагъэджащ. ЕтІуанэми яхуэкІуакъым.

Ещанэуи кърагъэджащ:

– Утхэмьтами, укъыддэгүэшэнц, къытхыхъэ, – жари.

– Сыйфхыхъэнц, БлыпкъкІэшІрэ ПшэдыкъкІэшІрэ ефх-мэ.

– Етихынц, – щыжкаіэм, яхыхъащ.

БлыпкъкІэшІрэ ПшэдыкъкІэшІрэ жыгым ирапха нэужь, Сосрыкъуэ къуентхъыр игуэшац. Къуентхъым зы фэ Іэнэжь, зы щіопц пагуэжь, зы псырыкІуэ вакъэжь къыхэкІати, Сосрыкъуэ и уанэм лъятэскіэ кІэрищІаш:

– Мыр си Йыхъэш, – жери.

Фэ Іэнэжьыр, щіопц пагуэжьыр, псырыкІуэ вакъэжьыр ихьри, Сосрыкъуэ щІитхъужащ.

– Къэтхъам я нэхъ щІагъуэр Сосрыкъуэ евгъэхъащ, нарт дэлэх! – къахэгүэуащ жыгым ирапха БлыпкъкІэшІрэ ПшэдыкъкІэшІрэ.

УДЖЫПІЭ ІУАЩХЬЭ

Хъудымыжь Іуащхъэ тегъуалъхъэри жейм хилъэфащ. Жеямэ, жәшибл-махуиблкіэ къыззәңцыуужыртэкъым Хъудымыжь. Сосрыкъуэ, шууэ блэкІрэ пэт, Іуащхъэм жеяуэ тель Хъудымыжь ирихъэлІаш. Бгъэдыхъэри еджащ – къыхуэгъэушакъым.

– Сэ уэ сырхурикъункъэ! – жери Сосрыкъуэ Хъудымыжь ипхащ.

Жәшибл-махуиблкіэ жейри, Хъудымыжь къыззәңцыуужащ, къыдэпльејри Сосрыкъуэ къильзэгъуащ.

– Сосрыкъуэ жыхуаіэр уэра? – къеупщІаш пхауэ здэшылъым.

– Сэращ, – жиІаш Сосрыкъуэ.

– СутЫпцијж, лым мырхуэдэиращІэркъым.

– УзутЫпцијжынц, зы Іуэхутхъэбзэ къысхуэпщІэмэ, – жиІаш Сосрыкъуэ.

– СхуээфІэкІынумэ, ихуэсщІэнц..

– ПхуээфІэкІынущ. Хы Іуфэм укІуэнци, Іэнлъэ из шыгъу дамашхъэкІэ къысхуэпхынц.

- Къылхуэссынш, - жиlaщ Хъудымыжь.
- Мазэ палъэ узот. Са мы Іуацхъэм сыцыножъэнуш.
- Шыгъур къэпхърэ укъэкІуэжмэ, «ирикъунш» жысІэху ууджынш, шыгъу Іэнлъэр уи дамашхъэм зэрытэлъу.
- Іэнлъэ дэнэ къисхын?
- Мо жыгейм уеувэлІэнщи, къыхэпхынш. Уи дамэм тепльхъэнщи, хы Іуфэм укІуэнш.
- Къыхэссынш, - жиlaщ.
- Шыгъухъэ укІуэнкъэ?
- СыкІуэнш шыгъухъи.
- Ууджынкъэ «ирикъунш» жысІэху?
- Сыуджынш.
- Псалъэ къызэптрэ?
- Узот, сутЫыпщыж закъуэ.

Псалъэ иригъэтри, Сосрыкъуэ Хъудымыжь итІэтэжац.

Хъудымыжь жыгейм еввалІэри Іэнлъэ хихац, ар и дамашхъэм трилъхъэри гъуэгү теввац.

Мазэ дэкІауз, Хъудымыжь къигъээжац, Іэнлъэм из шыгъу дамашхъэкІэ къихьри.

- Иджы ууджынш, - жиlaщ Сосрыкъуэ.

Сосрыкъуэ шыкІэпшынэм дилъэри, Хъудымыжь, Іэнлъэр и дамашхъэм зэрытету, Іуацхъэм дэкІуейри уджын щидзаш. Жэшибл-махуиблкІэ иригъэтЫсэхакъым Хъудымыжь, жэшибл-махуиблкІэ игъэуджац.

- Ирикъунш иджы, - жиlaщ Сосрыкъуэ, жэшибл-махуибл дэкІа нэужь.

- ПшІэнтІэпсыр къысхэпхуац, - жери Хъудымыжь етЫсэхаш.

- ДяпэктІэ убэлэрыгъынкъым, - жери Сосрыкъуэ ежъэжаш...

Хъудымыжь и уджыпІэ ІуацхъэкІэ еджэ хъуац ар Сосрыкъуэ жэшибл-махуиблкІэ щигъэуджа Іуацхъэм.

КъызарауэтэжымкІэ:

Сосрыкъуэ и мывэр Псыжь и сэмэгурабгъумкІэ бжъэпэм телъац. Мывэм Сосрыкъуэ и шыр щигъэджеагуаэ щытац, арац мывэм Сосрыкъуэ и шыджеагупІэкІэ щеджэгъар. Шы лъакъуапИи хъэ лъакъуапИи тепльягъуэрт мывэм. И ціэр къэна фІэкІ, мывэр нобэ къэсакъым: уна зыщІхэм якъутэри

Іуашац. Мывэ къутахуэхэр Псыжь бжъэпэ телъщ идкыри.

СОСРЫКЪУЭРЭ ТОТРЭШРЭ

1

Нартхэ зекІуз щежьэм, Сосрыкъуэ гъусэ ящатэкъыми, шэсри якІэлъыдэкІаш:

— Жыжэ фыкІуэн! — жери.

Гъуэгү здытетым, дзитI эзэгъуэлъяуэ ирихъэлІаш. Зэпэгъуэлъя щхъэкІэ, зауэр зыублэн къахэкІыртэкъым — зыр адрейм поплъэри щысц, зэрыгъэшынэжащи.

— Дэнэ къикІа дээ? — шэупшІаш Сосрыкъуэ, нартхэ яхьхэри.

— Чынтым къикІаш, — къыжрааш, — нартхэ дахъунщIэн я мурадци, зыублэн къахэкІыркъым.

— Сэ яхуэзублэнщ, — жери Сосрыкъуэ дээм хыхьяш, и бжышхээ дык'уакъуэр ятрикуутэри зэбгрихуаш.

ДэйтIри лъэныкъуэ иригъэза нэужь, Сосрыкъуэ «сыщэ-кІуэнщ» жери гуэрэныгум ихъаш. Гуэрэныгум ихъауэ, зы фыцІагъэ къышціэлъэгъуаш Сосрыкъуэ. ФыцІагъэр шуэ къышціэкІаш. Шэгуауэри зыхицІакъым. Лъежъэри щыхъакъым. ЩыщIэмыхъэм, къигъэкІэрхъуэри зы теуэгъуэ къикІуауэ шур къышціэгүэуауэ зэхихааш. ЗэплъэкI и хабзэтэкъими, Сосрыкъуэ зигъэзакъым, и ши къыжэдик'уакъым.

Къышціэгүэуар къылъежъэри напIэзыпIэм къышцIыхъаш Сосрыкъуэ, къеIэдэкъуауэри уанэгум къридзааш, къыхы-Фикуэри вагъэбдзумиблыр блыкк'кIэ иригъэваш, вэрэвийм я пшцIэнтIэпсыр къыпхихуаш. И джатэр кърихри, шу мэхъаджэр къышхээцыхъаш:

— Зы хэ сукІа хуэдэ, узукІынкъэ нобэ, — жери.

— ДомыгъэпIацIэ, — жиIаш Сосрыкъуэ, къэтэджыхжри. — Сэ сыхъэкъым, нартым саныцщ, нобэ ди лъэпк' яукІыркъым, зыукIами къышціэкІуэркъым, махуиц пшалъэ къызэт.

— ХъэрэмэIуацхээ зэхудипIалъэц. Пшалъэм епцIыжыр лыкъым, — жери шум Сосрыкъуэ къиутIыпшыжааш.

И цыр уауэ, Сосрыкъуэ и анэм дэж ихъэжааш.

— Уи фэр пыхъэ-пыкІиш, — жиIаш Сэтэней, Сосрыкъуэ къеплъри. — Уи гур икІагъэххэц. Сыт къэхъуар, уи лажъэр сыт?

— Къэхъуам ушцIэмыхуушц, — жиIаш Сосрыкъуэ. — Лажъэшхуэ сиIэц.

- КъызжомыІэмэ, зыслІәжынщ, – жери Сэтәней жыр лә-
ныстэр къицташ.

Къышыщар и анэм хуиІүтәжащ Сосрыкъуә, шум ма-
хуиш піалъэ къыззәрыІрихари жиіаш.

– Сыт и шыфәлІыфә шум? – щІәупщиаш Сэтәней.

– Шауә хужъ Іәпщабгъуәщ, – жиіаш Сосрыкъуә, – бәләрыгъ
зекІуәкІәщ, и щхъэр уәгум етащ, шыуә зытесыр лъәдакъэ
цидҗәш, щхъәшІыдәэ к'ыхъщ, шыгъуә бланацхъәш.

– Сыгуашә мыйгъуәт, – жиіаш Сэтәней, – узыхуәзар Албәч
и к'үә Тотрәшщ. Абы ІәшІыхъә ІәшІәкІыжыркъым – уІәшІ-
Іуәдәнуш.

Сэтәней гузавәри шәщым щ'ыхъаш.

– Хәм яшхыжын Тхъуәжъеиж! Хъуэн къебгъәхъри
къыскуәпшәжащ си къуәр. Мы лажъэр уәра зи лажъэр, хъем-
мәрә түми фыәэдилажъә?

– КъалъгулъкІә сыгъашхә, – жиіаш Тхъуәжъейм. – Уәз-
джынищә къысехәщІә, піалъэр къэрсә и щхъэр къезмыгъәхъмә,
хъәм сөгъәшхыж.

Шым Іус иритщ, шхалъәм къалъгулъыр дәз ищІри, Сэтәней
Лъәпщ дәж к'уаш, уәзджынищә иригъәщІри, махуиш
піалъэр къышысым, уәзджынищәр Тхъуәжъейм и сокум
хищІаш.

Уәзджынищәр зәшІәжыуәу, Сосрыкъуә ХъэрәмәІуашхъә
нәсащ. Албәч и к'үә Тотрәш къесауә Іуашхъәм тетт.

Уәзджынищәм ягъаптәри, Тотрәш и шыгъуә бланацхъәм
щИитхъуаш.

– Хәм яшхыжын, піалъэ зәста шу цЫкІура узыгъәщ-
тар? – жери Албәч и к'үә Тотрәш шыр къыжъәдикъуаш, къы-
шыжъәдикъуәм шым и жъэр щИитхъәри езыр шыпхәмкІә
къыпхуаш.

Албәч и к'үә Тотрәшым щхъәщыхъаш Сосрыкъуә, и
джатә к'ІәшІыр кърихри.

– Піалъә къыззәт, – жиіаш Албәч и Тотрәш.

– Бийм піалъэ сстыркъым: сышрихъәлІә си піалъәнц, –
жери Сосрыкъуә Тотрәш и щхъэр фИихаш.

И щхъэр къыфІәхуауә, и унә ихъәжащ Сосрыкъуә. И фәр
пыхъә-пыкІщ, и гур икІагъәххәц. Сэтәней гуашә бжәцхъәІум
къытоува.

– Сыт къәхъуар, сыт къәпщар? – къоупщиаш Сэтәней.

– Къэхъуамрэ къэццIамрэ сэ бжесIэнкъым. Къэхъуамрэ къэццIамрэ Тхъуэжьей къыбжиIэнщ, – абы къыфи-гъэкIакъым Сосрыкъуэ.

Сосрыкъуэ Тхъуэжьейр бом щIиутыпщхъэжати, Сэтэней бом щIыхъац.

– Дыгъусэ фызгъэшэсри хасэм фызгъэкIуаш. Нобэ фыкъыдыхъэжащи, фи фэр пыхъэ-пыкIщ, фи гур икIагъэххэш. Къэхъуамрэ къэццIамрэ къыэжеIэ, – жери Тхъуэжьейм щохъэ.

– Сосрыкъуэ къегъэIуатэ, – жери къыхуэгубжъац шыр. Сэтэней бом къышIэкIыжаш:

Сосрыкъуэу си къан,
Сосрыкъуэу си нэху,
Зи мэIуху дыщафэ,
Афэр зи джанэ куэщI,
Дыгъэр зи пыIэ щыгу,
Ешыгуауэу уошэс,
Уи фэр пыхъэ-пыкIщ,
Уи гур икIагъэххэш,
Дыгъуасэрей хасэм
Сытыр къышулъагъу,
Сытыр щаухэс?

Сосрыкъуэ и анэм къеплъакъым:

Уэ ди анэу Сэтэней!
Фыз хасэ щIэупщIэркъым,
Фыз упщIэж ирахъэлIэркъым! – жери.

Сэтэней гуашэ жыр лэнистер къицтэри и псэм хуихъац:

Сэ фызым сахыумыбжэ,
Сэ нарт шу сыпащI,
Ар сэ къызжомыIэмэ,
Уашхъуэ, зыслIэжынкIэ!

Сосрыкъуэ къэгүзэвац.

– ЗумылIэж, – жиIац. – Къэхъуам ухуеймэ, къэхъуар мырац. Хасэм сахыхъэри, «шурылъэс фыджэгу» щыжайэм, гуэрэнныгум сынинхъэш, щыблэ вышIэу сыгъуахъуэри нартыжьхээр бжыхъэкIапэм щIэзгуэшац, батырыбжъэ сыкъефэри

КхъаблэбанәкІә згъезаш. Арыкъиблыр щІесцыкІауә, зы фыцІагъә къәслъәгъуаш. СыщІэгуауәри зыхицІакъым фыцІагъәм. Сылъежъари сыщыхъакъым. Къэзгъәзәжри зы теуәгъуә къәскІауә, къызәплъәкІри сыкъильтәгъуаш фыцІагъәм, къысцІэгуауәри зыхесциаш, къыслъежъәри къысцыхъаш. Къэсмә – бжышхъә дыкъуакъуэт, мыкъутэр и бжыкІт. И шы бәкъум сыйдизәри уәгүм срихъаш, уәгүм бжәныңәрә хъәцыпәу сыйзызәрихъәри щылъәм сыйрихъәхыжаш, къызәдәмәпкъауәри вагъәбдзумиблыр блыпкъыпәкІә сигъеваш, быдзышәу сыйзәбгъәфар Іубигъуишу сигъекІш, вәрәвийм я пицІәнтІәпсыр къысхихури си пацІәкІитыр сабәм къригъәхулаш. И хуәш джатэр кърихри щхъә фіәхыным щыхуежъәм: «Уий, нартжә я щауә, – жысааш, нобә ди лъәпкъяукЫркъым, зыукІай хәкІыжыркъым, махуищ піалъә къызэт!» Хъуагъәштағъә сыйфІекІауари, ди унә сыйзыфІәкІуәжаш. Хъэрәмәуашхъә зәхудипіалъәш.

– Сыт и шыфәлІыфә? – щІәупицІааш Сэтәней.

– И шыр лъәдакъә цыдҗәш, щхъәпцидә кыыхыш, шыгъуә бланащхъәш, и щхъәр уәгүм еташ, зә пкІәм, зә малъә, зә лъәмә, плъагъужыркъым.

– Албәч и къуә Тотрәшш узыууар, дзәгъәшынә шу зақуәрш, – жидаш Сэтәней.– Зәшибл хъурти, хым я щхъәр къозгъәхъаш, а зыр къэнаш.

Сэтәней бом тригъазәри Тхъуәжъейм егияш:

– Хъәм яшхыжын Тхъуәжъеңж, къуибгъу згъәшәсакъым, згъәшәса зақуәм емыкІу къебгъәхъаш, зыкъевгъәуқамә, дыщәм хуәдәти!

– Ди анәжь мәхъаджә, – жидаш шым, – махуищыр ди піалъәш, къалъгулъкІә сыйашхә, шхалъә бжәгъум сегъегъу, хыищәрә бгъищәрә къысцІыгъу, уәзджынищә къысхәші, Албәч и къуә Тотрәш и щхъәр Сосрыкъуә къезмыгъәхъмә, хъәм срешхыж!

Къалъгулъыр шхалъәм дәз ищіри, Сэтәней шыр махуищкІә игъәшхаш, Лъәпш деж кIуәри уәзджынищә иригъәшцаш, піалъәр къыщысым, Тхъуәжъейм и сокум уәзджынищәр хищІәш, хыищәрә бгъищәрә щигъужри Сосрыкъуә дигъәшесыкІааш...

Албәч и къуә Тотрәш къесауә Хъэрәмәуашхъә шууә тетт. Хыищәмәрә бгъищәмәрә епцикІауә, Хъэрәмәуашхъә щынәблагъәм, Сосрыкъуә пшагъуә гуәрән зрицІәкІааш. Уәзджынищәр псальтерә хыищәмәрә бгъищәмәрә зәщІәкъугъәу, Сосрыкъуә пшагъуә гуәрәнүм щыхәлъәтым, Тотрәш и шыр щтәри щІәбгъунлъыкІааш.

— Уий, хъэм яшхыжын! — жери Тотрэш шыр къыжье-дикъуаш, къыццыжъэдикъуэм шы щтам и жьэпкъыр щэтихъэри езыр шыпхэмкіэ къыпыхуаш. Сосрыкъуэ джатэр кърихири Тотрэш щхъэшхъаш.

— Шы и махуэрэ шы и махуэрэ зэхүэдэктыйм, махуэ палъэ къызэт, — жилаш Албэч и къуэ Тотрэш.

— Палъэ къызэттрэ палъэ уэстыжу куэдрэ дыхэтын! — жери Сосрыкъуэ Тотрэш и щхъэр къыфихаш.

Щхъэр къыфихри, Сосрыкъуэ Албэч и къуэ Тотрэш и лъапсэм ихъаш. Тотрэш и анэр бжэцхъэйум тест, дэүэ. Щхъэр и куэщи Ѣридзэм, Тотрэш и анэм жыр лэньстэр Сосрыкъуэ къриутынщащ, пщантлэм къыдэжыжрэ пэт. Жыр лэньстэм сэхым зыхисащ, Сосрыкъуэ цей къуашцэкиэ ирийулри. Къеїещ-къеїэри Ѣымыхъум, Сосрыкъуэ цей къуашцэр джатэкиэ пигъэшхъаш, Тхъуэжьеир куэбжэм щигъятахъуэри, и унэ ихъежаш.

Адыгэ тхыдэм и къуэпсыр жыжье дыдэ къызэ-рынчжээм Ѣыхъэт тохъуэ нарт эпосми нэгъуэцї Йуэрыуатэ лэужыгъуэхэм куэдрэ узыщихъэлэ «уашхъуэ» псалъэр. Тхъэ яуэн (псалъэ быдэ ятын хъумэ), адыгэхэм нобэр къыздэсэм я псэлъафещ ар — «Уашхъуэ мыващхъуэ къанэ!» «Мыващхъуэ къанэр» гурыуэгъуэц, хэт (сигт) хъуну «уашхъуэр», сыйт абы и цэкиэ тхъэ Ѣлауэр — псалъэ быдэ Ѣлатыр?

Щэныгъэм къызэрихутамкіэ, «уашхъуэ» псалъэм хъэткіэ зэджэ пасэрэй лъэпкъыжым и тхыдэм унешэс. Ильэс минипл и пэкэ къыццедэз хъэтхэм я тхыдэм — апхуэдиз я ныбжьщ Хъэт къэралыгъуэми хъэт культурэми. Куэд Ѣлакъым хъэт тхыдэр джын зэрыццадзэрэ — лэещыгъуэ ныкъуэм Ѣлгъуакым. Хъэт тхыдэр зыдж Ѣлныгъэлхэм иджы шэч къыттрахъэжыркъым хъэтхэмэрэ адыгэхэмэрэ я быдзышэ зэрызэулъым. Тхыдэм къела-къым хъэтхэм я бзэмэр я культурэмэрэ я лээужь куэд, къела машцэр Ѣыхъэт зэрытехъуэмкіэ, хъэтхэм я бзэмэрэ адыгэбзэмэрэ я лъапсэр зыщ: хъэтыхъэм къытепцикъижаш адыгэбзэри, абхъязыбзэри, убыхъыбзэри. Щэныгъэлхэм къызэрхутамкіэ, абы и Ѣыхъэтц адыгэбзэм къыццызэтена «уашхъуэ» псалъэр: хъэтхэр Уашхъуэкіэ еджэу Ѣытащ уафэм и тхъэм — я тхъэшхуэм.

Хъэтхэм я къэралыгъуэм и гъунапкъэм жыжъэ зиукъүэдияуэ щытащ – нобәрей Тыркум и къуәкІыпІэм къышыцІәдзауэ ТәманыкІә нәс хы Йуфәр къызәшІиубыдәу. Хъэт къэралыгъуэр лъәлъезжа нәужъ, хы Йуфәм къыІунащ иужъкІә абхъаз, убых, адыгэ хъуа хъэт лъәпкъхәр. Хъэтхэм я къэралыгъуэм и лъәхтәнәм адыгәхәм зәрахъа лъәпкъыцІэм – кашкәм и къуәпсыр къәсащ ди деж: гъунәгъу лъәпкъ зыбжанәр, псалъэм папшІә, осетинхәмәрә соңәхәмәрә, адыгәхәм ноби къызәреджәр кашкәц. «Кашкәм» къытекІыжащ курый ләшІыгъуәхәм адыгәхәм зәрахъа «касог» цәри – а цәр адыгэ лъәпкъхәм зәрахъащ «шәрдҗәс» псалъэр къәунәхуу; щІәныгъәлІхәм зәрыхуагъәфащәмкІә, «Кавказ» псалъәми лъабжъэ хуәхъуар пасәрей адыгәхәм я лъәпкъыцІәрш – «кашкәрш».

ЩХЪЭР КЪЭПХЫНЫУМЭ

Сосрыкъуэ нарт хасәм кIуаш, къышефащ, щыджәгуаш, «шурыйәс!» щыжайәм яхыхъәри нартыжъхәр бжыхъэ-кIапәм щIигуәшащ, батырыбжъәр къафIихъри къахәкІыжащ, ХъэрәмәІуацхъәкІә игъәзауэ зы шу къыІәщІәлъегъуаш. Шум еджәри, зыхицIакъым. Лъежъәри щIыхъакъым. Езыр къыицIәгуауэри, зыхицIаш. Къылъежъәри къышIыхъаш, къебгъэрыкIуэри сәшхүэ тIыгукIә къеуаш, уанәгум къриудри къышхъәңцуващ.

– Нобә махуэ мыгъуещ, – жиIаш Сосрыкъуэ, – нобә сомыукI, махуэ пIалъэ къызәти, ХъэрәмәІуацхъә сыкъемыкIуалIәмә, си нартыцIәр узот.

Махуэ пIалъэ къритри, Сосрыкъуэ къиутIыпшыжащ шум.

Сосрыкъуэ унәм ихъәжри жъәгум дәтIысхъяши, хоплъэ, къопәззәзәх.

Сэтәней гуашэ къыкIәлъихъаш:

– Сыт узыгъэгупсысәр? – жери.

– Сызыгъэгупсысәм уи Йуәху хәлъкъым, – къыжриIаш Сосрыкъуэ. – СыздәшыIар фыз хасәкъым – уә хәпшIыхъын щыIәкъым.

Хигъәзыхъри, шум махуэ пIалъэ къызәрыIрихар къригъэIуасташ.

– ПIалъэ къозытам и шыфәлIыфә къызжәи, и щхъэ къышозмыгъәхъкІә унәм сикIимә, сыкъихъәжынкъым, сыкъихъәжмә, Іәнә сыпәртIысхъәжынкъым, – жиIаш Сэтәней.

— Щауэ хужы Іәпщабгъуәш, губгъуә-тЫыбгъуэ зекІүәкІәш, и щхъэ абрәмывәш, и нә вагъуәшхуэ лыдш, — къыжриаш Со-срыкъуэ.

— Албәч и къуэ Тотрәшш узрихъәллар, — жиIаш Сэтәней. — Зәшибл хъурти, хым я щхъэр къозгъәхъаш. Даәгъәшынә шу закъуэр къыпхуәнаш.

Шәңым кIуэри, Тхъуәжъейм хуэгубжъаш Сэтәней:

— Хъэм яшхыжын, си къуэ закъуэм емыкIу къебгъәхъаш, — жери.

— ЕмыкIу къэтхъмә, сәрауэ, щытхъу къэтхъмә, уәрауэ! — Тхъуәжъейр къыхуилъаш Сэтәней гуашэ.

— Къалърә гулъкIе узгъәшхәнш, Албәч и къуэ Тотрәш и щхъэр Соsрыкъуэ къебгъәхъмә, — жери Сэтәней шәңым къикIыжаш, и къуэм деж ихъари иғъәIушаш: — Сә бжесIәм укъемыдаIумә, Албәч и къуэ Тотрәшым уи щхъэр ихъинш, сә жысIәм укъедаIумә, Албәч и къуэ Тотрәш и щхъэр къәпхыныш. Япэ зигъәщи, ХъэрәмәIуашхъэ унәсмә, Iуашхъэ къуагъым къуэувә. Албәч и къуэ Тотрәш къэсынши, Iуашхъәм теувәнши: «Мыгъуәжж ҖыкIур пIалъәм епцIыжаш», — жиIәнши. Бгъәбәләрыгъынши, Iуашхъәм удәжеинш. «Уит» жыпIәмә, Тотрәш и шыр штәнурә, щИитхъунущ. Шыр къыжъәдик'уэнши, и жэ къупщхъэр щИитхъэнш. Шым къыпхумә, джатәр къипхынши, уцхъәщыхъэнш. «Нобә си махуэ мыгъуәш, махуэ пIалъә къызәт» къыбжIәнущи, хуомыдә. «Нобә тхъэм укъызиташ, нобә узутIыпщыжмә, нобә хуәдә махуэ згъуэтыхынкъым», — жыпIәнши, и щхъэр фIәпхынш.

Араш Соsрыкъуэ даәгъәшынә шу закъуэм и щхъэр къыззрихъар.

Соsрыкъуэ күәдрә хохъэ шурылъәсым: ар лыгъэр зәрагъәунәху джәгүкIеу яIәш нартхәм. «Нартхә къыдагъаджәри шурылъәс фыдҗәгу щыжайәм, нартыжхъәр бжыхъәкIапәм щIәзгүашәш» — хуелүэтәж Соsрыкъуэ и анәм.

Нартхәр шурылъәс щыдҗәгур ХъэрәмәIуашхъэ дежш: ар нартхәм я Олимп пәлтыйтәш (пасәрей грек-хәм Олимпийскә джәгүхәр щаублар Олимп Iуашхъэ дежш). ХъэрәмәIуашхъэ екIуалIәурә, нартхәр лыгъәшыгъәкIе зәпоуэ, нәгъуәшшIу жыпIәмә, шурылъәс щоджәгу. Нартхә я шурылъәсым джәгүкIе зәмы-

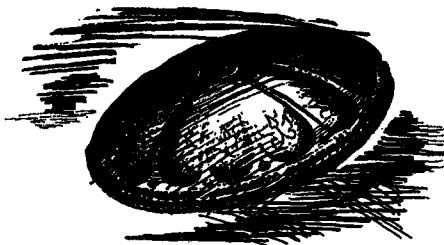
ліәужыгъуэ зыбжанэ къызәштейубыдә: шы къызәдагъажә, шабзә, бжы зәдада, нәңсанә (псағъә) зәдоуэ, шыбгъерыуэ яңі, хәтләхәсә зәдоджәгу (зобән), я ныкъуэр лъесу, я ныкъуэр шууэ зобгъеркүүэ. Шуралъесым ىщтеккүүэм нарт хасәм я ціәкі тигъә ират. Тигъәу ятынкі мәхъу шы, джатә, шабзә, фашә, афә джанә, къинәмьышкәри.

Шуралъес джәгүкіәр күздәрә къадәгъуэгүрыкүүаш адыгәхәм – ди ліәштігъуэм къесац абы и лъезужь, апхуэдә джәгүкіә ىцизәхаябләрт хъэгъуллыгъуэм, нысашәм, гъэрә ىшыра ىцизәхәкікіә, ваккүүэ ىцыдәкікіә, ваккүүэ къыштихъяжкіә, къаныр шрапәжкіә. Дауи, нартхәм я шуралъес джәгүкіә псори зәштікъуая къәсакъым ди лъәхъәнәм, къәсар абы и пкъыгъуэ гуәржерц, ахәри иужым хуэм-хуэмурә ужыхыжац.

Тхыдәр ىщыхъэт тохъуэ пасәрей адыгәхәр алыйджәхәм я Олимпийскә джәгүхәми ирихъәлләу зәрыщытам: пасәрей алыйджәхәм я Олимпиадәм пашеныйгъэр ىцизубыдыгъа синд щауэм и ціәр ихъумац тхыдәм.

СОСРЫКЪУЭ И ПШЫНАЛЪЭ

Сосрыкъуэу си къан,
Сосрыкъуэу си нәху,
Зи мәлуху дыщафә,
Афәр зи джанә күәці,
Дыгъэр зи пылә ىшыгу,
Ешыгуауэу уошәс,
Нарт хасә уахохъә,
Уи фәр пыхъэ-пыхкіш,
Уи гур ирагъәкіай!
Дыгъуасәрей хасәм
Сытыр къышулъагъу?

— Уэ ди анэу Сэтэней!
Фыз хасэ щэупицээркъым,
Фыз упциэж ирахъэлэркъым,
Езыхъэлэр лы мыжъущ.
— Уэ си Сосрыкъуапцэ,
Сэ фызым сахумыбжэ,
Сэ нарт шу сыпацI.
Ар сэ кызыжомылэмэ,
Уащхъэз зыслэжжынкэ!
— Уэ Сэтэней гуашэ,
Уэ гуашэ мыгъуэжь,
Уэри зумыллэж.
Дыгъуасэрэй хасэм
Щыслъэгъуар бжеслэнш.
Нартхэ кындаагъаджэш,
Нартхэ драгъашэри:
«Шурылтэс фыдджэгу!» —
Нартхэм щыжайэм,
Нартхэр бжыхъэклиапэм,
Уий, ныццэзгуашэш,
Гуэрэнэгум саннихъэри,
Щыблэ выщэу сыгъуахъуэш,
Си лыхъубжыи къэскъутэри
Батырыбжыи кынзатш,
Нартхи санкъыдэклш,
Кхъаблэбанэ нээгъазэш,
Къуэ ебланэм кындэклш
Зы фыцлагъэ къэслъагъущ,
Шым теслауэ кынчиццээм,
Сынцэзгуаэри зыхицээркъым,
Сынкэлтэеэри санчыхъэркъым.
Къэзгъээжри щымыхъум,
Зы тэуэгъуэ къэсклауэ
Гу къыслъитэш шу закъуэм,
Шым теслауэ кынчиццээм,
Къынчицэзгуаэри зыхэсцэш,
Къынкэлтэеэри кынчицыхъэш.
Къэсмэ,
Нартхэ я бжыхъэ дыкъуакъуэт,
Мыкъутэр и бжыкIт.
И шы бэкъум санидизэш,
Си дзажэшцыр къикъутэри

Бжэныцрэ хъэцыпэу
Уэгум сыңзыэрихъэш,
Щылъэм сыкърихъэри
Нарт вагъэбдэумиблыр
БлыпкъыпэкІэ сигъавэш,
Вэрэвийм я пщІэнтІэпсыр
Си натІэпэм къыпхихури,
Быдзышэ хужьу сызэбгъэфари
Иубыгъуишу сигъэкІш,
Данагъуэу си пашІэкІитІыр
Сабейм къригъэхулш.
И хуэш джатэр кърихьу
Щхэ фІэхыным щыхуэкІуэм:
– Уий, нартхэ я щауэ!
Нобэ ди лъэпкъ яукІыркъым,
ЗыукІай хækІыжыркъым,
Хъэрэмэйуашхэ ди палъэш,
Махуиш палъэ къызэт! –
Хъуагъэцагъэ сыхуекІуэри,
Ди унэ сакъыфІэкІуэжш.
– Уий, си Соорыкъуэ,
Уий, сэ си къуэ кІасэ,
Узыхуэза щауэм
Сыт и шыфэлІыфэ?
– Шыуэ зытесыр
Лъэдакъэ цыджэш,
ЩхэшцІыдээ кІыхьш,
И щхъэр уэгум еташ,
Зэ пкІэмэ, зэ малъэ,
Зэ лъэмэ, плъагъужыркъым.
– Уий, си Соорыкъуэ,
Уий, СоорыкъуашцІэ,
Лы фыцІэ гъушІынэ,
Емынэ шу!
Ар Албэч и къуэ Тотрэшиш,
Дзэгъэшынэ шу закъуэш,
Зэадээзэкъуибгъу хъурти,
Им я щхъэр къозгъэхъаш,
Ар ебгъуанэу диїэжши,
И щхъэр къозгъэхъынш... –
Сэтэней гуащэм
Жыр лэныстэр егъабзэ,

И жыр масти мәшүпә,
 Тәдҗәлэри щетгагъэ,
 И къуз кәсәр мәшәсри
 Хыщә-бгъицәр цегъуж,
 Уәзджынищәр хәщәжри
 Сосрыкъуз мәшәс.
 Сосрыкъуз щынасым,
 Шыгъуз Іәллыр мәбгъунлъэ.
 – Хъэм яшхыжыныр
 Хәтыйм уиугъацтә! –
 Шыгъуз Іәлым жъедоуэ,
 И жъэпхъэбгъуи хуекъутә.
 Сосрыкъуз щхъәшохъәри
 Щхъэ фәхыним ныхуожъэ.
 – Уи нартхә я щауэ,
 Махуэ пәлъэ къызат!
 – Пәлъэм пәлъэ къыхәкімэ,
 Нартхә къытхуадәнкъым! –
 Тотрәшым и щхъэр
 Фихри ежъәжап.

ХъэрәмәІуашхъэ и цәр къыхохуэ нарт хъыбархәмрә шыналъәхәмрә я нәхъыапәм. Сосрыкъуз Албәч и къуэ Тотрәш щиукіари езыр щаукыжари ХъэрәмәІуашхъэ дежц; ХъэрәмәІуашхъэ дежц Батрәз и адәм и лъыгуасәр нартхәм щапиубыздари. ХъэрәмәІуашхъэ и цәр къыхохуэ Насрән Жыакіи, Лъәпши, Бәдүнокъуи, Лъәбышәжьеи, адрей нартхәми я хъыбархәм. Зеринәрылъагъуци, ХъэрәмәІуашхъэ нартхәм я гъашцәм уышшашхуэ щеубыд, мыхъәнәшхуэ щиәш. «ХъэрәмәІуашхъэ зәхудипәлъәш» – зәраухылә нартхәм, лыгъә-шыгъәкі зәпеувын хъумә. Сосрыкъуз яукын мурад щаштым, ХъэрәмәІуашхъэ ираджә. Жаншархъыр къызрагъәжәхыр ХъэрәмәІуашхъэш. ХъэрәмәІуашхъэ деж нартхәр щохасә, шурылъәс щоджагу. ХъэрәмәІуашхъэ апхуәдә шиіләм и щхъәусыгъуэр гурыІуәгъуэ мәхъу, Іуашхъэм (лъагапәхәм) ІуәрыІуатәм щагъәзәшцә къаләнүр уигу къебгъәкілжә: акәр тхъэм я тысыпәу, я хәщапәу ялтытәрт. Пасәрей алдыж ІуәрыІуатәм апхуәдә къалән щегъәзәшцә Олимп Іуашхъэм

– ар тхъэ тЫсыпIәш, ткъэхэр щохасә абы, санэхуафә щацI; Олимп Iуащхъэ дежц пасәрәй алдажжәм Олимпийскә джәгүхэр щаублар. Нартхәм дежкIә Олимп пәлтытәц ХъэрәмIуащхъе: щохасә, шурылъәс щоджегу, тхъэ щолъеу, псалъә Ѣзызраухылә, псалъә Ѣзызэрат.

ХъэрәмIуащхъэ и цIэр ебгъапщә мәхъу пасәрәй египтянхәм къацIәна пирамидә цIәрыIуәхәм зәреджә псалъәм: Хъарам – аращ а пирамидә (Iуащхъэ) IәрыщIхәм ноби зәреджәр.

СОСРЫКЪУЭУ СИ КЪАН...

(«Сосрыкъуэ и пышнаалъэм» и япә едзыгъуэр адигэ лъэпкәхәм я деж зэрышызекIуэр.)

Къэбэрдейхәм зэрыжайэр

Сосрыкъуэу си къан,
Сосрыкъуэу си нәху,
Зи мәIуху дыщафә,
Афэр зи джанә куәщI,
Дыгъэр зи пыIә Ѣыгу,
Еңыгуауэу уошәс,
Нарт хасә уахохъә,
Уи фэр пыхъә-пыхIещ,
Уи гур ирагъәкли!
Дыгъуасәрей хасәм
Сытыр щаухәс?
Дыгъуасәрей хасәм
Сытыр къышулъагъу?...

Абэзэхәм зырыжайэр

Саусырыкъуэу тикъан,
Саусырыкъуэу тинәф,
ЛIым иIуэфхэр зиащә,
Еңыгуаэр зичатә,
Арыкъ темену къиугъәм
Ышхъә къиухызы,
ХъарамIуащхъэкIә ыгъезагъ...

Бжъэдыгъухэм зэрыжайэр

Саусырыкъуэу тикъан,
Саусырыкъуэу тинэф,
Пчэ-мэйуфэр зиаф,
Лъыпсэр зипэйуэшыгу,
Ешыгуаэр зичат,
Пызыутрэ зипчышхь,
Нарт щхъахъэ узысэгъакайэм
Къэбарэу къэпхыхыгъэр
Къысаиу...

КІэмымргуейхэм зэрыжайэр

Саусырыкъуэу сикъан,
Саусырыкъуэу синэф,
Афэхэр зиджэнэлъиці,
Лъыпцихэр зипэйуэшыгу,
Ешыгуаэр зичат,
Къыпызымынахэрээр зипчышхь,
Нарт щхъахъэ узысэгъакайэм
Хъэбарэу къэпхыхыгъэр
Къысаиу...

Хъэкайувхэм зэрыжайэр

Сауэссырыкъуэу сиціыкай,
Симылъфыкъуэу сищау,
Сауэссырыкъуэу синэф,
Псыуэрыфэ зи нур,
Пчы-мэйуфэр зиаш,
Ашэр зиджэнекай,
Пчикайэр зипэйуэ шыгу,
Ешыгуаэр зикят,
Лыгъэм урэгъуазэ,
Цызэу уэ уэзэкай,
Уиззэуэгъу гуъих,
Гуэрэныгум уашчит,
Къайгъагъэр уишэн,
Зыфэсакъыж, симыгъу...

Хъэтыкъуейхэм зэрыжайэр

Саусырыкъуэу тикъан,
Зынэхэр жъэгъуэшэуэ бын,
Зынэхэр гъущышихуэ машI,
Хъаджэбэджашцэр зытеу,
Хъаджэбэджашцэр зикIуакI,
СикIал сIуэнти,
Симылъф,
Силъфыгъ сIуэнти,
Нарт я бын
СыщIэлIыкIы...

Шапсыгъхэм зэрыжайэр

Саузсырыкъуэу тикъана,
Тимыкъаныххэу тинэфа,
ЧэмIуфэр зиаш,
Ашэр зиджэнэкуэкIа,
Лъыпсир зипэIуэшыгу,
Ешыгуаэр зичат,
ПызыкъутыкIырэр зипчышхэ,
Наты щхъахъэ уздэкIуэм
Къэбарэу къэпхыгъэр
КъысэIуа...

Сирием зэрышатхар

Саусырыкъуэу тикъан,
Саусырыкъуэу тинэф,
Пчы-мэIуфэр зиаш,
Ашэр зиджэнэкуэшI,
Лъыпсэр зипэIуэшыгу,
Ешыгуаэр зичат,
Пызыгъечырэр зипчышхъ,
Зищхъэр абрэмыхъ,
ЗынитIур жъэгъуэ щий,
Нарт щхъэхъэ уздэкIуэм
Щэуэ джэгуэгъу уэгъуэт,
Шым и щхъэкIуэрэ къэIуат,
ПэмыкIым емыIуэри
Уянэ епIуэнэр
Губгъэнэп...

Тыркум зэрышатхар

Саусырыкъуэ тикъан,
Саусырыкъуэ тинэф,
Зимэйуфэр дыщафа,
Афэр зипэйуэшыгу,
Лъыпсэр сиджэнэкуэкI,
Ешыгуауэр зипчышхъ,
Нартышхъэ къэпхынэу
УзэкIуэм
ЩхъэкIуэу къэпхыгъэр
Къысэйуа...

ЩЫМ И ІЭФІР

Шу гуп гъусэ ищIри, Сосрыкъуэ зекIуэ ежъаш. Гъуэгү эдьтетым къэмажалIэри, тхъэгурымагъуэм деж еблэгъаш. Тхъэгурымагъуэр къашыгуфлыкIаш:

– ХъэцIэ сийэш – жери.

Тхъэгурымагъуэм лэгъупыIемпIэ зэфIидзащ, мафIэ щищIэри зы лэгъупым лы Йыхъэ хилъхъаш, зы лэгъупым хугу Iэбжыб хикIутащ.

Шу гупыр ээплъыжащ:

– Мыбы щхъэкIэ дыщывмыгъэс, дээкъэгъуэ зырыз тхуэхъунукъым.

– ДывмыгъэпIашIэ, – жызыIай къахэкIаш, – зыдмыгъэнщIими, дигу къышIиубыдэнщ. Гъуэгү дытхэжэжмэ, дыгъузмылэншэш.

Шу гупыр щысурэ, пластэр жъэри лэгъупым имыхуэж хъуаш, лыри щывэм лэгъупым из къивыкIаш.

– Мыр дауэ? – ягъэцIэгъуащ шу гупым.

– Сосрыкъуэ дунейм къытхэхъэн и пэ згъэтIылъяуэ лы Йыхъэрэ хугу Iэбжыбрэ зесхъэрти, аращ фхуэспищэфIар, – къажриIаш тхъэгурымагъуэм.– Сосрыкъуэ дунейм къытхэхъэм, щым и IэфIыр зэрышIэкIынур сцIерти, сыйбэлэрыгъакъым.

Шу гупыр тхъэгурымагъуэм деж иришыжри, Сосрыкъуэ гъуэгү тэхъэжащ.

Адыгэ пш҃лантIәхәм иджыри къес уцрохъелIә къудамэ цыкIу куәд зытет пхъэ джафәхәм. ПхъэлъантхъуэкIә йоджэ абыхәм. Лы, унагъуэм къышагъесәбәп хъәпшип фIадзәу щытащ пхъэлъантхъуэм нәхъапәм. Нәхъ узәIәбәкIыжыIуәм, пхъэлъантхъуэм тхыдә хъәләмәт иIауә къышIокI...

Адыгәхәм иджыри къес ягъәльапIә гъэрә щыра щызәхәкI махуәр, ар илъесыщхъәу ялъыте.

Хъан-Джәрий зәритхъижамкIә, унагъуә къес пхъэлъантхъуә зырыз зәрахъәрт, Созрәц и пхъэлъантхъуэкIә еджэу. Созрәц и пхъэлъантхъуәр хъемкIутIейм е кхъужьейм къыхашIыкIырт, илъес хъурейм гуэнүм щахъумәрт, гъэрә щыре щызәхәкI махуәм и пш҃ыхъәщхъәм ар гуэнүм кърахырт. Пхъэлъантхъуәр гуэнүм къышрахкIә я пашэр нысащIәт. Гуэнубжәм бгъәдыхъәрти, нысацIәм жиIәрт: «Созрәц, бжәр Iухи, дыныцIәгъыхъә!» Бжәр «къызәIукIырти», нысацIәм пхъэлъантхъуәр къищтәрт, пхъэлъантхъуәм и къудамиблым тегъәпшә шәху уәздыгъәхәр пагъанерти, унәм щIахъәрт, жыхафәгүм трагъәувәрти, езыхәр къетIысәкIыжырт, пхъэлъантхъуәм зыхуагъаззурә тхъэ елъәурт: «Я дә ди тхъәу тхъәшхүә, гъәфI къыдәт, ди гъавәр гъебагъуә, мафIәм дыщыхъумә...» А пш҃ыхъәщхъәм Созрәц къигъәзәжаяу ялъытәрт, илъес хъурейм хыгүцIыуим тетауә; Созрәц къышигъәзәжә махуәм гъэрә щыре зәхәкIауә ялъытәрти, жыләм я гуфIәгъуэт, джәгушхүә, тхъэлъәу яцIырт.

Созрәц нәмьшI, пасәрей адыгәхәм тхъәуә е тхъэпелъытәу яIац Мэзытхъэ (мэз псәүщхъәм я тхъә), ЗекIуэтхъэ (зекIуэлIәхәм, гъуэгү тетхәм я тхъә), Хыгушащә (хым и тхъә), Псыхъуэгушащә (псым и тхъә), нәгъуәщIхәри. Уафәм, дунейм и къәхъукъащIәхәм я тхъәр Уашхъуэт, уафәгъуагъуәм, уафәхъуәпскIым я тхъәр Щыбләт, цIыхум и гъащIәр, и псәр зи IәмьшI илъыр Псатхъәт. Мәкъумәш зыщIәхәм тхъәуә ялъытәр Тхъэгъәләдҗт, Iәц зыгъәхъүхәм - Амыш, гъукIәхәм - Лъәпиш.

ЖАГЬУЭГЬУМ ХУЭФАЦЭР

Сосрыкъуэ яукын мурад ящаяэ, и жагъуэгъухэр къещэрт. Къещэ щкъэкіэ ээкъуэхуаэ заэригъыхъэртэкъым, бэлэрыгъ и хабзэтэкъыми.

Зекиүэ къикыжаяэ, Сосрыкъуэ нартхэ я Іэхъуэм гъуэгушхъэм щрихъэллаш.

— Нартхэ я хъыбар къызжеіэ,— жери Сосрыкъуэ Іэхъуэм еджааш.

— Нартхэ я хъыбар сэ дэнэ щысціэн: махуэм сиіехъуэш, жэцым сыхъэдэ хъурейш,— къыжрилаш Іэхъуэм.

— Нартхэ я хъыбар умыщіэнумэ, гъуэгушхъэм щхэ утет? — жери Сосрыкъуэ Іэхъуэм хуэгубжьяаш.

Алдыжхэ я унэм нартхэр зэрыцзыэхэсыр игу къекыжри, Іэхъуэм жиіаш:

— Нартхэ я хасэш, жэцибл-махуил хъуаэ Алдыжжэ щызэхэсц.

— Сыт къаухэссыр? — еупціаш Сосрыкъуэ Іэхъуэм.

— Къаухэссыр хэт ищіэн, — жиіаш Іэхъуэм.— Сахыхъакъым-сахэктакъым.

— Кіуэ, — жиіаш Сосрыкъуэ, — нартхэ яхыхьи, къаухэссыр къыскуэціэ.

Іэхъуэр нартхэ яхыхьаш, къаухэссыр зригъашцэри Сосрыкъуэ къыхуихьаш:

— Узэрауқынц къаухэссыр.

Алдыжхэ я унэм исым я гуахъуэ зырыз ищіри, Сосрыкъуэ Іэхъуэм жиіаш:

— Гуахъуэр хьыи, Алдыжхэ я бжэктуюагъым къуэгъеувэ.

Гуахъуэр ихьри Алдыжхэ я бжэктуюагъым къуигъеуваш Іэхъуэм.

— Иджы, — жиіаш Сосрыкъуэ, — Алдыжхэ тегъази, хасэм мыр яхэдзэ: «Іэдэмрэ уадэмрэ япэ къежьар сыт?»

Іэхъуэм Алдыжхэ тригъэзаш, хасэм яхыхьэри яхидаш:

— Іэдэмрэ уадэмрэ япэ къежьар зыщіэ щыіэ? — жери.

— Іэдэраш, — жиіаш зым.— Іэдэктэ умыубыдмэ, уадэ пхуэцірэ?

— Уадэраш япэ къежьар, — жиіаш нэгъуэці зым.— Уадэ уимыіэмэ, Іэдэ пхуэцірэ?

Нартхэр зэдауэ хъуаш. Зэдауэура зэрыгъэплъри бжэктуюагъым къуэт гуахъуэм епхъуаш, гуахъуэр я зырыз хъурти, зэхэльэдэжри я щхээр къызэрекъутэхааш.

Іэхъуэр къахэктыжри Сосрыкъуэ деж къекиүэжааш:

- Нартхэ зэрыукынажац, – жери.
 - Хуэфащэр къаашыцлаш, – жидаш Сосрыкъуэ. Шэсри, и гъуэгу техъэжаш.
-

Дыгулыбгъуей дэс Къардэнхэ напэлтээці гуэр зэрхъэ. Напэлтээціыр Сосрыкъуэ къынціенаэ жаіэ, зэрдэжэри Сосрыкъуэ и напэлтээціц. Зэрыжайамкіэ, Сосрыкъуэ и Уэгъэр абыкіэ ипхауэ щыташ и куэр жаншэрхъым щыпихам щыгъуэ. Сосрыкъуэ и напэлтээціыр зи унэ илъыр лъэпкъым я нэхъыжырц, лъэпкъым я нэхъыжым фіекі абы нэгъуэці ейусэркъым, къэзышти щылэкъым, пхъуантэм дэлтү зэрхъэ. Сосрыкъуэ и цэ ирауэмэ, ар зэхэзыхар, щысмэ, мэтэдж, апхуэдизкі ягъельтампіэри. Уэгъу щыхъум дэж Сосрыкъуэ и напэлтээціыр пхъуантэм къыдахмэ, уэшх къошх – ар куэдрэ ягъеунэхуаш.

Мыри жаіэ:

Кхъэсейхъэблэ и гупэкіэ Бахъсэн псыхъуэ щыті ушрохъэліэ. Ар щатлар зыми ишлэжыркъым, яцціэр абы Сосрыкъуэ и къантешэ гъуэгүкіэ зэрдэжэрц: къантешэ щыхуацлаш щыгъуэ, Сосрыкъуэ шуэ блэклиаш абыкіэ, щыблэкъым щыир джатэкіэ дитхъуаш.

УИЭГЪЭ ЩЫХЪУАМ

Сосрыкъуэ, зекіуэ ежъауэ, Уэгъэр хъуаш. Уэгъэр хъуаш къигъээжри, и щауэгъу дэж щепсыхац. И щауэгъур къеллэллаш – Уэгъэр хуэгъэхъужакъым. Уэгъэр е щекіуэм и бысмыр къеупцлаш:

- Сыт уи Иэзэгъуэ? – жери.
- Си Иэзэгъуэр си анэм къыбжийэнц, – жидаш Сосрыкъуэ. Сосрыкъуэ и щауэгъур Сэтэней дэж кіуаш, Сосрыкъуэ и хъыбар хуихьри.
- Шыгъушыпс зэхэфщи, чейм ифкіэ. Абы хэвгъэтлихъэмэ, хъужынущ, – къыжрилаш Сэтэней.
- Ар хъункъым, ар къехъэлтээкынц, – идакъым Сосрыкъуэ и щауэгъум.

— ЖысIар щIэ,— жери къыдигъэкIыжац Сосрыкъуэ и шауэгъур.

Шыгъушыпс зэхацIэри чейм иракIац, чейм итIысхъэри Сосрыкъуэ жэшибл-махуиблкIэ шыгъушыпсым хэсаш.

Жэшибл-махуибл дэкIри, Сэтэнай къиIуэхуац:

— Гу нызогъакIуэ, Сосрыкъуэ къысхуэфшэж,— жери.

Гу кIуэцIым гъущI Йунэр хэз ищIац, я дээр къыхэпИ-икIыу.

Гум кърагъэтIысхъэри, Сосрыкъуэ къашэжац, гур хъе-иху гъущI Йунэр къыхэуэу.

КъыздэкIуэжым, дзапэ уэрэд иридзри, Сосрыкъуэ уIэгъэ къыжагъацIэри гъущI Йунэри къыфIеIуэхухакъым.

Нартхэм зэрахабзэци, санэхуафэр хъуэхъукIэ яублэ. Жылэм я пацхэйхъэри, нартхэ я тхъэмадэм хъуэхъубжьэр еIэт, нэхъыжьми нэхъыцIэми хуэфэшэн псалтэ яжреIэ:

*Фи хъуэхъубжьэр си щIасэц,
Мыр си щIасэу вжызолэ:
Махуэ жагъуз димыIэу,
Фыггуэ дигэрэ здэдгуэшу,
Ди шагъдийхэр здидгъэлзыу,
Вагъуз э пэбжыр ди Iэшцу,
Лыхъу цIэрыIуэр ди щауэу,
Щыуэнныгъэр ди мацIэу,
ПицIэ зыхуэтщIыр нэхъыижьу,
Ди жагъуэгъухэр тфIэлIыкIыу,
ТлъэкIыр тицIэжэр дытхъэжу,
Ди тхъэжыгъуэр гъунэншэу,
ГүцIэгъуншэ тхэммыту,
Ди гүэнэир гэвээм къикъутэу,
Хъуэхъур ди куэду,
ПицIэ зыхуедгъэшщIыфрэ
Афэр ди быдзу,
Ди тхъэмадэм
Дзажэ дакъэр я Iусу,
Ди щIалэхэр зекIуэ ежъамэ,
Дыщэплъыир я пацIэу,
МазэцIэр я натIэу,
ЗдаунэтI пишэрихьу,
Ди унэ уардэ унэжье*

Выжъхэр щаукIыу.
 ИкIым кърихъэрэ
 Къихъэм къринэу.
 ХъещIэ кIуапIэрэ
 ЕкIур щалажъу.
 Пхъэм и махуэр ди бжаблэу,
 Бланэлыр ди Гусрэ
 Бланафэр ди бгъэну –
 Гъэ мин гъашIэ тхъэм къыдит!

СОСРЫКЪУЭРЭ ТХЪУЭЖЬЕЙРЭ Я ТІАСХЪАПІЭР

Сосрыкъуэ и щыхъум имыгъаплъэ щыхъум, нартхэ Сосрыкъуэ яукIын мурад ящIац. Куэдрэ еща, машIэрэ еща – Сосрыкъуэ и тіасхъапIи Тхъуэжьейм и тіасхъапIи къахуэхутакъым. И тіасхъапIе къамыхутэмэ, пэльэшынүтэкъым. Уэрсэрыж деж кIуаш нартхэр:

- Сосрыкъуэрэ Тхъуэжьейрэ я тіасхъапIэр къытхуэхутэ, – жари.
- ДжатэкIи шабзэкIи Сосрыкъуэ фыпэлъэшынукъым, – къажриаш Уэрсэрыж. – ФылъежъекIэ Тхъуэжьейми фыщIыхъенукъым.
- АтIэ сый тщIэнур?
- Жэшибл-махуиблкIэ фыкъыспэплъэ, сэ зыгуэр фхузэйущэнщ, – жери нартхэр къыдигъэкIыжац Уэрсэрыж.

Нартхэр къыдигъэкIыжри Уэрсэрыж аргъуейм еджаш. Аргъуейр къэсри Уэрсэрыж и пашхэ къитIысхьаш.

- Зэхэпха нартхэ жаIар? – еупщIац Уэрсэрыж аргъуейм.
- Зэхэскац, – жиIац аргъуейм.
- Зэхэпхамэ, ежьи, Сосрыкъуэрэ Тхъуэжьейрэ къэгъуэт, я тіасхъапIе умыхутауэ къомыгъэзэж.

Аргъуейр Уэрсэрыж и пицIантIэ дэлъэтыкIац, машиш дэкIри и пээ пыт къудайуэ къигъэзэжац.

- Къэпхута Сосрыкъуэрэ Тхъуэжьейрэ я тіасхъапIэ?
- Къэсхутац, – жиIац аргъуейм. – Тхъуэжьейм и шыкIэ налъэ къыстехуэри си зы дамэр икъутац. Си зы дамэ щикъутэм, жымы сыкъэшэсри армыгъуэйш сыкъызэрыкIэжар.
- Сосрыкъуэрэ Тхъуэжьейрэ я тіасхъапIэр сыйт?
- Сосрыкъуэ и тіасхъапIэр и куэпкъышхъэрц, Тхъуэжьей и тіасхъапIэр и лъэгурц, – жиIац аргъуейм.
- Ар дауэ къэпщIа?
- Жеяуэ сацрихъэлIэм, я щхъэм щызублэри си дыдыр

хэсIуурэ я щыгэр къесхутащ. Сосрыкъуэ къышыскIар си пэдыдэр и куэпктышхэм хэсхуа нэужьщ. Тхъуэжьеир щетхеуар и лъэгум синэса нэужьщ.

Шалъэр къышысым, нартхэр Уэрсэрыжь деж ихъаш:

– Сыт къыджепIэн? – жари.

– ВжесIэн щыгэш, фхузэфIэкIынумэ, – къажриIаш Уэрсэрыжь.

– КъыджепIэмэ, тхузэфIэкIынум деплъинш, – жаIаш нартхэм.

– Псыжь адрыщи шурылъэс фыщыджэгу. Шурылъэс къывдэджэгумэ, фызэщиудынурэ Сосрыкъуэ къыфхэкIыжынуш. АппIондэху Псыжь гъуаплъэ лъэмых тэфлъхэ, лъэмыхым мафIэ щIэфцIыхы, вгъэплъ. Сосрыкъуэ къыфхэкIыжрэ лъэмых гъэплъам къытехьэмэ, Тхъуэжьеим и лъэгур цынэщи, щIижыхыкIынуш. ИтIанэ и ужь фыкъихы: езым и куэпктышхэри цынэщи, Тхъуэжьеир имыгэжмэ, фыпэлъэшынкъ?

Ар къащыжриIэм, нартхэр Псыжь зэпрыкIаш:

– Шурылъэс дыджэгунуш, – жари.

Сосрыкъуи ираджащ.

Шурылъэс яублэри, Сосрыкъуэ нартхэр зэшхээшиудащ. Шурылъэсым хэтыху, нартхэм Псыжь гъуаплъэ лъэмыхжь тралихъаш, мафIэ щIацIэри лъэмыхжыр ягъэплъаш.

Нартхэр зэшхээшиудри, Сосрыкъуэ къежьеяаш, Псыжь къыхэпкIэри къызэпрыкIыжааш.

Лъэмыхжим техъакъым – нартхэ ебзэджэкIаш.

СОСРЫКЪУЭ ЗЭРАУКIАР

1

Жагьюэгъур и куэд хъури, Сосрыкъуэ яукIын мурад яцIащ. МлыгъэкIэ къыпэлъэшынүтэкъыми, Сосрыкъуэ езыкуни пэувыни къыхэкIакъым и жагьюэгъухэм.

– Уэрсэрыжь Iэмал гуэр къытхуигупсысынш, – жари Уэрсэрыжь деж кIуаш. Уэрсэрыжь жэшибл-махуиблкIэ гупсыэри, мыр къажриIаш:

– ХъэрэмэIуацхъэ евдже, пIальэ ефти. И тIасхъапIэр сэ къыфхуэсшIэнш.

Сосрыкъуэ ХъэрэмэIуацхъэ ираджащ:

– Шурылъэс дыджэгунуущ, ХъэрэмэІуацхъэ жаншэрхъ къедгъэжэхынущ, – жари.

Шалъэр къэсери Сосрыкъуэ щышэсым, Сэтэней къыпэуваш:

– Нобэ уемыжъэ, уи жагъуэгъум ягу фы къыпхуилькъым.

– Жагъуэгъум я ней къысцыхуэ, – жиІаш Сосрыкъуэ. – Жагъуэгъум ящыщтэр къэррабгъерац.

Епсыхыжын идакъым Сосрыкъуэ. Щыхуемыпсыхым:

– Гъуэгум ущрихъэлІамэ, къыумыщтэ, – къельзэІуац Сэтэней.

– Хъунщ, – жери Сосрыкъуэ Сэтэней тригъэкІуэтац, дэшэсцыкІри гъуэгу төхваш.

Зы теуэгъуэ икІуауэ, гъуэгум лъахъ щрихъэлІаш Сосрыкъуэ. Лъахъэм ехъуапсэри зыщригъэзыхым, Тхъуэжьей къэпсэлъаш:

– Уи анэм къыбжиІар зыщомыгъэгъупщэ. Къомыщтэ лъахъэр.

Лъахъэм блихац шым.

Илъыжри күэурэ, щІопщ ирихъэлІаш. ЩІопщым ехъуапсэри зригъэзыхац Сосрыкъуэ.

– ЩІопщыр къомыщтэ, – къыжриІаш и шым. – Уи анэм псалъэ ептац.

ЩІопщми блихац шым.

Зы теуэгъуэ икІужри, гъуэгум чысэ щрихъэлІаш. Сосрыкъуэ зыщригъэзыхым, шым жиІаш:

– Къомыщтэ чысэр – дыхушцегъуэжынщ. Уи анэм едауэ.

– Лъахъэми щІопщми сыкъыблэпхац, чысэми сыблэпхын! – жери Сосрыкъуэ зригъэзыхац, чысэр къицтэри и гуфІакІэм дилъхъаш.

ХъэрэмэІуацхъэ нэблэгъяуэ, шым и лъэр зэцІэнаш.

– Дыгъэгъэзэж, Сосрыкъуэ. Фы дыхуэзэнукъым нобэ, – жиІаш Тхъуэжьей.

– Хъэм яшхыжын Тхъуэжьеижь, уи гур икІай нобэ! Зыгъэзжыр къэррабгъерац. Иухам дыхуэзэнщ – сыйт щхъэлІэ дгъэзжын? Хэти дыхурээ: сзызышынэ ѢыІэкъым. Си пкъыр Лъэпщ ипсыхъяуэ жыр зэфээзщ – джати шабзи езэгъынукуым. Си куэпкъыщхыитІырщ сзызышынэр – си куэпкъыщхыитІыр си тасхъэш.

– Уэ умыгъазэмэ, сэри згъэзэнкуым, – жиІаш шым. – Лъабжъэ зыфІэтым къысціхъэни яхэткуым, мывалъэ сыхамыхуэмэ: си лъэгур цынэщи, ар си тасхъапІэш.

ХъэрэмэIуашхъэ нэсаш Сосрыкъуэ. И жагъуэгъухэр ХъэрэмэIуашхъэ тетщ. Сосрыкъуэ къышалъагъум, жаншэрхъыр кърагъэжэхащ:

– НатIэпэкIэ къеуэ, Сосрыкъуэ!

НатIэпэкIэ еуэри, Сосрыкъуэ жаншэрхъыр ХъэрэмэIуашхъэ дрихуеижаш.

– ІэдакъэкIэ къеуэ, Сосрыкъуэ! – жари жаншэрхъыр къраутIыпщхъэхыжащ.

ІэдакъэкIэ еуэри, жаншэрхъыр ХъэрэмэIуашхъэ дрихуеижаш.

– БлыпкъкIэ къеуэ, Сосрыкъуэ! – кърагъэжэхащ жаншэрхъыр Сосрыкъуэ и жагъуэгъухэм.

БлыпкъкIэ еуэри, жаншэрхъыр ХъэрэмэIуашхъэ дрихуеижаш.

Сосрыкъуэ и жагъуэгъухэр къагузэващ:

– Мыбы тхуещIэн щIэкъым, – жари. Сосрыкъуэ и жагъуэгъухэр зэрыгъэгужьеижаш, Уэрсэрыжь къэсаш.

– КүэпкъкIэ къевгъяуэ жанинэрхъым, – къажриIаш Уэрсэрыжь.– Аращ и тIасхъапIэр.

Лъахъи, щIопщи, чыси ззыышIар Уэрсэрыжьт. Лъахъэмрэ щIопщымрэ блихами, чысэм щрихъэлIэм, шым едэIуатекъым Сосрыкъуэ: чысэ зищIри, Уэрсэрыжь Сосрыкъуэрэ Тхъуэжьеийрэ я тIасхъапIэр къихутат.

Жаншэрхъыр ХъэрэмэIуашхъэ къраутIыпщхъэхащ:

– КүэпкъкIэ къеуэ, Сосрыкъуэ!

Жаншэрхъым куэпкъкIэ щеуэм, Сосрыкъуэ и куитIыр пишаш. Тхъуэжьеийрэ къыбгъэдэлъэдащ:

– Чысэр къыдомыгъащэ жысIати! Уи анэм дебгъэдэIуакъым. Къэшэс, уи жагъуэгъум уаIерызгъэхъэнкъым, – жери шым зигъэцхъащ.

Сосрыкъуэ шэсыжащ, и жагъуэгъухэр зыкIэлъигъэпхъэрри. ЯIэцIэкI щыхъум, Уэрсэрыжь къажреIэ:

– Псыхъуэм дэфхуэ Сосрыкъуэ, шыр мывалъэ ифхуэ!

Мывалъэ ирахуэри, Сосрыкъуэ и жагъуэгъухэр щIыхъащ.

– Аращ сэ скIунур, – жиIаш Тхъуэжьеийм.– Ди жагъуэгъур къытIыхъащ. СыукIыжи, си фэр зытеубгъуэ. Си фэр зытебугъуэмэ, жэшибл-махуиблIэ къыппэлъэшын щIэкъым.

Сосрыкъуэ и шыр иукIыжри шыфэр зытриубгъуащ, и жагъуэгъухэм къаувыхъа щыхъэкIэ, зыбгъэдигъэхъакъым. Къаувыхъауз жэшибл-махуиблIэ щахуэмыукIым, Сосрыкъуэ зэрыпсэуэ щIатIэн мурад ящIаш и жагъуэгъухэм. ЩIатIэн и пэ хъэкIэхъуэкIи къуалэбзуи къраджащ:

- Лыыхъужылъ хэт ефэн? – жари.
- Ныбгъуэр къэлъетащ исом япэ.
- Хэт иль? – къеупщиаш ныбгъуэр.
- Сосрыкъуэ, – жрааш.
- Сосрыкъуэ иль сефэнкъым, – жери лъэтэжащ ныбгъуэр.
- Си щиопцим и макъыр уи дамэм и макъ ухъу! – къэлъигуоуаш Сосрыкъуэ ныбгъуэм. Ныбгъуэр щиццэлъэткээ, и дамэм щиопчи макъ зргъэш! абы лъандэрэ, цыхур игъаштэу.

Дыгъужьри къэсащ.

- Лыыхъужылъ ефэ! – щыжраш:
- Хэт иль? – щиэупщиаш дыгъужьыр.
- Сосрыкъуэ ильщ, – жрааш.
- Сосрыкъуэ иль сефэнкъым, – жери Йүигъэзык Ыжащ дыгъужьым.

- Си гуашцэр Ыыхыбл изоццык Ири, зы Ыыхъэр уи пщэм хызолъхъэ, – къэлъиджааш Сосрыкъуэ дыгъужьым. – Уильмэ, лыыхъум и гур уигу ухъу, къебгъазэмэ, фызым и гур уигу ухъу!

Къуанццэри къэлъетащ:

- Хэт иль? – жери.
- Сосрыкъуэ ильщ, – жрааш къуанццэш.
- Сосрыкъуэ иль сефэнщ! – жери къуанццээр лъым хэуваш.
- Йукэ укццээрэ тхыццэк Иэ угъуалъхъэу укъынэ! – къыжриаш Сосрыкъуэ къуанццэш...

Шабзэк И джатэк къяуалъхъэу Сосрыкъуэ, къаувыхъауэ жәщибл-махуиблк И щхъэшытами, яхуэукакъым. Щахуэмыук Им, зэрыпсэуэ щиатцэри Йуашхъэ траубэжааш.

Гъатхэр къихъэрэ тхъэрыкъуэфым зиубгъумэ, Сосрыкъуэ щым къыццопсэлъык:

- Уафэр щыкъашхъуэм, щылъэр щыщхъуантцэш махуибл къудейк И щым сыкъытехъэжатэмэ, си жагъуэгъухэм я нэр къистхъынт, – жери.

Мыри жецэ Сосрыкъуэ, щы щагтым къыццопсэлъык Ири:

Удзымрэ пщлащэмрэ щызэццэувэм
Мэлымрэ щынэмрэ къызэлъоуей.
Мэлымрэ щынэмрэ щызэлъыуейк Иэ
Тотрэш гущэр си гум къредзэ.
Тотрэш гущэр си гум къридзэмэ,
Щхъэк Иуасем сыкъызгуге,
Щыпцэжэж гущэр къызэгүэсчынути,
Тотрэшыр си лъагъуэм тесщ...

Сосрыкъуэ ягъэкIуэдын мурад ящIац нартхэм:

– Езым дыIещIемыкIуадэ щIыкIэ дывгъэукI, – жари.

И укIыкIэ хъунур къахуэгъэтакъым, егупсыри.

Удым деж кIуэри, жраIац:

– Сосрыкъуэ и укIыкIэ хъунур къытхуэщIэ, – жари.

– КъыфхуэсщIэнщ, – къажриац удым. – ХъэрэмэIуацхъэ евджи, шурылъэс фыдэджэгу. И тIасхъапIэр сэ къэсхутэнщ.

Сосрыкъуэ ХъэрэмэIуацхъэ ираджац:

– Шурылъэс дыджэгунущ, – жари.

Сосрыкъуэ шэсри дэкIац. ЗдэкIуэм дидзыхри, и хэгъэрэй деж дыхац.

И хэгъэрэйм еджац. И хэгъэрэйр унэм истэкъым.

– Къыдыхъэжыху сыпэплъэнщ, – жери Сосрыкъуэ епсыхац.

Епсыхауэ куэбжэр цыIуихым, гъэщIэгъуэн ельагъу: пхъэрыгъажэм хъэлэ папцIау зы лыжь цыкIу дэлъщ. Сосрыкъуэ щIыбээм, лыж цыкIур кIуэдыжац. Унэм щIыхъэмэ – жъэгум зы фызыжь цыкIу дэсщ, кIэгъуасэ защIэ хъуауэ. КъызэрыIещIэлъэгъуа нэхъ хэлъакъым: Сосрыкъуэ бжэцхъэIум щебакъуэм, фызыжь цыкIур кIуэдыжац.

Ильэгъуар игъэщIагъуу здэштым, Сосрыкъуэ и хэгъэрэйр къыдыхъэжац.

– Сыт гъэщIэгъуэн, – жиIац Сосрыкъуэ, – куэбжэм сыкъыщIыбгъэдыхъэм пхъэрыгъажэм хъэлэ папцIау лыжь цыкIу дэIуауэ слъэгъуац, унэм сыкъыщIыхъэмэ – жъэгум зы фызыжь цыкIу дэсти, си напIэр дэсхьеийуэ къесхъэхыху, тIури кIуэдыжац.

– Удыр уи ужь къраутIынцхъац, – къыжриац и хэгъэрэйм. – Нобэ гъуэгу утемыхъэ.

– Нартхэ къызагъэджауэ ХъэрэмэIуацхъэ сокIуэ – дауэ згъээжын? – идакъым Сосрыкъуэ.

– Умыгъээжынумэ, гъуэгум узыщрихъэлIэр къомыштэ.

– Хъунщ, – жери Сосрыкъуэ и хэгъэрэйм деж къыдакъыжац.

Гъуэгу техъэжауэ здэкIуэм, гъуэгум зы лъахъэ щрихъэлац.

Зыщригъэзыхым, и хэгъэрэйм къыжриIар игу къэкIыжри, лъахъэм блэкIац. Лъахъэм блэкIри зы теуэгъуэ икIуауэ, аркъэн ирихъэлIац. Аркъэнми блэкIац, хэгъэрэйм къыжриIар игу илъти. КIуэурэ, дыщэ таж ирихъэлIац.

– Лъахъэми сыкъыблэкІаш, аркъэнми сыкъыблэкІаш, дыщэ тажым сыблэкІынкъым, – жери, Сосрыкъуэ дыщэ тажыр къишташ, дыщэ тажыр зышхъэригъэсри ХъэрэмэІуащхъэкІэ иунэтІаш.

ХъэрэмэІуащхъэкІэ иунэтІауэ здэкІуэм Сосрыкъуэ жиІаш:

– Шы и лыгъэрэ лы и лыгъэрэ щагъенху махуэц нобэ, Тхъуэжьеижь. ЗекІуэми дыхеташ, Иэджэмэ дыпэшІехуаш. Сыт къысхуэпшІэфын нобэ?

– Зыш хузэфІэкІ пхуесщІэнц – губгъуэм укъыщизна къэхъуакъым. Абы и гугъу думыгъэцІ – фы къыдэкІуэнукъым, – къыжриІаш Тхъуэжьеижь.

– Щхъэ удзыхэрэ, хуэмыху? – ещаш Сосрыкъуэ и шым. – Нобэ пхуэфІэкІынур сымышІауэ шурылъэсым дауэ сахыхъэн?

– Мывалъэ сыхэмыхъэмэ, къысщЫхъэн къэхъуакъым, – жиІаш Тхъуэжьеижь.

– Сэри сахуэгъэзащ нартхэ, – жиІаш Сосрыкъуэ, – жаншэрхъым күэпкъкІэ къеуэ жамыІэ закъуэмэ.

Ар жиІаш къудейуэ, Сосрыкъуэ дыщэ тажыр щхъэшылъэтри кІуэждыжащ.

Сосрыкъуэ ХъэрэмэІуащхъэ нэсащ.

Нартыжхэр Іуащхъэм тетц. Сосрыкъуэ щынэсым, къегуоуаш:

– СосрыкъуапцІэу лы фыцІэ гъущынэ, натІэкІэ къеуэ! ХъэрэмэІуащхъэ жаншэрхъ кърагъэжэхащ.

НатІэпэкІэ еуэри Сосрыкъуэ жаншэрхъыр Іуащхъэм дрихуеижаш.

– БлыпкъкІэ къеуэ! – жари кърагъэжэхыжащ жаншэрхъыр.

БлыпкъкІэ еуэри, жаншэрхъыр Іуащхъэм дрихуеижаш Сосрыкъуэ.

Удыр къэсащ, Сосрыкъуэрэ Тхъуэжьеирэ я тІасхъапІэр къихъри.

– КүэпкъкІэ къевгъауз! – къажриІаш удым.

– ЛъапэкІэрыхъ-жэмыхъуэрылъху, күэпкъкІэ къеуэ! – жари жаншэрхъыр ХъэрэмэІуащхъэ кърагъэжэхащ нартхэм.

КүэпкъкІэ щеуэм, Сосрыкъуэ и куитыр жаншэрхъым пихаш.

Тхъуэжьеим зридзыжащ Сосрыкъуэ, щІопц уэгъуэ щрихым шым зричащ, арщхъэкІэ шым и гъуэгум мывэшыкъуей къытракІутауэ къышІэкІри, хуэкІуа щыІэкъым – лъэгур мывэм къиуІэри зышІэтІысыкІаш. Сосрыкъуэ уанэгум къихури лъым хэджэлащ.

Нартхэр къылъежъэри къыштыыхъаш.

Сосрыкъуэ и лъыр мыпциэ щыкіэ, нартхэр гуоуаш:

— Лыхъужжылъ хэт ефэн? — жари.

Ныбгъуэр къэлъеташ. Сосрыкъуэ щыуплъэм лыхъужжылъ ефэн идакъым ныбгъуэм:

— Сосрыкъуэ иль сефэнкъым! — жери.

— Си щопц тхъэмпэм и макъыр уи дамитым я макъухъу! — жери Сосрыкъуэ тхъэрекъуэм кіэлъиджащ.

— Лыхъужжылъ хэт ишхын? — гуоуаш нартхэр.

Дыгъужжыр къесащ. Сосрыкъуэ щилъагъум, дыгъужжым жидащ:

— Сосрыкъуэ ил сшхынкъым!

Ар жери, дыгъужжым Йүигъэзыкъыжащ.

— Си гуаціэ блы изоццыкіри и зы бланэ пхызолъхъэ, — кіэлъиджащ Сосрыкъуэ дыгъужжым. — Уильмэ, лыхъужжыгу пкіуэццылъу, къэбгъазэмэ, фыз хуэдэ укъярабгъэу уи гъашцэр ух!

— Лыхъужжылърэ лыхъужжылърэ хэт зыуигъэхуэн? — джащ нартхэр.

Къуанццэр къесащ. Сосрыкъуэ и бгъэгум итЫскъэри:

— Сосрыкъуэ илъре илрэкъэ игъаццэм си нэ къызыхуикыр! — жидащ къуанццэм, Сосрыкъуэ и лъым хэфщ, и куэлыпцэр къричри лъэтэжащ.

— Йукіэ укіэціу, тхыццікіэ угъуалъхъэу укъынэ! — кіэлъиджащ Сосрыкъуэ къуанццэм.

Сосрыкъуэ псэуэ щіатцэри, и жагъуэгъухэр зэбгрыкъыжащ.

Гъатхэр къихъэмэ, щы щлагъым гурым макъ къышто-йукі — ар Сосрыкъуэш: къызэфтитЫскъэж, ауэ щы щхъэфэр къыхуээгъэчыркъым.

3

«Шурылъэс дыджэгунущ» — жари Сосрыкъуэ нартхэм ираджащ.

Хъэрэмэйуащхъэ кіуэри, шурылъэс зэдэджэгуаш. Шурылъэс зэдэджэгүри, Сосрыкъуэ нартыжжэр ирикъухъаш, я шыр къызэццикъуэри къихуаш.

Жагъуэгъу къыхуэжъури, Сосрыкъуэ яукын мурад ящцащ нартхэм.

— Хъэрэмэйуащхъэ жаншэрхъ къедгъэжэхынущ, — жари Сосрыкъуэ ираджащ.

Нартхэр Хъэрэмэйуащхъэ къытеуващ, жаншэрхъ кърагъэжэхри Сосрыкъуэ къегуоуаш:

– НатIækIэ къеуэ, Сосрыкъуэ! – жари.

НатIækIэ euэри, Сосрыкъуэ жаншэрхъыр Хъэрэмэйуащхъэ дрихуеижаш.

– Упсэу? – къеплъыхаш нартхэр Хъэрэмэйуащхъэ.

– Сыпсэущ! – жиIаш Сосрыкъуэ.

ЕтIуанэуи кърагъэжэхаш жаншэрхъыр:

– БлыпкъкIэ къеуэ! – жари.

БлыпкъкIэ euэри жаншэрхъыр дрихуеижаш.

– Упсэу? – къеплъыхаш нартхэр Хъэрэмэйуащхъэ.

– Сыпсэущ! – жиIаш Сосрыкъуэ.

Жаншэрхъыр кърагъэжэхри:

– БгъэгукIэ къеуэ! – жиIаш нартхэм.

БгъэгукIэ euэри, жаншэрхъыр Iуащхъэм дрихуеижаш.

– Упсэу? – къегуоуаш нартхэр.

– Сыпсэущ, – жиIаш Сосрыкъуэ, – фи ней къысщыхуэ!

Нартыжхъэр зэхэувэжааш.

– Мыбы дэ дыпэлъэшцынукъым. Нэжьгъущыдзэм девгъэчэнджэц, – жари нэжьгъущыдзэм деж ягъэкIуаш.

– КүэпкъкIэ къевгъяуэ, – къажриIаш нэжьгъущыдзэм.

Жаншэрхъыр Хъэрэмэйуащхъэ къраутIыпшхъэхри, нартхэр Сосрыкъуэ къегуоуаш:

– КүэпкъкIэ къеуэ! – жари.

Жаншэрхъым күэпкъкIэ щеуэм, Сосрыкъуэ и куитIыр пихаш.

Сосрыкъуэ и псэр хэкIэр пэт, нартхэр къыщхъэшылъэдааш.

– Бланэл хэт ишхын, бланэлъ хэт ирифын? – джааш нартхэр.

Ныбгъуэр къэлъеташ. Сосрыкъуэ къеплъщ:

– Бланэли сшхыркъым, бланэлъи сефэркъым, – жери ныбгъуэр лъэтэжааш.

– Си дамэпкъым хэлъа гуащIэр уи дамэпкъым къыхилхъэ! – кIэлъыджааш Сосрыкъуэ ныбгъуэм.

Ныбгъуэм и ужъкIэ дыгъужхъыр къэсааш. Сосрыкъуэ къышилъагъум:

– Бланэли сошх, бланэлъи софэ, – жиIаш дыгъужхым. – Сосрыкъуэ и ли сшхынкъым, Сосрыкъуэ и лъи сефэнкъым.

Ар жери, дыгъужхым IуигъэзыкIыжааш.

– Си гуащIэм щыщ уи пцэм тхъэм къихилхъэ! – кIэлъыджааш Сосрыкъуэ дыгъужхым.

Вындыжьри къэлъеташ.

– Сосрыкъуэ илрэ Сосрыкъуэ илърэш си нэ къызыхуикыр, – жиIац вындыжьым.

– ЙукIэ укIэЦрэ тхыцIЭкIэ угъуалъхъэу тхъэм укъигъанэ! – ебгац Сосрыкъуэ вындыжьым.

Сосрыкъуэ зэрелъэIуар ныбгъуэмрэ дыгъужьымрэ къахищIац. Вындыжьыр ЙукIэ кIэЦrэ тхыцIЭкIэ гъуалъхъэу къэнатш.

Езыр ХъэрэмэIуацхъэ щIалъхъац.

4

«Сосрыкъуэ дыукIынщ, дымыукIмэ, еzym дыIещIэклиудэнуш», – жари нартхэ Сосрыкъуэ и ужь къихъац.

– Шурылъэс дыдджэгунщ, – жари ХъэрэмэIуацхъэ ираджац.

Шурылъэс ядэджэгури, нартхэ зэбгрилъэсыкIац Сосрыкъуэ – къыпэлъэшцын къахэкIакъым.

– Псагъэ дызэдеуенщ, – жари псагъэ зэдеуац, хутыкъуаэ яукIын мурад ящIати. АбыкIи къыпэлъэшцакъым Сосрыкъуэ.

ХъэрэмэIуацхъэ жаншэрхъ кърагъэжэхац. Зэ кърагъэжэхри, натIекIэ дрихуеижаш жаншэрхъыр, тIэу кърагъэжэхри блыпкъкIэ дрихуеижаш, щэ кърагъэжэхри ИэдакъекIэ дрихуеижаш жаншэрхъыр ХъэрэмэIуацхъэ.

Сосрыкъуэ зэраукIын Иемал щамыгъуэтим, нартхэ гузэвэгъуэ хахуац.

Нартхэ гузэвэгъуэ здыхэтим, нэжьгъущыдээр къахыхъац.

– Жаншэрхъым куэпкъкIэ къевгъяуэ, – къажриIац нэжьгъущыдээм.

ХъэрэмэIуацхъэ жаншэрхъыр кърагъэжэхац нартхэ. Сосрыкъуэ Iуацхъэ лъапэм тетти, къегуоуац:

– КуэпкъкIэ къеуэ – жари.

КуэпкъкIэ щеуэм, Сосрыкъуэ и куэр жаншэрхъым пи-хац. И псэр хэмыхI щыкIэ шым зридэри, Сосрыкъуэ нартхэ къахэкIыжац. Здигъэзар зыми илъэгъуакъым.

Хы Iуфэм нэсауэ хэкIац и псэр. Сосрыкъуэ и шым щыр фIалъэкIэ къриудри машэ итIац. Сосрыкъуэ щIилъхъэжри, жэшибл-махуиблкIэ къыбгъэдэкIакъым шыр кхъацхъэм.

Сосрыкъуэ и кхъацхъэм Iуацхъэ трацIыхъыжац иу-жьым. Сосрыкъуэ и IуацхъэкIэ йоджэ абы иджыри. Iуацхъэр хы Iуфэм Iутщ.

ЛЫМ И ПЩЫХЪЭПІЭ

ЗылІ, зекІуэ ежъауэ жәш къытехъуәри, епсыхащ. Іуашхъэ ирихъэліати, шыр илъахъәри, Іуашхъэм тегъуэлъхъащ:

– Нәхү сыкъыщекъынщ, – жери.

Сосрыкъуэ зыщіэлъ Іуашхъэр ат лым жәшыр щрихыр. Нәхұщым деж пщыхъэпіэ илъәгъуащ лым. И нәгу щіокі: Сосрыкъуэ деж ихъәри зы шу еджа хуәдәщ:

– Сосрыкъуэ!

– Сыт ар? – жери унәм къикіаш Сосрыкъуэ.

– Нартхә ди санәхуафәш, нытхыхъэ.

– Сыфхыхъәнт, хәштә сиіш армыхъу, – жиіә хуәдәщ Сосрыкъуэ.

– Хәштәри нытхәшә, – къыжреі шум.

Хәштәр зыщіигъури, Сосрыкъуэ санәхуафәм яхыхъащ. Хәштәр жыантіэм дашащ, хәштәгъә кърахащ. Сосрыкъуэ Іәнәм яғъетіысакъым.

Санәхуафәм къахәкіыжауэ къыздәкіуәжым, хәштәр Сосрыкъуэ йоупщі:

– Уәр нәхъ лыфі исакъым наорт хәкум, Іәнәм пщъэ уамыгъетіысарә?

– Сыщіамыгъетіысаращ, – жиіаш Сосрыкъуэ. – Нартхәр дунейм пщекъжым, сә я ужъ сыйқынати, хәдәіус Іәнә къысхуәзыщтән згъуэтіыжакъым. Уи унә уихъәжмә, зы Іәнә нәхъ мыхъуми, си цізкіэ къысхуәштә...

Лыр абдеч къызәштыуащ, и гъуэгү теввәжри и Іуәху кіәлъыкіуаш, къигъәзәжри и унә ихъәжащ, пщыхъэпіэр игу илъти, Сосрыкъуэ хәдәіус Іәнә къыхуищтащ.

Абы лъандәрэ заул дәкілауэ, лыр гъуэгү техъащ. И шыр илъахъәри, Сосрыкъуэ и Іуашхъэм тегъуэлъхъащ лыр. Нәхуш хъуауэ, пщыхъэпіэ елъагъу лым. Сосрыкъуэ и унәм ихъәри зыгуәр еджа хуәдәщ:

– Сосрыкъуэ! – жери.

– Сыт ар? – жиіә хуәдәщ Сосрыкъуэ.

– Нартхә я санәхуафәш, нытхыхъэ.

– Сыфхыхъәнт, си унә хәштә исщ армыхъу, – къыжреі Сосрыкъуэ.

– Хәштәри нытхәшә.

Хәштәр здишәри Сосрыкъуэ санәхуафәм хыхъащ.

Хәштәр жыантіэм дашащ, Сосрыкъуэ хәштәм и ижыырагбъукіэ яғъетіысри санәхуафәр яублащ...

Лыр, нәхұщым къызәштыујри, игу зәгъяуэ шәсүожащ.

ПАСЭРЕЙМ Я ХУГУ

Сосрыкъуэ дунейм къытхъажмэ, щым и Іәфіыр щІәкынуш жаіеурә, лыныбжы Іәджә дәқіащ. Лыныбжы Іәджә дәқіауз, Сосрыкъуэ, пәзууз щІатлати, щыр къыззегуичри, дунейм къытхъажащ:

– Си ужь кърихъуам сеплъынщ, – жери.

Шу гъусә ищІри, Сосрыкъуэ къежъащ.

Къежъәри шу гупыр зы унагъуэ щепсыхащ:

– ДақъагъәхъәщІәфмә, деплъынщ, – жари.

Унәгуашәр яхуәпщәфІаш: ләгъупыр фіидзәри хугу Іәбжыб хикІутащ.

Ләгъупым хугу Іәбжыб фІәкI зәрыхимыкІутар ялъегъуаш гупым.

– Хугу Іәбжыбым сый къытхуищІэн? – зәплъыжащ шу гупыр.

Шу гупыр хъәщІәшым исурә, пастэр ләгъупым имыхуәж хъуаш. Ар гъәщІәгъуэн къаңыхъури, шу гупыр, щитәджыжым, унәгуашәм еупшІаш:

– Ләгъупым хугу Іәбжыб фІәкI хәпкІутакъым, ар дауэ? – жари.

– Хугу Іәбжыб згъэтІылъауз сиІэт, пасәрейм къызәранәкІауз, – къажриащ унәгуашәм. – Ар и гуашІәш пасәрейм я хугум.

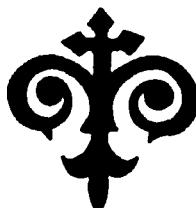
– АтІә апхуәдә гуашІә хәлъыжкъә иджы хугум?

– Хәлъыжкъым, и гуашІәр щІәкІаш.

– Ар сый щхъәкІә?

– Сосрыкъуэ дунейм къытхъажагъәнши, – жиІаш унәгуашәм.

Сосрыкъуэ игурә и щхъәрә зәбгъәжаяуз шу гупыр хъәщІәшым къришыжащ.

БЭДЫНОКЬУЭ

БЭДЫНОКЬУЭ ЗЭРАПІАР

1

Бэдын деж зы нарт щепсыхауэ хъэшцілэ здисым, Іэнэ къищтери Бэдын и унэгуашэр хъэшцішым къихъац. Бэдын и унэгуашэр уэндэгъути, Іэнэ къышрихъэм, унэгуашэм и ныбэм гъы макъ къиіуклауэ зэхихац хъэшцім. Абы игъащтери, хъэшцім зиіэжъакъым, хъэшцішым икілжри нартхэ яхыхъе-жац:

- Бэдын и унэгуашэр уэндэгъущ, абы и ныбэм илъыр дунейм къытехъэмэ, ди унагъуэбжэр щыхуэтщыжа махуэц – дунейм дытригъетыжынкъым, – жери.
- Сыт тщиэнур? – жаац нартхэм.
- Сабийр къэхъу хъунукъым: дунейм къызэрыйтехъа нэхъ палъэ еттынкъым – дыуклынц, – жари, зэгурыйвац.

Уэрсэрыжь ираджэри унафэ хуашцац:

- Щалэ къилъхумэ, къытхуэдьыгъу, хъыджэбз къилъхумэ, и гугтуу умыщи, – жари.

Бэдын щалэ къыхуалъхуац. Уэрсэрыжь ешаклуэурэ сабийр къидыгъури нартхэ къахуихъац. Къахуихъа щхэкіэ, ягу щіггүйжац.

- Сабийр дыгъэр дывмыгъеукі, – жаац нартхэм.– Жыг гъуанэм идвгъэгъэтысхьи, езыр-езырурэ иллыхыжынц.

Сабийр жыг гъуанэ ирагъэтысхьэри пищащэкіэ щілауфэ-жац.

Нартхэ я къазыхъуэм и къаз къэтти, лъыхъуаклуэ ежъауэ, жыг гъуанэм сабийр кърихац, и унэ ихьри игъэпщиклаац:

– ЗакъезгъэцІэнкъым. СыкъащІэмэ, сֆІаукІынщ, – жери. Щыунэм щипІурэ, сабийр балигъ хъуащ. Балигъ щыхъум, зейм деж кІуэри сабийр зэрыпсэур яжрилащ...

Лы икъугъэ хъуауз, щыунэм къикІри чынтыр ныкъуэкъуэгъу ищІащ Бэдүнокъуэ: чынтыр хегъащІери щыунэм йохъэж...

2

Чынтыр къалъихъэри, нартхэ зауэ къращІылащ. ДзитІыр зэпэуври зэээуаш, зэрытемыгъакІуэ щыхъум, нартхэ гузэвэгъуэ хэхуаш.

Нартхэ гузэвэгъуэ хэхуауз, зы шу къахыхъащ. Шум чынтыр зэтрикъутэри, къазэрхыхъауз яхэкІыжащ, хэтми сыйти нартхэ закъригъэцІакъым.

Шур яхэкІыжащ кІуэдыхъащ.

– Дунейм тетмэ, къэзгъуэтнынщ, – жери, Сосрыкъуэ шум лъежъащ. Тэн нэсауэ, зы унэ ирихъэллащ Сосрыкъуэ. И шыр шы фіэдзапІэм къыбгъэдинэри, езыр хъэцІэцым ихъаш. Заулрэ щысауэ, хъэцІэцым зы цыхубз къихъащ, Іэнэ кърихъэри. Цыхубзыр уэндэгъути, и ныбэм сабий гъы макъ къиІукІауз къыфІэцІащ Сосрыкъуэ.

Сосрыкъуэ къэшэсыжри нартхэ къахыхъэжащ, хъыбар къихъыжри.

– Сабийр дунейм къытхъэмэ, нартхэ дытекІуэдэжынущ, – жиІащ Сосрыкъуэ.

– Сыт тщІэнур? – Сосрыкъуэ къихъа хъыбарым хигъэплъащ нартхэр.

– ТщІэнураш, – жиІащ Сосрыкъуэ, – Уэрсэрыжь цыхубз уэндэгъум деж дгъэкІуэнщ, цыхубзым и унэ ирырес, сабийр дунейм къытхъэху. Хъыдджэбз къилъхумэ, и гугъу ирыремышІ. Щалэ къилъхумэ, къредыгъуи, къытхурехь.

– Ирхъу, – жари Уэрсэрыжь цыхубз уэндэгъум деж ягъэкІуаш.

Цыхубзым щалэ къилъхуащ. Уэрсэрыжь, зэрагъэшти, сабийр и анэм къыкІэцІидыгъукІри нартхэ къахуихъащ.

Сабийм еплъри, нартхэ жаащ:

– Мыр къэхъу хъунукъым, дгъэкІуэднынщ.

Сабийр пхъуантэм дагъэтІысхъэри, пхъуантэр къуэм дадзащ:

– Къуэм дэлІыхъыжынщ, – жари.

Пхъуантэр къуэм дадзауз, уэшхышхуэ къешхащ, псыдзэ къыцІэуэри пхъуантэр къуэм къыдихащ.

Пхъуантэр зы лыжърэ зы фызыжърэ къагъуэташ. Зэтрахмэ – сабий дыгъэ къыдэкшаш пхъуантэм. Лыжымрэ фызыжымрэ нартхэ я къазыхъут, бын яэтекъыми, сабийр къащыпәшшәхүэм, гуфлаш:

– Тхъэр къытхуэупсащ, – жари.– Нартхэ зыкъедгъэшшәнкъым, щыунэм щытилынц.

Лыжымрэ фызыжымрэ сабийр къахъаш, щыунэм щаптурэ, сабийр зейр льыхъакшаш къежъауэ зэхахаш. Къазыхъуз лыжымрэ фызыжымрэ деж къэсри, сабийм и льыхъакшаш къежъар щеупщаш:

– Сабий солтыхъуз, и лъэужь сытевгъэхъэн? – жери.

Лыжымрэ фызыжымрэ зэплъяжащ.

– Фымышынэ, – къажрилаш, – зэхэфхаламэ, сцывмыбзыш – фысгуэтэжынкъым.

– Зы сабий къэдгъуэташ щыунэм щыдоп, – жааш лыжымрэ фызыжымрэ.– Арагъэнкшэ мэхъу укъызылъежъар.

– Сывгъэлъагъу. Си сабийр армырамэ, зыри вжесиенкъым.

Сабийр ирагъэлъэгъуш.

– Си щалэраш, – жааш лыжымрэ фызыжымрэ ирагъэблэгъам.– Щалэр схыжынущ. Сэ сзызыщиши вжесиенц: зыгъэ чынтыр къыфлъихъауэ фшэжэрэ?

– Дошшэж, – жааш лыжымрэ фызыжымрэ.

– Зы шу къахыхъэри чынтыр зэтрикъугауэ щытащ.

– Ари дошшэж.

– Шур сэраш. Цыхухъу фащэкиэ зысхуапэри зауэм сыйкъыхыхъауэ щытащ. Ноби цыхухъу фащэ сцыгъими, мы сабийм срианэш.

Сабийр ихыжри, цыхубзыр и унэ ихъэжащ; къазыхъуз лыжымрэ фызыжымрэ здишащ; сабийр къазыхъуз лыжымрэ фызыжымрэ ирагъэпшаш.

И ныбжь нэсри, чынтыр ныкъуэкъуэгъу ишшаш къазыхъуз лыжымрэ фызыжымрэ япла нарт щауэм. Ар Бэдынокъуэт.

Пасэрей тхыдэми Йуэрышатэми щыгъунэжш амазонкэкиэ зэджэ цыхубз зауэшыхэм я хъыбар. Адигэхэр абыхэм емиджкиэ еджэ щытащ. Пасэрей тхакшэхэр щыхъэт зэритехъуэмкиэ, амазонкэхэр Тэн Йуфэ Йусап, нэгъуещу жышшэмэ, пасэрей адигэ лъэпкъхэм, псалъэм папшэ, меотхэм, я лъахэм

исац. Тхыдэм ихъумац ТыргъетауэкІэ зэджэ меот гуацэм и ціи и хъыбари. Меот гуацэ Тыргъетауэ синд пацтыхь Гекатей и щхъэгъусэт. Боспор пацтыхь Сатир Синд къэралыр зыІэццілъхъэн мурад ишцац абы и жыІэм едауэри синд пацтыхым - Гекатей - меотыпхъур иригъэкІыжац. Тыргъетауэ меотхэм яхыхъэжри дээ зэригъэпэщац, боспор пацтыхымре синд пацтыхымра ятеуэри т'уми я дээр зэхикъутац. Сатир дунейм ехыжыху, Тыргъетауэ зауэр игъэувынакъым, Сатир и ужкыІэ пацтыхх хъуа Горгипп екІүжри Іашэр игъэтІылъац, къэралитІми, Синдикамра Боспорымре, я лъабжэр т'асхъэ ишцауэ...

Арапт-тхыдэр щыхъэт зытехъуэр. Нарт эпосми куэдрэ уцрохъэлІэ цыыхубз зауэшыхэм я хъыбар: зауэлІ фащэкІэ хуэпауэ, чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу нартхэм ядозауэ ахэр, уеблэмэ шу пашэ хъуауэ долъагъу. Ар щыхъэт тохъуз пасэрэй тхакІуэхэм зи гугъу яцІ амазонкхэм я хъыбархэр зэрымылъабжъэншэм: нарт эпосми нэгъуэцІ пасэрэй адыгэ ІуэрыІуатэхэми щыгъунэжц цыыхубз зауэшыхэм я хъыбар. Ар дэнэ къэна, илъесицэм нэблагъэкІэ екІүэкІа Кавкаэ зауэм и тхыдэмии ихъумац цыхухъузауэлхэм ядэшэса, уеблэмэ шу пашэ хъуа цыыхубз хахуэхэм я ціэ.

БЭДЫНОКЪУЭРЭ И АДЭМРЭ

1

Бэдынокъуэ щыунэм исурэ, и адэр, Алыджхэ кърагъаджэри, хъэццаплІэ ихъац. ХъэццаплІэ исурэ щыгувэм, Бэдынокъуэ и анэр гузавэ хъуац, щыунэм ихъэри и къуэм еджац:

- Уи адэр жэшибл-махуил хъуауэ къэтц, жагъуэгъу и куэдц, зыгуэр къышыццынкІэ сошынэ. Алыджхэ исц, лы ухъуащи, шэс, санэхуафэм къахаш.

Бэдынокъуэ шэсри гъуэгу тэхъац. И щыгум бгъитІ щохуарзэ, и бгъуитІым хъэ самыр щоджэгү, зэ пкІэм, зэ малъэ, зэ лъэмэ, плъагъужыркъым, шы пцІэгъуэплъ псыгъуэм и пэбзийм къриху мафІэм гъуэгунапццІэр елыгъуэ. Гъуэгущхыильыр щыэзэхэкІым нартхэ я Іэхъуэм щрохъэлІэ.

- Бохъу апций, Іэхъуэ щыкы! Нартхэ я хъыбар къызжэе! - ирехулІэ Бэдынокъуэ нартхэ я Іэхъуэм.

- Махуэм сыйІэхъуэш, жэщым сыхъэдэ хъурейц - нартхэ я хъыбар сэ дэнэ щысццІэн? - къыжриац Іэхъуэм.

— Нартхэ я хъыбар умышцэнумэ, гъуэгушхыблым щхъэ утет? — Ихъуэм хуилъри блэклиаш Бэдынокъуэ.

Бэдынокъуэ зы теуэгъуэ иклюаэ, Ихъуэр кіэлъыджааш:

— Фыз хъыбарщ жомылэмэ, зы хъыбар бжеслэнц. Алыджахэ я санэхуафэц, вы ехъуар я нышиц, гъэлъэхъу пшэрыр я шыпсц, нартыжхэр цызэхэсци, уахыхъэмэ, лей къуахынц жызоц.

— Алыджахэ я унэм сицыгъэгъуазэ, — къыжрец Бэдынокъуэ.

— Алыджахэ я унэр унэ хужь кіыхьщ, — жиляш Ихъуэм, — унэ къебэ-небэц, унэ щэсэнныбэц, гъуэгушхъэцум тетц, ихъэмэр иклюмрэ бжэлупэр яутауэ бдзантхэ ятц, ухэмыхыфмэ, ууклытэжынц.

— Банэ піураулъэфи! — жери, Бэдынокъуэ ежъэжаш.

Здэклиэм, псыхъэ къежъяуэ пщащэ ирохъэлц.

Шур къышцильтагъум, пщащэр Сэтэней деч ильэдэжаш:

— Сэтэней гуацэ, гуацэм я лей, зы шу къоклуэри, хуэдэ уэри плъэгъуакъым, сэри слъэгъуакъым! — жери.

— Сыт и зеклюэлц, сыт и шыфэлцыф? — къеупшляш Сэтэней.

— И пэкцэ пшагъуэ кыфц, и ужым къуанццэр ицляш, — къыжрилаш пщащэм. — И шабзащхэ мэзышхуэ хуэдэц, и дамэ ижым дыгъэ щопс, и дамэ сэмэгум уэф щох, и шхуэмымлакцэр дыжын зэрылэц, еzym зелыгъуэжри уанэгум исц, маскцэр къылурех, дыгъэр и щхъэццыгущ, и щхъэр уэгум етащ, бжыщхэ дыкъуакъуэц.

Сэтэней шур къиццыхуаш:

— Ар нарт Бэдынокъуэц, нартхэ я лы икъугъэц, чынтыр зи ныкъуэкъуэгъуц, къегъэблагъэ!

Пщащэр Бэдынокъуэ пежэжъаш:

— Нартхэ ди Бэдынокъуэ, нартхэ ди лы икъугъэ, мыр Сэтэней и унэц, укъеблагъэмэ, хъэццэ утццынц, вы гъуабжэжыр ди нышиц, санэхубжъэр ди кіадэц, тхэлухудыр ди гуацэц, — жери.

Бэдынокъуэ шыр зэтриубыдэри пщащэм мыр къридзааш:

— Фи санэху кіадэм дзыгъуэр хыулц, фи вы гъуабжэжыр псаэхэлэц ухъу, фи тхэлухудми сэ сыхурелц: сыефаклуэ ешхаклуэкъым, сылэгъунаклуэ щаэкъым, сыхъэхуншэ шущ, нарт щауэгъу солъыхъуэ.

— Нарт щауэгъу улъыхъуэмэ, Сосрыкъуэ деджэнц, — къыжрилаш пщащэм.

— Хъуагъэшагъэ и бацэц — ар щауэгъу схуэхъункъым, — жери блэклиаш Бэдынокъуэ.

Алыджхэ нэсри, пцЭгъуэплъыр бжэIупэм щигъэтхъуащ, санэхуафэм щахыхъэм, блащхъуэжье хагъэтIысхъэри бжъэ къратааш.

Блащхъуэжьеир пащIэкIитIкIэ ириIулIри, Бэдынокъуэ бжъэм ефащ, и адэр жъантIэм дэсти:

— Ирикъункъэ узэрышысар? — жери къигъэшэсыжри, Алыджхэ я санэхуафэм къахишишыжащ.

2

Бэдынокъуэ и адэр Алыджхэ я унэ ираджапц. Ираджэри къэгуващ. Къышыгувэм, Бэдынокъуэ и анэр гузэваш, и къуэр ириджэри, къыжриIащ:

— Уи адэр Алыджхэ исц. Уи адэр укIыпIэ ирашакIэ шэч соцI. Блащхъуэжье хагъэтIысхъэнурэ мэрэмэжье фальэ къратынуущ. Бжъэм емыфэ щыкIэ унэмымсмэ, уи адэм ухэкIыжаш. Умыбэлэргь, нобэ хуэдэ зы махуэц ущIэспIар.

— Гъуэгу схуэхъунур къызжэIэ, — къеупщIащ Бэдынокъуэ.

— Тэн иригъуазэ, Псыжь зэпрыкIи, нартхэ я жэмыхъуэм Псыжь адрыщI ущрихъэлIэнущ. Абы уигъэгъуэзэнщ, — къыжриIащ и анэм.

Тэн иригъуазэурэ Псыжь зэпрыкIри, и анэм къызэрыжриIауэ, Псыжь адрыщI нартхэ я жэмыхъуэм щрихъэлIащ, Бэдынокъуэ.

— Нарт хъыбар къызжэIэ, — егуоуащ Бэдынокъуэ нартхэ я жэмыхъуэм.

— Нарт хъыбар сэ дэнэ щысщIэн? — жиIащ нартхэ я жэмыхъуэм.— Махуэм сыйхъуэц, жэцым сыхъэдэ хъурейш.— Иужым, игу къэкIыжри, шум кэлъыджащ.— Нартхэ я санэхуафэци, Алыджхэ я унэм исц. «Сэ сылIщ!» жызыIэр щызэблокI, банэ сэрейщи, уезэгъынукъым. «Дэнэ?» жыпIэмэ, Хъэтхым уихъэрэ зы теуэгъуэ пкIужмэ, Алыджхэ я унэр илъагъунущ.

Нартхэ я жэмыхъуэм блэкIри, ежъэжащ Бэдынокъуэ.

Ежъожаэ здэкIуэм, псыхъэ къикIыж пщащэ Iууащ. Пщащэр къацтэри, псыр ирикIутащ, гуэгуэнэр хыфIихуэри Сэтэней гуашэ деж илъэдэжащ:

— Сэтэней гуашэ, гуашэхэм я лей, мыбы зы шу къокIуэри хуэдэ уэри плъэгъуакъым, сэри слъэгъуакъым, — жери.

— Шум сыт и шыфэлIыфэ? — къеупщIащ Сэтэней.

— И бгъуитIым хъэ самыр щоджэгу, и щыгум бгъашхъуэ щохуарээ, езыр мафIэщи, гъуэгунаппIэ удзыр елыгъуэ, зелы-

гъуэжри уанэгум исц, и щхъэр уэгум етащ, бжышхъэ дыкъуа-
къуэш, икъугъэ шущ, – къыжрилащ пщащэм.

– Ар нарт Бэдынокъуэш, чынтыр зи ныкъуэкъуэгъущ,
пежки, къегъэблагъэ: вы гъуабжэжкыр хуэдукыныц, гъэлъэхъу
пшэри едгъэшхыныц, мэрэмэжьеи къедгъэфэнц.

Пщащэр, пхъэ вакъэ иувэри, Бэдынокъуэ пежьяаш.

– Нартхэ я лы икъугъэ, мыр Сэтэней гуашэ и унэш, уеб-
лагъэмэ, ди нэш, ди псэш, хъэшцэ утшыныц, вы гъуабжэжкыр
пхуэдукыныц, гъэлъэхъу пшэри уэдгъэшхыныц, мэрэмэжьеи
укъедгъэфэнц.

– СыефакIуэ-ешхакIуэкъым, – къыпидзыжащ Бэдыно-
къуэ, – фи вы гъуабжэжкыр псэхэлIэ ухъу, фи гъэлъэхъу пшэ-
рыр хъэм яушхыж, фи мэрэмэжьеими дзыгъуэр хыулIэ. Алы-
джхэ я унэр, пщэмэ, къызжелI.

– Алыджхэ я унэр унэ хужь кыыхьщ, унэ щIесэныбэш,
банэ сэрайщи, уфIэмыхыфмэ, ущIегъуэжыныц, – къыжрилащ
пщащэм.

Алыджхэ нэсри, банэ сэрейр шыбгъэкIэ ирищIыкIащ Бэ-
дынокъуэ, шы фIэдзапIэм егъу шыжхъэр игъаштэри, унэм
щIыхьщащ. И адэр жьантIэм дэст, мэрэмэжьеи фалъэ къыIэшIа-
гъэувауэ.

Мэрэмэжьеи фалъэр щIопицкIэ IэшIигъэзри, Бэдынокъуэ
и адэр санэхуафэм къахишыжащ, унэм иришэжри езыр шэ-
сыжащ:

– Си адэр яукIын мурад ялащ нартхэ, си адэм и лъы уасэ
къатезнэнкъым, – жери.

Нартхэ яхыхьэри яжрилащ:

– Си адэм и лъы уасэм сыкъыкIэлъыкIуащ. Си адэм и
лъы уасэ къыфтезнэнукъым.

– КъыджеIэ уи адэм и лъы уасэр: къыттеплъхъэр ди
хъэлъэш, – къыжрилащ нартхэм.

– Уафэм пкIэлъей евдзынци, фыдэкIуеинц: ар и лъы
уасэш си адэм.

– Ди гуашцэ къихынкъым, – жаIащ нартхэм.

– ШыбзэкIэ хыр фкIыштэнци, псы къысхуэфхыныц: ар
и лъы уасэш си адэм.

Хыр якIыщтэри, шыбзэкIэ псы къыщIагъэлъэфакъым.

– Ди гуашцэ къихыркъым, – жаIащ нартхэм.

– Данэрэ дарийуэ фиIэр вгъэсцынци, ХъэрэмэIуащхъэ
хуэдиз хъууху данэ сахуэмрэ дарий сахуэмрэ зэтэфкIутэнц:
ар и лъы уасэш си адэм.

Данэрэ дарийуэ яIэр ягъэсри, данэ сахуэмрэ дарий са-

хуэмрэ Хъэрэмэйуащхэ хуэдиз хъуху зэтракIутащ нартхэм. Бэдынокъуэ жыыбгъэ иришцIэки, данэ сахуэмрэ дарий са-хуэмрэ жым зэбгригъэаш.

— Си адэм лъы уасэ хуэхъун нартхэ вгъуэтынкъым,— жери Бэдынокъуэ нартхэ къахэкIыжащ.

КъызэраIуэтэжымкIэ:

Алдыджхэ я унэр Къургъутам бжъэпэ тетауэ жаэ. Унэм и лъабжъэр зыльэгъуа урохъэлIэ иджыри. ЩыглI лъагэкIэ къэццыхъяуэ щытащ Алдыджхэ я унэр. Къэблэ лъэнэкъумкIэ куэбжэ хэлъащ, сэхыр ебауэ щым иджыри къыхопIиикI. Унэ хужь кIыхъу щытауэц зэрыжаIэр, лъэбакъуэ щэцI и кIыхъагъынт, зэрыжаIэмкIэ. Унэ щэсэныбээт, зы щэсэныр вийм яхуэгъэхъеий къудейт. Гъуаплъэм къыхэццыхъякIа бжэ хэлъащ, бжэр Iуахын хъумэ, лы тюцI еувалIэрт жаэ.

Алдыджхэ я унэм
Нартхэр щызэхожъэ,
Алдыджхэ я унэм
Нартхэр щызэхокI.
Алдыджхэ я унэм
Зы пщащэ исщ,
Алдыджхэ я пхъум
Хым зынрегъэхъ,
Алдыджхэ я пхъум
Хым зыныщIегъяуэ,
Алдыджхэ я пхъум
Бажэм зыдегъазэ,
Алдыджхэ я пхъур
Ужъэм къыдотэдж...

БЭДЫНОКЪУЭ И ПШЫНАЛЪЭ

Нартхэ ди Бэдынокъуз,
Нартхэ ди лы икъугъэ,
Чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу,
Хъэрхуэрэгъу зи башэ,
И зы пкъыгъуэ пкъыгъуищэ,

Хъэхуншэ шу,
Шур зыпамыщI,
Лыр зыпамыщIыж,
И зекIуэн къышохъэ,
Иш уанэ трелъхъэ,
Шыныбэпх щIекъузэ,
ЗызэцIекъузэри ношэс,
ЙоощIопщауэри ныдокI.
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лы икъугъэ,
И шы пцIэгъуэпль псыгъуэм
Зреч, зресэ,
И пэкIэ лыгъей мафIэр едз,
И ужым къуалэбзур щохуарзэ,
Шы гущIум шэтыр щеухуэ,
Хъэ самыр кIагуитIыр
И бгъуитIым щоджэгу,
И бгъэ гъесагъитIыр
И дамашхъэм тесщ.
МакIуэри мэлъей,
Мэджэрэз и закъуэ.
ТэнкIэ кърогъуазэ,
ПсыжькIэ къокIуэкIыж,
Псыжку икIыгъуэншэр
Шы джабэпс хуэмыхъуу
Лыхъур зэпрокI,
Гъуэгүщхъэр щызэхэкIым
Нарт Iэхъуэ щыIоощIэ.
— Бохъу апщий,
Iэхъуэ цIыкIу нэцIэпкIэ!
— Уэ упсэу, щауэфI!
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лы икъугъэ,
Зи щхъэ дымылъагъуу
Зи гугъум дигъалIэ!
— Нарт хъыбар къызжеIэ,
Гъуэгу сыйтебгъэувэмэ,
Гъуэгум срикIуэнщ.
— Нарт хъыбар сэ сцIэн?
Махуэ псом сыйэхъуэц,
Жэшым сыхъэдэ хъурейщ.
— Нарт хъыбар умыщIэу

Гъуэгум щхъэ утет?—
Зы теуэгъуэ икIуауэ,
Іэхъуэжь цыкIур гупсысәц,
Псалъэ гуэри къищIэжш:
— Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лы икъугъэ,
Бэлэрыйгъ зекIуэкIэ,
Фыз хъыбарц жумыIэмэ,
Зэхэскар бжесIэнш.
Алыджхэ я унэр
Унэ хужь лъэбышәц,
Унэ щIэсәныбәш,
Зы щIэсәну щIэтыр
Вийм къызэралъэфш,
Шы бгъэлыхбэм къос.
Псэлъыхъум яутауэ
Я бжэIупэ псыпциэш,
Уи шыр хэмымкIыфмэ,
УхущIегъуэжынш.
Зы гуацэ исци,
Ар бажэ зекIуэкIэш,
Унэ жыхафэгур
И тхъэмахуакIуэш,
Къан хъыдджабз я бащәш,
Я санэхубжъэ кIадәш,
Вы ехъуар я нышш,
Гъэлъэхъу ишэр я шыпсш,
Нартыжъхэр цызэхәсш,
Джатэр я бгырыдзэнш,
Лей къуахынш.
— Нартхэ я Іэхъуэ жъэхъу,
Нартхэ я жэмыхъуэжь!
Зы псыпциэ сиIущIэмэ,
СыхэмымкIыфыну,
Зы щауэ сиIущIэмэ,
СыктыхигъэшIэну,
Зы гуацэ сиIущIэмэ,
СыукIытэжыну
Щхъэ къызжепIагъэххэ!
СыефакIуэ-ешхакIуэкъым,
СылэгъунакIуэ щауэкъым,
Нарт щауэгъу солъыхъуэ,—

Жери Бэдьинокъуэ
И шыщхъэр къеңуантІэ,
Домбяфэ щіопшыр
Шы джабэм щегъаджэ,
И щіопшыджэ макъыр
Къуэ кІуэцІиблым щоу,
И шым гъуэзу къыхихыр
Жъауэу къышхъэштыщ,
Шы пэбзийм кърихум
ГъуэгунапшІэр елыгъуэ.
Сэтэней и пщащэр
Псыхъэ кІуауэ къыIуоплъэ,
Шум ныщыIуплъэм
Пщащэм егъээж:
– Уей, Сэтэней гуашэ,
Гуашэхэм я лей!
Уэри умылъэгъуауэ,
Сэри сымылъэгъуауэ,
Шу бэлыхъ къэсащ.
– Уэри умылъэгъуауэ,
Сэри сымылъэгъуауэ,
Шу дэнэ къикIа?
Сыт и лыIуэлIыфэ,
Сыт и шыфэ щыкIэ?
– Шум и лыIуэлIыфэрэ
Шум и шыфэ щыкIэрэ
СыткIэ сэ бжесIэн?
И пэкIэ пшагъуэбэш,
И ужыр къуаншІэбэш,
МаскIэу къыIурихым
ГъуэгунапшІэр елыгъуэ,
И шабзащхъэ
Мэзышхуэ хуэдэш.
И дамэ ижым
Дыгъэр къыщопс,
Дамэ сэмэгум
Уэсыр къышос.
И шым уанэу телъыр
Дыщэ хъэрэхъищэш,
И шхуэмымлакIэр
Дыжын зэрылэш,
Еzym зелигъуэжри

Уанэгум исц.
Дыгъэр и щхъэшыгуш,
И щхъэр уэгум етащ.
...Сэтэней гуашэ
Бажэ хуэдэ зегъазэ,
Ужъэ хуэдэ кърокIуэ,
Щхъэгъубжэр къизэIуедэри
Гъуэгум ироплъэ:
– Ар нарт Бэдынокъуэш,
Нартхэ я лы икъугъэш,
Зи щхъэр дымылъагъуу
Зи гугъум дигъалIэриц.
Нарт бжышхъэ дыкъуакъуэш,
Мыкъутэр и бжыкIц.
ЩIэхыу къеғъэблагъэ!
...Пщащэр пщIантIэм дож,
Шур къышысым йоджэ:
– Уий, нарт Бэдынокъуэ!
Нартхэ я лы икъугъэ!
Сэтэней и унэш,
Вы ехъуар ди нышш,
Гъэлъэхъу пшэрый ди шыпсещ,
Пщащэ дахэ ди бащэш –
УблэмыкI, еблагъэ!
– Сэтэней и унэми,
УнэкIафIэ ирехъу,
Вы ехъуауз фи нышыр
ФыкIэ фыушхыж,
Пщащэ дахэу фи бащэр
Нарт Iэпэгъу ирехъу.
СыешхакIуэ-ефакIуэкъым,
СылэгъунакIуэ щауэкъым,
Сыхъэхугъуз бэшIкъым,
Сыябгэ щIыхъэхуущ,
Сыхъэхуншэ шущ,
Нарт щауэгъу солъыхъуэ.
...Бэдынокъуэ къышимыгъазэм,
Сэтэней къыпожьэ:
– Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лы икъугъэ,
Зи щхъэр дымылъагъуу
Зи гугъум дигъалIэ,

Сэ нарт шу сылацI,
УблэмыкI си унэ.
Ди вы бжьэпэлъыр
Уи хъэцIэннышц,
Ди гъэлъэхъу пшэрър
Уи пшапэ Йусц,
Ди санэху кIадэр
КъыдокIуей-йохыж,
И щхъэр пхутетчынц.
– СыефакIуэ-ешхакIуэкъым,
СылэгъунакIуэ щаукъым,
Нарт щауэгъу солъыхъуэ!
– Уэ укъемыблағъекIи,
Сэ хъэцIэншэ сыхъункъым!
Нарт щауэгъу ухуеймэ,
Нарт хъыбар бжесIэнщ:
КъуажэкIэмкIэ ех:
Нартхэ я санэхуафэц –
Нарт щауэгъу бгъуэтынц.
... И шыщхэ еIуантIэри
Санэхуафэм нос,
И щIопщыр щигъаджэм,
Шысыр къышолъэт,
Щытыр къыщIегъэж.
– Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лы икъугъэ,
Чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу,
Хъэгъухуэгъу бэцI,
Ябгэ щIыхъеху,
Хъэхуншэ шу,
Шур зыпамыщIыж,
Мы хъуэжъубжъэм къефэ!
... Санэхубжъэ кърат,
Санэхубжъэ къреф,
Нарт щIакIуибл хуаубгъури
Нарт хъэцIэнц ирашэ,
Нартхэ я бжъэ къофэ,
И къэфэн къылъос,
Іэнэ нэzym къыщофэ,
Джатэ Іэнщэр ныхетIэ,
Джатэдзэм нрожэ,
Джатэ дзапэм щыхетIэ.
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,

Нартхэ ди лы икъугъэ, Чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу!

Чынтыр зи ныкъуэкъуэгъукъе йоджэ нартхэр Бэдьинокъуэ. Абы и закъуэкъым чынтыр зи ныкъуэкъуэгъур - нартхэм я бийщ, зэуакIуэ-банакIуэ къалтихъэ зэрышхъуакIуэц. Нарт эпосыр къэзыгъэшца пасэрэй адигэхэм я нэгу щIækIац зэрыпхъуакIуэ куэдым къраццылла льыгъажэ зауэхэр. Пасэрэй адигэ тхыдэм щыбелджылыкъым «чынт» цэрэ зытейукIа лъэпкъыр - апхуэдэцIэ зезыхъа лъэпкъицIэркъым тхыдэм. Нартхэм дежкIэ бий псори чынтыц, ар дэнэ лъэныкъуэкIэ къикIами. Эпосым къызэрхэцымкIэ, чынтыр зэм хым къызэпрокI («пыс ежэхым, уей, дуней, сывээпрэлмэ, кхъухь фыцIэжхъэр, уей дуней, къызэпраху, кхъухь фыцIэжхъур, уей дуней, къызэпраш»), зэм ишхъэрэкIэ къыдокIуейри е къуэкIыпIэмкIэ къокIри нарт лъахэм къоужгъэ. Нарт лъахэм, нэгъуэцIу жыпIэмэ, пасэрэй адигэхэм - меотхэм, синхэм, керкетхэм, зиххэм я хэкум машIэра къиужгъакъым хым къызэпрокIа зэуакIуэхэри ишхъэрэкIэ къыдэктIуяя (къуэкIыпIэмкIэ къикIа) зэрышхъуакIуэхэри. Абыхэм я лъэуужь нарт эпосым къыщызэтемынэнкIэ Иэмал илакъым. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ, псальэм папцIэ, пасэрэй адигэ лъэпкъхэмрэ хы адрыцым иса Боспор къэралымрэ куэдрэ зэрызэнхыкъуэкъум: куэдрэ къеныхъуэкъуа наужь, Боспорым зыIэцIильхъэжауэ щытац ильяс минитIра щихрэ й пэкIэ зи лъэр увауз щыта Синд къэралыгъуэр. КъуэкIыпIэмкIэ къикIа зэрышхъуакIуэхэм ящыщц скифхэр, сарматхэр. Абыхэм я ужъкIэ адигэхэм ныкъуэкъуэгъу къахуэхъутгъац гунхэр, ауархэр, хъезархэр... Я лъапсэр гунхэмираха наужь, Нэгумэ Шорэ зэритхамкIэ, адигэхэм щIэх зык'яуужыжакъым. Гунхэм къакIэлтысац нэгъуэцI хъэцхъэрыIуэдээ Иэджи - абыхэм я цIэмрэ адигэхэм лей къыкIэлтызэрхъам я хъыбарымрэ ихъумац адигэ тхыдэм. Тхыдэм зи цIэ дыдэр ихъума зэрышхъуакIуэхэр нарт эпосым къызэрхэцыр чынтуц, арац нарт лыхъужхъэм, псом яперауэ Бэдьинокъуэ, я ныкъуэкъуэгъумрэ я биймрэ.

СОСРЫКЪУЭ И ХЪЭЩІЭ

Бэдйнокъуэ и хъыбар пызэхихым, и лыгъэр здынэсыр игъэунэхун мурад ищлац Сосрыкъуэ.

Бэдйнокъуэ хуиIуэхуац:

— Си хъэшціэц къихъэ, си шыгъупластэ зыIугъахуэ, — жери.

Бэдйнокъуэ къэшэсри къежекъац. Къышежекъэм, и шыр игъэIущац:

— Хъэшціэцым сисыху, пцIэнур мырац-морац, — жери.

Сосрыкъуэ деж нэсри, Бэдйнокъуэ и шыр шы фIэдзапIэм къыбгъэдинац, езыр хъэшціэцым ихъац.

Хъэшціэцым щихъэм, и джатэр зыкIэрихри бжэм ит щIалэм хуишияц. ЩIалэр къэIеба щхъэкIэ, джатэр хуэIетакъым: джатэр тещIэри, игъэтIысац. Бэдйнокъуэ джатэр къицтэжри блыным фIидзац, блыным пыфIидзэм, джатэр төхъэлъэри щыхыбыжъэр къыфIицIыкIац.

— Зыми ухуэIэтыркъыми нобэ, — жери Бэдйнокъуэ джатэр ибг ирищIэжкац.

Хъэшціэцым зы щIалэ къихъац:

— Уи гым дыпэлъэцыркъым, — жери. — Шы фIэдзапIэр къыхичауэ мэджэгури дигъэпщафIэркъым. Сыт тщIэнур? Тхуэубыдыркъым.

— Си зы шабзэ хэфси, шабзэм ефpx, — жери Бэдйнокъуэ зы шабзэшэ къаритац. НэгъуэцI зы щIали кърамыджауэ шабзэшэр яхуцIэхакъым. Түум зэпаубыдри Бэдйнокъуэ и шабзэшэр щIахац, хасэри шыр ирапхац.

Иэнэм пэрыгIысхъажауэ, Сосрыкъуэ хъуэхъубжъэ къыIэцIигъэувац Бэдйнокъуэ:

— Фадэбжъэ къефи, уи лъэгум дыщIэгъэплъ, — жери.

— ФадэбжъэкIэ лыгъэ ягъэунэхуркъым, — жиIац Бэдйнокъуэ. — Си лъэгум фыщIэплъынумэ, банэ гуибл къевгъашэ.

Банэ гуибл къашэри пцIантIэм къыдакIутац. Бэдйнокъуэ банэ гуиблыр лъэгукIэ зэхигъэццэщац, епщэжри банэ гуиблым я сабэр жым иригъэхъац.

Сосрыкъуэ деж къыщыхъэшціэц, къыщыфэц-къыщууджри, Бэдйнокъуэ шэсъожац.

Хъэшціэр тхъэм и лыкIуэц — апхуэдэ псалъэжь къадогъуэгурыйкIуэ адигэхэм: хъэшціэм пацI щыIакъым, тхъэм и пацхъэ къикIаут ар зэралтытэр.

ХъәщIәр ирагъәбләгъән щхъәкIә, адыгәхәм унә щхъәкуә яңdu щытащ, хъәщIәщkIә еджәу. Адыгә хъәщIәцым и бжәр хәт дежкIи зәйухат: зи цIи зи щхъи ямыщIә гъуәгүрыкIуәри еблагъә хъурт абы, ебләгъакъе – дапшәрә исами, къыхуебләгъам хъәщIа-гъә ирихын хуейуз адыгәм и пшә къыдәхуәрт. Хъә-щIәратәкъым ар адыгәм и пшә дәзылтхъәр, хъәщIәр зәрыхъя унағъуәм езым и пшә дильхъәжырт – ижь-ижыж лъандәрә къәгъуәгүрыкIуә адыгә хабзәм ипкъ иткIә.

ХъәщIәм бгъәдагъәсүн щхъәкIә, бысымым и гъунәгъүхәр, и благъәхәр, и ныбжъәгъүхәр къриджәрт, джәгуакIуәхәри кърашәрти, хъәщIәм и нәгу зрагъә-уҗырт.

Махуиц исыху, къызытыкIухъакIи нәгъүәщIи хъәщIәм еупцI хабзәтәкъым, махуиц иса нәужь, хъәщIәр унағъуәм яңиц хъуауз ялъытәрт, унағъуәм Iуәху кърахъәжъәмә, Iуәхур ядищIәрт.

ХъәщIәм емыкIу къезыгъәхым, жыләм я на-
пәр трихауз ялъытәрти, нәмыйплъ иратырт, апхуәдәм
и хъәщIәцц цыху ихъәжыртәкъым, фәи ираплъыжыр-
тәкъым.

Адыгәм и хъәщIәр быдалIә исщ – апхуәдә
псалъәжын къадәгъуәгүрыкIуащ адыгәхәм. Адыгә хъәщIәцым ихъам игурә и щхъәрә зәтелт, къы-
щIыхәштүкIыни щIызәплъәкIыни щIәтәкъым:
хъәщIәцым исыху, абы лей къытехъәннутәкъым, уе-
бләмә ар зи хъәщIәц ихъар лъыкIә и бийми. Щрагъә-
жыжжкIә хъәщIәм дәкIуатәрт, тыгъә хуашIырт – шы
Iәщә-фащә иратырт.

ЗЭШИЦЫМ Я ШЫПХҮР

Бэдэнокъуэ гъуэгу здытетым жэц къытхъуэри псы Йүфэ Ѣцпсыхац, и шыр илъахъэри уанэр піәшхъагъ ишцлауэ здэшылъым, шы лъэ макъ зэхихац. Кыфыим хэплъэри, шууиц къызэрык Йуэр илъэгъуац. «Ягу илъыр сціэркъым – щхээ закъеэгъац Йэрэ?» – жери Бэдэнокъуэ кыфыим хэувац.

Шууицыр къесац, псы Йүфэм къытхъэри, шым шхуэйур жьэдэхац. Шыр псы ирагъэфэху, Бэдэнокъуэ шууицым якІещІэдэйухъац.

– Ди шыпхъум и закъуэ къиднац унэм, – жидаш зым. Дгъээжыху, яхынкІэ сошиныэ.

– Хыицэрэ бгъицэрэ дэлъщ ди пшцантІэ – хэт хуэхын? – къыпидзыжац етІуанэм.

Ещанэм и псалъи зэхихац:

– Хэт игу къэкІын: мэлышэ яхуомыдзауэ, бгъицэм уазэрыхээгъэн щытэкъым, хыицэми ублагъэктынукъым, мэлышхээ яхуомыдэмэ. ДыщІэшынэн щытэкъым.

Зэхихам егупсысурэ, Бэдэнокъуэ нэху игтэщац. Шууицым зи гугъу яццар пщацэ цэрыгүэт, къыцІэупщицІэми иратыртэкъым, яхыннуи зыхузэфІэкт къыкъуэктэктэкъым. Бэдэнокъуэ зрихъэліа шууицыр пщацэм и дэлъхут, мафІэр къауролъэлъ жыхуац хуэдэти, зэшицыр унэм исмэ, езыкун щытэктэкъым, зэшицыр унэм икІмэ, хыицэмрэ бгъицэмрэ уафІэктынутэкъым.

Бэдэнокъуэ и пшцыхъэпІэ дэнэ къыщыхэхуэнт пщацэ цэрыгүэм и дэлъхуицым я тасхъэ щыгъуазэ хъункІэ: пщацэр яфиихын мурад ишцлац, Амыц и хъушэм хыхъэри зыгъэлъэхъу иригъэуклац, гъэлъэхъум и щхъэмрэ и фэмрэ уанектуапэм флидээри гъуэгу теуваш. Пщацэм и дэлъхухэр зэрежьяар илъагъуагъэххэти, пщацэр зыдэс банаццІэ чом ирихуллац Бэдэнокъуэ. Шы лъэ макъ щызэхахым, хыицэмрэ бгъицэмрэ зэрызехъ хъуац, жыапщэ хуэдэ къызэрхъэжъэри Бэдэнокъуэ къаувыхыац: хыицэр къыжъэхобанэ, бгъицэр дамэктэ къонепкъяац.

Гъэлъэхъум и щхъэр яхуидзри, хыицэр зэхигъэлъэдэжац: щхъэр зэпаубыдауэ зым адрейм къыжъэдеч, шури къафІэйтхүжкъым, зэрышхуурэ зэрыдэхри хъэ бана макъыр ужыхыхыжац. Мэлышфэр щахуидзым, япхъуатэри, бгъицэр уэтум ихъэжац.

Хыицэмрэ бгъицэмрэ щыщхъэшыкІым:

– Хъуац иджы! – жери Бэдэнокъуэ банаццІэ чор шыбгъэ-

кіэ ирищықлаш, пщацәр шыпліэм къыдидзәри чом къыдэ-
кыжащ.

НАРТХЭ ЗЫХАНА ХАБЗЭ

Кхъахэ хъуар, и лігъуэ къышысым, бгым щадзыж я
хабзэт нартхэ.

Бэдынокъуэ и адэри жыы хъуаш. «Жыыгъеибг схынщи,
бгым щыздзынц», – жери, и адэр и дамацхъэм игъәшәсри,
Бэдынокъуэ Жыыгъеибг дәклаш, тажьджэ ищіри и адэр
иригъэтысхьяш, еүнцири тажьджэр бгым иригъәкхаяш.

Бгым щежәхым, тажьджэр жыг лъәдакъэ хуэзәри фіэнаш.

– И ажал къесакъым, и ажал къәмисауэ бгым щыздзын-
къым, – жери Бэдынокъуэ и адэр бгым къыдихыжащ.

– Унэм сыпхыыж хъунукъым, – къыжрилаш и адэм. –
Нартхэ къыпхуадэнкъым – хабзэр домыгъәкъутэ.

– Дэнэ усхын? – еупцлаш Бэдынокъуэ и адэм.

– Бгъуэнцлагъым сыхь, – къыжрилаш и адэм. – Сыпсәуху
бгъуэнцлагъым сисынц, гъузмылә къысхуәпхуурэ сыбгъә-
шхэнц, нартхэ закъедгъәцціенкъым.

Бгъуэнцлагъым ихьри щигъэттысхьяш Бэдынокъуэ и
адэр, нартхэ бгым щидзауз фіәкі ялцакъым, гъузмылә хуи-
хуурэ егъашхэ.

Екіуәкілыурэ, нартхэ я пхъәщхъэмымыщхъэр зэтегъуаш. Зы-
гыи кіуаш, гъиті кіуаш – пхъәщхъэмымыщхъэм заужыжыр-
къым.

Махуэ гуэрүм, и адэм гъузмылә хуихурэ пэт, Бэдынокъуэ
псым щызәпрыкъым зы мы цыкіу къыләшціәлъәгъуаш. «Ди
адэм хуэсхынц», – жери зригъезыхаяш Бэдынокъуэ, зыширгъә-
зыхым, псым зыццигъәмбрыуэри мыр кіуәдыхыжащ. Бгъуэн-
цлагъым нәсри мым и гугъу хуицлаш и адэм, нартхэ я пхъәщ-
хъэмымыщхъэ жыгхэр зәрыгъужари жрилаш.

– Мыр мәзым къыцлахащ псым, – къыжрилаш и адэм. –
Мәзым фыңцыхы, мей жыг къевгъәләпхъуэ.

Бэдынокъуэ нартхэ яхыхъәжри:

– Мей жыг къевгъәләпхъуэ, – яжрилаш, – ар жыг фхуэ-
хъунущ.

Мей жыг къагъәләпхъуэри, пхъәщхъэмымыщхъэ къадәхъу-
жащ нартхэ. «Мы Іәрүсә» жаіә щыхъуари абы лъандэрәш.

Екіуәкілыурэ, уз къыхыхъэри нартхэ я мәл хъушэр зэтеліә
хъуаш, хъушәм тің къыхэнәжакъым, мәлыйгъә зыбжанәш
къелар. Нартхэ гузәвәгъуэ хәхуауэ, гъузмылә ихьри Бэды-

нокъуэ бгъуэнщагъым кIуаш, нартхэ я мэл хъушэр зэрызэтеллар жрилаш.

— Псэуэ къэна мэлыбгъэр Амыщ и тIы хъупIэжым фху, абы щыхъуакIуэмэ, щIэжье къацIэхъуэнущ, — жилаш Бэдын. Бэдынокъуэ нартхэ къахыхъэжри:

— Мэлыбгъэр Амыщ и тIы хъупIэжым фху, — яжрилаш.

Амыщ и тIы хъупIэм зы гъэкIэ щагъэхъуакIуэри, мэлыбгъэм щIэжье къацIэхъуаш, нартхэ я мэл хъушеми зиужыжаш.

ЕкIуэкIыурэ, уэгъу кIыхь хъури нартхэ я мэшыр ихъаш, жылапхъи къахуэнэжакъым. Нартхэ къехъуллар жрилаш Бэдынокъуэ и адэм.

— Гъатхэм Тхъэгъэлэдж и мэшыпIэжыр иревэ нартхэ, — жилаш Бэдын. — Жылапхъэ ягъуэтыхынщ.

Тхъэгъэлэдж и мэшыпIэжыр яваш нартхэ, абы мэш къытекIэри, жылапхъэ яхуэхъуаш, мэши яцIэ хъужаш.

— Ди пхъэшхъэмьщхъэ жыгыр щыгъужым, уи чэнджэш къыдэпхъэллэри жыг дгъэкIыжаш, — жиац нартхэм, Бэдынокъуэ деж кIуэри. — Мэл къытщIэхъуэжами мэш къытщIэхъуэжами, зи фIыщIэр уэраш. Сыт пхуэтщIэжын?

— Зи фIыщIэр сэракъым, — къажрилаш Бэдынокъуэ нартхэ. — Зи фIыщIэр ди адэраш. Жыы щыхъум, ди адэр бгым щыздзыжакъым: хабзэм себакъуэри бгъуэнщагъым схьяуэ исщ.

Нартхэ кIуэри Бэдын бгъуэнщагъым кърашыжаш, кхъахэ хъуай бгым щадзыжакъым абы щегъэжьяуэ.

Адыга хабзэкIэ зэджэм ныбжышхуэ зэрилэр нарт эпосым къыхош, абы и пкъыгъуэ нэхъышхъэхэр, нарт хъыбархэр щыхъэт зэрытехъеци, паса дыдэу къеъяш, пасэрэй адыгэхэм — синхэм, меотхэм, керкетхэм, зиххэм я деж щызэфIаувэри ллэцIыгъуэ кIыхь Iэджэм къышхъэдэхаш, ефIакIуэу, заузэщиу, щIэблэхэм щапхъэрэ бзыпхъэрэ яхуэхъуу. Дэтхэнэ лъэнкъери ирогушхуэ и хабзэхэм, пцIэ лей хуещI, ирогъуазэ, иропсэу, щIэблэхэм къахузэрэнекI, зрагъэузэшIынкIэ, яхъумэнкIэ, ягъебэгъуэнкIэ гутгъэу. Хабзэхэм я нэхъыбэм гъуэгуанашхуэ къызэпа-чащ, щIэблэ Iэджэм я акъылым къилэжьяш ахэр, лэшIыгъуэ кIыххэм япсыхъяш. Адыгэхэр «адыга

хабзэкІә» йоджә абыхәм, ахәр щыңІәрыIуац адыгәхәм я гъунәгъу лъәпкъхәм я дежи. Цыку гъәса ялъагъумә, адыгәхәм я гъунәгъу лъәпкъхәм жаIәрт: «Адыгә хуәдәц». АркъудеймкIи гурыIуәгъуәц адыгәхәм хабзэшхүэ зәрахәлъар, абы и фыңцә жыжъе Iуац зәрыщытар. Адыгә хабзәм хурагъәджән щхәкІә, гъунәгъу лъәпкъхәм адыгәхәм я деж къан къашәрәйүе щытац. Псоми яцIәрт адыгә хабзәм цыхур цыхугъэм зәрыхуиущийр, лыгъэм, пәжигъэм зәрыхуигъасәр, цыхум и пцIәмрә и щыхымрә илъитәфу абы щIәбләр къызәрьщIэтаджәр. Унэм щисми цыхум щахыхъеми, IенатIә пәрыйхъеми хабзәм ткIийүе тетын хуейүе и къаләнц адыгәм, и щхъэр хилъхъами ебакъуе хъунукъым абы.

Хабзәр къезыгъәцIыр зәманымрә гъацIәмрәц, гъацIәмрә зәманымрә захъүәжыху, хабзәхәм зәхъүәкъыныгъе ягъуэт, зым и къуәпсыр мәгъуж, зыр нәхъIәпәдәгъеләл яцI, апхуәдәм и пIә къоуве цыхум нәхъ яфIәкъабыл нәгъуәцI хабзә – арац Къәзенокъуэ Жәбагъы «Къебгъажъэр хабзәц» щыжиIар, итIани лъәпкъ хабзәхәм я нәхъыбалIер къызәтонә, уахътыншә мәхъу. Уахътыншә хъуац Iәдкә щIауэ къогъуәгурлыкIуә, псальәм папщIә, адыгәхәм хъәцIәм кIәлтызызерахъә хабзәхәр. Хабзәшхүэ кIәлтызызерахъац адыгәхәм нәхъыжъым – абы пцIә хуәзымыщIыр цыхум хабжәртәкъым, гупми зыхагъехъәжыртәкъым. Унагъуәми жылагъуәми пцIәрә нәмисре щидац цыхубзми: лыкIә зәбий хъуар абы и псальәм фәлIыкIырти, зәкIүжырт; шур, гъуәгум цыхубз ширхъәлIамә, епсыхырт, абы и ужъ иувәрти, и унә нигъәссыжырт, цыхубзыр ихъумән и къаләнти; цыхубз щытмә, цыхухъум Iәщә кърихыртәкъым, Iәщә кърахауэ цыхубза кърихъәлIамә, Iәщәр ягъетIылъыжырт.

Дяпә итакәр лъәпкъ хабзәхәм ткIийүе зәрытетар къаIуэтәжац абыхәм щыгъуазә хъуауэ щыта куәдым. Адыгә хәкум къихъә дәтхәнәми телъыдҗә щыхъурт, псальәм папщIә, хъәцIәм кIәлтызызерахъә хабзәр. «Дунейм теткъым абыхәм нәхъре нәхъ хъелләрә хъәцIәкIә нәхъ гуапәрә», – итхыгъац Италием къикIа гъуәгурлыкIуә гуәрим адыгәхәм щхъәкIә. 1830 гъәм адыгәхәм къахыхъа урыс офицер гуәрим итхыжаш: «Адыгә хәкум ихъян мурад зиIар хәгъәрей гуәрим деж скIуәлIэн хуейш япә щыкIә. Абы и унәм исыху, ар щIәшынән щыIәкъым. Натхъуәджым деж щыхъәцIа нәүжъ, Шапсыгъым кIуэнумә,

бысымым хъәцІэр абы ешэри и благъэ е и цыхугъэ гуэрим анэмэт хуещI, шапсыгъ бысымым ар, хуемэ, Абзэхэм иришэнүүц, дэнэ къыщыхутэми, бысым илэмэ, и щкэ щытешынхын щылекъым, хэку псор апхуэдххэурэ зэлтищIысыфынүүц...»

Хабзэр зыдэгъуэгуркIуэр къэзыгъэцI лъепкъырац, лъепкъым къигъэцIынукъым икIи зэрихъенукъым еазым фIэмыйдахэ, фIэмыйзахуэ хабзэ. Зы лъепкъым фIэзахуэр, фIэдахэр адрей лъепкъым егъэлеяуз къышыхъункIэ, фIэмыйкIункIэ е къыгурмышIуэнкIэ мэхъу. НэгъуэцIхэм къагурымышIуэнкIэ мэхъу, псалъэм пашцIэ, адигэм нэхъыжым и гъэгур щIызэпимыупцIыр; щхъэгъусам и цIэкIа щIемыджэр; цыхум и пащхэ иувэу щIыщымытхъур – и нэ щIепIуу цыхум и щытхъуцIэ жыпIэнри и нэцIыбагъкIэ бубынри зэхуэдэ икIагъэу щIилтытэр; уахыхъамэ, гупыр щIэтэджыр; нэхъыжым упэпсэлъажыныр (и псальзээпыбуудыныр) къызэрыримыгъэзгъыр; нэхъыжь щыту нэхъыщIэ щIемытъысыр... Цыхум и пашцIэр зыгъэлтэгэ апхуэдэ хабзэ даха къэзыгъэцIа лъепкъым игурэ и щхъэрэ зэтельу, иригушхуэу жиIэу щытац: «Сэ сыйадыгэц!»

БЭДЫНОКЬУЭРЭ ИНЫЖЬ НЭ ЗАКЬУЭМРЭ

Бэдынокъуэ щакIуэ ежхауэ мэз бжэн къыпэцIэхуаш. Шабзэр зэйуидзэц, евэри бжэнныр къриудац. «Зэйсжынщ», – жери щыбгъэдыхъэм, бжэнныр къышылъэтыхъижи мэзым хыхъэжац. КIэлъыуэри къриудыхъижи бжэнныр. Щыбгъэдыхъэм, къышылъэтыхъижи щIэпхъуэжаш. Ещанэуи кIэлъыуаш, къриуда щхъэцIэ, щыбгъэдыхъэм, бжэнныр къышылъэтыхъижи мэзым хыхъэжац.

– Мыр сыйт гъэцIэгъуэн! – жиIаш Бэдынокъуэ. – Щэ сыйтехуати, щэми сIэцIэкаш. ЗдэкIуэр зээгъэцIэнщ, – жери мэзым хыхъэжа бжэнным и ужь иуваш Бэдынокъуэ.

Бжэнным и лъэужыр ихуурэ, Бэдынокъуэ унэ ирихъэлIаш.

– Еблагъэ, Бэдынокъуэ! – жери унэм щIалэ къикIаш, унэм иришэри Iэнэ къыхуигъэувац, Iэнэм здыбгъэдэсым бжэнным и гуггу хуишIаш бысым щIалэм.

– Ар си бжэнщ, – къыжриIаш щIалэм. – ЩакIуэ укъыззэрежъяр сцIэрти, бжэнныр нэзутыншири укъыкIэлъызгъэкIуаш. Губгъэн къыскуэпщIынкъым, уэр фIэкI сыйыщыгугъын

слъагъуркъым – уи хъыбар зэхэсхауэ, уи лыгъэм сыцыгъуа-зэц. Си Йуэху зытетыр мырац. Зэшибл дыхъурти, щакIуэ дежъэгъяц. Къуэ кЫфI гуэр дыщыдыхъэм, иныжь нэ закъуэ дрихъэлIац: къуэ кIуэцIым дэувауэ, мывэр лъапэкIэ зэредээ, йоIэдэкъяуэри уэгум ирехуэ.

ДгъэцIагъуэри, дыбгъэдыхъяц иныжь нэ закъуэм. «Хэ-щIэ сиIи! – жери къытхуеплъэкIац иныжь нэ закъуэр. – БгъуэнщIагъым фыцIыхъи, лэгъупыIэмпIэ зэфIэвдээ, – къы-джилIац, – си мэл хъушэм фыхэплъи, зы гъэлъэхъу фыукI, сэ си джэгун зэфIэкIмэ, синэкIуэжынц». БгъуэнщIагъым ды-щIыхъяц зэшиблыр, мафIэ тцIац, лэгъупыIэмпIэ зэфIэддзац, мэл хъушэм дыхыхъэри зы гъэлъэхъу къэдубыдац, дукIри лыр хэтлъхьяуэ, иныжь нэ закъуэ къэсыжкац, мэл хъушэр къихужри. Мэл хъушэри зэшиблри бгъуэнщIагъым дыщIи-хуэри абрэмывэ Йуигъэлъэдэжац, лыр щывэм, деплъурэ ишх-ри, мафIэм бгъэдэгъуэлъхъэжац. Жэщибл-махуиблкIэ жея нэужь, къызэшцыуужри бгъуэнщIагъыр къиIэбэрэбыхъяц, ди шынэхъыжыр къыIэрыхъэри бгым щидзац.

– Нартхэ си гур фхуэплъырти, фыкъызыхъэлIац: фи лъап-сэр згъэгъущынц, – жилIац иныжь нэ закъуэм, бгым махуэ къэс зы щидзурэ си шынэхъыжыхъир IэцIэукIац. Си чэзур къэсауэ, мэл хъушэр хъуакIуэ ихун хуей хъуати, хъушэм хэт ажэм и жъакIэр субыдри и ныбэгум зыщIэзгъэзэгъяц, бгъуэн-щIагъым сыкъыфIыщIэкIри сыкъэкIуэжац. Арац къысшы-щIар, силь сщIэжынущи, гъусэ къысхуэхъу.

– Сыпхуэжъунц, – жилIац Бэдынокъуэ. – Гъуэгум щы-гтуазэ сыщI закъуэ. АдэкIэ зэрыхъури тлъагъунц.

Гъусэ зэхуэхъури ежъяц. Къуэ кЫфIым дыхъа нэужь, Бэдынокъуэ и гъусэм жриIац:

– Уэ къуэ кIуэцIым къыщыспэплъэ, сэ бгъуэнщIагъым сихъэнц.

АбыкIэ зэгурыIуэри, Бэдынокъуэ иныжь нэ закъуэм и бгъуэнщIагъымкIэ иунэтIац. Абрэмывэр Йуигъэжауэ, иныжь нэ закъуэр бгъуэнщIагъым къышIэплъырти, къаплъэри Бэ-дынокъуэ къильтэгъяц.

– Сыту фыт укъызэрыкIуар – пщафIэ усхуэхъунц, – жилIац иныжь нэ закъуэм.

– Узэрхуей синхуэхъунц, – жилIац Бэдынокъуэ.

– Си мэл хъушэм хыхъи, зы гъэлъэхъу къыхэш, уки, схуэгъавэ.

– Хъунц, – жери Бэдынокъуэ зы гъэлъэхъу иукIац, лыр игъавэри шхэуэ тыйсыжаяц. Иныжь нэ закъуэр къыше-тысылIэм, Бэдынокъуэ ЙуигъэкIуэтыжаяц:

— Пищафии, шхэж. Гъэлъэхъур сэ схурикъун къудейш,— жери.

Тэджри, иныжь нэ закъуэм зы мэл иуклащ.

Махуэ къэс мэл зырыз яшхыурэ, иныжь нэ закъуэм и мэл хъушэр яухащ.

— Иджы сыйт тицІэнур? — еупицащ Бэдынокъуэ иныжь нэ закъуэм.

— ХэтІэхэсэ дыджеагунщ,— жилащ иныжь нэ закъуэм.

— Хъунщ, уэ къыцІэдээ,— жилащ Бэдынокъуэ.

Иныжь нэ закъуэм Бэдынокъуэ ээцІиубыдэри и лъэкІэным нэс щыим хихуаш. Етиуанэ Іэбэгъуэр Бэдынокъуэ ейти, иныжь нэ закъуэр илэтри, и лъэгугаяжъэм нэс щыим хихуаш. Зэрүүбыдыхри, иныжь нэ закъуэр и бгым нэс хихуаш, ещанэу щызэрүүбыдым, иныжь нэ закъуэм и пшэм нэсап, Бэдынокъуэ и бгым фіэкІакъым. Къеа щхъэкІэ, иныжь нэ закъуэм зыкъыхухчыжакъым. Бэдынокъуэ и джатэр кърихащ.

— Сыйт пшцІэнур? — къэпыхъяащ иныжь нэ закъуэр.

— Уи щхъэр фіэсхынуущ,— жилащ Бэдынокъуэ.

— СыщыпІуплъэм укъэсщіат сызэрыпІэцІкуэдэжынур...

Бэдынокъуэ иныжым и щхъэр фіихри бгым щидзащ:

— НокІуэ! — жери.

Щхъэр къахыри, Бэдынокъуэрэ зиль ишІэжа щіалэмрэ къуэм къыдэкІыжащ.

Одиссей зекІуэ къыздикІыжым, дыкъышоджэ Гомер и поэмэ цэрыІуэм, хыуаем хиубыдэри иныжь нэ закъуэхэр зытес хытІыгум есылІэн хуей хъуащ. ХытІыгум я нэгу щыцІэкар мыпхуэдэу къеуэтэж Одиссей.

...ХытІыгум десылІауз, мэл Іуей макъ, кий-гуо макъ зэхэтхаац. Хыуаер увыІеху хым дытехъэж хъунутэкъыми, кхъуафэр хыжъэм дэтхуэри хытІыгум дытехъац, лы пшыкІутІ гъус сщыри. Бгъуэнціагъ дрихъэлІэри дыщыыхъац. Бгъуэнціагъым чей, матэ щіэзци, шху ярытиц, кхъуей ярылтыц. «Ихура кхъуейрэ къэдвгъащти, девгъэжъэж», — жалащ си гъусэхэм, итланы бгъуэнціагъым щыпсэум дыпэппльян мурад тицащ. Бгъуэнціагъым щыпсэур пшыхъэшхъэм къэсыжащ, мэл хъушэ къихужри. Иныжь нэ закъуэт бгъуэнціагъым къыщыхъэжар. Бгъуэн-

щIагъым къыщиIыхъажри щIәкIыпIәм абрэмывә Iуигъәлъәдәжац иныжь нә закъуәм. Дә плланәпәм зыдәдудыгъуац. МәкIә дыкъищIац иныжь нә закъуәм. Iәбәрабәүрә си гъусәхәм яңыщ лIитI иубыдац, дзасәм пиIури игъәжъац, лIитIыр ишхри зигъәукIурижац. ЗетпицткIә дыпәлъәщIинутәкъым, дыIемалышшәт. Пшәдджыжъими лIитI ишхац, и мәл хъушәр бгъуэнщIагъым щIихури абрэмывә къыIуигъәлъәдәжац. Пшыхъәшхъэм къигъәзәжац иныжь нә закъуәм, мафIәм ищIри лIитI игъәжъац, лIитIыр ишхри мафIәм ибгъукIә гъуәлъац. «Зыгуәр зәрыдмыхъэмә, мыбы псори дыIәщIакIуәдәнүц», – жытIац. БгъуэнщIагъым зы бжәгъу гъумыщIәфI къыщIәдгъуатәри дупәпцIац, мафIәм пәрыйдгъәлъадәри и папцIапIәр дәп жъәражъә хъуа нәуҗү, бжәгъур зәнәдубыдри иныжъым и нәр итIац. Иныжыр къышылъетаци, мәгъуахъуә, зелIәж, дә дурәшплIәрәшым зыдәдгъәпцкIуащи, зыIәрыдгъыхъәркъым. Нәху щыху зилIәжац иныжъым, пшәдджыжъым мәл хъушәр щIигъәкIын хуейти, абрэмывәр Iуихри езыр IутIысхъәжац: мәлүр къыIәбәрәбыхъурә бгъуэнщIагъым щIегъәкI. И нәр итIац, Iәбәрабәурә дызыIәримыгъыхъэмә, иныжъым дыкъильтагъунутәкъым. Хъушәм ты пәшә хәтт. Тым я ныбәгүм зыщIәдгъезагъәри бгъуэнщIагъым дыкъыщIәкIац. БгъуэнщIагъым дыкъыщIәкIауә дыкъыщищIәм, иныжыр къытIәлтыйбгац: «Тхъәгурымагъуәм къызжIар пәж хъуац: цIыху цыкIуц узытекIуәдәжынур, нәгъуәцI къыппәлъәшын щIәкъым къызжIати, си нәгу щIәкIац – гъуәгу мыгъуәм фижә!..»

...Иныжъ хъыбархәм куәдрә ушрохъәлIә IуәрыIуатәм, апхуәдә хъыбар щыгъунәжщ адыга IуәрыIуатәми: нарт әпосым, таурыхъхәм, хъыбархәм, шыпсәхәм. Нарт хъыбархәм къызәрхъәшымкIә, иныжъхәм цIыху теплъә яIәш, зыщипсәур бгъуэнщIагъхәрц е чәшанәхәрц, мәз кыфIхәр хәщIапIә ящIауи урохъәлIә. Нартхәм куәдрә къалъохъә иныжъхәр, нартхәмрә иныжъхәмрә зәбийц, зәзауә хъумо, текIуәр нартхәрц: щхъибл яфIәтми, псибл яIутми, баңе сәреиблкIә къәщIыхъа быдалIәм (чәшанәм) дәсми, нартым иныжыр хегъашIә – IәмалкIә, бзаджагъәкIә, хъуагъашагъәкIә. Хъуагъәшагъә хуекIуа нәужыщ Сосрыкъуә иныжъым мафIә къыщыфIидыгъуфыр, нартхә я жылапхъәри къыщыфIихъыжыфыр. Абы къикIыр зыщ: иныжыр бий бзаджәш, фIырыфIкIә уапәлъәшынукъым...

Зэралъытэмкіә, иныжъ хъыбархэр япэ дыдә щызәфІеувар Кавказымрә абы къедза щыналъәхмәрәц. Гомер итхыжа хъыбарми и лъапсэр арауэ хуагъәфацә щіэнныгъәлІхәм: ар пасәрей алдыж уса-кIуәм Троя къикыжа зекIуәлІхәм я деж щызәхи-хауэ ялъытә.

БЭДЫНОКЪУЭРЭ ШУЖЬЕЙРЭ

Хъыжъ э зекIуэ ежъамә, илъескIә къигъазэртәкъым. ЗекIуәм хэт зэпытурэ ихъаш и гъашIэр.

Зэ ежъәри кIуэдащ – къигъәзәжакъым. Шы пшIэгъуаләкIә дәшәсәыкIати, пшIэгъуаләр уанэгу нәщI хъуауэ къыдыхъэ-жащ.

Илъеси дәкIаш, илъеситIи дәкIаш – Хъыжъ э дунейм къытехъәжакъым, кIуэдыпIэ хуэхъуар зыщIи къыкъуэ-кIакъым.

Хъыжъ щыдәшәсәыкIам и унэгуашэр уэндэгъути, щIалэ къалъхуаш.

Шужье фIащауэ къэхъуурэ, щIалэр къыдәкIуэтаящ. КIэнджәгум яхыхъауэ ящыхъэри Хъыжъ э и къуэм зы щIалэ къещаш:

– Дэ укъытщымыхъэ, лыгъэ уиIемэ, уи адэм илъ щIәж, уи адэм кIуэдыпIэ хуэхъуар пшIэркъым, – жери.

Ар щихъэкIуэ щыхъуауэ, унэм ихъәжри и анэр хигъэзы-хъаш Шужье:

– Си адэм кIуэдыпIэ хуэхъуар къызжыIә, къызжомыIэмэ, зыслIэжынщ.

Щихигъэзыхъым, и анэм Хъыжъ э зэрыкIуэд лъандэрэ ибзыщIар къыжриIаш Шужье:

– Уи адэм кIуэдыпIэ хуэхъуар зыщIэ щыIәкъым: зекIуэ ежъәри къигъәзәжакъым, и пшIэгъуаләр уанэгунәщIу къы-дыхъәжыгъаш, уи адэр зэрыкIуэд лъандэрэ пшIэгъуаләр бом щIозашэ. Нартхэ лъежъя щихъэкIә и лъэууж төхъакъым: къаукIами сцIэркъым, псәуми сцIэркъым. УщIалэт, уи ныбжь нәсатәкъым, алъандэм пшызбзыщIаш.

– Си ныбжь нәсащ иджы, си адэм и лъыхъуакIуэ сежье-нущ, – жиIаш Шужье.

– УщIаләIуэш, уэр гуэррыр укIуэдынщ, – гузэваш и анэр. – ЗекIуэ ежъэмэ, Іэгъүэблагъэм къыцызтеувыIә и хабзакъым уи адэм.

И анэм зижъунщIа щихъэкIә, щIалэм идакъым:

— Уи адэр щыкIуэдар пщIеркъым жари къызахъуэн, си адэм и лъэужь сытемыхыауэ къэзгъэзэнкъым,— жери Шужьеи пщIэгъуалэр бом къышIишац, уанэр трикъузэри шесац.

И къуэр зэрэмыссыхыжынур къыщыгурыIуэм, и анэм къыжриIаш:

— Гъуэгу утехъэмэ, шым и жъэр утIыпщ: уи адэм и кIуапIэр шым ещIэ — уздихымкIэ упэрымыуэ. Гузэвэгъуэ зытель гъуэгум ушрихъэлIэмэ, ублэмыкI, гъуэгум къытомынэ.

Ар жриIэри, дигъэшсэсийIаш и къуэр.

Шужьеи ежъэри мазэ гъуэгу зэпичауэ, гъуэгушхыблыр щызэхэкъым зы Iуашхъэ щрихъэлIаш. Iуашхъэ лъапэм шы лъэхъа тетт, шыр зей лыр Iуашхъэм тест.

Шу гъуэгурлыкIуэр щыбгъэдыхъэм, лыр Iуашхъэм къе-хаш. Шум и пщIэгъуалэр зэпиплъыхыри, лым жиIаш:

— Дэнэ къикIами, пщIэгъуалэр Хъыжъэ и пщIэгъуалэц. Уэ хэт урищIалэ, пщIэгъуалэр дэнэ къышыпIёрыхъя? — жери.

— Хъыжъэ срищIалэц, — жиIаш Шужьеи.— Си адэр зекIуэ къежъэри кIуэдауэ сыйкъалъхуаш. ПщIэгъуалэр къышы-пцихужакIэ си адэм и кIуэдыпIэри уошIэ. ПщIэр къызжеIэ.

— Хъыжъэ урищIалэр пэжмэ, си хъэшIещ унихъэнщ, — жиIаш лым.— Си унэр жыжъэкъым. Си хъэшIещ унихъэн-щи, уи адэм и кIуэдыпIэ хъуам хэсщIыкIыр бжесIэнщ.

Шужьеи дидзыхри лым и хъэшIещым ихъаш. ЩIалэм хъэшIагъэ кърихац лым, итIанэ мыйр къыжриIаш:

— Уи адэм и кIуэдыпIэ хъуам хэсщIыкIыр мырац. Нарт Бэдныокъуэ и цIэ зэхэпхамэ, зи хъэшIещ уисыр арац. Уи адэр си ныбжъэгъуаш, зекIуэ Iэджэрэ дызэдэжъяц. Иужьрейуэ дыщежъам къытищыщIар бжесIэнщ. Чынтым дахыхъэри я шыбз гуартэр къетхужъуэ дыкъыздэкIуэжым зы шу къыди-хъэлIаш. Сэ шынэм ситти, си деж къэсри фIэхъус къызихац шум. «Яхэдэ, щIалэ, уи нэ къыфIэнэр хэху шыбз гуартэм», — жесIаш шум. «Шыбз гуартэм и хъер улъагъу», — жери шур зблэкIаш. Хъыжъэ шыбз гуартэм и ужь итт. Хъыжъэ деж щынэсым, абыи къыжриIаш: «Яхэдэ», — жери. «И хъер улъагъу», — жери шум Хъыжъэ игъэблэрыгъяц, и пыIэр щхъэ-ричри ежъэжац. ПыIэр яхъри щхъэр яхъри зыти, Хъыжъэ шум лъежъяц. Шыбз гуартэр мэз лъапэм къытезнэри шум-рэ Хъыжъэрэ салъежъяц сэри. Салъежъя щхъэкIэ, сацIы-хакъым, уи адэр сIэцIиши шум зыщIигъыжъэ зищIаш, зыщIигъыхъэри къепхъуещ, уанэгум иричри ирихъэжъяц. Я ужьыр хым нэс схуаш — сацIыхъакъым. СацIэмыхъэурэ,

шур хым хәпкіләри күзәдүжащ, уи адэр ихьри. Уи адэм и хъыбар зәхәсхыжакъым абы лъандэрә, хы түащіләм дыхъез жа шум іәштікіләдами түри хым хәккүздами сцләркъым. Хым сыйзепрықтын ескуакъым, гъусә усхуәхъумә, дыззепрыкыныш.

Бэдэноктүэрэ Шужьеирэ хы Йүфэм күац, вы шэрыб ягчэвшиг, шы джабитыим щапхэри хым хыхьац.

Хым зэпрыкІри тІуашціэм дыхьац Бэдэнокъуэрэ Шу-
жьеірэ. Іуашхъэ теувэри заплъыхъац: бгы лъапэм банапціэ
чо къышалъэгъуаш.

Банапціә чомкіә яунәтіаң шууитіым. Чом къыдәкіри
зы щалә къапежъаң:

- Фіэхъус апщий, Бэдынокъуэ! — жери.— Феблагъэ.

- Уи благъэ куэд ухъу, гъузгу къызэпышташ, хъэштэ дыпшынумэ, деблэгъэнуш, — жиаш Бэдьинокъуз.

- Фи хъэцІэгъуэм сызэрыпэлъэрэ куэд щац, — жери щалэм Бэдынокъуэрэ Шужьеирэ чом дишац, хъэцІэщым иришэри Іэнэ къахуиштац.

- Чом дыкъыцек! Уаләм си цэ ип! Уаш, дэнэ сыйкъызы-
пш! Ерэ? — евши! Уаш Бэдныокъүэ шаләм.

- Узоці,— жиlaщ щіләм.— Уи гъусәри къесціхуакІәшеч соцІ. Тіуми лей фәсцІауә фи хъэкъ стелъщ, си Іуәху зытетыр вжесІэмә, сызәхәфшікыныңи, губгъән къысхуәфшікъым. Си Іуәху къыззәрекуәкІар мыращ. Зәшиблыхъурти, иныжъхәм ныкъуәкъуәгъу дыкъацІри си шынәхъыжъихым я шхъэр халъхъәху ди ужъ иклакъым. Шынәхъыжъихым ялъ сцІәжын хуейүе стелъщ, зы щілә къаруқІәсапәлъәшшынүтәкъымы, тхъәгурымагъуәм сышечәнджәшшым, мәүә къызжиlaщ: «Уи закъүә уапәлъәшшынукъым иныжъхәм. Хъыжъә жари зы парт щынәщи, абы къуә къыхуалъхунущ. Хым зәпрыкІи, Хъыжъә къәхъ, Хъыжъә къәпхымә, дунейм къытехъәрә и ныбжъ нәсмә, и къуәр и адәм къыкІәлъыкІүенущ, Бәдүнокъүә гъусә хуэхъунурә. Хъыжъә и къуәмәрә Бәдүнокъүәре уи хъетыр къалъагъуәрә къыбдәшсәмә, уи шынәхъыжъихым ялъ пицІәжыфынущ». Тхъәгурымагъуәм ар къынцызжіІәм, нәгъуәцІ Іәмал сиІэтәкъымы, Хъыжъә хым къызәпрысхащ. Лей фәсцІащ, фәсцІар къысхуәвмидәнуни, фи щхъә фызепплъщ. Хым къыззәрәзәпрыс лъандәрә Хъыжъә си унә исщ, си адәм хуәдәш, адәм хуашІәр хүәсцІащ, езыми къуә хуәдәуущ сыкъыззәрилъагъур. Си унә зәрис лъандәрә емыкІу къезгъәхъамә е зыгуәркІә и жагъуә сцІамә, еzym къывжіІәнш. Хъыжъә нәхъыжъщ, нәхъыжъыпІә исщи, фынакІүә: Бәдү-

нокъуэ уи ныбжъэгъужьыр плъагъужынщ, Шужьей уи адэм укъеэгъэцЫхунщ. Адэклэ езым унафэ зэрищИщ.

Ар жери, щалэм и хъэшЦитIыр Хъыжьэ зэрыс унэм иришаш...

Хъыжьэрэ щалэмрэ зэрызэраухылIати, я пIалъэр къэсри шэсац, Бэдынокъуэрэ Шужьейрэ гъусэ щахуэхъум. ЗызэшЦаузадэри дэшэсыкIаш, иныжъхэм зи щхэ яхъа зэшихым ялъ яцIэжыхуи епсыхакъым.

АШЭМЭЗ

АШЭРЭ ЛЬЭБЫЦЭЖЬЕЙРЭ

Ашэ нарт хахуэт, лыгъэ зыхэлти, нарт хэкум и гъунапкъэм тест, нартхэ бий къалъихъэмэ, япэ зыгыщэр Ашэт. Ашэ и щын зы жыгейжь итт, и жьеаум мэл хъушэ щизагъэу.

— Ашэ сүүкынщи, и щыр субыдынщ, — жери игу ирильхяац Лъэбыйцэжьей.

Нартхэ я ныкъуэкъуэгъути, Лъэбыйцэжьей къэшэсри Апэ и щын къихъац.

— Жыгейр зэрят щыр сүсейщ, — жидаац Лъэбыйцэжьей, Ашэ къебгъэрыкүэри.

— Ууейкъым, — иэуваац Ашэ. — Укъыстекүэмэ, ууейщ.

Махуицкіэ зээзуаац Ашэрэ Лъэбыйцэжьейрэ.

Лъэбыйцэжьей Ашэ къиукааш, ищир иубыдааш. И шым зригъэубыдакъым: уанэгу нэцці хъеауз, Ашэ и пшантіэ дыхъяац.

Шы уанэгу нэцці ёр цыдыхъэжым, Ашэ къуих иети, хыри дэшэсыкааш:

— Ди адэр къауклааш, ди адэм илъ тщэжынщ, — жари.

Лъэбыйцэжьей ирохъэліэ зэшихыр. Жыгейм и жьеаум къышюкі Лъэбыйцэжьей.

— Хэт фылъежья? — къаапцыжрийэм:

— Ди адэр зыуклаам дылъежьяац, — жаац зэшихым.

— Фи адэр зыуклаар сэраац, — жери Лъэбыйцэжьей къапэуваш. Зэзауэри, зэшихри къиукааш Лъэбыйцэжьей.

Ашэ и къуэ ебланэр ныбэ илтт абы щыгъуэ. Ар дунейм къытхээри, Ашэ и къуэ Ашэмэз флащац...

АШЭМЭЗ И АДЭМ ИЛЪ ЕЩІЭЖ

Ашэмэз выфэ гүщэпскіэ гүщэм хикъуэри, и анэр гүнэгъум екІуэкІащ. И анэр пшантІэм дэкІа къудейуэ, выфэ гүщэпсыр къызээличри, Ашэмэз къызэфлтЫсхъащ, кІэн къицтэри джэгуакІуэ ежъащ. Ашэмэз щІалэр къащыхъэм, кІэнкІэгур зэбгрыкІыжащ. Мылым зы къуий къытенащ.

– КІэн дыгъэджэгү, къуий цыкІу! – къуийм щыхъащ Ашэмэз.

– Дыджгунц, дыджэгумэ, къынфІэсхъэхунц, – жиІащ къуийм. – «Къызэтыхъ» жыпІэнци, укъысщыхъэнц.

– Сыпцихъэнкъым. Дыгъэджэгү.

КІэн трагъэсри зэдэджэгугащ. Къуийм къыхигъэнакІэри къыхигъэкІыжащ – кІэнныр фІихъэхуащ.

– КІэнныр къызэтыхъ! – жери Ашэмэз щІалэр къуийм щохъэ.

– Уэстыжынукъым, – жиІащ къуийм, – кІэнныр къынфІэсхъэхуащ.

– Къызэптыжынц, – жери Ашэмэз къуийр къреуд, мылым щызэрелъафэ.

– Сэ щхъэ сыбукІрэ, – жеІэ къуийм. – Лыгъэ уиІэмэ, уи адэр къэзыуکІар укІыж, – жери къош.

Къуийр къигъэтэджыжри, и пшампІэр иубыдац:

– Си адэр зыуکІар къызжеІэ. Си адэр зыуکІар къызже-пІэмэ, кІэнныр узотыж.

– Уи адэр зыуکІар сэ бжесІэнкъым. Уи адэр зыуکІар уи анэм къегъэуатэ, – къыжриІащ къуийм.

Ар щхъэкІуэ щыхъуауэ, Ашэмэз щІалэр унэм ихъэжащ, ныбэ уз бзаджэ зыкъицІри шэнтжьеим итІысхъащ.

И анэр къосыж:

– А си щІалэ закъуэ, а си щІалэ ес, сыт мыгъуэр къэухъу?

– Ныбэ уз бзаджэм сехь, – жиІащ Ашэмэз, – хъэ схуэбгъэлыгъуэрэ сыбгъэшхмэ, сыхъужынуущ.

– Хэт мыгъуэм уигъэуущ, хэт мыгъуэм уиущий? – гулъитащ анэм щІалэр бзаджагъэ зэрыхуекІуам.

– Зыми сигъэуущкъым, зыми сиущийкъым, хъэ гъэллыгъуа сыбгъэшхмэ, сыхъужынуущ.

Анэм хъэ егъэллыгъуэри лагъэкІэ къыхуехь. ЙоІэдэкъауэри, Ашэмэз лагъэр ІуегъэкІуэт.

– Уи ІэбжыбитІкІэ къысхуомыхъмэ, сыхъужынукъым.

Хъэ гъэллыгъуар ІэбжыбкІэ къыхуехь и анэм. И анэм и ИитІыр зэтреубыда Ашэмэз.

- Си Іэр ес, си щІалэ мыгъуэ!
- Си гур къресыкІ, си анэ! Си адэр зыукІар къызжелэ!
- Уи адэр зыукІар бжесІэнукъым. Уи адэр зыукІам уэри утекІуэдэнуш, – къыжреіэ и анэм.
- Си адэр зыукІар къызжомыІэмэ, зыслІэжынщ, – жери Ашемэз и анэм и ІитЫр нәхъри зэтрекъуэ.
- Уи адэр зыукІар Лъэбыцэжьеіщ, – къыжрилац и анэм, шыхигъэзыхым.– Уи адэм и лъышцІэж ежъауз, Насрэн ЖъакІэ Индил Гуфэ Гусщ.
- Дэнэ и хәцІапІэр Лъэбыцэжьеі?
- Лъэбыцэжьеі хы тІуашІэм дәсп, улъемыжъ, – утекІуэдэнуш.
- Си адэм и шым сыт и лыгъе?
- Уи адэм и шыр пшІэгъуалэ кІәшІщ, укъиукІынщ. Щыунэ кІыфІым щІозашэ, абрамывэр и пхъэрыгъажеі, – къыжрилац и анэм.
- Си адэм и уанэр дэнэ здәщиІэр?
- Уи адэм и уанэр пхъуантэ фыцІэжым догъуатэ, пхъэшакъуэ мафІэци, укъилыпшынщ.
- Си адэм и джатәри къызжелэ.

И адэм и джатәри здышигъуэтынур кърегъэІуатәри, Ашемэз щІалэр унэм къышІокІ, щыунэм йохъэри пшІэгъуалэ кІәшІыр къреш. ПшІэгъуалэ кІәшІым зехъу-зель, мафІэр къыІуролъэлъ.

– Хъэм яшхыжын! – Ашемэз зей дамәкъуипцыр шым трекъутэ, зредзри докІ, псыхъуэ ныджәм пшІэгъуалэ кІәшІыр щегъатхъуэ, къыдохъэжри пхъуантэ фыцІэжыр зэтреуд, уанэр къышыжъэхәләдәм, йоубжытхри егъэункІыфІ, уанә трелъхъэри шыр зәщІекъузәж, и адэм и джатәри къещтәри дошәссыкІ. Индил Гуфэ носри, Ашемэз йопсых, уанэр трехри шыр елъахъэ, мафІэ ешІри бгъэдотІысхъэж...

Насрэн ЖъакІэ ипшәкІэ плъэри уэгум ирихъэ Гугъуэ мацІэр къильгъуаш.

– ИпшәкІэ мафІэ къышызышІар къысхуэфшІэ, – жери Насрэн ЖъакІэ шу еутЫипш.

Шур мафІэм екІуэллац, ауэ бгъэдыхъэн ирикуакъым. Къигъээжри, тхъэмадәм и пащхъэ ихъәжаш:

– МафІэм схуекуакъым, мафІэм бгъэдәсри къысхуэшакъым, – жери.

Насрэн ЖъакІэ мәгубжьри мәшәс, мафІэм бгъэдокІуатәри маджә:

– Божъу апший, щауэхъу!

- Еблагъэ, тхъэмадэ! – жери къызэфІеуващ Ашэмэз.
- Насрэн ЖъакІэ епсыхакъым. Уанэм здисым щоупщи:
- Уэ щіалэ цынэр хэтхэ уацыш?
- Сэ сзыицыщым сый щхъэкІэ ущіеупщиэрэ, – къыжре Ашэмэз.– Бысым ухуеймэ, бысым сыхъунц.
- Къэмыхъупс уифи уэ дадекъуапэр! – жери Насрэн ЖъакІэ къытехъяуэ къыгуегъэзыкІыж.
- Щхъэ угубжья, тхъэмадэ махуэ, – къыкІэлъыджащ Ашэмэз.– Къэбгъазэмэ, сзыицыши бжесіенц.
- Насрэн ЖъакІэ и шыр къыжъедикъуаш.
- Сзыицыщым ущіеупщиэмэ, нартхэ сацыици, – жидащ Ашэмэз.– Си адэр Ашэмщ, сэ си-Ашэмэзц.

Ашэ и къуэ Ашэмэзыр зыщІигъури, Насрэн ЖъакІэ гүпым яхыхъэжащ. Щіалэ цынэр щахишэм, нартхэр я тхъэмадэм къегиящ:

- Щіалэ быдзафэр щхъэ къытхуэпша? – жари...
- Лъэбыцәжъей хы тІуащІэм дэсти, Индыл зэпрыкІын хуейт нартхэр.
- Уэзырмэдж, псыр къытхуэпшытэ! – щыжраіэм, Уэзырмэдж идакъым:
- Индылым и нэр къыщопкI, ситхъелэнкъэ, – жери.
- Іэнейм и къуитІми Арыкъшуужьми ядакъым псыр къапшытэн.
- Ашэмэз щіалэ, псыр къытхуэпшытэ!

ПцІэгъуалэ кІещым зридзри, Ашэмэз псым техъащ, нартхэр кІэлъыплъурэ псым зэпрыкІри, шым зиутхыпшыжащ. Нартхэр кІэлъыхъяащ псым, псыхъелъахуэ хуэдэ зэбгрыдзауэ, нартхэр Индыл икІаш.

ИщхъэрэкІэ ирагъэзыхауэ, шыбз гуартэ ирохъэлІэ нартхэр. Лъэбыцәжъей и шыбз гуартти, къызэцІакъуэри кърахужъащ. Шыбз гуартэм зы хакІуэ емылыдж хэтт. Шыбз гуартэр кърахужья щхъэкІэ, хакІуэр яхуэубыдакъым – яІашшэкІаш. Ашэмэз хакІуэм лъежъащ, щіыхъэри къиубыдыжащ.

– Гуюуж ухъункъэ! – жери, Ашэмэз хакІуэм и щхъэр хуриупщиэхащ, и блэгъущхытІир кърисыпэхащ, лъыпсыр къежэхъу иутЫипшыжащ, езыр хакІуэм и ужъ иувэри кІэлъыкІуэрэ Гуащхъэ ирихъэлІэри Гуащхъэм теуващ: «Лъэбыцәжъей сыцыпэпльэнц», – жери...

ХакІуэр щыдэлъэдэжым, Лъэбыцәжъей и фызыр, Быдыку, бжэшхъэйм къытеуващ:

- Си тхъэмадэжь, уи шыбзыр яху! – жери.

— Хэт къыдыкъа хы тIуашIэм, хэт къызикуа? — жери Лъэбыцэжъей хакIуэм бгъэдэлтэдащ. ХакIуэм лъыпсыр къожэх — и щхъэр къеупщиxаш, и блэгъущхыитIыр къесыпэхаш.

— Си адэм ураухъэкIи! Хэттым сыкъишх? — жери Лъэбыцэжъей дэшэсикIаш. Ишацхъэм нэсри Ашэмэз ИущIаш.

— Уий, щIалэ цыкIу, си шыбзыр яху, зыхур пицIэмэ, къызжеz.

— Хъэмэ къилъхуа, сэ шыбз схуэхункъе! — къыжриаш Ашэмэз.

— СыбдэгушыIэркъым, щIалэ цынэ! Шыбзыр зыху плъэгъуамэ, сомыгъэгъуаша. Хэт шыбзыр зыхур? Хэт и лъепкъ, хэт и къупщикъэ? — щIэгубжъаш Лъэбыцэжъей Ашэмэз щIалэм.

— Си адэр цыбукиIым ущIэушиIакъым хэт и лъепкъми хэт и къупщикъэми.

— ЗыкъээбгъэцIыхуркъэ-tIэ! — и шыр къыжъэдикъуаш Лъэбыцэжъей.

— Си адэр Ашэш, сэ си-Ашэмэзш, — жери Ашэмэз Ишацхъэм къехаш.

— Зи лъепкъыр схуэммыгъэгъущ батыргъэн лъабжъэрш жыпIэркъэ! — жери Лъэбыцэжъей епсыхащ.

Шабзэр зэIуадзэри, шабзэшэр яухыху запикIуэтакъым Ашэ и къуэ Ашэмэзэрэ Лъэбыцэжъейрэ. ЗэрыхэммыгъацIэурэ шэр къаIещIэухаш, тIуми лъыпсыр къожэх.

— Унэм ихъэжи, шэ къэхь, Лъэбыцэжъей: уэ хы тIуашIэм удэсш, сэ гъуэгуанэ кIыхх къызэпсычац — дызэрхэгъэшIэху, тIуми тхурикъун шэ къэхь, — жиаш Ашэмэз.

УIэгъэ хъуауэ, Лъэбыцэжъей унэм ихъэжащ, Быдыху и бахъэр къышIихури уIэгъэр кIыжащ. Шабзэшэ къицтауэ цышэссыжым, Быдыху идакъым:

— Уи бийм шэ щхъэ хуэпжъэр? — жери.

Ишацхъэм нэссыжри, Лъэбыцэжъей щIалэ уIэгъэр зэхи-упщиxаш, и лъедакъэхум аркъэн ирищIэри и унэ илъэфащ, и фызым еджэри:

— Мэ, хъэм яшхыинш, хъэкхъуафэм ибдзэмэ, — жриаш.

— Сымыгъует, щIалэ быдзафи быукIар! — жери Быдыху Ашэмэз щIалэр IэплIэкIэ къицташ, хъэм яритакъым, Иуэм ихъри шхалъэм дилъхъаш.

Жэш хъури, уафэм вагъуэр къитIысхъаш. Быдыху и бахъэр къышIихуати, Ашэмэз и уIэгъэр кIыжри къызэфIэтIысхъаш.

Жасы хъуауэ, Лъэбыцэжъей къоскIэ.

— Сыт ар? — къэшташ и фызыр.

— ПицЫыхъэпІэ Іей солъагъу,— жиІаш Лъэбыцэжьей.— СукІа щІалэр къэхъужауэ солъагъу: Іуэм къикІри бжыхъэ-кІапэм къышІеуващ.

— ЩІалэр укЫыгъэр хъэм яшхыжакІеш,— къыфІэІуэхуа-къым Быдыху.

Лъэбыцэжьей зигъазэри жеижаш. Жээшыбг хъуауэ, къоскІэ.

— ПицЫыхъэпІэм сигъэжайркъым: щІалэр къэхъужри пицІантІэм къыдыхъауэ солъагъу.

— Хъэм яшхыжа щІалэр цынэм укъегъаскІэ, лЫгъэ уиІэж-къым,— къегиящ Быдыху.

Лъэбыцэжьей зэгъэжри жейм хилъэфэжащ. Нэхущ Ѣы-хъум къэскІаш аргуэрү.

— ПицЫыхъэпІэм сигъэжайркъым: щІалэр бжэшхъэIум къытеувауэ солъагъу,— къызэфІэтЫсхъаш Лъэбыцэжьей.

— Уи гур ирихащ щІалэр быдзафэм,— жери Быдыху къе-хъурджкуащ.

Лъэбыцэжьей нэхущ жейм хилъэфэжа нэужь, Ашэмэз лэгъунэм Ѣыхъащ. Лъэбыцэжьей пІэм къыхихри бжыхъэ-кІапэм ѢиукІаш, и щхъэр къыфІихщ, и хъэдэр шхалъэм дидээри къэшэссыжаш. Быдыхур шыплІэм къыдигъэтЫсхъэри и гъуэгу къытхехъэжащ. Индыл къызэпрыкІыжауэ, шыбз гуартэ ирихъэлІаш Ашэмэз.

— Хэт и шыбз гуартэ? — еупщиаш Ашэмэз шыбзыхъуэм.

— Нарт Уэзырмэдж и шыбз гуартэш,— къыжриаш шыб-зыхъуэм.

— Дэнэ кърихурэ шыбзыр?

— Индыл къызэприхуащ,— жиІаш шыбзыхъуэм.

— Армэ, хъунщ,— жиІэри Ашэмэз шыбзыр кърихужьаш, шыбзыхъуэр иутЫишыжри.— Шыбзыр зейр лЫхъужьщ, хъы-бар хуэхъыж.

Зы тэуэгъуз къикІуауэ, аргуэрү ирохъэлІэ шыбз гуартэ.

— Хэт мыр зи шыбз гуартэр? — Йоупщи шыбзыхъуэм.

— Нарт Уэзырмэс и шыбз гуартэш,— къыжриаш.

— Дэнэ кърихурэ?

— Индыл къызэприхуащ.

— Армэ, хъунщ,— жиІэри шыбз гуартэр кърихужьаш, шыбзыхъуэр иутЫишыжри.— Шыбзыр зейр лЫхъужьщ, хъы-бар хуэхъыж.

Тэлай дэкІауэ, нэгъуещ шыбз гуартэ ирохъэлІэ.

— Хэт и шыбз гуартэ мыр? — еупщиаш Ашэмэз шыбзы-хъуэм.

— Насрэн ЖъакІэ и шыбз гуартэш.

- Насрэн ЖъакІэ ди нарт тхъэмадэш, Насрэн ЖъакІэ иш схункым, – жери шыбз гуартэм къыбләкІаш Ашемэз, и пщантІэ дыхьэжри Лъэбыцжай и щхъэр и анэм и күэціым иридсащ:
- Ди адэр къэзыукІам и щхъэр къэсхъаш, – жери.

АШЭМЭЗ И ПШЫНАЛЪЭ

Ди нарт тхъэмадэр Насрэн ЖъакІэш,
 Насрэн ЖъакІэр ди дыщэ жъакІэш,
 И жъакІэр уесци, бынжэгум нос,
 Шым ар нэшэсмэ, шы сокум хэлъщ.
 Насрэн ЖъакІэм и щакІуэ хужым
 Шы пхэцшыр, бгъэнщи, зэцлебгъэ.
 Насрэныжыр афэ джэдигуущ,
 Насрэныжыр джэдигу пліэнисэш,
 Насрэныжыр зыуродэссыкI,
 Хы тхъурымбэ уалэр зыурегъэкІыкI,
 Тыши пшэр къыхуашэмэ, зргъэпшылІэ.
 Тласхъэ къыхуахь

Тласхъэ къыхуахьыр
 ТуацІэр зи хапІэ Лъэбыцжайейщ.
 Насрэныжым благуэр къегъаджэ,
 Насрэныжым дээ джакІуэ нещI.
 Псыжыщхъэ наскІэ ди нартыжыбэр
 Насрэн ЖъакІэм къызэхуешэс.
 Насрэн ЖъакІэр ныдошэссыкI,
 Шу кIапсэ кIыхьчи, ижыгум нохъэ,
 Индылыжь Гүфэ дзэгъуэлъ къыщацI,
 Дзэгъуэлъыр ящIри шэтыр щаухуэ.
 – Ди нарт тхъэмадэу Насрэн ЖъакІэ,
 ЗыгуэркІэ нартхэр дынолъэйунуш:
 Зи адэр Ашэу Ашемэз щалэм
 ДжакІуэ ныхуэпшIтэм...
 ...ЗэуакІуэзехъэу Арыкъшуужьыр
 Насрэн ЖъакІэм джакІуэ негъакІуэ.
 ПщантІэм ныдохъэри джакІуэр нышоджэ:
 – Ашемэз щалэр щIэхыу къысхуевджэ!
 – Выфэ гущэпсыр къызэпиудри,
 Ашемэз щалэр джэгум хыхъаш.
 – КIэнджэгум хэтмэ, сабий быдзафэр

Нартыжъхэм сыйкіэ дэ къытщхъэпэн? –
Арыкъшуужыр дээм хопсыхэж:
– Насрэн ЖъакІэу жыышхэ мыгъуэжь,
Сызэбгъеджари щІалэ быдзафэш...

* * *

Ашэмэз щІалэр мылым щытехъэм,
ЩІалэ кІэнджэгур зэбгрокІыж,
Къуйй цыкІу яхэтти, мылым къытонэ.
– ЩІалэ мыхъумышІэ, кІэн дыгъэджэгү!
– КІэн дыздэджэгумэ, къынфІэсхъэхунц,
Сэ къынфІэсхъэхумэ, уэ степхыжынц.
– ПтеэмыхыжынкІэ, Уашхъуэр си къанц!
...КІэн трагъэсри нызэдоджэгу,
КъыхегъэнакІэри къыхегъэкІыж.
– КІэнныр сфиенхъами, къызэптыжынц!
– УээмтыжынкІэ, Уашхъуэр си къанц!
Къуйийм йоощхъэфауэ, къуйийр къреуд,
Удын иредэри, мылым трехуэ.
– Сэ щхъэ сыбукирэ, Ашэмэз щІалэ?
Уэ лыгъэ уиIэмэ, сэ сыбукиынкъым.
Уэ лыгъэ уиIэмэ, уи адэр
КъэзыукІыгъар быукІыжынц.
– Ар сэ къызжепІэмэ, лым укъилъхуакъо!
– Ар сэ бжэсIэнкъым. Уи анэм
Ар къегъэIуатэ, Ашэмэз щІалэ!
... Ашэмэз щІалэр унэм къокIуэж,
Ныбэ уз бзаджэ зыкъещI,
Шэнтжъейм йогъуалхъэри мэгъизыр.
И анэу гуацэр гъунэгъум щыIещ,
Бланашхъуэ макъщи, кІийуэ къосыж:
– Си щІалэ мыгъуэ, си щІалэ закъуэ,
Хэт уигъэIущ, хэт уиущий?
– Зым сиғъэIущкъым, зым сиуущийкъым,
Сыныбэузщ,
Хъэ гъэлыгъуа сиғъэшхмэ,
Сыхъужынут...
...И анэу гуацэм хъэ хуегъэлыгъуэ,
СыхъэнкІэ къещтэри нрет –
ЙоIэдэкъяуэри Йурегъэхыж.
– СыткІэ ушхэну, си щІалэ закъуэ?
– Уи IэбжыбытIкІэ, си анэ гуацэ!

– Си Іэр исынкъэ, си щІалэ закъуэ?
...Хъэ гъэллыгъуар ІэбжыбыкІэ къехъ,
Ашэмэз щІалэр къызэфІотІысхъэ,
И анэм и ІитІыр зэтреубыдэ,
– Си Іэр йогъэсыр, си щІалэ мыгъуэ!
– Си гур къосыкІыр, си анэ гуашэ!
– Сытыр къыпщыщI, си щІалэ закъуэ?
– Си адэр зыукІар къызжеіэ!
– Ар зыукІам сый епщІэфын?
Насрэн ЖъакІэ и лъышІэжакІуэш,
Индылыжь Іуфэм ар Іуозэшыхъ.
И цІэм ухуеймэ, Лъэбыйцэжьеіщ,
– Си адэм и шыр дэнэ здэцьІэр?
– Уи адэм и шыр пщІэгъуалэ кІэцІщ,
И шэшыгър гъуаплъэщи, бом щІозэшыхъ,
Абрэмывэр и пхъэрыгъажэш,
Ушэсифынкъым – укъиукІынщ.
– Си адэм и уанэр къызжеіэ!
– Уи адэм и уанэр пхъэщакъуэ мафІэш,
Пхъуантэм догъуватэ – укъильтыпщІынщ!
...Ашэмэз щІалэм уанэр къыщІех.
Пхъэщакъуэ мафІэщи, уанэр мэлыд –
Зэ йоубжытхри егъеункІыфІыр.
Зей дамэкъуищыр и кІэпкъым делъхъэ,
Абрэмывэр и регъэжекІ,
ПщІэгъуалэ кІэцІым ныбгъэдокІуатэри
И тхъэкІумитІыр хуеІуантІэ.
«Ей, пщІэгъуалэжьу хъэм яшхыжын!» –
И адэм и уанэр
ПщІэгъуалэ кІэцІым нытрекъузэ,
Зей дамэкъуищымкІэ и щхъэм йолэжь.
И адэм и Іещэр нызыкІэрещІэ,
И бгъащхъуэжьеіри сэшхуэкІэм тесщ,
И самыржьеір шыбгъэгум щІэтщ.
Ашэмэз щІалэр ныдошэсикI,
Зэ йохъуэскІауэри мафІэшхуэ къеци,
И Іугъуэ машІэр пишгум ирехъэ.

* * *

Насрэн ЖъакІэр ипщækІэ къоплъэ,
Іугъуэм гу лъетэри мэхъущІэ:
– Хэт къызикуами къысхуэфщІэ!

Зы шу яхокIри Йугъуэм хуопIащIэ –
МафIэм бгъэдэсым бгъэдыхъэфацтым.
Насрэн ЖъакIэ губжьри шэсац,
МафIэм бгъэдехуэри щIалэм йоупIи:
– У э щIалэ цыкIур хэтхэ уащыц?
– Сэ сзызыщыр сый зэрыпIынур:
Бысым ухуеймэ, бысым сыхъунц.
– УхушIэмыхъэкIэ щауэ дадафэр! –
Жери Насрэнэм ЙуегъэзыкIыж.
– Тхъэмадэ махуэ, щхъэ угубжьа?
Си лъэпкъ ухуеймэ, си лъэпкъ бжесIэнц:
Си адэр Ашэц, сэ си-Ашэмэзщ.
...Насрэн ЖъакIэм щIалэр зыщIегъу,
Насрэн ЖъакIэр дээм яхохъэж.
– Насрэн ЖъакIэу жыышхъэ мыгъуэжь,
ЩIалэ быдзафэр щхъэ къытхэпша?
...Псыр къыщапщытэм Ашэмэз щIалэм
ПицIэгъуалэ кIещIыр къахуегъэпIащIэ,
Кхъуафэжьей хабзэу зэпросыкI,
Си нартыжьыбэр зыкIэлъегъэпль.
ЗэкIэлъыхохъэри псыхъэлъахуафэу
Си нартыжьыбэр нызэбрех.
ЗэпрыкIахэр эрөгъуеижри
Аужьыдз гъуэгукIэ нрагъэзых,
Лъэбыцэ и шыбзым ныIуощIэ,
ХакIуэ къуэлэныр яIэщIокIыж.
Ашэмэз щIалэм абы гу лъетэ,
Шы къуэлэныжьым ныщIозэрыхь,
«Гуоуж ухъункъэ!» жыхуиIэу,
И саурыщхъэр хуреупIэх,
И блэгущхьитIыр къресыдэх,
Лъыпсыр къежэхьу ар еутIыпщыж.
Ашэмэз щIалэр и ужым яхъэри,
Лъэбыцэ и Йуащхъэм ар нытоувэ.

* * *

Шы къуэлэныжьыр ныдолъэдэж:
И саурыщхъэр къеупIэхац,
И блэгущхьитIыр къесыпэхац.
– Си адэм ураухъэкIи!
Си шыбзыр яху! –
Лъэбыцэ къыдошэсыкI;

Ашэмээ щалэм Іуащхэм щыІующи:

– Уей щалэ цыкIу, шыбз тIэкГур яху,
Зыхур плъэгъуамэ, къызжыIэт.

– Сэ шыбз схуэхункъэ, хъэмэ къильхуа?

– СыбдэгушыIэркъым щалэ быдзафэм:
Плъэгъуамэ, зыхур къызжел!

– Си адэр щыбуким угушыIакъым!

– Хэт урилъэпкъ уэ, хэтим ушыщ?

– Си адэр Ашэц, сэ си-Ашэмээц!

– Батыргъэн лъабжьёу къинар уэрай!

...Шэ хужу щэцIыр зэдракIут,
НызэпокIуэтри зауэр яублэ,
Махуибл зэзауэри шэр яухац.

– Уи лъахэ дитци, шэ уэ къытхуэхь!

...Унэм йохъэжри Лъэбыцэм
Быдыху и бахъэр къыцIеху,
Шэ къыздимыху къокIуэж.

– МахуицIэ синызэбгъажьэри
Шэ къысхуэхъакъым, Лъэбыцэ!

...Ашэмээ щалэм и лъэдакъэхур
Еугъуэнри аркъэн ирешцIэ,
ПицIэгъуалэ кIэцIыр Iэдэж къыздешцI,
ПицIантIэм делъафэ,
Быдыху къреджэри жрец:

– Ди лъэпкъ и бийуэ къэнати,
Мыр сиукIащи, хъэм егъэшхыж.

– Сабий быдзафэр дауэ уукI?

Хъэм езгъэшхынкъым,—
IэплIэкIэ ехри

Ашэмээ щалэр шхалъэм ныделъхъэ.
...Жэццыр мэхъури вагъуэр къотIысхъэ,
Ашэмээ щалэр зэфIотIысхъэж.

Лъэбыцэ мыдэкIэ пицIыхыр елъагъу,
ПицIыху илъагъум къыдоскIэ:

– Ашэмээ щалэр къэтэджыжарэ
Си щхъэр схуфIихыу слъэгъуаш!

– Щалэ быдзафэр
Хъэм яшхыжакIэц – ар дауэ хъун?

...Ашэмээ щалэр пицIантIэм къыдохъэ,
Блынныр щIетIыкI,
Блынныр щIетIыкIри Лъэбыцэм
И щхъэр къыфIехри къожжэж.

Насрэн ЖъакІэ нартхэ я тхъемадэш, тхъемадэущ ар Ашэмэз и пынгынлэми адрей нарт хъыбархэми къызэрхэшцүр. Насрэн ЖъакІэ тхъемадэш, нартхэр Ашэ илъ ящIэжын щхъэкІэ, гъуэгу Ѣытеувэм деж. «Тхъемадэ махуэ» – абыкІэ йоджэ Ашэмэз щIалер Насрэн ЖъакІэ. Нартхэм пшIэ хуашI я тхъемадэм, абы и жыIэм фIэкIынукъым, и псалъэр я унафэш. Алхуэдэ фIэлIыкI ялаш адигэ тхъемадэхэм, абыхэм я унафэмрэ я псалъэмрэ адигэхэм я гъацIэм мыхъенэ ин дыдэ Ѣалаш. Ар къыхоц езы «тхъемадэ» псалъеми: лъепкъым, унагъуэм я нэхъыжыр (я унафэр зыIешIельтыр) тхъем палъытауэ къэгъуэгурыйIащ адигэхэр. Тхъемадэм пэпсэлжэжыртэкъым, абы и псалъэр тIэужыIэ ящIыртэкъым, и унафэр ѡамыгъезащIэ къэхъуртэкъым. Алхуэдэ пшIэ тхъемадэм къыхуэзыхъар и цыихугъэмрэ и лъигъэмрэш, и акъылымрэ и Іушыгъэмрэш. Нэхъыжь скори тхъемадэ хъуркъым, тхъемадэм цIэр зыхуагъэфащэр лъепкъым, жылэм, дзэм я унафэр зезыхъэфырщ, я Іуэху зезыгъэкIуэфырщ, хабзэмрэ унафэмрэ цIыхухуэзыхъуэвэлэфырщ.

Ныбжышихуэ зиIэ псалъэш «тхъемадэр», а псалъэм и къуэпсыр жыжье къышожье, жыжын зедз. Абы пыцIащ «тхъемокъуэ», «тхъэгугащ» псалъэхэри. Псалъэр ятын (тхъэ яIуэн) хъумэ, пасэрэйхэм Тхъемадэм, Тхъемокъуэм, Тхъэгугащэм я цIэираIуэу Ѣытащ; псалъицри къышцызэтенащ ноберей адигэбээм: тхъемадэ – лъепкъым, унагъуэм я нэхъыжь, Ѣхъэгъусэм (лъым) и адэ; тхъемокъуэ – унэцIэ хъуауэ; тхъэгугащэ – Тхъэгугуцокъуэ унэцIэр къытепшIыкIауэ. Нэхъ жыжье зызыдзар «тхъемадэ» псалъэм и къуэпсырщ: а псалъэр хыхъащ бзэ куэдым, «пшIэ зиIэ нэхъыжь» мыхъенэ иIеу.

АШЭМЭЗРЭ НАРТХЭ Я ДЫГУЛЫПХҮРЭ

Нартхэ я Дыгулыпхъу псыхъэ ежьауэ зы шу кърихъэллаш. Шум и гъуэгур зэпимыупшIын ѢхъэкІэ, Дыгулыпхъу къэувыIэри гуэгуэныр иригъэувэхащ. Шур къэсмэ – Ашэ и къуэ Ашэмээт.

Дыгулыпхъу зэрыIуэрыIуэдзыр ищIэрт Ашэмэз. «Мыбы зыгуэр жезгъэIэнщ», – жери, Дыгулыпхъу деж къышысым, Ашэмэз шыр къыжъэдикъуаш.

Дыгулыпхъу къеплъри, Ашэмэз и бзэгупэ япэ къыдэшэсеймкіэ къеупщаш пщацм:

– Нартхэ я Дыгулыпхъу, мыбыкіэ шы блахуу умылъэгъяуэ піэрэ? Шы солъыхъуэ.

Ашэ и къуэр шы зэрымылъыхъуэр къыгурылуаш нартхэ я Дыгулыпхъу. «Сигъэспэлъэн щхъекіэц къышцызэупщиыр», – жидаш игукіэ, итланэ мыр къыжридаш Ашэ и къуэ Ашэмэз:

Нэхущ вагъуэр къышцызэым
Си бжэ дазэр зэйуэри
Тепіэн дазэм сыкъыдэплъщ:
Пицэгъуалэр сокупціэ-сокупціэу,
Пицэгъуэлъыр сокупціэ дамыгъэу,
Къарэр блатхъэхурэ
Зыхури псыпціэм хэнауэ,
Ижырабгъу куашэу,
Шэсырабгъу сокуу,
Кіуэрэ-кіуэрэ ушыжу –
Апхуэдэ гуэрим
Уи адэм и шыр ихуаш.
А слъэгъуам укіэлъымыкіуэ,
А слъэгъуам укіэлъымыжэ.
Укіэлъыжэми, ущыхъэнукъым.
Ущыхъэми, упэлъэшынукъым.

Нартхэ я Дыгъулыпхъу апхуэдэ псальэ къридзын и гугъакъым Ашэмэз.

Сыт жиіежынт Ашэ и къуэм? Пидзыжын щимыгъуэтим, Дыгулыпхъу еупщаш:

– А псор пиціеуэ, дапщэц укъалъхуа уэ дахэр? – жери.

Нартхэ я Дыгулыпхъу абый хуещати, мыпхуэдэ жэуап къриташ Ашэ и къуэм:

Къау-къау щыкъакъэу,
Къау-къау щыкіециу,
Къаз анэ щыгъуалъхъэу,
Пицэгъуалэ щыгупкіэу,
Гупкіэ мэш къышахым –
А лъэхъэнэм сыкъалъхуаш.

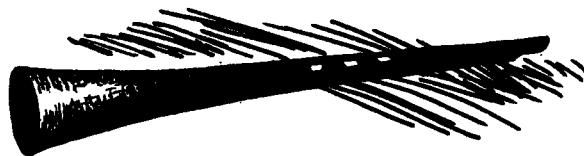
– Іэу! Іэу! – жери Ашэмэз и нэр къихуаш. – Дэнэ укъышалъхуар? – жиіэу къеупщаш фіекі, нэгъуэші игъуэтыхакъым.

Нартхэ я Дыгулыпхъу, и Іэр псыхъуэмкіэ ишийри, жиац:
— Мо унэ хужым — хъэ хужыбы зыгульым — сыкъышалъхуац.

Ашэмэз и щхъэр игъакІерахъуэри блэкІаш. Ашэмэз щыблэкІым, нартхэ я Дыгулыпхъу, гуэгуэныр и дамацхъэ тригъэувэжри, псыхъуэм дыхъаш, псыхъэ ежьати.

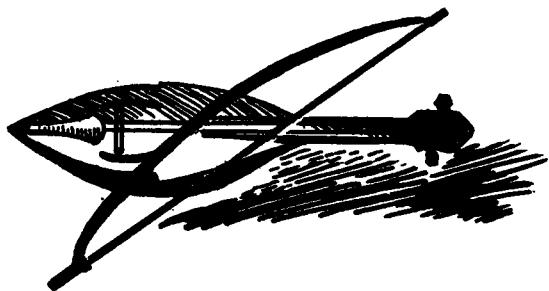
Ашэмэз и хъыбархэм ящыщ зым зэрыжиІэмкіэ, мэзым здыщІэтим ар ирихъэлІэгъяц жыг ку гъуанэ. Мэз щІагъым щыкІерахъуэ жыым жыг ку гъуанэр зэрыдэпсалтъэм гу лъитац Ашэмэз. Абы гукъекІ иригъэшІри, Ашэмэз жыг къудамэ лантІэ къыниущІац, къудамэм и кумылэр ирихри ешщац; къудамэм макъ къиІукІаш. Ашэмэз и бжъамийм ар къежъапІэ хуэхъуаэ ятуатэ нарт хъыбархэм.

Бжъамийр нарт лыыхъужым, Ашэмэз, и ціэм щІрапхам щхъеусыгъуэ иІещ: ар нэхъ пасэ дыдэу къежъя музыкальнэ Іэмэпсымэхэм ящыщиц. И ціэмкіи зэрынэрыйлъагъуши, бжъамийр пасэрэй цыихум къызыхищІыкІар бжъакъуэц. ИужъкІа ар къыхацІыкІ хъуац пхъэм, гъуаплъэм, жэзым; къамылым къыхацІыкІ бжъамийм а къекІыгъэм и цІэр къытенанац: бжъамий лэужыгъуэхэм ящыщ зым кІахэ адыгэхэр иджыри иоджэ къамылкІэ.

НакъырэкІэ зэджэ бжъамий лэужыгъуи зэрахъяц адыгэхэм, ар нэхъ иужыгүэкІещ къыщыунэхуар (абы щыхъэт тохъуэ и цІари: «накъырэр» нэгъуэцІыбзэм къыхэкІа псалтъэц).

Ныбжышхуэ зиІэ пасэрэй музыкальнэ Іэмэпсымэхэм ящыщиц адыгэхэм ноби зэрехъэ шыкІэ пшынэри. ШыкІэ пшынэм нэхъэр нэхъ кІасэу къежъяц пшынэдькъуакъуэмрэ пшынэкъэбымрэ — ахэри къесаш ди зэманым, къызэрэгъэсэбэпыж щІагъуэ щымыІами.

«ШыкIәпшынәми», «пшынәдыкъуакъуәми», «пшынәкъәбми» я лъабжъэр ныбжышхуә зиIә пасәрей псалъәц - «пшынә». Абы къитокI «пшыналъә» псалъәри. «Пшыналъәм» мыхъәнә зыбжанә щигъуәташ адыгәбзәм: абы «макъамә» мыхъәнәи къокI, «үәрәд», «усыгъә» мыхъәнәи иIәнкIә мәхъу; апхуәдә мыхъәнә иIәц абы «Сосрыкъуә и пшыналъә», «Бәдүинокъуә и пшыналъә», «Ашәмәз и пшыналъә» щыжытIәкIә.

БАТРЭЗ

ХЪЫМЫЩРЭ ИСПЫ ГУАЩЭМРЭ

Хъымыщ щакIуэ ежъауэ мэзым здыщIэтым зы щыхъ къыIәшIэлтэгъуаш. И шабзэр зэIуидзэри щыхъым иригъэп-щауэ, зы шу цыкIу къыкъуэжащ. Шу цыкIум, япэ зригъэш-ри, щыхъыр къиукаш. Хъымыщ и шабзэр зэфIихъыжащ, шу цыкIум, епсыхауэ, щыхъыр зэIихъыти, бгъэдыхъаш:

- ФыкIэ ушх, сяпэ укъищащ,— жери.
- Уи Iыхъи хэлъщ,— къыжришаш шу цыкIум.— Унеблагъэмэ, узгъэхъэшIэнщ.

Шу цыкIур испым я шу пашерауэ къыщIэкIаш. Испым я шу пашэм деж еблэгъаш Хъымыщ.

Жэщищ-махуишкIэ щыхъэшIаш Хъымыщ испым я шу пашэм деж. ХъэшIэшым Iэнэ къизыхъэ пщащэм егуакIуэри, ар къишэн мурад ишIаш Хъымыщ. Пщащэр испым я шу пашэм иphхъут.

Хъымыщ къыдэкIуэн идакъым испы гуащэм:

- Уэ унартищ, испыр дыцIыкIу лъэпкъщ, къызэпхъуэныжынщ,— жери.
- Уэсхъуэныжынкъым,— жиIаш Хъымыщ.
- Къызомыхъуэныжынумэ, сыбдэкIуэнщ,— къыжришаш испы гуащэм.— Къыщызэпхъуэныжа махуэм уи унэ сыкъи-къыжынщ.

АбыкIэ зэгурIуэри, Хъымыщ испы гуащэр къишащ.

Испы гуащэр унэ къихъэри зыбжанэ дэкIауэ, Хъымыщ хъэшIэ къыхуепсыхащ.

— ХъэцІэ диIэш, тхуэпщафІэ,— жери Хъымыщ испы гуашэм деж игъэкIащ.

ХъэцІэхэр мэуэршэрри щысщ, хъэцІэшым Iэнэ кърахъэркъым.

— ХъэцІэ зеридIэр жефIакъэ? — иIуэхуащ Хъымыщ.

ИIуэхуар къиутIыпшыжащ испы гуашэм:

— Иджыпсту хъэзыр хъунущ,— жери.

«Иджыпсту» жила щхэкIэ, хъэцІэшым Iэнэ кърахъэркъым.

Испы гуашэм зыщиgъэгувэм, Хъымыщ губжьри хъэцІэшым икIащ, пищэфIапIэм кIуэри бжэцхъэIум теуващ:

— ЕужъэрэкI, мыгъуэ цыкIу, хъэцІэм емыкIу идошIэ,— жери.

Испы гуашэм зы псалъэ къыпидзыжакъым, Iэнэр хъэзыр хъуати, хъэцІэшым иригъэхъащ.

Хъымыщ и хъэцІэр, я щысын зэфIэкIати, гъуэгу теувэжащ, езыри якIэлдъыдэкIащ.

ХъэцІэр гъуэгу тригъэувэжри, Хъымыщ и унэ ихъэжащ.

— Уи псалъэ бгъэпэжакъым,— къыжриIащ испы гуашэм.— Мыгъуэ цыкIукIэ укъызэщащ. Сэ си псалъэ сепцIыжынукъым — уи унэ сокIыж.

Испы гуашэр, Хъымыщ и унэ икIыжри, и дышым кIуэжащ.

ДЭПЫР ЗЫЖЬЭДИДЗЭУРЭ

И анэм и бгъэм къышыщиачым, Батрэз нэгъуэцI бзылъхугъэ и быдзышэ яхуефакъым.

Сабийр быдз щахуемыфам, Вэкъуэнанэ гузавэри испы гуашэм деж кIуащ:

— Сабийр быдз тхуефэркъым, сыйт ди Iэмал? — жери.

— ШхэкIэ ищIэркъым, аращ быдз щIыфхуемыфэр,— къажриIащ испы гуашэм.— ШхэкIэ евгъащIэ. ЗэрэвгъэшIэнур мыращ. Жъэгум пхъэдакъэжь мафIэ дэфшIыхь. МафIэр ужыхыжрэ дэпрыр яжъэм щIиуфа нэужь, жъэгур къифтхъуи, сабийр пэрывгъэтIысхьэ: яжъэр щызэIищIэкIэ дэп къыхэлдыкIмэ, зыжъэдидзэурэ шхэкIэ ищIэнущ.

Вэкъуэнанэ къэкIуэжри жъэгум пхъэдакъэжь мафIэ дищIыхьащ. МафIэр ужыхыхыжа нэужь, жъэгур къритхъури сабийр яжъэ пиштырым хигъэтIысхьащ. Яжъэр щызэIищIэкIэ дэп къыхэцIуукIмэ, зыжъэдидзэурэ, Батрэз шхэкIэ ищIэ хъуаш.

ЗекІуә ежъән хъумә, и бийм езәүенумә, Батрәз джакІуә ишІ и хабзәт, мыр жиІеурә:

Къяз и губгъуә дыщызәдихъәм,
ХъэрәмәІуащхъә зәхудипАлъәц.
ХъэрәмәІуащхъә немыкІуәлІәжым
Фызым и ҭхъәцыр и пацІекІитІц.

Батрәз зекІуә дежъәеурә и лыгъәр нартхә ягъәунәхуац. И лыгъәр ягъәунәхуа нәужь, нартхәм жаІаш:

Нартыжъхәм зәдаІәбжъиблиц.
Нартыжъхәр нызәшІошасә.
Дәэ фыцІәжыр шызәшІәшасәкІә
Хъымыпц и къуәм дамибл къытокІә.

И АДӘМ ИЛЪ ЕЩІЭЖ

1

Испы гуашәр уэндәгъу хъуауә икІыжащ. Испы гуашәр икІыжа нәужь, Хъымыщ куәдрә псәужакъым – Пицымарыкъүә къиукІаш.

Хъымыщ иукІауә, Пицымарыкъүә зәхихащ испы гуашәр зәрыуәндәгъур.

– Щалә къилъхумә, дыукІынщ: къәхъумә, и адәм илъ ишІәжынуш, – игу ирильхъаш Пицымарыкъүә.

Испы гуашәм щалә къилъхуаш.

– Сабийм сыйт и лажъә? – ядакъым нартхә.– Къан тицІынщи, тицІынщ: и ныбжъ нәсмә, зы шуә къытхәувәнш.

Сабийр испы гуашәм къаритащ. Гущәм хапхәри зы фыз бгъәдагъәуващ. Сабийр жеяуә, фызыр псыхъә кІуац. Псыхъә кІуар къәмисылж щыкІә сабийр къәушаш. Зиукъуәдийри гущә натәр хицІыкІаш сабийм. Зышигъазәм гущә дзажитІыр хикъутыхъаш. КъышызәфІәтІысхәм выфә гущәпсыр зәпи-чащ.

Сабийм и хъыбар Пицымарыкъүә деж нәсащ.

– Ар къәбгъәхъу хъунукъым, – жери Пицымарыкъүә сабийр иукІын мурад ишІаш.

Пщымарыкъуэ и мурадыр къышцишіләм, фызым сабийр дихаш, шыхъуэ пщылә шрихъеләм сабийр якіләшидзащ.

Батрәз флащауэ шыхъуэм япурә, сабийр, къыдәкіуэтаящ, балигъ щыхъум шы къратааш.

Шыхъуэм кърата шым шәсри, гъуэгу текъящ Батрәз. Гъуэгу текъяуэ, зы шу ирихъелаш.

– Дәнә укъикіләжрә, пщыдадә? – еупщлащ Батрәз шум.

– Лъәпш и кылым сыйкөкіләж, – къыжрилащ шум.– Хъымыш щызукулым си джатәм и дзэр къылуигуати, джатәр езгъелъыжащ.

– Пщымарыкъуэлә зәджәр уәра?

– Сәращ, си щауэ, – къыжрилащ Пщымарыкъуэ, уанәгүм здисым.

«Си адәр зыукіам срихъелаш!» – жилащ Батрәз игукіэ.

– Уи джатәм себгъеплъын, пщыдадә? – жери Батрәз Пщымарыкъуэ бгъедәкіуэташ.

– Уезгъеплъынщ, си щауэ, – жери Пщымарыкъуэ джатәр къишиящ.

Джатәр къышыжъехәләдәм, Батрәз и шыр щіләбгъунлъылащ.

– Си шыр щоңтә – джатә ләпшәмкіэ къәший, – жилащ Батрәз, Пщымарыкъуэ бгъедәкіуэтәжи.

Пщымырыкъуэ джатә ләпшәр къишиящ. Джатәр иубыдри зәпиплъыхъ зищлащ Батрәз. Пщымарыкъуэ шәч ищлащ: «Сызрихъелаш Хъымыш и къуэра сфиоңі», – жери.

Шәч ищри, Пщымарыкъуэ шым елъедәкъеуш, джатә гугъуи хәтыжакъым.

Батрәз куәд иригъекіуакъым и адәр зыукіам: щыхъэри езым и джатәмкіэ иукылажаш.

2

Хъымыш щиукілым и джатәдзэр къылуигуати, Пщымарыкъуэ Лъәпш деж кілащ:

– Си джатәр схуэлъыж, – жери.

Джатәр Лъәпш иригъельлыжри, Пщымарыкъуэ къежъезжащ. Къыздәкіуәжым зы шу Іушлащ.

– Дәнә укъикіләжрә, Пщымарыкъуэ? – къеупщлащ шур.

– Хъымыш щызукулым джатәдзэр къылуигуати, Лъәпш езгъелъыжащ, – жилащ Пщымарыкъуэ.

– Дәнә укіуэрә?

— Алыджхэ сокIуэ,— жиIаш Пщымарыкъуэ.— Алыджхэ я санэхуафэш.

— Гъусэ сыпшIтэмэ, сынэкIуэнт,— жиIаш шум.— Нартхэ я санэхуафэ зэи сыхыхъакъым, сыгъэлъагъу.

— Хъунщ, гъусэ усцЫнщ,— жери Пщымарыкъуэ шур здришэжьаш.

Гъуэгу здытетым, шэджагъуэ хъуати, Пщымарыкъуэ еп-сыхащ:

— Дедзэкъэнщ,— жери.

Жыг жьеуэ щIэтIысхъэри Пщымарыкъуэрэ шу щIалэмрэ я гъуэмымлэр къащтащ. Шха нэужь, Пщымарыкъуэ жиIаш:

— Сэ тIэкIу сыцхъэукъуэнщ, уэ шым еплъ.

Пщымарыкъуэ жейм щыхильасэм, щIалэр къыбгъэдыхъэри Лъэпщ илъыжа джатэм епхъуаш.

— Сыт пщIэнур? — къыдэплъеящ Пщымарыкъуэ, къызэшыури.

— Си адэм епщIар уэсцIэнущ,— жиIаш щIалэм.

Пщымарыкъуэ и щхъэр фIихщ, Пщымарыкъуэ и шым шэсщ, щхъэр уанэкъуапэм ирипхри езым и шыр IумпIэкIэ иубыдышащ щIалэм:

— Нартхэ я санэхуафэм сахыхъэнщ иджы,— жери.

Нартхэр къялплъэри Пщымарыкъуэ и шыр къацIыхужащ.

— ГъэцIэгъуэнныр долъагъури! — жаIаш нартхэм.— Пщымарыкъуэ и шым тес щауэшIэр хэт хъурэ?

Нартхэ яхыхъэри щIалэр епсыхащ.

— Ар гъэцIэгъуэнкъым, нартхэ,— яжриIаш щIалэм.— ГъэцIэгъуэн фыхуеймэ, уанэкъуапэм кIэрышIа щхъэм феплъ.

Пщымарыкъуэ и щхъэр санэхуафэм зыхъар Батрээт.

3

Пщымарыкъуэ къиукIауэ и псэр щыхэкIым, Хъымыщ жиIаш: «Ныбэм илъым силъ ищIэжынщ»,— жери. Ар Пщымарыкъуэ къыгурыйуакъым.

Тхъэгурымагъуэм деж кIуаш Пщымарыкъуэ:

— Хъымыщ щызукIым мыр жиIаши, къикIыр къызжелэ,— жери.

— Испы гуащэр уэндэгъу хъуауэ икIыжащ. ЩIалэ къилъхумэ, и адэм илъ ищIэжынущ,— къыжриIаш тхъэгурымагъуэм.

Испы гуащэм щIалэ къилъхуаш. Пщымарыкъуэ игъакIуэри сабийр къригъэдигъуаш, мэzym иригъэхъри жыг гъуанэм иригъэтIысхъаш:

— ИлПыхыыжынщ,— жери.

Жыг гъуанэм ис сабийм щакIуэ ирихъэлIащ. Сабийр и пшыIэм здихъащ щакIуэм.

ЩакIуэм ипIурэ, сабийр къыдэкIуэтэящ. И ныбжь щынэсым, пшыIэм текIуэдыкIащ Батрэз, ХъэрэмэIуащхъэ кIуэри нартхэ зауэ яхилъхъащ.

— Мыбы диухынущ,— жари нартхэ гузавэ хъуаш. Тхъэгурымагъуэм деж кIуэри я Iуэху зытет жраIащ.

— Зауэ къыфхэзылъхъам сый и шыфэлIыфэ? — къеупщIащ тхъэгурымагъуэр.

— Щауэ къуапцIэ лъэнкIапIашэщ,— жаIащ нартхэм.

— Испы гуашэм къильхуа щIалэрщ фи ужь къихъар,— къажриIащ тхъэгурымагъуэм.— И адэм илъ имышIэжауэ, фи ужь икIынукъым. ФыпэувкIэ фыпэлъэшынукъым. ФекIужи, нэхъыифIщ.

— ДекIужа зэрыхъунур дауэ?

— Фи цыхубзхэр, я бгъэ зэIухауэ, фяпэ ивгъэуви, ХъэрэмэIуащхъэ фыкIуэ: цыхубзым я хъэтыр къильтъагъунщ.

Я цыхубзхэр япэ ирагъэувэри ХъэрэмэIуащхъэ кIуаш нартхэр:

— Уи адэм и лъыуасэ уэттынщ, ди ужь икI,— жари.

— Си адэм и лъыуасэр вжесIэнщ,— къажриIащ Батрэз.— ШыбзэкIэ псы къысхуэфхъмэ, ар зы лъыуасэщ. Шэбар гулъэмиж схуэфцIимэ, ар етIуанэ лъыуасэщ. ХъэмкIутIейм пхъэбгъу къысхуэфхъмэ, ар ешанэ лъыуасэщ.

Псы шыбзэкIэ къахуэхъакъым нартхэм. Шэбар гулъэмижки яхуэшIакъым. ХъэмкIутIейми пхъэбгъу къыхахыфакъым.

— Си адэр зыукIар къызжефIэмэ, ар лъыуасэ хъунщ,— къапиубыдащ Батрэз итIанэ.

— Уи адэр зыукIар Пшымарыкъуэш,— къэхэшащ нартхэр.

— Дэнэ щызгъуэтинур Пшымарыкъуэ?

— Лъэпщ и кIыщым кIуаш. Псыжь бжъэпэ утеувэмэ, къыщигъэзэжкIэ уIущIэнущ,— къыжраIащ.

Батрэз Псыжь бжъэпэ теуващ. Пшымарыкъуэ Псыжь къызэпрыкIыжри блэкIрэ пэт пыдыхъэшхыкIащ.

— Щхэ упыдыхъэшхыкIа, пшыдадэ? — еупщIащ Батрэз Пшымарыкъуэ.

— Хъымыщ щызукIым си джатэдзэр къыIуигуати, сигу къэкIыжкауэ аращ сыщIыпыдыхъэшхыкIар,— жиIащ Пшымарыкъуэ.

— Себгъэплъын уи джатэм, пицыадэ? — бгъэдэк Йуэтащ
Батрэз Пшымарыкъуэ.

— Уезгъэплъынци,— жери Пщымарыкъуэ джатэр къиши-
яш.

Пшымарықъуэ джатэр къышчишийм, Батрэз и шыр бгъун-
лъаш.

— Джатэдзэр шым и нэм къыш! Олыдэ. Джатэ Иэпшэр къэший, пшыдадэ.

Пицымарыкъуэ джатэр къышиштим, Батрээ джатэ Иәпщэр иубыдри и адэм иль иштәжащ: Пицымарыкъуэ Псыжъ бжэ-пэ триукъыхъаш.

И адэм илъ ищІэжа нэужь, Батрэз нартхэм я ужь икЫ-
жаш – зауэ яхильхъэжакъым, яхесыхыжри зекІуэ ядежье-
хъаш.

Тхъэгурымагъум и цІэ куәдрә къыхохуз нарт хъыбархэм. КъехъункъеңІенур зыңдІэ, зыңате апхуәдәущ ар нарт хъыбархэм зәрыштылъагъур. Адыгэм я тхъэгурымагъуэр ебгъапца мәхъу пасәрәй алдыжхэм я оракулым - арац абыи и къаләнүр: къехъунумрә къеңІенумрә еIуатә. Нартхэр тхъэгурымагъум йочанджәш зекIуә щежъекІэ, бийм пәувын хуей щыхъукІэ; мазэр е дыгъэр иубыдамә, щыңр хъеямә, узыфә гуэр етамә, уәлбанә къыхъ е уәгъу хъуамә - а псом я щхъеусыгъуәмрә кърикIуэнкІэ хъунумрә пасәрәйхэм къажезыIәр тхъэгурымагъуәрт. ЗәралъитәмкІэ, цыхум и нәгу щәльри и гъащIәр щиухынури ищIәрт тхъэгурымагъуәм. Тхъэгурымагъуэр тхъәхэм япышIауә, тхъәхэр псәльзгъурә чәнджәщегъурә къахуәхъуу ябжырт, арат абы и шидIәр щәлъагәр, и псальэм шәч къыштырамыхъэр. Езы псальеми хыболъягъуә ар: «тхъэгурымагъуәм» лъабжъе хуәхъуар «тхъэ», «магъуә» («мәгъу») псальзхәрщ, а тIур зәпзызыщIә псальэр («агур») пасәрәй латиныбзәм къыххэкIауә хуагъэфащә: латиныбзәм абы «аугур» теплъе щиIаш.

АДЭМ И ЛЪЫУАСЭ

И ныбжь щынэсым:

– Си адэм иль сцІэжынщ,— жери Батрэз нартхэ зауэ яхилъхьащ.

Зауэ щахилъхьэм, нартхэ къэгүзэващ.

– Зауэ къытхомылъхьэ, ди ужь икI, уи адэм и лъыуасэ уэттынщ,— къыжрааш нартхэм.

– Си адэм и лъыуасэр вжесІэнщ,— жиIаш Батрэз, Хъэрэмэ Іуашхъэ кІуэри.— Фэнд из аргъуеиль къысхуэфхьмэ, си адэм и лъыуасэ хъунщ.

Фэнд из аргъуеиль ягъуэтакъым нартхэм.

– Дгъуэтыркъым, Батрэз,— къыжрааш.

– Абы щыгъуэм хъэмкІутIейм пхъэбгъу къысхухэфхынщ — си адэм и лъыуасэ хъунщ ар,— яжриIаш нартхэм.

Нартхэм хъэмкІутIейм пхъэбгъу къыхахыфакъым.

– Къытхухэхыркъым, Батрэз.

– ХъэмкІутIейм пхъэбгъу къыщыхэвмыхыфкІэ гулъэмиж хъун шэмбар къысхуэфхьмэ, си адэм и лъыуасэ хъунщ,— япиубыдащ Батрэз нартхэм.

Гулъэммыж хъун шэмбар ягъуэтакъым нартхэм.

– Дгъуэтыркъым, Батрэз.

– Лъей из дарий сахуэ къысхуэфхьи, си адэм и лъыуасэ хъунщ,— яжриIаш итIанэ.

Нартхэм дарийуэ яIэр ягъесыжа щхъэкІэ лъейм из яхуэшIакъым.

ИтIанэ мыр япиубыдащ:

– ШыбзэкІэ псы къысхуэфхьи, си адэм и лъыуасэ хъунщ. ШыбзэкІэ псы къахыфакъым нартхэм.

– Къытхухэхыркъым, Батрэз,— жиIаш нартхэм.

– Шы пицІэгъуалищэ къысхуэфху, щэми я щхъэ фыцІэрэ зэшхырыркъабзэу,— си адэм и лъыуасэ хъунщ ар.

Шы пицІэгъуалищэ хагъуэтакъым нартхэ я шыбзым, щэми я щхъэ фыцІэрэ зэшхырыркъабзэу.

– Абы щыгъуэ,— яжриIаш Батрэз нартхэм,— пкІэлъей евдзи, уафэм фыдэкІуей — си адэм и лъыуасэ хъунщ ар.

ПкІэлъей ирадза щхъэкІэ, нартхэр уафэм дэкІуеифакъым.

– Ди гуашІэм къихырыркъым, Батрэз,— къехыжащ нартхэр уафэм.

– Армэ, сэ хы тІуашІэм сыйдыхъэнци, сыйкъызыэджэр нэвгъякІуэ — си хъыбар къыфхуихъыжынщ,— жери Батрэз хы тІуашІэм дыхьящ.

Нартхэ ящыц зы къеджэри хы тІуацІэм дишац.
Хы тІуацІэм дишар къиукІри и шыр къиутЫпшыжац
Батрэз.

ЕтІуанәми къеджац.

ЕтІуанәри къиукІаш.

Ещенәми ар кърицІаш.

— Мыбы дыІәшІәухэнүүц, — жари нартхэр зэрыгъэштац.

Зэрыгъаштэри, къеджла щхъэкІэ, хы тІуацІэм дыхъэжалакъым.

— Фи ужь сикІынщ, си адэр зыукІар къызжефІэмэ, —
яжрилац Батрэз нартхэм, хы тІуацІэм къыдэкІыжри.

— Уи адэр зыукІар Пицымарыкъуещ, — къэхэшаш нартхэр.

И адэр зыукІам и цІэ къышрауэм, Батрэз нартхэ я ужь
икІыжаш.

Ліэужыр бжъиблкІэ мауэ — апхуэдэ псалъэ
къызэрәнәкІаш пасәрей адыгәхэм. Адыгэ тхыдәр
щыхъэт тохъуэ а псалъэр зэрышәжым: нартхэм я
ліэужыц тхыдәм зи цІэрэ зи хъыбаррә къыххена
пасәрей лыхъужь цІэрүүхәр — Дау и къуэ Бахъ-
сэн, Редадә, Инал сымэ, нэгъүәцІхәри.

Редадә и цІэрэ и хъыбаррә яхъумаш адыгэ тхыдәми
урис тхыдәми. Урис тхыдәм къызэрыхә-
щымкІэ, тмутэрәкъян дзәпшыр, Мстислав, касогхэм
я деж зэуакІуэ къækІуэгъаш (урис тхыдәм зэрыжил-
мкІэ, — 1022 гъэм). ДзитІыр зәпәува нәужь, щыхъэт
тохъуэ урис, тхыдәр, касог дзәпшым, Редадә, Мстис-
лав жрилац: «ДзитІыр щхъэ зэрыдгъеуکІре: уэрэ
сәрэ дызәгъәбәни, укъыстекІуэмэ, си лъапсәри, си
бынри, си мылъкури ўуейш. СыптекІуэмэ, уи лъап-
сәри, уи бынри, уи мылъкури сысейш». АбыкІэ
зэгүрыІуэри, Редадәрэ Мстиславра зәрубыдац. Ка-
сог дзәпшым тмутэрәкъян дзәпшыр хигъашІэ щы-
хъум, Мстислав тхъэгуашәм ельзІуаш: «СыхагъашІэ,
къыздэІәпшыкъуи, сытегъакІуэ, сытебгъакІуэмэ, чли-
сә пхухәссәнш». Тхъэгуашэр къыздэІәпшыкъури,
Мстислав Редадә текІуаш («хъәдҗәсәкІэ епиджри
иукІаш» жеІэ тхыдәм). Апхуэдәуш Редадәрэ Мстис-
лавра я хъыбарыр урис тхыдәм зәриІуатэр. Нэгумә
Шори итхыжац абыхэм я хъыбар. «Идарышыр,—
етх Нэгумә Шорэ, — Хъымыц Елдҗәрәкъуэрэ Ред-
адәрэ гъусэ ицІш, дзэр иришажъәри, Тәмтэрәкъай

ебгъерыкІуац. Тэмтэрекъай дэс дзэр къапаувац. ДзитЫр зэпэува наужь, Редадэ, а лъэхъэнэм зэрыхабзэти, тэмтэрекъай дзэпцим жриІац: «Сыт щхэкІэ дгъекІуэрэ ныбжъагъухэр, ди дзэхэм яль щхэ иткіутрэ? Дызэгъебэни, укъистекІуэмэ, сыт сиїеми ууейш». Тэмтэрекъай дзэпцир арэзыхъуац абыкІе. Я Іашэр ягъетЫлъри, зэрубыдац. Зыкъомрэ зэбенаяуэ, Редадэ джелац, щиджалэм, тэмтэрекъай дзэпцир хъеджесэкІэ къепыджац...»

Зэрынэрылъагъущи, Нэгумэ Шорэ итхыжа хъыбарри урыс тхыдэм къыхэнха хъыбарри зэрызэцхъэшцикІ щлагъуэ щыгэкъым. Шорэ итхыжа хъыбарым Редадэ къызэрыхэццир дзэпцикъым, дзэр Тэмтэрекъай зышэри аракъым – Идарц, Редадэ абы и шу гүусэц, ауэ шу гъусэ къызэрыгуэкІкъым, гуацІашхуэ зыхэлл пелуанц. Мыбдежым зыгуэр зэрызэхэзэрыхъар ІупцІц: Редадэрэ Мстиставрэ цызэбэна гъэм Идар псэункІэ Іэмал илакъым – ар дунейм къыщытехъар илъэсциц зыбжанэ дэкІа наужьш. Нэрылъагъущ Редадэ и хъыбарымрэ адыгэ тхыдэм щыцІэрыІуэ щышихуэм, Идар, и хъыбарымрэ зэрызэхэпшэхъуар – апхуэдэ къыщохъу ІуэрыІуатэм. Шэч зыхэмымлъыжыр зышц: Редадэ касог (пасэрэй адыгэ) дзэпцишихуэм, абы и хъыбарыр яхъумац урыс тхыдэмми адыгэ ІуэрыІуатэм.

Редадэ и хъыбарым нэмьшцI, адыгэ ІуэрыІуатэм ихъумац абы къыдежья псэлъафери – «Тэмтэрекъай ухъу!» Ар къеҗъэнкІэ щэхъуами щыгъуазэ децI Нэгумэ Шорэ. Редадэ къаукІри зыбжанэ дэкІа наужь, щетх Шорэ «Адыгэ лъэпкъым и тхыдэм», абы илъ яцІэжац адыгэхэм: Тэмтэрекъай тэуэри зэхакъутапц, и лъапсэм псы ирагъажыхыгжац, Псыжэ дагъэуэхри. Лъапсэрыхъир зыхуэкІуам щхэкІэ абы лъандэрэ жаіэ: «Тэмтэрекъай ухъу!» (е «Тэмтэрекъай и махуэр къыпхукІуэ!»). Тмутэрекъян пшыгъуэм и цээр урыс тхыдэм къыхэхуэжыркъым 1112 гъэм и ужъкІэ, къыцІыхэмымихуэжым и щхъеусыгъуэр адигэхэм яхъума псалъажым къыбжеіэ: пшыгъуэм кІэ ираташ касогхэм (пасэрэй адыгэхэм) – я дзэпцишым илъ зышцІэжахэм.

Редадэ и хъыбар къудейкъым урыс тхыдэм къыхэнар. Урыс тхыдэм цІэрыІуэ щыхъуац абы къыттехъукІыжахэри. Редадэ хигъещІа наужь, урыс дзэпцим ихыагъаш абы и къуитI. А түм къыттехъукІаш урыс лъэпкъ цІэрыІуэ зыбжанэ. Урыс кхъу-

хышиц адмирал Ф. Ушаков къызыхәкІа лъепкъри Редадә и къуитЫм я зым къытхъукІаш – абы шыхъэт тохъуә езы адмиралыр.

МЫВОПЦІЭР ЗЫХУЭФАЩЭР

Лъепщ мывопцІиц хасәм ихъаш: «Зыхуэфащәм естынщ», – жери. «Сә сылІщ» жызыІә къэнакъым хасәм къемыкІуалІә: Сосрыкъуи, Бәдынокъуи, Ашә и къуә Ашәмәзи.

Хасәм яхыхъэри, Лъепщ жиІаш:

– Хәт хуэвгъэфащәрә мывопцІэр? Зи цІә къифІуәращ зэстынур. Зы мывопцІэр изот шуущә езыгъэпсыйфам. Хәт зэрихъя апхуәдә лыгъэ?

Сосрыкъуә и цІә ираІаш, Бәдынокъуә и цІи жиІаш, Ашә и къуә Ашәмәзи, Албәч и къуә Тотрәши, Къанж и къуә Щәуен – зи цІә кърамыІуа къэнакъым.

– Иныжыр хигъацІари, Сосрыкъуә мафІә къихъаш, – жиІаш. – МывопцІэр Сосрыкъуә хуэфащәц.

– Бәдынокъуә чынтыр хигъәшІаш: Бәдынокъуәш мывопцІэр зыхуэфащәр.

– Ашә и къуә Ашәмәз Лъэбыцәжьеи и шыбз гуартәр къихъаш: мывопцІэр зыхуэфащәр Ашә и къуә Ашәмәэш.

Хасәр зэгурымыІуә щыхъум, Насрән ЖъакІә и псальэ къыхилъхъаш:

– МывопцІэр зыхуэфащәр Хъымыш и къуә Батрәзш: лыгъэ дәслъэгъуаш – и закъуә япәуври шуущә иригъэпсихаш.

– Дауә зәрыхъуар? – еупцІаш нартхәр Батрәз.

– Си щакІуэхъэраш зи фыщІэр, – къажриІаш Батрәз. – ЗекІуә сежъяуә, хыщә си ужъ къихъаш. Хыщәр къышежәм, си щакІуэхъэм щитхъуаш, хыщәр иришажъэри губгъуэм ихъаш. «Къелынукъым, си хәм сыхәкІыжаш», – жысІәри сыгузэващ, сакІэлъежъэрә сыплъэмә – си хәр къапэтІысауә солъагъу. Хыщәр зыр зым и ужъ иувауә зэрөхъ, зэкІэлъхъэ ужъ щыхъум, си хәм къигъазәри хыщәр зырызурә илІаш. Абдеж къышызгүрыІаш: шуущә уи ужъ къихъэмә, зэкІещІәчи, уапәлъәшынуш. Шуущә си ужъ къихъэгъати, аращ есщІар.

– Лыгъэ уиІәш, мывопцІэр уэращ зыхуэфащәр, – жери Лъепщ мывопцІэр Батрәз къриташ. – ЕтІуанэр зэстынур нәхъ бәшечыраш. Хәт хуэвгъэфащәрә? – къеупцІаш нартхәм.

Сосрыкъуи, Бәдынокъуи, Ашәмәзи, Тотрәши, Щәуен я цІә

къраIуэрэ хасэр зэгурымыIуэ щыхъум Тхъэгъэлэдж псальэ къахилъхъаш:

— Хъымыш и къуэ Батрээ нэхъ бэшэч срихъэлIакъым. Лы гуп жэшибл-махуиблкIэ хъуэхъу Iэнэ дыпэрысати, къыт-щхъэцьта фIэкI Иэрэ жьэрэ зэхуихъакъым. Лы гупыр хъуэхъу Iэнэм жэшибл-махуиблкIэ дыпэрысауэ дыщытэджыжым Хъымыш и къуэ Батрээ мэрэмэжьеI Иэгубжъэ ирифри къыддэшэсыжащ.

— Дауэ зэрыхъуар — къыджеIэркъэ! — ягъэцIэгъуащ хасэм.

— ЗекIуэ дежъяуэ гъуэгум дыщепсыхати, ди тхъэмадэм псыхъэ сигъэкIуэгъащ, — жиIаш Батрээ. — Псы къызэрысхын сиIэтэкъыми, сыгузавэурэ зы фэ нэдыжь къыспэцIэхуащ. Фэ нэдыжьыр къасщтери, псыхъуэм сыйдыхъаш. Псы къызогъахъуэри йожыж, къызогъахъуэри — йожыж, из схуэцIыркъым. СелIэлIапэурэ зы машцэ къыщIэзгъэльщащ, ар къахуэсхьри нартхэ сакъыхыхъэжащ. Фэ нэдыжьым и гугъу щыхуэсщым, ди шу пашэм жиIаш:

— Мыр цыху нэгъущ, цыхум и ныбэм изми, и гум зигъэнцIыркъым — аращ емыкIу къезыгъэхьыр.

«Ныбэ щхъэкIэ емыкIу къесхынкъым, зыхуэзгъэшечинц», — жисIаш а мацуэм.

— МывопцIэр пхуэфащэц, — жери Лъэпщ етIуанэ мывопцIэри Батрээ иритащ. — Ешанэр естынц нартхэ Гъуд къалэ щыфкъутэм зи фIыгъэ нэхъ къыивэкIам. Хэт и цIэ къифIуэн?

Нартхэ Гъуд къалэ къыщащтэм Бэдынокъуи, Ашэмэзи, Тотрэши, Щэуеи яцIыгъуатэкъыми, я цIэ къраIуакъым. Со-срыкъуи зиущэхуащ, Гъуд къалэ къыдаха фIыгъуэм я нэхъ щагъуэр нартхэ зэрафIихъар ищIэжырти.

Тхъэгурымагъуэм и псальэ къыхилъхъаш хасэм:

— Гъуд къалэ къэфштэн мурад щыфцIам си деж чэнджэшакIуэ фынэкIуа?

— ДынэкIуаш, — жиIаш нартхэм.

— ВжесIар фцIэжэрэ?

— ДощIэж, дауэ дымыщIэжынрэ: Батрээ топым ивгъэтIысхьи, къалэм дэвдээ къыджеIаш.

— Къалэм щыдэвдэм, сыйт Батрээ ищIар? — къеупщIаш тхъэгурымагъуэр нартхэм.

— Къалэ куэбжэр къафIыIуихащ.

— Батрээ къалэ куэбжэр къафIыIуимыхатэмэ, къалэм фыдыхъэфынут?

— Дыдыхъэфынутэкъым, — заумысыжащ нартхэм.

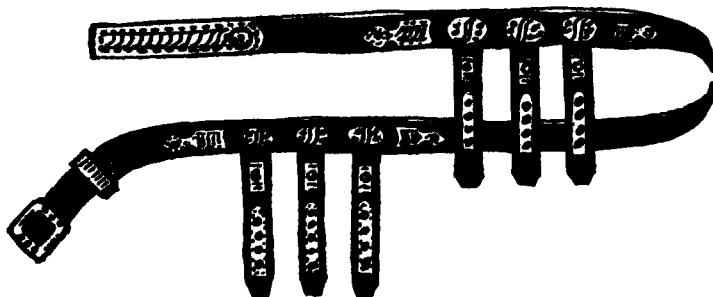
– Хэтш жығыа Гъуд къалэ къывэзыгъэштар, хэт зи фыщIэр?

– Хъымыщ и къуэ Батрэзш! – жайаш нартхэм.

– Абы щыгъуэм ешанэри Батрэзш зыхуэфащэр, – жери Лъэпш ешанэ мывопцIэри Хъымыщ и къуэ Батрэз къриташ.

Цынхухъу бгырыпхыр мывопцIэкIэ ягъэшIарапшэ хабзэш: дыжыным къыхашIыкIри, тхыпхъэшIыпхъе тедзауэ, бгырыпхым апхуэдэ зыбжанэ пащIэ – дыжын бгырыпхыр ирагъэдэхэн щхъэкIэ. НэгъуэшI мыхъэнэ иIэжкъым мывопцIэм нобэ – бгырыпхыр егъедахэ, егъэшIарапшэ, цейм (адыгэ цынхухъу фащэм) йокIу. Нэхъябэрэ къызыыхашIыкIыр дыжынырами, езы псальм («мывопцIэ»-м), зэрынэрыльгъущи, и лъабжъэр «мывэ»-риц. Абы жыжье дыдэ къышежье щхъэусыгъуэ иIэш, ар епхац мывопцIэм пасэрэйхэм я деж щигъэзащIау щыта къалэным.

Илъэс мин зыбжанэ зи ныбжь яхетш археолог-хэм щы щагыым къышIахыж мывопцIэхэм: ахэр щылм къадышIокIыж хъэдэ къупщхъэхэм – пасэрэй зауэлIхэм, дзэпщхэм дыщIалъхъеу щыта Iэцхэм (шабзэшхэм, джатэхэм, и. къ) ящIыгъуу. Дунейм ехыжа зауэлIым (дзэпщым) щхъэ дыщIалъхъэн хуей хъурэт мывопцIэхэр? Шэч хэлъкъым: щыдыщIалъхъэр бгырыпхыр зэригъэдахэрэратэхъым. Пасэрэйхэм дунейм ехыжа зауэлIым (дзэпщым) дыщIалъхъэ хабзэр абы и Iэцхэрц – и шабзэрц, и джатэрц. МывопцIэри Iэцэ ллэужыгъуэ гуэрү зэрыштыар

гурьыIуэгъуәц. Сыт хуәдә Iәшә – арац мыйгурьIуэгъуәр. Ар гурьыIуэгъуә мәхъу, пасәрей зауәлIым и Iәңдәфацәм щыгъуазә зыщыхуәпцIкIә. Нарт хъыбархәм къызәрыхәңымкIә (тхыдәри щыхъэт зәритехъуәмкIә), пасәрей зауәлIым и Iәңдәр куәд хъуркъым: шабзә, джатә, бжы. Абыхәм нәмышI, пасәрей (нарт) зауәлIым (зекIуәлIым) и бгым ищIауә щытащ нобә мывопцIекIә дызәджә бжы кIәшI. НәгъуәцI лъепкъхәр абы дротиккIә йодже. Дротикым (адыгәбзәкIә жыпIемә – мывопцIем) и кIыхъагъыр IәфракIә хуәдизт зәрыхъур. Пасәрей зауәлIыр зәуакIуә щежъәкIә (бийм щебгъәрыкIуәкIә), шабзәм, джатэм, бжым нәмышI, здиштә и хабзэт дротик (мывопцIә) выбжанә, и бгым ирищIәрти: бжыкIә пыдҗәмә, джатәкIә къриупцIәхмә, шабзәшәкIә уәмә, мывопцIәр идзурә зауәрт. Дику къедгъәкIыжынц: Тотрәш иукIа нәуҗү, Сосрыкъуә абы и щыхъэр и анәм дәж ехыыжри и куәщIым иредзә, Тотрәш и анәм ләныстә къыкIәлъедзри Сосрыкъуә сәхым иреIулI... «Ләныстә» пасалъэр пасәрей латинибзәм къыхәкIаш: пасәрей латинибзәкIә абы «дротик» мыхъәнәш къикIыр. НәгъуәцIу жыпIемә, мывопцIә.

«МывопцIә» пасалъэр «мывә»-м къызәрытекIым утригъәплъәкъукI хъунукъым: гъущI Iәшә къежъэн и пә пасәрим и бгым ищIауә щытар мывәм къыхәңшIыкIа Iәшәц – абы щыхъэт тохъуә езы «мывопцIә» пасалъэр. ГъущI ягъавә, гъущIым Iәшә къыхашшIыкI хъуа нәуҗү, пасәрей Iәшәм (мывопцIем) и цIәр къызәтенапц: мывопцIәкIә еджә хъуац мывәм къыхәңшIыкIа мывопцIем и пIә иува гъущI Iәшәм (дротикым).

МывопцIәр (дротикыр) пасәрейхәм куәдрә зәрахъац, я бгым ищIауә, ядзурә иризауәу. Иужым, сәшхуәрә фочрә къежъәри мыхъәнә щIагъуә имыIәж щыхъум, мывопцIәр (дротикыр) зауәлIхәм IәшIыб ящIыжац, итIани я бгым ирахакъым – абы щыхъэт тохъуә адигә цIыхуҳу бгырыпхым ноби пышIа дыжыын мывопцIәр, ауә нобә зыми ищIәжыркъым ар пасәрей Iәшәхәм япцыц зыуә зәрыйшытар, абы нобә и къаләнүр, ищхәкIә зәрыйшыжытIапци, дыжыын бгырыпхыр игъәдәхәнүрш.

Дыжыын бгырыпхым пышIа дыжыын мывопцIем хәбгъәзәрых хъунукъым сә, къамә, сәшхуә, джыдә зәралъ мывәупцIәр – абы и къаләнүр нәгъуәцIц.

БАТРЭЗ И ХЪУЭХЪУ

Батрэз санэхуафэм кІуаш. Хъуэхъубжъэ ятурэ, хъуэхъубжъэр Сосрыкъуз къылъысауэ ирихъэллаш Батрэз. Гъуд къалэ къэзыщтар езырауэ жиІери, Сосрыкъуз хъуэхъуаш.

Хъуэхъубжъэр къынчылъысым, Батрэз жиІаш:

— Сосрыкъуз тхъэгъэпциш. Сосрыкъуз Гъуд къалэ дыхъакым. Гъуд къалэ дыхъар сэ вжесІэнш.

— КъыджеңІэркъэ! — жиІаш нартхэм.

— Гъуд къалэ дыхъар сэраш, — жиІаш Батрэз. — Шыуанышэу зызгъэшиш, топ пацІэм зрезгъадзэри Гъуд къалэ сыйдэп-кіаш, мывэ сэреиблыр къэскъутэри Гъуд къалэ къэсшташ. Ар мыпэжмэ, мо кІадэм ит санэр ирежэшІ.

Нартхэр еплъурэ, санэр жэцІаш.

— Шыуанышэу дауэ зызгъэшын, топ пацІэм дауэ зрезгъэдзэн? — жиІаш Батрэз итІанэ. — Мывэ сэреиблыр си джатэмкіэ кІуэцІрыскъутыкІри къалэм сафІыдыхъаш. Ар мыпэжмэ, мо кІадэм ит санэр къырекІ.

Батрэз ар шыжиІэм, кІадэм ит санэр къикІри, нартыжъхэр зэбгрилъэсүкІаш.

Нартыр зекІуэ ежъэрэ лІыгъэ зэрихъамэ, хасэм ираджэри къохъуэхъу, лІыхъужыбыжъэ кърат. ЛІыхъужыбыжъэ къратакъэ — нартыр хъуэхъуэн хуейш: и лІыгъэм хуэфащэ псальэ жеІэ. Ар я хабзэш нартхэм; нартхэм я лІэхъенэ лъандэрэ адигэхэм къадэгъуэгурлыкІуаш хъуэхъур — пасэрэй цЫихум и гүщІэм яшэ дыдэ къиіукІа шыналъехэм яшышиш ар.

Адигэ хъуэхъухэр ди деж къэсац лІэцІыгъуэ кІыхъхэм я Гуцыгъэрэ я акъылкІэ гъэнщиауэ. ІІэ-ныгъэм зэригъэлдэжыламкІэ, хъуэхъухэр яшэ къызыджеяар пасэрэй мажусий тхъэхэрц, абыхэм яхъумаш Тхъэгъэлэдж, Амыш, Созрэш, Псатхъэ, Щыблэ, Мэзылхъэ сымэ я цІэрэ я пцІэрэ. ВакІуэ дэкІауэ гъунэ шралъякІэ, цЫихур ноби мэхъуахъуэ: «Я дэди тхъэ! Тхъэгъэлэдж! Телъыджэр зи Іеужь, едгъэжъя Іуэхур гъэбагъуэ!» — жари. Пасэрэй цЫихум дежжий тхъэр плъапІэт икИи гутгъапІэт, цЫихур зыңыгугъыр, зыфІэлЛыкІыр арат.

Пасэрэй дунейм къынчежъами, и къуэпсыр

мыгъужауэ ди деж къесац хъуэхъур – абы нәхъ
псә быдә щыгъуэтыгъуейщ адыгэ ЙуэрыІуатэм.

Цыхур щIәхъуахъуэр фыгъуещ, хъуэхъукIә
щIәблэр ягъеIуц, захуагъем, цыхугъем, лыгъем
хураджә, яузәцI, ягъәгушхуэ. ЩIабләм йохъуэхъу:
«Я гъуэгур бзәпсу, я псыр чәнжу, дыщәплтыр я
пацIеу, мазәцIэр я натIеу», – жари. Щауэр щрашәж-
кIә тхъемадәм хъуэхъубжә къретри къыжреI: «Ба-
жә уещәм, щыхъ къәбукиу, хъыкIә уещәм, дыщә
къихъуәу». Нысә къезышам и гуапәщ, ар щынә хуэ-
дә Йущабэу, джәд хуэдә быныфIеу, хъәфиI хуэдә
Йумахуэу, шыфI хуэдә цIәрыIуэу унағъуәм исмә; я
пхъур къэрәкъетинә, бәрәтинағъуә, данагъуә Йупә
хъумә, и нитIыр вагъуәрә мазә къурашәр и набдзәу,
и псалъэр IәфиIрә и Йүхур ефиIакIуәу, и нәмисыр инрә
и акъылыр изу къэтәджмә, адә-анәм я щIасәщ.

Псалъэм я нәхъ IәфиIкIә йохъуэхъу цыхур уна-
гъумә, дунейм къытехъа сабийм, гъавәм, унәщIем,
Iәщим – адигә хъуэхъум гъуни нәзи имыIә пәлты-
тәш, апхуэдизкIә къулейщ, зэмыйIәуҗыгъуәши.
Унағъуәм йохъуэхъу мышхуәдә псалъэкIә: «Гуэлым
хуэдәр я гъашу, шәрхъым хуэдәр я кхъуейуэ,
мыңуыIәжыр я щыхъэлу, я лыжым дзажә дакъэр и
Iусу, я сәр лыжым къыIуигуәу, я хугум пшатхъуэ
трихъәжаяуэ, я хъэ мынацIеу, я чыцI мынкIуәду, уар-
дә унағъуәу, выжъхэр щаукIыу, я фор гүибгъуу, я
шыгътур гүипшIу, шә зыпхымыкIыр я афәу, домбеля-
фэр я бгъэну, зы губгъени ямыIеу гәз минкIә гәз-
сәу!» ВакIуэ дәкIарә гъунә иралъэмә, вакIуэ тхъемад-
дәр мәхъуахъуә: «Вабдә маҳуә тетлъхаяуэ, жыр
маҳуә дыхуәзауэ, щIым и маҳуәм къигъәзену, къигъа-
зэр щIыгульу лъелъену, хум и фыпшIәкIә къызәрлыгъ-
лъину», – жери. Нарт хасәм я тхъемадәр нарт
щауәм ехъуэхъу пәлгытәш нобәрей ди нәхъыжъхәм
нобәрей ди щIәбләм мыпхуәдә псалъә щыжраIәкIә:
«Ди щIаләхэр гүүщIыпсәу, псә быдзәу, зыубыдым
елъәшәкIыу, зытесыр пицIәгъуалащхъуәу, данә
щIопщыр ягъаджәу, зәджә-зәпсәр я гүпсәу, псыбләм
хуэдәу заупцIу, пиIашхъуэ ләтәм къыдәжәу, я
жәрагъыр алъыпижу ди ныбжынышIәхэр кърехъу!»

Ди деж къеса адигә хъуэхъухәм къыбжаIә дяпә
итахәм цыху жъакIуә – бзә шәрүуэрә акъыл бзыгъе-
ре зиIа усакIуә күәд зәрахәтар. Ахәращ хъуэхъуж-
хәм я нәхъыбәр зи Iәужъыр. Зи бзәр жан тхъемадәм
и гүщIем къиIукIа хъуэхъум и күпщIэр уахътын-
шә мәхъу, зыгуәрхэр щIагъужми е псалъә гуәрхэр

зэрхъяэкІми, нартхэм я лъехъэнэм къежауэ ди лъепкъым къыдогъуэгурыйкІуэ ахэр нобэр къыздэсым.

БАТРЭЗ ЗЭРАУКІАР

Батрэз яукІын мурад ящIац и жагъуэгъухэм. ЯукІын мурад ящIа щхъэкІэ лыгъэ-шыгъэкІэ пэлъэшынутэкъым, хутыкъяуэ къапэцІэхуэртэкъым.

НэжъгъущIыдзэм ечэнджэщац:

— Батрэз и укІыкІэ хъунур къыджеIэ,— жари.

Батрэз зекІуэ ежъяуэ къэтти, нэжъгъущIыдзэм къажриIац:

— И анэм деж фыкІуи, Батрэз къаукІауэ жефІэ.

Батрэз и анэм щыхъэкІуэ хуагъэкІац:

— Уи къуэр щыIэжкъым, къаукІац,— жари.

— КъаукІакъым,— къажриIац Батрэз и анэм.— Си пацхъэ ирамыукихъымэ, си къуэм шэ хэзэгъэнүкъым.

— Дыщууац, уи къуэра хъункъым зекІуэм къышцаукІар,— жари щыхъэкІуэр дэкІыжац.

Батрэз и жагъуэгъухэр зэцээр арати, и укІыкІэ хъунур зерагъэщац.

ЗекІуэ къикIыжри Батрэз и унэ ихъэжац, пхъэ гъуэлъыпIэм игъуалхъэри зиукъуэдияц. Батрэз щыжейкІэ и зы нэр къаплъэ хабзэти, шабзэ къиштэри и анэр щхъэштыIысхъац:

— Уи нэр изоцI, уи нитIри зэтепIи, жей,—жери.

И нитIри зэтрипIэри Батрэз Iурихац.

Батрэз жейм хилъэфа нэужь, и жагъуэгъухэр унэм къышIыхъэри я бийр кIапсэлэрыгъукІэ пхъэ гъуэлъыпIэм ирапхац, езыхэр унэм икIыжри, пшIантIэм кIий-гуо макъ къышцаIетац. КIий-гуо макъым къызэшигъэури Батрэз къышылъетац, пхъэ гъуэлъыпIэр и щIыб зэрипхауэ. Бжэ блыпкъыр хиудри Батрэз унэм къышIэжаш, и анэри бжэцхъэIум къытеувац — къэхъуар ищIакъым. И анэр бжэцхъэIум къышитеувэм, Батрэз шабзэшэр тракIутац. Абдеж къышцаукІац Батрэз. И анэр бжэцхъэIум къытемыхъатэмэ, Батрэз шэ хэзэгъэнутэкъым.

ЩЭУЕЙ

КЬАНЖРЭ НЭРЫБГЕЙРЭ

Къанж щакIуэ дэкIаш. Мэзым щIыхъэри шэджагъуэ нэужь пцIондэ щэкIуауэ, зы бжэн къищэкIури пцыIэ хисащ. Бжэнээр зэIихц, дзасэм пиIури мафIэм ицIаш. МафIэм здыбгъэдэсым, лъэ макъ зэхихауэ къищыхъуащ. Зиплъыхъа щхъэкIэ къыIэцIэлъэгъуаIакъым. «КъысфIэцIагъэнщ», – жери Къанж мафIэм бгъэдэтIысхъэжащ.

Лы жъерымэр мэзым щIэз хъуащ. ЗыпхыдэIукIри лъэ макъ зэхихауэ къысфIэцIаш аргуэрү. ЗыщиIэтым, лъэ макъыр мэзым хэкIуэдэжащ: зыгуэр къызэреплъакIуэм шэч къыт-рихъакъым абы и ужъкIэ.

«КъызэреплъакIуэм къызбгъэдыхъэн къызикуркъым, мэзым сыхэувэнци, лы жъерымэм къыкIэлъыкIуэрэ къыкIэлтымыкIуэрэ сеплъынщ», – жери Къанж дзасэр мафIэм къыпэригъэкIутащ, и шыр шхуэмымлаkIэкIэ иубидри мэзым хыхъащ. Жыг къуагъ къыкъуэуващи, пцыIэмкIэ къоплъэ, къодаIуэ. МашIэрэ къуэта жыг къуагъым, куэдрэ къуэта – къаплъэмэ, мэзым къыхэкIри зы бзылъхугъэ мафIэм къыбгъэдыхъауэ елъагъу.

Бзылъхугъэр хуэсакъыпэурэ мафIэм къыбгъэдыхъащ, дзасэм хуеIэбыхри зы лы Iыхъэ къицтащ, щтэIэштаблэщи, и нэр къоху, зэрымэжэцIалIэр нэрылъагъущ.

«Дэнэ къикIа мыр?» – жери Къанж егъэцIагъуэ.

Бзылъхугъэр едээкъэху, Къанж жыг къуагъым къыкъуэ-какъым: «Згъэштэнкъым», – жери.

Заулрэ зиIэжъэри, мэzym къыхэкIац Къанж.

Бзылъхугъэр къэштац, мэzym хэлъэдэжын и гугъами, и пIэ икIыфакъым, и лъэр щIэхури.

– ЕмыкIу уэсщIац, – жиIац бзылъхугъэм, Къанж къышыбгъэдыхъэм.

– Мэз нэщIым щхъэ ущIэт, хэт ущыщ? – еупщIац Къанж бзылъхугъэм.

– Мэzym сыкъышыхъуаш сэ, – жиIац бзылъхугъэм. – МэзэлIым срипхъуущ. Мэzym пщIэ къыхэпцIыхъауэ щыслагъум, сытегушхуэри сыкъыбгъэдыхъац, губгъэн къысхуомыщи. НэрыбгейкIэ къызоджэ.

Бзылъхугъэр пщIэм къытринэри, Къанж мэzym хыхъэжац; и щэкIуэн зэфIэкIа нэужь, Нэрыбгейр мэzym къыхишри щхъэгъусэ хуэхъуаш Къанж.

НЭРЫБГЕЙМ И КЬУЭ ЗАКЬУЭ

Къанж мэzym къыщIиша бзылъхугъэр блэнейрэ лъхуаш. Къильхур жъэгум дигъэтIысхъэурэ, блыри мафIэм иригъэсыжац: «Нартхэ яхуэфацкъым», – жиIэурэ. Аргуэру лъхуаш Нэрыбгейр. Къильхуар жъэгум дигъэтIысхъэри езыр щхъэшыувэжаш.

Яжъэ пщтырыр зэIищIэурэ сабийр мафIэ дэпым ириджэгуу щилъагъум, Нэрыбгейм жиIац:

– Мыр нартхэ яхуэфацэц, лы яхуэхъунц.

Нартхэ еджэри сабийр яритац:

– Къэхъумэ, мыбы фигъэукIытэнкъым, мыр фпIы, – жери. Езыр яхэкIыжац. ЩахэкIыжым, нартхэр еупщIац:

– Дауз зэрытпIынур, дэнэ щытпIынур, сабийр быдзышэ хуейкъэ?

– Хуейкъым, – къажриIац Нэрыбгейм. – Иуацжъэмахуэ дэфхи, бгитI зэхуакум дэвгъэтIысхъэ: мылыпсыр быдзышэ хуэхъунц, бгъэм япIынущ.

Нэрыбгейм и къуэ закъуэр, Щэуей зыфIацар, Иуацжъэмахуэ драхьеири бгитI зэхуакум дагъэтIысхъац.

Мылыпсыр и быдзышэу, Нэрыбгейм и къуэ закъуэр бгъэм япIац, и ныбжь нэсри нартхэм къахыхъэжац.

Къанж и къуэ Щэуей жыхуалэжар арац. Нэрыбгейм и къуэ закъуэки еджэ хъуаш абы.

НАРТХЭМ ЩАКИУЭ ЯДЕЖЬЯУЭ

Нартхэр щакиуэ ежьац. Къанж и къуэ Щэуей еджакъым, яфIэцIалэт, лIыггэ далъэгъяуэ яцIыхуртэкъыми.

Я щакиуэ тхъэмадэр Насрэн ЖъакIэти, Къанж и къуэ Щэуей Насрэн ЖъакIэ елъэIуац:

— Щакиуэ сиздэфшэ. ФхуэзмыщIэфIами, Иэпыдзлъэпыйдз сифхуэхъунщ,— жери.

— Хъунщ,— къыжрилац Насрэн ЖъакIэ.— Иэпыдзлъэпыйдз утхуэхъунумэ, уздэтшэнщ.

Къанж и къуэ Щэуей зышIагъури, къуэ ебланэм щепсыхац нартхэр.

— Иджы,— къыжралац Къанж и къуэм, — дэ къуэм дыдыхъэнурэ, дышэцIуэнущ, уэ пшыIэ хэси, мафIэ щы, лэгъупыIэмпIэ зэфIэдээ.

Ар къыжраIэри, нартхэр мэzym хыхъац.

Къанж и къуэм пшыIэ хисац, мафIэ ищIри лэгъупыIэмпIэ зэфIидзац.

Нартхэр къыщыгувэм, Къанж и къуэр мэzym щIыхъац, зы мэz бжэн къыщIихури иукалац.

Бжэныр вауэ, нартхэр пшыIэм къытхэжэжац. Мэzym махуэ псом щIэта щхъэкIэ, нартхэм къашэкIуаIакъым, зэхэукауэ къагъэзэжац.

Бжэныр вауэ къышрихъэлIэжым, нартхэр лэгъупым къетIысэкIац.

Бжэн блатхъэр къиштэри, Насрэн ЖъакIэ Къанж и къуэм къеупшIац:

— Мыр бжэныл хуэдэш, дэнэ къикIа?

— Гъунэгъу Iыхъэш,— жиIац Щэуей.— ДяпщэкIэ щакиуэ пшыIэ къыщыхасац. «Мэz нэшцым къышэкIыжмэ, едээкъэнщ», — жари зы бжэн къытхуахъац.

— Тхъэрэзэ къахухъу,— жиIац Насрэн ЖъакIэ,— дызэхашIыкIац, я пшIэ ттекIуэдэнкъым.

Нартхэр шхэху, пшапэр зэхэуац.

— Шыр хэт хигъэпшын? — еупшIац Насрэн ЖъакIэ нартхэм.

Шыр хэзыгъэпшын къахэкIакъым нартхэм: «Дешац, дызэхэукаIац», — жари щхъэусыгъуэ яцIац.

Мэz лъяпэм трихуэри, Къанж и къуэм нартхэм я шыр жэшцым хигъэпшыц, нэхущцым пшыIэм къытрихуэжэац.

Нартхэр шэсри мэzym щакиуэ хыхъац етIуанэ махуэми. Къанж и къуэр пшыIэм къытранати, мафIэ ищIац, лэгъупы-

Іэмпіә зәфіндзәри мәзым. хыхъаш, зы щыхъ къышіхури иуклаш.

Щыхъылдыр ваяз, нартхәр піңіләм къытексъәжащ: зәры-Іәнәшшіш - къащәкіуаіакъым. Щыхъылым къетісәкілаш нартхәр. Щыхъ блатхәр Насрән Жъакіә и пащхъә ирильхъаш Къанж и къуәм.

- Дәнә къикіла мы щыхъыр? - иғъәшшіегъуаш Насрән Жъакіә.

- Гъунәгъу Іыхъәшш, - жилаш Щәуей. - Ди гъунәгъу щакіуәхәм къыдаташ, мәз нәшші фықъыззәршіләкіуынур яшшәрти.

- Тхъәразә къахухъу, - жери Насрән Жъакіә щыхъ блатхәр къицтапаш. - Гулъытә яішш, я піңілә ттекіуәдәнкъым.

Шхэн яухри, Насрән Жъакіә щіләупшілаш:

- Шыр хәт хигъәпшын ныжәбә?

Шыр хәзыгъәпшын къахәкіакъым нартхәм, щхъәусыгъуэ яшшілаш: «Дешац-деллаш», - жари.

Шыр етіуандә жәщми хигъәпшаш Къанж и къуәм.

Нәхү щыри, нартхәр мәзым щакіуә хыхъаш, Къанж и къуәр піңіләм къытенаш.

Мағіә ищіри, ләгъупыІэмпіә зәфіндзаш Къанж и къуәм, мәзым хыхъәри зы бланә къышіхуаш, бланэр иукіри лыр фидзаш.

Бланәлдыр ваяз, піңіләм къытексъәжащ нартхәр. Ещанә маҳуәми къайхъуллаіакъым, Іәнәшшіу къагъәззәжащ.

Нартхәр тхъәрыкъуәф Іәнәм къиргъетісәкіри, Къанж и къуәм бланәлдыр ләгъупым къыхихаш, блатхәр Насрән Жъакіә и пащхъә ирильхъаш.

- Бланәри дәнә къикіла? - иғъәшшіегъуаш Насрән Жъакіә.

- Бланәри ди гъунәгъуәм къыфхуахъаш, - жилаш Щәуей.

- Тхъәразә къахухъу, дагъәунаш, я піңіләр ттекіуәдәнкъым, - жери Насрән Жъакіә блатхәр къицтапаш.

Бланәлдыр яшхри, нартхәр зәгъәжащ - шыр хәзыгъәпшын къахәкіакъым: аргуәрыжыти, щхъәусыгъуэ яшшілаш: «Дешац, дызәхәукаш», - жари.

Нартхәм я шыр ещаңә жәщми хигъәпшаш Къанж и къуәм. Шыр хигъәпшри, піңддажыжым піңіләм къыттрихуәжащ. Нартхәр шәсауә мәзым щыхыхъәм, Къанж и къуәр Насрән Жъакіә елъеуаш:

- Гъусә сыйфші, фызәшшакіуэр сывгъәлъагъу, - жери.

- Дызәшшакіуәм укъиуқыни, - жилаш Насрән Жъакіә. -

Махуиш хъяуауэ и ужь дитщи, тхуещІәларкъым. И дзапәфІанемкіә къопыджмә, щІалэр утфІиукІынкъэ.

Нартхәр махуиш хъяуауэ зәщакІуэр къуэ ебланәм дәс кхъуәпІашәрт, шабвәшәр трактуә щхъәкІә, яхуещІәлартәкъым, яІәшІәкІырти, банаңціәм яфІыхыхъәжырт.

Мәзым здыщІашән ядакъым Къанж и къуэр:

– УцІаләш, кхъуәпІашәм утфІиукІынущ, – жари.

Нартхәр пызыләм текІа нәүжь, Къанж и къуэр шәсри къуәм дыхащ, кхъуәпІашәр банаңціәм хихутәри банаңціәм хиукІыхъащ.

КхъуәпІашәр шыплІәм къыдидзауэ къуәм къышыдәкІыжым, мәзым щакІуэ хыхъа шухәм яшыщ зы къышущІаш Къанж и къуәм.

– Уи гүесәхәр дәнә пхья? – еупищІаш Къанж и къуэр шум,

– КхъуәпІашәм и ужь итщ, Іәүәлъауэ щызәхәсхым сә мыйыкІә къәзгъәзащ, – жиІаш шум.

– КхъуәпІашәм и ужь фикІ, – жриІаш Щәуей шум. – КхъуәпІашәр сә къәзуқІаш. Кхъуэ блатхъәр фи Йыхъәш, – жери кхъуэ блатхъәр къышуигъәхуащ.

Кхъуэ блатхъәр шум сапәкІә хуишиящ Къанж и къуәм. Хуишия щхъәкІә, шум кхъуэ блатхъәр хуәІетакъым.

Шум кхъуэ блатхъәр щыхуәмыІәтым, Къанж и къуәм зы жыг къиухуәри къриухъуэнцІехаш, блатхъәр жыг къудамәм фИидзащ.

– Мәз нәцІ щІэта жыхуаІеращ, – жиІаш Къанж и къуәм: – Нартхәр мәзым къыхәкІыжмә, блатхъәм зы Йыхъә къышыупищІи, яхуэхь. Махуэ къәс зы Йыхъә яхуәпхъмә, мәзым щІэтыху игъәмәжәлІенукъым, – жери Къанж и къуэр къежъәжаш, нартхәр махуиш хъяуауэ зи ужь ита кхъуәпІашәр шыплІәкІә къихъри.

Тамань, меотхәм я щІыналъәм, археологхәм къышатІа Іуацхъәм ящыщ зым къышІәкІыгъаш кхъуәщын хъәләмет гуәр. Кхъуәщын куәд къышІокІ пасәрей Іуацхъәжъхәм – акәр нәгъуещІ хъәпшыпхәм (псалтьәм папищІә, Іәшә-фащәхәм) щІагъуурә хъәдәм дыщІалъхъәу щытащ. Тамань къышагъуэта кхъуәщынри дыщІалъхъәгъаш дунейм ехылжа гуәрим – абы бгъәщІәгъуән хәлъкъым: апхуәдә Іәдҗә къышІахыжащ щы щІагъым. ГъәщІәгъуәныр зи

түгъу тицің кхъуәңыным тет сурәтырц – абыкІә ар къышкъәшокІ адигэ щыналъем иджыри къес къышагъуэта пасәрей кхъуәңынхэм.

Сурәтым ىзыболъагъу... пасәрей щакІуәхәр: щыхуиплым мәзым щыхъ къышлахуац, щакІуәхәм бжы къыхъ зырыз ялыгъщ, абыхәм мәзым къышлахуа щыхъхәм (ахәр тіу мәхъу) зылІ япәувауә шабзәкІә яхоуә; щакІуәхәм хытІ ящыгъуущ, бгъашхъуә ящхъәштищ.

Дигу къедгъәкІыжынц Бәдүнокъуә и шынальэр: нартхә я санәхуафәм щыкІуәкІә Бәдүнокъуә хъә самыр (хъә гъеса) зыщегъу, и щхъәшыгум бгъашхъуә итиц (ары гъесац), бжышхъә дыкъуакъуәрә шабзәкІә зәщіләүзәдац. Гъуэгу щытехъәкІә арац нартым и хабзәр: бгъашхъуәрә хъә самыррә щыгъу зәпыттищ. Арац пасәрей щакІуәми и хабзәр: мәзым щыхъән, губгъуәм ихъән хъумә (щакІуән щхъәкІә), абы и дамащхъәм бгъашхъуә трегъәтІысхъә, щакІуәхъә зыщегъу. Зи гугъу тицің кхъуәңыным и щыифәм тет сурәтым щынәрлыгъагъуущ ар: щакІуә ежъя нартхәм я хъыбар къыпхуйуатә пәлъытәш сурәтым. Кхъуәңыным, зәрагъәбелдҗыламкІә, илъәс мінитІ и ныбжъщ, ар меотхәм – пасәрей адигәхәм зәраіәдакъәшшікІым шәч къыттрахъәркъым.

КЪАНЖ И КЪУЭМ И ЛЫГЪЭР

Къанж и къуә щәуей, и ныбжъ нәсри нартхә къахыхъезжауә ядызекІуәми, лыгъә-шыгъәкІә хузәфіләкІынур къаригъелъагъуртәкъым, зекІуә ежъән хъумә, шу закъуэт, гъусә ищыртәкъым.

– Нәрыбгейм и къуә закъуэм и лыгъә здынәсир дә къыифхуэтхутәнц, – жари Іәнейм и къуитІыр къеуваш.

– Дауә къызәрыфхутәнур? – жаіаш нартхә.

– ЗекІуә щежъәкІә и ужъ дихъәнци, ищіэм деплъынц, – жаіаш Іәнейм и къуитІым.

– И ужъ фихъауә фыкъищіэмә, фы щывигъәхынкъым, фыІәшшікІуәдәнц.

— ЗыкъедгъэшІэнкъым, и ужь зы теуэгъуэкІэ дитынщ, къызэпльэкІмэ, дыкъимылъагъуу.

Къанж и къуэ Щэуей, зекІуэ ежъэн хъури, гъуэгу техъаш. Іэнейм и къуитІри кіэлъыдэкІаш, и лъэужым теувэри.

Махуиц гъуэгу икІуауэ, Къанж и къуэр къызэпльэкІаш: шуитІ къыкІэлъыкІуэрти, епсыхри зыщІигъэхъаш.

— Іэнейм и къуитІыр дэнэ фежъя? — къеупщІаш Къанж и къуэр.— Хэт и лъэужъ зефхуэр?

Іэнейм и къуитІыр Іэнкун хъуаш.

— Гъусэ дыпщІмэ, гъусэ дыпхуэхъунущ,— жаІаш Іэнейм и къуитІым.

Іэнейм и къуитыр гъусэ ишІри, Щэуей гъуэгу техъэжаш.

Гъуэгу техъэжри, махуиц гъуэгу зэпачаш.

Махуиц гъуэгу зэпачауэ, тІуашІэм дыхъэж шы лъэужъ ирихъэлІаш.

— Сэ тІуашІэм сыйдыхъэнущ,— жиІаш Къанж и къуэм.— Мы лъэужыр здэкІуэр къэзмыхутауэ къэзгъэзэжынукъым. Іэнейм и къуитІыр мыбдей фыкъышыспэплъэ. Зы мазэкІэ къэзмыгъэзэжмэ, фыкІуэж — фыкъышыспэплъэжын щыІэкъым.

Іэнейм и къуитІым ар къажриІери, Щэуей тІуашІэм дыхъаш, шы лъэужыр ирихужъэри.

Махуэ гъуэгу зэпичауэ, банацІэ чо ирихъэлІаш Къанж и къуэр.

Чом зы пщащэ къыдэкІаш — нэгъуэшІ къыІещІэлъэгъуакъым.

— Уи закъуэ щхъэ удэс тІуашІэм? — еупщІаш Къанж и къуэр пщащэм.— Мыбы къыдыхъэ лъэужыр хэт и лъэужъ?

— Ди адэм и шы лъэужыц,— къыжриІаш пщащэм.— Ди адэм тІуашІэм сыйкъыдигъэтІысхъауэ сыйдэсщ, ди адэм и шы лъэужым кърикІуэфым сритынущ — ар и псальщ. Махуэ гъуэгу пкІужмэ, ди унэм псы Іуфэм ушрихъэлІэнущ. Ди адэр зекІуэ ежъауэ къэтш, унэм исыр ди анэм и закъуэщи, укІуэмэ, адэкІэ зерыхъунум ди анэм ушигъэгъуэзэнщ.

Къанж и къуэр шэсүжри, махуэ гъуэгу икІуауэ, псы Іуфэм зы унэ щрихъэлІаш. И шыр фІэдзапІэм фІидзэри, езыр хъэшІэшым ихъаш.

Іэнэ кърихъэри, хъэшІэшым бысым гуашэр къихъаш. И Іуэху зерыхъуар щыжриІэм, бысым гуашэм Къанж и къуэ Щэуей къыжриІаш:

— Лыжым и къэсүжыгъуэш, унэм къихъэжмэ, уи Іэнэм къэтІысынурэ фызэдэшхэнущ. Фызэдэшха нэужъ, къыбжи-

Іәнущ: «НакIуэ, ди хъәшIэ, зыкъэтплъыхыныц», – жиIенурэ. Уигъешэсныурэ уришәжъенущ. Ди мәл піциIәми утришәнущ, ди Iәхъушәри уигъельтагъунущ, ди шыбз гуартәми ухигъәденущ – къыхәпхынур уә піциIәжынущ.

Бысым гуащәм зәрыжиIаүэ, піщащәм и адәр зекIуэ къикIыжри къыдыхъәжащ, хъәшIәм къыбгъәдәтIысхъәри жәщищ-махуищкIэ къыбгъәдәсаш.

Жәщищ-махуищкIэ къигъәхъәщIа нәужь:

– НакIуэ, ди хъәшIэ, зыкъэтплъыхыныц, – къыжриIащ Къанж и къуәм, игъәшәсри иришәжъаящ.

Мәл піциIәм тришәри, лыжым къыжриIащ:

– Узыхуейм хуәдиз пыху.

– Мәл щхъәкIэ сыйкъежъакъым, – жиIащ Къанж и къуәм.– ЗекIуэ сыйкъежъаящ.

Мәл піциIәм тришыжри, лыжым и Iәхъушәр къригъәлтәгъаящ.

Іәши къыIрихын идакъым Къанж и къуәм:

– Былым щхъәкIэ сыйкъежъакъым, – жери.

Шыбз гуартәри къригъәлтәгъаящ:

– Шы пхуәхъун хәплъагъуәмә, узот, – жери.

– Шыни сиIәш, си шым нәхъыфI сыйхуейкъым, – жиIащ Къанж и къуәм.

Лыжым гу лъитащ хъәшIәр къызытекIухъам.

– Си пхъум псәлъыхъу и машIәкъым, – къыжриIащ итIа-
нә.– Уэр фIәкI зыхуәфащә къахәкIакъым: зыр былымым итхъә-
къуаш, зым шы ихуаш. Сә сыйхуейр шыре былымрә щхъәкIә
тIуащIәм къыдыхъә щауэкъым.

Іәнейм и къуитIым «нобә мазә мәхъу» щыжайәм, Къанж и къуә Щәуей тIуащIәм къыдәкIыжаящ, и шыплIәм піщащә дәсу.

Нартхә хасәм щызәхъыхъами, санәхуафә ящIими,
шурлыгъәс джәгуми, унафә яхуәззышIыр я тхъәмадәрш,
абы и псальтәм псори йодаIуэ, псори йочәндҗәш. «Ди
нарт тхъәмадәр Насрән ЖъакIәш» – апхуәдә псальтә
халъхъаящ Ашәмәз и пішыналтәм. ЗекIуэ ежъән хъу-
ми, нартхә тхъәмадәрә гъуазәре яхуохъу Насрән
ЖъакIә – араш Ашә иль зыщIәж шүхәм я шу па-
шәр: абы емыдаIуәре и унафәм емыгувалIәре яхәт-
къым зекIуэ ежъахәм. АпхуәдәпшIә хуащI адыгә-

хәм я нәхъыжым нартхәм я зәман лъандәрә. Нәхъыжым и щәләр апхуәдизкіә лъагәт, инти, абы и пащхәм емықу къышызыхыры, и нәмисыр зыкъутәр гупым зыхагъәжыртәкъым, цыхуфи ираплъыжыртәкъым, апхуәдәр сәхъуаүә, адыгагъәм ебәкъуаүә, хабзәм щамыпшыктауә ялъытәрти. Нәхъыжым емыдәйуән дәнә къена, и псалъә зәпаудыртәкъым, пәпсөлъәжыртәкъым – къошхыдами, къогиями, къышхуәгубжьами. Дауи, зи щәләмра зи щыхымра лъагә нәхъыжым дуней илъегъуаүә, дунейм и палъә ищәу щытын хуейт. Апхуәдащ адигәхәм я нәхъыжхәм я нәхъыбапшәр, арат абыхәм я унафәмрә я псалъәмрә унагъуәри, лъәпкъри, жыләри щеувалләр. Унагъуәмрә унагъуәр зыщыц лъәпкъымра тепциыхымә, нәхъыжыгъәр зәлъытар ныбжыырат: унагъуәми ар зыщыц лъәпкъими я тхъәмадәр нәхъыжыгъәр ныбжыкіә зылъысырат (жыы дыдә хъуарә унафәр хузәкіәлъымыгъәкіәжмә, къуәдәзә хуаштүрә). Жыләм, хәкум тхъәмадә яшіл хабзәр акъылышхуә зыхәлъ цыху үүшхәрт – ныбжыкіә ар къалъымысми, лыпшә иуварә и акъылкіә цәрүйе хъумә.

Үүрихъәлә елъытауә нәхъыжым хуәпшын хуей нәмисымра щәләмрә гъәбелджылауә къадетгъуәгуркіуащ адигәхәм. Шу гуп гъуәгу техъамә, нәхъыжыр яку дагъаувәрт, абы ныбжыкіә къикіәлъымыам сәмәгурабгъур лъысырт, нәхъыщіәр ижырабгъумкіә къыбгъурышасарт. Іәнә пәртійсхәмим, арат хабзәр. Нәхъыжым и гъуәгу зәпаупшыртәкъым, ар бләкійху зағәжъәрт, убгъурыувәу үдәкіуәтәнри къыштехуәрт. Іәнә тыйысын хъумә, нәхъыжым и тыйышшәр щхъәхуэт – жыантәрт; хъәщіә кърихъәләмә, хъәщіә нәхъыжыр абы и сәмәгурабгъумкіә ягъеттисырт. Іәнәм пәртисыху, хъуахъуә хабзәр нәхъыжым и закъуэт; хъәщіә нәхъыжымим псалъә лъагъәсисрт. Іәнәм щыптерисми гуп щызәрихъәләми нәхъыжхәм щалә яхәпсөлъыхъ хабзәтәкъым (якәхъуәхъухын дәнә къена!), я псалъи зәпаудыркъым, нәхъ кърагъәкіур къабгъәдәкіуәтәуә лъәнныкъуәкіә зыщыләжъеннырш – къышхуей хъумә, къоджәнци, узыбгъәдашениц.

Нәхъыж Тхъәм уимыші – ар жаһә хабзәш нәхъышәм и цә шрафауәкіә. Абы кърагъәкіир щаләм къыгуродуза: уи нәхъыжыр күәдрә Тхъәм пхуигъепсәу, уи нәхъыжыр Тхъәм къышхъәшигъәт. Нәхъыжыгъәм щәктуңыр адигәм яфіәемыкіущ иғъа-

щIэм, зи нэхъыжыгъуэм (ар ныбжькIэ зылтысам) уефыгъуэу арац абы кърагъэкIыр. Пшыхэм (дзэпщхэм) хабза гъэшIагъуэн яхельцац: зи жьакIэр тхъуху псэуа пшым (дзэпщым) фэ шрамышлъиж лъэхъэнэ щыIац. Ари щхъэусыгъуэншэтекъым: пшым (дзэпщым) и гъацIэр уанэгум щихырт шым шэсыф зерыхъу лъандэрэ. Зи пащIэ-жьакIэ зэшIэтхъуа пшым щхъэкIэ жаIарт: «Лыгъэ хэльяме, апхуэдиз къигъэшIэнтекъым» («Алъандэм къаукIынт» жыхуаIещ). Адыгэ тхыдэр щыхъет зерыхъуэши, пшыхэм (дзэпщхэм, шу пашхэм) я нэхъыбэр я ныбжь иримыкъуауэ хэкIуадэрт зауэм, закъуэтIакъуэт жыы хъуху псэур...

Адыгэм я нэхъыжым я пшIэр езым къалэжыхыжаэ, я акъылкIа, я губзыгъагъэкIэ, я лыгъэкIэ, я цыхугъэкIэ къахыхыжаэ къекIуэкIац. Нэхъыжым (лъэпк'ым, жылэм я тхъэмадэм) фIыуэ ищIарт хабзэр, тхыдэр, дунейм и палтэ щыгъуазэт, лей зерихъэнутекъым, нэфи-ней хэлтэктъым, захагъэм текIыннутекъым, цыхур зерыхъэгуригъэIуэнра фыгъуэ зерахуилэжынрэт зыхуэпсэур.

КЬАНЖ И КЬУЭР ХАШЭРК'ЫМ

ШукIасэ жыы хъури и унэ итIысхъэжапц, шыи шэсыжырк'ым, зекIуэми яхыхъэжырк'ым. ХъэшIэ къыхуепсыхмэ, хъэшIэм ябгъэдэсщ, дуней зылъэгъуа лыщи, хъыбар и машIэктъым.

Махуэ гуэрым хъэшIэ гуп къыхуепсыхапц ШукIасэ.

ХъэшIэ гупыр тхъэмахуэкIэ исац ШукIасэ и хъэшIэшым. И хъэшIэхэр езым и ныбжьт, зекIуэ Iэджэрэ зэдежьат, Iэджэ зэдагъэхъяуэ ягу къагъэкIыжын я гъунэжт.

— ШукIасэ, Къанж и къуэм узэрырихъэлIэгъам дебгъэдаIуэрк'э,— къельзIац хъэшIэхэм ящыц зы.

— Къанж и къуэм сывэрырихъэлIэгъар зэи сIуэтэжакъым. Сигу къэкIыжмэ, си напэр ноби мэс,— жиIац ШукIасэ.

— АтIэми дегъэдаIуэ — зыщыПи утхыхъынк'ым,— хагъэзыхъац ШукIасэ.

Щыхагъэзыхым, и пащIэкIэ щIэгуфIыкIри, ШукIасэ Къанж и къуэм зэрырихъэлIэгъар яхуйIутэжапц и хъэшIэхэм.

...Си щIалэгъуэт абы щыгъуэ, си щIалэгъуэми, лы сыхъуауэ зыслытэжырт, дунейр скъутэфын къысфIэшIырт, зээммыкунрэ сзыытэмыгушхунрэ щыIэтекъым.

Унэм сизэшыхъ щыхъум, зекІуэ сежъэн мурад сцІащ: си ныбжъ нэсатэкъэ, пацІэ стеттэкъэ!

Сэ схуэдэ зыбжанэ гъусэ къысхуэхъури дыдэшэсыкІащ. Гъуэгу дытехъэри тхъемахуэкІэ дызэхэзекІуащ, дызэхэзекІуэ щыхъэкІэ дызрихъэлІи къыдихъэлІи щыІекъым.

Махуэ гуэрыйм, депсыхауэ мээ лъапэм дыщызэхэсү, гъуэгум зы шу кърикІуэу къэтлъэгъуащ. Шум гу зылъедгъэтэнкъым жытІэри мээым дыхэуващ. Дыхэуващи, шум дыпоплъэ, тхъунцІэн мурад тцІащ.

Шур къэблэгъащ. И шыфэлІыфэ щытлъагъум, Іуэнкун дыхъуащ: мафІэр къынурех жыхуаіэм хуэдэ! Мээым япэ къыхэлъетын къытхэмькІыурэ, шур къэсри блэкІащ; гу къытлъитакъым.

Шур блэкІа нэужь, дызэрыгъэгушхуэжащ щІалэ гупыр, дигу къызэрыгъуэтыхри. Мээым дыкъыхэцІэфтри, шум и ужь диуващ: мор зылІш, дэ щІалэ гуп дохъу. Шум дыщыхъэри ди шабзэ зэйуддзащ. Сэ япэ ситти, си шабзэшэр япэ здзащ. Шабзэшэр шум и афэ джанэм къигъэлъеижжащ. Си гъусэхэри зэдеуащ шум, зэдеуа щыхъэкІэ шхий къытхекуаэ къыщыхъуакъым. Дыплъэмэ, шур къэувыІауэ долъагъу: епсыхащ, епсыхри шыныбэхыр щІикъузэжащ, шэсэжри зыкъигъэзащ.

Шум зыкъыцигъазэм, дызэрыгъэштэжри къыщІэттхъуащ. КъыщІэттхъуа щыхъэкІэ, жыжъэ дигъэкІуэнт! Къытщыхъэри къыдэїэдэкъяуэурэ гупыр уанэгум дыкъриудащ. Си гъусэхэм хэт пабжъэм, хэт мээым зыхадзэш, сэ гъуэгум сыкъыщите-нэм, къеїэбыхри шум сыдрихъеяш, сызекІуэдІиуплланцІэри уанэм лъатэспкІэ срипхащ, щІакІуэ кІапэкІэ сышЦиуфэжри срихъэжжащ.

Уанэ мыгъуэр тезылъхъар сэракъэ: мэл жъагъэ хуэдэ сипхауз сехь, щІакІуэ кІалэкІэ сышЦиуфащи, сыздихъри слъагъуркъым, жыри схурикъуркъым. Шум зы псалъи жиїэркъым, сэри, си напэр мээри, си жъэ схузэцІэхыркъым: сыйт жысІэн – щІэцхъу къысцыщІащ, сиукІими гъуэгум пхауэ сыкъытринэми, схуэфащэц.

Шэджагъуэ нэужыыфІ хъуагъэнт, шум гъуэгум щыди-дыхам.

– Божъу апций! – зэхэсхащ шум и макъ.

– Упсэу апций! Еблагъэ! – зэхызох шум фІэхъус къезыхжам и макъи.

КъызэрыщІэкІамкІэ, шур шыхъуэ пшыІэ техъауэ арат.

Шур епсыхри, шыр гъуэгунапцІэ удзым хиутІыпщхъащ, сэ уанэм сызэрепхащ – си Іуэху къызэрихуакъым.

Шыхъуэ пысыләм щедзакъәри, лыр пым къыбгъәдыхъәжаш, щакыуэр тригъәкүәттри ситләташ, шым сыйригъәувәхри шыхъуэ щаләм сриташ:

— Мыр Ыпыйдалъэпыйдз къыпхуәхъунц, мыбы нәгъүәшкіләушцышыгугъын щыләкъым, — жери. — Хъяуэ жиһәрә, и гъусәхәр пабжъәм хәлъәдәжаши, къыхәкіләжмә, яхыхъәжынц.

Шыхъуэ пысыләм сыйкытыринәри, шур ежъәжаш.

Шур ежъәжри гъуэгу сабәр тыйызыжа нәужъ, си гур къихъәжагъэнц. Шыхъуэр къызоплъ, и нэр къихуу: къәхъуар дәнә щицләнт шыхъуэм!

— Си напәр теклаш, — жеслаш шыхъуэм, — щицләкъу къысщыллаш, сиукірә ежъәжамә, къыскуишләну псор къыскуишлат.

— Сыт къәхъуар? — къызоупшл шыхъуэр.

— Къәхъуам ушләмымупшлә, — жеслаш шыхъуэм. — Шур сыйгъәцләхү: уи пысылә къышытхъакілә уи хәгъәрейш. Хэт сыйрихъәллар?

— Узрихъәллар Къанж и къуэ Щәуейш, — жилаш шыхъуэм.

Тхъэм сыйкыиукіи: Къанж и къуэ Щәуей зыпытшауэ къыщок!

Сыт сицләжын: си напәр теклән теклат.

— Тхъэр узогъәлъәйу: зыш къызәт — къыпхуәспәжынц, — жысләри шыхъуэм шы хъәху къеңисхаш.

Шы цлахуцләм зездзри Къанж и къуэ Щәуей сыльежаш.

Пшыхъәшхъәхуегъәзәкі хъуауэ сыйцихъаш Къанж и къуэ Щәуей.

— Къанж и къуэ! — жыслаш шум и гъуэгур зэпыйзупшлри. — Емыкыу уәсцлаш, сый къызәппәсми, скуәфащәц. Уә кіләс сыйшләмә, нәхъ пшлә згъуэтлынц, пабжъәм хәлъәдәжам гъусә сахуәхъуж нәхърә. Гъуэгум сыйкытомынэ — Тхъэр узогъәлъәйу.

— Кіәси усщынкъым, гъуэгуми укъытезнәнкъым, хъәшләпшлә сокиуэри, гъусә укъыскуәхъумә, уздәспәнц, — жилаш Къанж и къуэм.

«Хэт деж хъәшләпшлә уздәкыуэр?» жысләу сеупшлакъым Къанж и къуэм, гъусә сыйэришлам сыйцигүфілікіри и сәмәгурабгъур субыдаш. Сыщлаләт, зыкъеизгъәцләхүнү къыстехуәртәкъыми, си цләрә си щхъәрә жеслакъым, езыри къысщләупшлакъым: «Игъуэ нәсмә, зәзгъәцләхүнц» жилагъэнц.

Къанж и къуэм сыдэлтэхъурэ дыздэкIуэм, нэхъ гъэцIэгъуэнныжыр къысцоцI: ди адэм и цэ къриIуаш Къанж и къуэм – ди адэм дэжт хъэцIапIэ здэкIуэр! Щыблэ къызэуэрэ зэшээзэпIэ сыхъуватэмэ, нэхъ къесцтэнт абы нэхърэ. АрцхъэкIэ сыйт си Iэмалт – сыймалыншэт.

МазэкIэ исац Къанж и къуэр ди адэм и хъэцIэщым: ди адэмрэ Къанж и къуэмрэ зэныбжъэгъут, гъуэгуанэ зэдытхъэу.

Къанж и къуэмрэ ди адэмрэ сацхъэцьтац, емыкIу зэсцIа лыр ди хъэцIэщым исыху.

Ди адэм дэнэ щицIэнт ди хъэцIэщым ис лым мопхуэдэ емыкIу есцIауэ: Къанж и къуэр хашэм ящыцакъым.

ХъэцIэм кIэлтызырахъэ хабзэм ткIийуэ тетац адыгэхэр ижь-ижыж лъандэрэ. ХъэцIагъэ хабзэр имык'утэн, и лъепкъыр имыг'еукIытэн щхъэкIэ, еzym и псэр хилъхъэн къызэфIэнэнутекъым адигэр, апхуэдэу щыхъури мацIэтекъым.

Хъан-Джэрий хъыбарыжь гуэр итхыжыгъац Антэнок'уэрэ КъамболэтрекIэ зэджэ пызы зэшитым теухуауэ. Я адэр ла нэужь, зэшитлыр зэццIеижаш, пыцыгъуэр зэпаубидри. ЗэрыгукIыным щынэсым, шынхъыжым, Бжъэдигъум кIуэри, хъэцIэ захуицIац. Я хъэцIэм къыцыхыжын хуейти, бжъэдигъухэр Антэнок'уэм къык'уэувац. Антэнок'уэм бжъэдигъу шухэр гъусэ ишцIри Жанейм игъэзэжац, пыцыгъуэр шынхъыцIэм къытрихыжыну. Антэнок'уэм гъусэ къыхуэхъуа бжъэдигъу шухэмрэ Къамболэтым и унафэм къыцIена жанейхэмрэ зыбжанэрэ зэзэувац – зэрытегъекIуакъым. Я цыху хэнIуадэурэ зауэр къацьгтехъэлъэм, бжъэдигъухэм хасэ зэхуашэсри унафе яшIац: «Ди хъэцIэм дыхуэзауэрэ, ди цыху къыдогъеукI, ди хъэцIэр тхрекIыжи, лъепкъитлыр дызэкIужынц», – жари. Антэнок'уэр хъэцIэщым щIести, лыжь жыакIуэ гуэр хагъэзыхыри ягъекIуац я хъэцIэм деж. ХъэцIэщым ихъэри, гузевэгъуэм хэт щым мыр жриГац лыжым: «Бжъэдигъухэм сык'ягъекIуац лы ткIуэпс къацIэнажыху къызэрьбдээзэуэнур бжызагъэIену». «Бжъэдигъухэм тхъэрэзэ къыфхухъу, сык'ягъэцIэхъуакъыми, щысцыг'уушэн къехъункъым», – жиГац зигу къихъэжа щым. Лыжымрэ

пцымрэ хъещәпым къикIри хасәм къахыхац. Пцым фынцIэ яхуицIац хасәм. Бжъәдыйгъухәм зыри къагурыуакъым. «Сыт къыдәпцIар?» – жари лыжым щыххац. «Насынышәхэ, – къегиящ лыжыр и лъәпкъәгъухәм, – фыадыгәкъә фә, адыгәм фыкъилъхуакъә? АфIәкIа утхуәхъумәжынукъым, тхәкIылж жыфIәу фи хъещәм дауэт фызәреңынур? Фыкъызыуи, сывукI, сэ хабзекъутэ сыйхуәхъун-къым». Лыжь Гүнчим и псальтәм зыцIигъәгүп-ссыыжац бжъәдыйгъухәр, я хъещәм дәшәсүжри абы Жанейм пцыгъуэр щиубыдыжыху епсыхакъым.

УЭЗЫРМЭС

ПЫДЖЭРЭ ПЫЗЫГҮЭШРЭ

Нартхэ зы дыщэ жыг ялт. Жыгым илъесым зы майерисэ ктыпкырт. Майерисэм и зы джабэр плыжыбзэт, и зы джабэр хужыбзэт. И хъугъуэ щинэсум, здэкиуари здэжари ямыцэу, бзэхырт майерисэр. Зыгъебзэхыр къахуэхутэртэкьым нартхэм.

Жыгым хъумакиуэ ирагъэувэллаш. Итгани киуэдырт майерисэр, и хъугъуэ зэрынэса фиэки палъэ илтэкьым. Къалэ къраццэллаш жыгым – къалэки яхуэхтумакьым.

Ящэнур ямыцэжу къызэхэнаш нартхэр. Уэрсэрыжь деж киуэри ечэнджэщаш.

— Пыдженэрэ Пызыгъэшрэ яхуэмыхъумэмэ, жыгыр зыхъумэфын нарт хэкум искъым, — къажрилаш Уэрсэрыжь.

Пыдженэрэ Пызыгъэшкэе еджэргт, нарт хэкум зэтголъхуэныкъуэ зэшити исти. Зым майуэхъур и шабзэт, адрайм пызыгъэшцыр и джатэт.

Пыдженэрэ Пызыгъэшрэ еувэллаш жыгым. Майерисэм и хъугъуэти, жэцьыгым нэсаяэ, тхъэрыкъуиц къэлъатэри жыгыцхъэм къитгысхаш, майерисэр яихъуатэри лъэтэжыну зыщайтым, зэшитым я зыр, и шабзэр зэйуидзэри, тхъэрыкъуэхэм яхеуаш. Зыр улгъэ хъуауэ, лъэтэжащ тхъэрыкъуэхэр, майерисэр яхьри.

— Я лъэужым дрикиуэнц, — жари зэшитыр шэсаш, тхъэрыкъуэ улгъэм къыпыйткыя лъыр шабзэпэки энэцэри.

Тхъэрыкъуицым я лъэужым ирикиуэурэ, зэшитыр хы

Іуфэм нэсац. Тхъэрыкъуэхэм я лъэужыр хы Іуфэм щыкІуэдьрт.

— Уэрэ сэрэ нартхэ дыкъалъхуац, — жиIаш Пызыгъэш.— Тхъэрыкъуицыр хы щыагыым щыыхъэжац. Дызыдыгъур къэдмыхутауэ дгъэзэжынкъым. Сэ хы щыагыым сыйщыхъэнц. Уэ хы Іуфэм къышызэжъэ. Зы илъэскІэ къэзмыгъэзэжмэ, кIуэж.

Ар жери, Пызыгъэш и джатэмкІэ хыр зэгуихуац, толькъун зэхуакум дэпкІэри хы щыагыым щыыхъац. Хы щыагыым щыету здэкІуэм, унэ хужь закъуэ ирохъэлІэ. Унэм екІуалІэри хъэшІэшымкІэ еблэгъац. ЕтПысэха къудейуэ, хъэшІэшым зэшибл къышыыхъац:

— ФIэхъус апций, ди хъэшІэл — жари.

— Фыпсэу апций! — жери Пызыгъэш къэтэджац.

ХъэшІэм Іэнэ къыхуацтац. Зы мыІэрыси къытралъхуац Іэнэм. «Си Іуэху здэшыІэм сыйкърихъэлІаш», — жиIаш Пызыгъэш игукІэ. ХъэшІэшым пщацэ дахитИ къихъац.

— Дэ Хыгуацэ дрибынц, — жиIаш зэшхэм.— Зэшибл дохъу, шыпхъуиши диIещ. Ди шыпхъуитІыр мы илъагъухэрац, ешанэм уи пацхъэ къихъэн лъэкІынукъым.

— Сыт и лажъэ, сэбэп сыйэрхуэхъун щыІэ? — жиIаш Пызыгъэш.

— Абы и лажъэри бжетІэнц. Ди шыпхъуицыр илъэс къэс мэлъатэ нарт хэкум, нартхэ я дышэ жыгыым къыпыкІэ мыІэрысэ закъуэр къахъри къагъэзэж. Мызыгъуэгум ди шыпхъу нэхъыщІэр — Мыгъэзэш гуацэ — къаяIаш, уIэгъэ хъэлъэу хэлъши, къэтэджыфыркъым.

— Сыт и Іэзэгъуэ фи шыпхъум?

— И Іэзэгъуэ бгъуэтину щыткъым. И Іэзэгъуэр нарт хэкум къыщина лъырщ, — къыжраIаш Пызыгъэш.

— Ар Іуэху! — жиIаш Пызыгъэш.— Фи шыпхъум и лъырси шабзэпэм пылъщ.

Шабзэпэм пылъ лъы ткІуэпсыр уIэгъэм щахуэри, Мыгъэзэш гуацэ къызэфІэтІысхъэжац.

— Ди шыпхъуицым яхэдэ, къыхэпхыр удот,— жиIаш зэшихэм, гуфІэри.

— Згъэхъужар къыхызох, — жиIаш Пызыгъэш.

— Бгъэхъужар Мыгъэзэш гуацэш.

Ефэ-ешхэ къыхуацІц, Мыгъэзэш гуацэр къратри, Пызыгъэш кърагъэжъэжац. «Нобэ илъэс ирокъу» щыжиІэм, Пызыгъэш хым къыхэкІыжац. Пыдже къыпэпльэххэрт.

Мыгъээш гуацэ къахьри, Пызыгъэшре Пыджэрэ нарт хэкум къихъяац.

Гуацэм нартхэ я деж щаутI щилъхуац. Уэзырмэсре Уэзырмэджрэ флащац Мыгъээш гуацэ и щаутIым.

УЭЗЫРМЭС КЪЫЗЭРЫРАГЬЭШАР

Уэзырмэс фыз къыхуашэн мурад ящIац нартхэ. Пщацэ цIэрыIуэ гуэрым лъыхъяац:

– Уэзырмэс къыдэкIуэ, – жари.

– Къысхуэфши, сывгъэлъагъу, – къажриIац пщацэм.

Уэзырмэс пщацэм деж яшац. Къеплъщ-неплъри, пщацэм жиIац:

– Къысхуэфшар лыжъ жъакIэхуц, къуэбэбжъабэц, домбейжыц, мэлищэм цыуэ къатекIыр зы цеяпхъэ хурикъунукъым – дауэ сидэкIуэн?

– УкъыздэмыхIуэмэ, укъэсхынщ, – жери губжъац Уэзырмэс.

Пщацэр къихъын мурад ищIри, шу гъусэ еджац.

Шу гъусэм яхэплъэри:

– Хэт къэт? – щIеупщIац.

– Кхъуахъуэр къэтц. Кхъуахъуэм деджакъым, – къыжраIац.

– Феджэ кхъуахъуэм! – жари джакIуэ ящIац.

Кхъуахъуэм еджац джакIуэр:

– Унэидзыхъэ дыкIуэнущи, ныддежъэ, – жари.

– Хэт къызыхуэфхынур? – къеупщIац кхъуахъуэр.

– Уэзырмэс къыхуэтхынущ.

– Уэзырмэс къыхуэфхынумэ, сывдежъэнщ, – жери кхъуахъуэр къэшэсац, къельэдэкъяуэри унэидзыхъэм къаххыац.

Унэидзыхъэр ежъэри, пщацэр зыдэс къалэр къатIысыхъац.

– Жэц ныкъуэм къетхъэжъэн хъэмэрэ нэху щигъуэм къетхъэжъэн? – жари зэхэувэжауэ, мэчэнджац э унэидзыхъэр.

Унэидзыхъэр чэнджэцэху, кхъуахъуэр къалэм дыхъац, пщацэр къигъэшэсри къежъяац.

– Мы кхъуахъуэжъым сомыгъэхь, сыйдэкIуэнщ, Уэзырмэс! – егуоуац пщацэр Уэзырмэс, кхъуахъуэм здихъым.

Кхъуахъуэм езыкун къахэIакъым унэидзыхъэм: пщацэр кхъуахъуэм яфIихъац.

— Пщащэр кхъуахъуэм тфIихъац. Сыт тцIэнур? — зэхэувэжэш унэидзыхъэр.

— Иэнейм и къуитIым зыгуэр яхузэфIэмыхкIмэ, кхъуахъуэм дэ дыхээзгээнукъым,— жаIаш унэидзыхъэм.

— Иэнейм и къуитIым хъыбар евгъацIэ,— жари Иэнейм и къуитIым деж лыкIу ягъэкIуаш.

— Кхъуахъуэр дэ щакIуэ здэтшэнц, фэ пщащэр фхыж — къыжраIаш Иэнейм и къуитIым: Иэнейм и къуитIри бзаджагъэкIэ фIэкI хэзэгъэнутэкъым кхъуахъуэм.

Иэнейм и къуитIым кхъуахъуэр щакIуэ здашаш.

Иэнейм и къуитIым кхъуахъуэр щакIуэ Ѣыздашэм, Уэзырмэс пщащэр къыхуахъыжац.

ЛЫГЬЭР ЗИ ФЫЩЦЭР

ЗекIуэм хэтурэ, Уэзырмэс цIерыIуэ хъуаш, лыгъэшыгъэкIэ къыпехъун ирихъэлIэркъым. Гъуэгу техъэмэ, шу пашэц: гъуэгум Ѣыгъуазэши, и гъусэр Ѣигъэгъуашэ къэхъуркъым. Унэм къихъэмэ, и унэр хъэцIэ кIуапIещ — ѢыгъупIастэкIэ ущIыхъэнукъым. ЦIерыIуэ Ѣыхъум, жагъуэгъуи игъуэтац.

— И унэ исырац псори зи фыщЦэр: и унэ исыр мыхъумэ, апхуэдэ лыгъэ къыкъуэкIынутэкъым,— жари ирахъэжъаш Уэзырмэс и жагъуэгъухэм.

Уэзырмэс ар щхъэкIуэ Ѣыхъуаш.

И унэм ихъэжри и щхъэгъусэм жриIаш:

— Си унэ уисыж хъунукъым афIэкIа: дызэбгъэдэкIыжын хуейш.

— Сыт къэхъуар? Уигу сыткIэ зээгъэбгъа?

— Къэхъуай ѢыIэкъым, си гуи нобгъакъым,— жиIаш, Уэзырмэс.— Си лыгъэр зыщалъагъур уи дежш. Уэр мыхъумэ, схузэфIэкIын ѢымыIэу жаIэ си жагъуэгъум.

— Абы Ѣыгъуэм сыт сцIэн? — жиIаш унэгуашэм.— Дызэдэпсэу ѢымыхъужынукIэ, си дыщым сегъэшэж.

— Уигу нэхъ пымыкIымрэ уи нэ нэхъ къыфIэнэмрэ уи Йыхъещ — сызэблэн ѢыIэкъым: гур зэцIегъяцIи, дэш.

— Хъунш,— жиIаш унэгуашэм.— Зы закъуэкIэ синолъэIужынущ: уи ныбжъэгъухэм къеджи, фадэ-Пластэ Иэнэ къахуэзгъацтэ — ягу фыкIэ сыйкинэнц.

Уэзырмэс и ныбжъэгъухэр къриджаш, и щхъэгъусэм фадэ-Пластэ Иэнэ къахуиштэри жэшиц-махуишкIэ игъэхъэшаш.

Жэшиц-махуицкіэ щысауэ, Уэзырмэс и ныбжъэгъухэр унэм икыжащ, езыр, Іэнэм бгъэдэсурэ улэуати, Гурихри жейм хилъэфащ.

И щхъэгъусэр жейм щыхилъафэм, унэгуащэм гур зэц-ригъэцлащ, Уэзырмэс зэрыжейуэ гум ирильхъэри гъуэгу тришащ.

Гъуэгу здыйтетым, Уэзырмэс къызэштыужащ.

– Дэнэ сыппэрэ, унэм щхъэ сыкъипша? – еупцлащ и щхъэгъусэм.

– Уигу нэхъ пымыкІымрэ уи нэхъ къыфІэнэмрэ здиш унэм къызжепла?

– Бжеслащ. Жыслам сыхущегъуэжакъым.

– Ухущлемыгъуэжамэ, – жилащ Уэзырмэс и щхъэгъусэм, – сигу нэхъ пымыкІри си нэм нэхъ къыфІэнэри уэрэти, унэм укъисашащ.

Уэзырмэс, къызэфІэтлысхъэжри, гущхъэгъым еджащ:

– Нэгъээж. Мыбы лажъэ иІэкъым. Лажъэ зиІэр сэращ – жагъуэгъум сагъэжэкъуащ.

Игъээжри, Уэзырмэс и унэ иришэжащ.

УЭЗЫРМЭСРЭ ШУ ЦЫКІУМРЭ

Уэзырмэс гъуэгу техъяуэ жэц къыттехъуэри мэз лъапэм щепсыхащ, и шыр илъахъэри езым уанэр пІэцхъягъ ицлащ. Жэшцыр мэз лъапэм щрихри, нэхуущим шэсыжауэ, зы шу цыкІу къыбгъэдыхъащ:

– ФІэхъус апщий, Уэзырмэс! – жери.

Шур уанэгум къиц къудейт, Уэзырмэс и лъэгуажъащхъэм къэсынүтэкъым.

– Си цІэ дэнэ щыпцлаэрэ? Хэт ушыц? Дэнэ укъикІрэ? – еупцлащ Уэзырмэс шум.

– Сыиспы лъэпкъц, – къыжрилащ шу цыкІум.– Испыр мы лъахэм дисащ. Нартхэ ныкъуэкъуэгъу фыгъытхуэхъури мы лъахэр дывгъэбгынащ.

– Нтэ сыйтим къытебгъэза? – еупцлащ етІуанэуи.

– Мы мэзым зы бланэ къыццэднащ, – жилащ шу цыкІум.– «Бланэм ил сIугъахуэ» жери, ди адэм сыкъригъэжьящ. Бланэм солъыхъуэ – згъуэтмэ, къэзукІынуш. УкъыздэцкІуэн?

– СыбдэцкІуэнщ, – жилащ Уэзырмэс.

Уэзырмэсрэ шу цыкІумрэ мэзым хыхъащ, бланэр мэзым

къыхахури тафэм къыттрахуац. Уэзырмэс и шабзэр зэйтидзэху, шу цыкіум и шабзэ зэудзагъэхэти, бланэр къиуклац.

Бланэр зэлахщ, блатхьитыым языр Уэзырмэс къыхуигъанэри, шу цыкіур шэсыжац, бланэр и шыпліэм дилъхъэри.

Уэзырмэс бланэр къыхуэләтакъым, шыпліэм дилъхъэнти. Шу цыкіур, мэzym хыхъэжрэ пэт, къызэплъеклац, къигъэзжри Уэзырмэс къыбгъэдыхъац, къеэбыхри блатхъэр Уэзырмэс и шыпліэм къыдилъхъац:

— Лыр пэмылъещами, шым хуэхъынкъэ? — жери. Афіэкі жилякъым: Йуигъэзықири мэzym хыхъэжац.

Блатхъэр шыпліэкі къихъри, и унэ ихъэжац. Уэзырмэс, испы шу цыкіум дилъэгъуар хуэмүхүу.

Цыкіур щызэрихъэліекі сэлам зэрах, я іэ зероубыд. Гъуэгум щызэрихъэліенкі мэхъу цыкіур, е унагъуэм, е лэжъыгъэ іенатіэм, е уэрэмьшхъэм — дэнэ щызэрихъэліеми, исом япэр фіехъус-сэламыц. Щызэрихъэліе елъытакіе адыгэхэм я фіехъус-сэламыр ләуужъыгъуэ куэд хъуу щытац, абыхэм я нэхъыбэр пасәрейхэм я деж къыщежъэри нобэм къесац, дялэ итажэм яхэлъа гуашагъэр, цыкіхъгъэр, гулъытэр, щылэр ди зэманным къахъэсри.

Зыбжан мэхъу, псальтэм папшіе, лэжъыгъэ іенатіэм щызэрихъэліехэм зэрах фіехъус-сэламыр. Йуэху зыщіе ирихъэліемэ, жраэ хабзәц: «Йуэху-фіюхъу апций!» Сэлам зрахам жэуап къетыж: «Упсэу апций!» Абы къыщіигъужынкі мэхъу (зэрихъэліхэм я ныбжъе елъытауэ): «Тхъэм и щыласэ ухъу!»

Іэцым пэрыт губгъуэм ущрихъэламэ, абы и сэламри щхъэхуэц: «Бохъу апций!» («Уи Іэцым убагъуэ, бэ ухъу» жыхуэпіләц). Алхуэдэ сэлам зрахам и жэуалыр «Упсэу апций!» псальтерц, абы къыщіигъужынкі хъунущ «Тхъэм и щыласэ ухъу» псальтер (зэлтытар сэлам зээыхам я ныбжъырц: Іэцым пэрытыр е Йуэху зыщіэр нэхъыщіэрэ абы сэлам езыхар нэхъыжымэ, нэхъыщіэм «Тхъэм и щыласэ ухъу» жриләркъым нэхъыжым, ар «Упсэу апций» щызыгъур нэхъыжырц — кърихъэліар щыламэ).

Мэкъуаум уахыхъамэ (е ублэкімэ), жыпіенури щхъэхуэц: «Шхонк апций!» «Упсэу апций!» — жиленурэ сэлам къуатыжынуц, умыплаціэмэ, зы

аргынэ къадепхъэхын е зы Іэтэ ядызэтеплъхъэн хуейуэ къыштохуэ – абы фыңға къыхокI, шыңа къышхуехь. Ар сый хуэдэ IенатIами къыштектурт – Гуэху зыңға урихъэлIамэ. КIеращэ Тембот зы хъыбар итхыжащ. Лы гуэр шуэ гъуэгу здытетым плъэри мэкъугу уфэрэнкIауэ къильэгъуащ. Выр щитыкIауэ, мэкъур ирельхъэжри гум зы щалэ бгъедэтщ. Абы нэгъуэцI зы щалэ къыбгъэдыхъяуэ илъэгъуащ лым – езыр нэмис щыкIе. Ари шут. Мэкъур изылхъэжым къыбгъэдэуыIащ щалэ шур, ауэ куэдрэ зиIежъакъым: гум къыблэкIри лым хуэзанцIе къэхъуащ. Къэсри сэлам кърихащ. Лым гурышхъяуэ ищати, щалэм еушцIащ: «Хэт урикъуэ?» – жери. Зи къуэр къыжриIащ щалэм. «Уи адэм ухуэфащэкъым, – жриIащ лым щалэ шум. – Сынаплъэуре укъыблэхри зи мэкъугу уфэрэнкIар гъуэгум къытебнащ. Мэкъур щхъэ думылхъэжарэ?» «Сэлам есхри мэкъур бдисльхъэжынц щыжесIэм идакъым. Щимыдэм сыкъыблэхаш», жиIащ щалэм, лыр къыщIегийр къыгурымыIуэу. «Уи адэм жепIэжынурац: цыихукъым абы къильхуар, хьеуаниц. Цыихугъэ пхэлъамэ, уесыхынти, мэкъур диплъхъэжынти, – егияцI лыр щалэм. – Мор нэхъ губзыгъэу къыщIекIащ уэр нэхъэр. Цыихугъэ зыхэмымлым мэкъур дримылхъэжамэ, нэхъ къицтащ. Мэкъур диплъхъэжамэ, ар зыхуэшцIэр моратэкъым, уи щхъэрят. Ар къыщыбгурымыIуакIе, уи гъуэгу ирикIуэ, уи сэдами хуэныкъуэкъым гъуэгум къытебна щаллэр». Щалэм ешхыдэри лыр гум бгъэдыхъащ, епсыхщ, и Iэнцхъэлъашхъэр дрихъейри мэкъугур иральхъэжыху, шэсъжакъым...

ВакIуэ ирихъэлIамэ, адыгэм жеIе: «Бов апций!» («Бэ увэ» жыхуиIащ). «Упсэу апций!» – аращ абыи и жэуапыр. ЩакIуэм жраIе: «Хъэкъужь апций!» «Упсэу апций!» жери щакIуэм жэуап къетыж, къиншэкIуам щыңцI лы Iыхъэ (латхъэ, куэ) къыхуэзам ирет. Мэл зыххэм, хъэмым Iуэуэ тетхэм, уэтэрым тесхэм, бжыхъуэм яхыхъэми я фIэхъусыр щхъэхуэцI («Хъэм бов апций!», «ЦыңцI махуэ апций!»), н. «Упсэу апций!» жаIэрэ жэуап къатыжамэ, къыщIагъуж: «Бэв тхъэм къуит», «Пцын тхъэм куэду къуит».

Гъуэгу тетым жраIе: «Гъуэгужь апций!» «Упсэу апций!» – къратыж жэуап; «Дызэдижэ апций!» – апхуэдэ жэуапи къратыжынкIе мэхъу гъуэгурыкIуэм (шу зэрихъэлIамэ).

Гъуэгу тетауэ къезыгъэзэжам жраIэ хабзэц: «Къохъусыж!» «Упсэуж!» – жери жэуап етыж гъуэгу тетам.

ХъэцIэ къахыхъэмэ, пожъэри кърагъэблагъэ: «ФIехъус ашций, еблагъэ!» – жари. «ФIым дыхуиблагъэ», е «Уи благъэ куэд ухъу», – жэуап къетыхъэцIэм. ХъэцIэр шрагъэжжкIэ кIэлъокIуатэри сэлам ирахъиж: «Гъуэгу махуэ!» – жари. ХъэцIэм жыжъэ кIэлъыкIуатэ хабзакъым, тэджыжкамэ, хъэцIэр шцIантIэм, уэрамышхъэм щагъэгувэжжыркъым, арац шцIыжайар: «ХъэцIэ зи жагъуэ кIэлъыкIуатэ кIыхъц», е «Хэгъерей бзаджэ дэкIуатэ кIыхъц».

Иэнэм перыс гуп уахыхъамэ, «Гуп махуэ ашций!» жыбоIэ. «Упсэу ашций, еблагъэ (еблэгъэж)» – къуатыжынущ жэуап, гуп махуэбжъэ къуатамэ, абы текъуэхъух хабзакъым, гупым уздагъэтIысыр уи тыйсылэц.

Нэхъыжъярэ нэхъыцIэрэ зэрихъэлIамэ, нэхъыцIэр нэхъыжъым бгъэдохъэри сэлам ирех. ШцIалэм сэлам къуихамэ (къыншцIеупшцIамэ), «ГъацIэ кIыхъ ухъу» жепIэнущ – уэ фIыуэ унэхъыжъэм. Зи ныбжъ хэкIуэтам жепIэнущ: «Жыншхъэ махуэ ухъу!» Сэлам къуахрэ къыншцIеупшцIамэ, япа игъэццшхъэр мырац: «Тхъэр фIыкIэ къыншцIеупшцIэ», итIанэ шцIыбгъуж хъунущ: «ДыфIщ, лажъэ диIэктъым».

Зыгуэрим и унэ уисауэ укъышчикIыжкIэ жыппIэнущ: махуэм – «Фи махуэ фIы ухъу!», жэцым – «Фи жэц фIы ухъу!» (е «НэхулъэфI фыкъикII» – жэццыр здынэсам елъытауэ).

УЭЗЫРМЭСРЭ ФЫЗЫШЭМРЭ

Уэзырмэс фызышэ ирихъэлIац. Нарт тхъэмадэжь гуэрим и пхъур лIы иритырти, фызышэр тхъэмахуэ хъуауэ зэхэтт. Уэзырмэс фызышэм яхыхъэри яхэплъац. Фызышэ къекIуар ежъэжын щыхъум:

– Мыбы яцIэм сеплъынщ, – жери Уэзырмэс фызышэм яхыхъац, пщацэр ипхъуатэц, и шыплIэм дидээри – бгъэтмэ къацтэ: пщацэр ирихъэжъэри ежъэжац, фызышэр къызэхинэри.

– Уэтэтей, евмыгъэж! – жари, Уэзырмэс шу гуп лъежъац. Уэзырмэс, пщацэр здихым, къызэплъэкIри:

– Пщацэр схынири екIукъым, – жилац, шым къыжъэ-

дикъуэри и ужь къихъам къеплъаш. И ужь къихъар, къыкІэлльеІ защири, зырыз-түрүтіурә кіерыхужащ.

— Мыр страхыжын Іуеху зерахуэркъым,— жери, Уэзырмэс и шым елъедәкъэуэжащ, къыкІэлльыпхъэрар и ужь къринэри и унэ ихъэжащ. Пщащэм и пасэлтьыхъур Уэзырмэс и ужь къикІакъым: Уэзырмэс кіелльыкІуэурә жәш къытексъуати, жәщыр мэз лъапәм шрихащ. Нәху щыри, жыләм дыхъаш, шы фіэдзапІэм бгъедәт шыр къицЫхужри шы фіэдзапІэр зейм я хъәшІәщым ихъащ.

Щауэр хъәшІәщым ихъауә, Уэзырмэс, гъусә ишІри, хъәшІэм къыкІэлльихъащ:

— Дэгъуәш, пщащэр къезыхъар сәращ — нарт Уэзырмәсш,— жери.— Шыгъэ пхәлъщи, пщащэр узотыж,— къыжрилащ.— Уи гъусә ушымыгугъмә, фызышә здомышә. Уи гъусәм яшІенум сеплъынути, аращ пщащэр къышІесхъәжъар.

Щауэр игъэхъәшІәш, пщащэр иритыжри, Уэзырмэс шу гъусә хъуауә, щауәм и адәм и унэ ихъащ:

— Нысә къипхуэтхъащ,— жери.

УЭЗЫРМЭС КЪЕХЪУЛЛАР

Уэзырмэс, Хъымыш, Шужъей сымә щакІуә дәкІаш. Мэzym бажапІэ къыщыхъәжым, щыри зедеуащ. Зедеуэри, бажапІэр къаукІаш.

— Си шеращ техуар,— жилащ Хъымыш.— БажапІэр сәсхыныш — сәращ къезукІар.

— Хъәуә,— идакъым Шужъей.— Техуар си шеращ — сәсхыныш бажапІэр.

Уэзырмәси жилащ:

— БажапІэм техуар си шеращ.

Бгъэдыхъәри еплъащ бажапІэм: щыми я шәр техуат. КъызәдауқІати, бажапІэр зым лъыс хъунутәкъым.

ЗәгурыІуаш:

— Щакъәж къехъулла къреІуати, нәхъ щлагъуә къызәхъуллам бажапІэр лъысынш,— жари.

Хъымыш къехъулла яхуІуатащ:

— ЩакІуә сыкІуауә къысІерыхъалатәкъыми, псы Іуфәм сыІухъәри зы бдәжъей къыхъәздзащ. «Мыр тхуэгъажъә»,— жысІәри бдәжъейр си пщафІэм естащ. Бдәжъейр дзасәм пиІури, пщафІэм мафІә зәшІигъәстащ, сә мәзым сыцІетурә сешати, сыцхъәзукъуащ. Сыкъызәшүжмә — щаләр мафІэм

пэрысщ, бдэжьеир дзасэм пылъыжкъым. «Дэнэ пхъа?» – жысIэри сеупЩаш. «МафIэм щыпэрыслъхъэм, бдэжьеир къэхъужри псым хэпкIэжащ», – жиIаш пицафIэм. «АпхуэдэпцI яупсрэ?» – жысIэри пицафIэм сыхуэгубжьаш, сыхузэгүэпти, сеүэри сукIаш. «Бдэжьеий щхъэкIэ щхъэ сукIа щIалэр», – жысIэри пицафIэр зэрызукIам сыхущегъуэжащ, псым схыуэ щыхэсщIэм, щIалэр къэхъужри къэтэджыжащ. Ар къызэхъулIаш.

– Сэри мыр къызэхъулIаш, – жиIаш Шужьеий. – Зы щIалэ зыщIызгъури щакIуэ сыдэкIаш. Мэzym щыхъ къыхэтхуаш, деуэри къэдукIаш. Щыхъыр зэлытхри, щIалэм мафIэ ищIаш. ЩIалэм щыхъ блатхъэр мафIэм пэрильхъяуэ, сышхъэукушаш. «Блатхъэр жъа?» – сеупЩаш щIалэм сиккызызэштуужри. «Жъакъым, – жиIаш щIалэм, – блатхъэр сIэпыхури мафIэм пэрыхуаш, щыпэрыхуэм, щыхъыр къэхъужри мэzym сфишыхъэжащ, и фэр зытриубгъуэжри». «ХъэдагъэпцI ухъу ар!» – жысIэри щIалэр сукIаш. ИтIани: «Зы щыхъ щхъэкIэ щIалэр сый щIэзукIар?» – жысIэри сыщIегъуэжащ. «Блатхъэр мафIэм щыпэрыхуэм щыхъыр къэхъужжауэ жиIаш, ар пэжмэ, мыри къэхъужжынщ», – жысIэри мафIэм щыпэрызձэм, щIалэр къащтери къэтэджыжащ. Ар къызэхъулIаш сэ.

– Сэ къызэхъулIари вжесIэнщ, – жиIаш Уэзырмэс. – ЩакIуэ сежкъэри къызэмыхъулIауэ мэzym сыщIэтурэ, гъэхъунэ сихъаш. Гъэхъунэм зы тэхъуанэ итт. Тэхъуанэм сышIыхъаш. Жыхафэм хъэмыхъашхэ Iэнэ тетщ. Iэнэм сыбгъэдэтихъяуэ, си щыбкIэ зыгуэр къыдыхъаш.

– Хъэджафэ ухъу! – жери щIопцI уэгъуиц къызихаш си щыб къидыхъам.

ЩIопцI уэгъуиц къыщизихым, хъэджафэ сыхъури тэхъуанэм сиккызыцIихуаш:

– БжэIупэм Iулъ! – жери.

БжэIупэм сиIугъуэлъхъащи, къакIуэр къидэзгъыхъэркъым, къидыхъар дэзгъэкIыжыркъым. Тэхъуанэр зей щакIуэжыр къызогугъури, жэщи махуй си жъафэ къехыркъым. Езыр щакIуэ докI, къидохъаж, къидыхъажху лы цынэ Iыхъэ къисхуедз.

ЩакIуэжым и пицIантIэм сыдэлъурэ, си хъыбар Iури цэрыIуэ сыхъуаш. Зы мэлыхъуэ къидохъэ щакIуэжым и пицIантIэм.

– Уи хъэджафэр зы жэшкIэ къызэт, – зэрыжиIэр зэхызоч. – Си хъушэм дыгъужж къеуэсации, сеух.

– Узот, ауэ и ныбэ умыгъэныкъуэ, и ныбэ бгъэнныкъуэм, къыпхуицIэн щыIэкъым, – жиIаш мэлыхъуэм.

— Згъэнныкъуэнкъым, — щыжиІэм, мэлыхъуэм сритащ.

Мэлыхъуэм сишэри мэл хъушэм сыпэргъэуваш, сигъэшхэн зэрхуейр и пщІыхъэпІи къыхэхуакъым, кІуэри пщыІэм щІэгъуэлъхъэжащ:

— Хъэджафэр бэлэрыгъынкъым, — жери.

Жэшцыг хъуауз дыгъужьыр хъушэм къыхыхъащ, зы мэл ихьри мэзым щыхъэжащ. Сэ синыбаджэти, зызгъэхъеякъым. ЩакІуэжжым деж сишэжащ пщэдджыжжым:

— И цІэ Іуа щхъэкІэ, мыбы ищІэн щыІэкъым. Ныжэбэ кІуами зы мэл сфиіхъащ дыгъужьым.

Зыбжанэ дэкІауэ, нэгъуэцІ зы мэлыхъуи къыдыхъащ щакІуэжжым и пщІантІэм:

— Си мэл хъушэм дыгъужь къеуэсаци, жэц къэс зы мэл сфиіхъ, уи хъэджафэр зы жэшцІэ къизэт, — жери.

— Узот, — жриІаш, — ауэ и ныбэ умыгъэнныкъуэ. И ныбэ бгъэнныкъуэмэ, къытхуицІэн щыІэкъым.

— Згъэнныкъуэнкъым, — щыжиІэм, сритащ.

Мэлыхъуэм и пщыІэм сишэри си ныбэ из хъуху сигъэшхащ, жэц щыхъум мэл хъушэм сыпэригъэуваш. Дыгъужьыр жэшцыг бгым къесащ. Си ныбэ изт, си лъэм сзыэрихъерти, дыгъужьым сыхуильаш, щІэзгъэІери и ужь сиуващ, и ужь сыкъимыкІыурэ мэзым хэсхуэри Іуашхъэм сфиідэкІаш. Іуашхъэм къытетІыскъауэ къызжелэ:

— Мэлкъым сыкъызылъежъар — уэращ. Бэлыхъ узэрыхъхуар соцІэ, укъызэдауэмэ, бэлыхъыр птесхынуущ.

— СынодэІуэнц, — жесІаш.

— НтІэ мыращ, — жиІаш дыгъужьым. — Гъэзэжи, щакІуэжжым и пщІантІэ дыхъэж, бжэІупэм Іугъуалъхи, гукъыдэмийж зыщІ, хъэІус къуиткІэ ухуэмыххэ, умышхэурэ гуашцемашцІэ ухъунц, гуашцемашцІэ ухъумэ, пщІантІэм удилъэфынци, куэншыбым ухидзэнц. Езыр щакІуэ ежъауэ зргъэхъэлІи, пщІантІэм дыхъэж. Къуэзроуа щІопщыр и пІэцхъагь щІэлъщ. ЩІопщыр къацти, уэгъуиш зэхыж: узэрыщыта ухъужынуущ. АдэкІэ пщІэнур.уэ пщІэжынищ.

Дыгъужьым седаІуэри, щакІуэжжым и пщІантІэм сыйдыхъэжащ, си псэр пыт къудейуэ фэ зытезгъяуэри щІэццым сышцІэгъуэлъхъащ, щакІуэжжым Іус къызитакІэ сыхуэшхакъым, къыдыхъэми и гугъу сцЫжакъым, дэкІыжми сеплъижакъым — си жье зэццэсхыжакъым. Лъэрымыхх сыхъупаузу къынцыслытэм, пщІантІэм сыйдилъэфри куэншыбым сыхидзаш щакІуэжжым:

— Мыбы къысхуицІэжын щыІэкъым, хъэ хейщ, сукъынкъым,

куэншыбым езыр-езырурэ хэліыхыжынщ,— жери. Куэншыбым сыйхидзэри, езыр щакыуэ ежъаш.

Щакыуэжкыры гъуашхъэм зэрүтекіыххэу, сыкъызэфіэувэжащ, піцантіэм сыйдыхъажри тәхъуанәм сыйциыхъаш, щіопшыр Піэцхъагъым къыціесхри щіопш уәгъуиц зэсхыжаш. Щіопш уәгъуиц щызэсхыжым, сызәрышты сыхъужаш.

Щакыуэжкыым и къэссыжыгъуз хъуати, щіопшыр си Іэгъуапә изгъәлъадәри бжәккүаагъым сыкъуезуващ: «Къызәпшіар уәсішіэжынщ»,— жысләри.

Щакыуэжкыры къэссыжаш. Іәнәм етісылыа къудейуэ, бжәккүаагъым сыкъыкъуэкіри, щакыуэжкыым и щыб сыкъыдыхъаш, щіопш уәгъуиц есхри:

— Кхъуэ ухъу! — жыслаш.

Щакыуэжкыры кхъуэ хъури мәзым щыихъажаш, и щіопшыр къэсхъауз иджыри зызохъэ...

— Іэгъу! Іэгъу! — гужьеяш Хъымышрә Щужьейрә: гужьеири, бажапціер Уәзырмәс лъагъесаш.

Щіеншыгъэм зәригъәбелджылащи, псори зәрызепсалъэ, зәрызегурыІуэ бзэм нәмыщі, пасәрей щакыуэхәм, зекіуәліхәм бзэ Піәүжыгъуэ гуэр ялац, щакыуәбзәкі еджеу: щіагъыбзәкі зепсалъәрт зекіуэ ежъа шухәр, псәүщхъәхәм я ціәирауәртәкъым щакыуэхәм. Абы щіагъусыгъуэ іәш: зекіуәліым и щәхум щыгъуазәІа хъунутәкъым — хәт и гъусә, дәнә лъенныкъуәкі здиунәтіныур, я гъуәгур къыхъ хъемә кіәші? Псаущхъәхәм я ціәирауәмә, щакыуэхәм я Іуәху къадәмыхъуңу (къамыщәкіуфынуІауэ) яллытәрт. Апхуәдә щіагъыбзәхәм зекіуәбзәкі, щакыуәбзәкі еджеәрт. Зекіуәліхәм я бзэм бзышіа щыхъурт, псалъәм папшіә, «шы», «шабзә», «Іәшә», «гъуәгү», «джатә», «къамә», «сәшхуэ», къинәмьші псалъәхәр, абыхәм я піәирағъәувәрт езы зекіуәліхәм фіәкі нәгъуәшілім къыгурымыІуэ псалъә Иәрышіхәр. Ябзыші псалъәхәр бзэм щыхәкіуәдәжыкішпи къыщыхъу щылац, абыхәм я піә иувауэ ди бзэм нобә къышыдогъәсәбәп зекіуәбзәм, щакыуәбзәм къыхәкіла псалъә күәд. Щакыуәбзәм къыхәкілащ, псалъәм папшіә, псәүщхъәхәм я нәхъыбәм я ціәхәр: дыгъужъ, мышә, тхъәкіумәкіыхъ, бжю, хъайуцызд, кіәпхъ, нәгъуәшіхәри — ахәр зәгуәр ябзышіа псәүщхъәціхәм я піә иувери ди бзэм къыхәнауэ ноби къылдогъуэ-

гурыйи. Зыми иштәжыркъым пасәрей адыгәхәр дыгъужым, мышәм, тхъәкIумәкIыхым, бҗом, кIәпхъым зәреджәу щытар, нобәрей ди бзәм кызызетенар я фәм, я дунейтетыкIем елъытауә а псәүщхәхәм «къыхуагупсыса» цIәхәрш: йәш, мәл яфIезых (яфIезыдигъу) хъәкIәкхъуәкIем и цIәр ябзыщIри «дыгъужь» фIашац, щакIуәм нәхъ зримыку, нәхъ зыңбышынә псәүщхәм «мышә» цIәр тригъэIукIац (и цIапәр ибзыщIри); апхуәдәүщ тхъәкIумәкIыхым, кIәпхъыми, бҗоми, хъәIуңызәми я цIапәр яфIәкIуәдуә цIәшIә зәрагъуюәтар.

УЭЗЫРМЭСРЭ И КЪУЭМРЭ

Уэзырмәс и унэ хъәшIә къихъац. Шуущ хъурти, ирагъэпсихри хъәшIәщымкIә ирагъэбләгъац. Махуущ иса нәужь, йүэху кърахъәлIац Уэзырмәс:

— ЗекIуә дежъэнущ, гъусә къытхуәхъу, — жари.

Шуущири Уэзырмәс и ныбжыт, зекIуә зәдежъәрейуә щытауэ.

— Си ныбжы нәсац, зекIуәм сыхэттыжкъым, — жиIац Уэзырмәс. — Ди жыщхъэ зекIуәкIә сыйт къэтхыжын? Ди унэ дисыжынщ.

— ДыкъыщечжекIә, дгъәзәжынукъым, — жиIац Уэзырмәс и хъәшIәхәм.

— Абы щыгъуәм си щIаләр гъусә фхуесщIынщ, — жери Уэзырмәс зы къуз иIети, ар гъусә яхуущIац, гъуәмымлә яритри игъәшәссыжац.

Лищым я пә иувәри, щIаләм иришәжъац. Махуә гъуәгу якIуаү, лищым жаIә:

— Дишири пищац, дәри дыпищац — девгъәпсых.

— КъэткIуа щыIәкъым, дыздежъам дынәсакъым, — жери, щIаләр яхуепсыхакъым, лищыр иришәжъәжри махуә гъуәгу якIуац.

Махуә гъуәгу якIуаү:

— ТльәкIыжIакъым, — зәщIәкIуац лищыр. — Девгъәпсых.

— Махуә гъуәгу ткIужмә, дәпсыхынщ, — жери, щIаләм лищыр иришәжъәжрац, махуә гъуәгу якIужри епсыхац.

— Фә мыбдеж фыкъыспәплъә, — жери лищым пицыIә яхуущIац щIаләм. — Сә сыкъәгувәнкъым.

Лищыр пицыIәм къытринәри, щIаләр ежъац. ЗәрыжиIуаү, къәгувакъым: лищым я шы дәгъуә зырыз къихури,

пщы! Эм къытхехъэжащ, лИицыр къигъэшэсъижри я унэ къришэжащ, хъэш! Эшым иришэжри и адэм хъыбар иригъэш! Аш.

Уэзырмэс хъэш! Эшым ихъери лИицым ябгъэдэт! Йысхъаш, щалэри къащхъэшыуващ. Іэнэ къышрахъэм:

— Хъуэхъубжъэ къигъахъуэ, — жри! Аш Уэзырмэс и къуэм.

Хъуэхъубжъэр къышритым, щалэм фалъэр ф!эбгъунлъэри т!эк! Йу ик!утащ.

— Хуэмыху! — жери Уэзырмэс щалэм хуилъаш.

Хъэш! Эм зыри жа!актым, Уэзырмэс щалэм зэрыхуилъар я жагъуэ хъуами.

ЛИицым я хъэш! Эн зэф! Эк! Ири, Іэнэр ирахыжаш, Уэзырмэси ик! Йыжаш, гъуэлъыжыгъуэ хъуати.

— щалэм щыхуилъар шым щ!эфыгъужащи, аращ, — жа!аш лИицым, Уэзырмэс хъэш! Эшым ик! Йыжка нэужь. — Шыр здэтхунктым, жэш ныкъуэм дежъэжынщ, зыкъедмыгъаш! Эу.

Унэр зэгъэжа нэужь, лИицыр хъэш! Эшым ик! Йыжри ежъэжащ, щалэм къарита шиццыр шэшым къыш! Йанэри.

Нэху щыри щалэр хъэш! Эшым ихъаш — лИицыр исыжкъым. Шэшым щыхъаш — шиццыр щ!этщ. Уэзырмэс Йуэхур зытетыр къыгурь! Йуаш.

— Яльежки, къегъэгъазэ, — жери, и къуэр лИицым як! Элъигъэк! Йуаш.

Къаригъэгъазэри, лИицыр хъэш! Эшым иришэжащ щалэм, Уэзырмэси як! Элъихъаш.

— Шым сыщ! Эфыгъужауз аркъым щалэм сыщ! Йыхуилъар — ар сфи! матащ! Эш, фэ нэхъыби фхуэфащ! щ. Щалэм сыщ! Йыхуилъар нэгъуещ! щ. Мыбы у! Эгъэ телъщ, у! Эгъэм къигъэдыхъэри хъуэхъубжъэр ирик!утащ — аращ хуэзмыдар: и анэмрэ сэрэ тлъэгъяа фэбжыр сощ! Эжри, мыр у! Эгъэ маш! Эм зэригъэдыхъар сигу техуакъым. Си щалэгъуэм, къэшэн сигу къихъяа, ди адэр къысхуэгубжыгъаш: «Абы унэсакъым уэ, лИы ухъуакъым», — жери. Ар си щхъэм иризгъажэри, унэм сик! Йаш: «ЛИы сыхъуху, къэзгъэзэнкъым», — жыс! Эри. Ар сигу ислъхъэри сежъэжауз сыхэтурэ, махуэ гуэрым сепсыхащ, шыр слъахъэри сут! Йыпщащ, жэшцир абдеж щисхын мурад сщ! Йаш. Сыздэшысым, шу пхъашэ гуэр къызэрк! Йуэр сольгатьу. Къызбгъэдыхъэри ф!эжъус къызихаш, ф!эхъус нэужым:

— Ди лъахэ щыху къидгъыхъэ ди хабзэкъым, — къызжилаш. — Шыри плъэхъяауз ди лъахэ уитщ — дызэзэуэнущ.

— Дэгъуэш, дызэзэуэнумэ, — жыс! Йаш. — Зы жэш щисхын си гугъа къудейщ. Дызэзауэмэ, зэрыхъури тлъагъунщ.

Дызэпик! Йуэтри, шабзэшэр зэдэдухыху зэтетк!утащ. Шабзэшэр щызэдэдухым, шур Йук! Йыжаш:

– Пицэдэй зэхудип! алъэш, – жери.

Нэхү щыри, шур къэсаш.

– Хъэш! гунэш! сезауэркъым, – жи!аш шум, гъуэмымэлэ къыздихьати, сигъашхэри дызэпэувыжаш, джатэк! дызэза-уэри дызэритегъэк! уакъым.

Пшапэр щызэхэүэм, шур ежъэжащ:

– Пицэдэй къытезгъэзэнщ, – жери.

«Мыр къыздик! имрэ здэк! уажжымрэ зээгъэш! энщ», – жыс!эри шум и ужь сиуващ. И ужь ситу сык!ылъык! уэурэ, шур банац!э чом дыхъэжауэ слъэгъуащ. Шыр сутыншири, жэш!ыбгым чом сыйдыхьаш, сак!эш!эдэ! ухымэ – зэхизох:

– Сызэзауэр лы хъунущ, си щхъэцыр и!эм иришэк! ре Ѣопщ!э къызэрызэуэнур ищ!эркъым армыхъу.

Сыкъэшс!ыжри, банац!э чом сыйдыхъэдэк! ужаш. Нэхү щыри, шур къэсаш.

– Хъэш! гунэш! сезауэркъым, – жери шум гъуэмымэлэр къигъэт!ылъаш, зыкъыштригъэзыхым сыйхъуэри уанэгум къисчащ, и пы!эр щхъэш!ызудри и щхъэц ухуэнар субыдащ, Ѣопщ!ыр щыс!этым:

– Укъызэммыуэ, – жи!аш, – узыхуейр къызже!э.

– Усхынущ – аращ сыйхуейр, – жес!эри, пщащэр къэсхъаш. Мы Ѣалэм и анэращ къэсхъар. Шабзэм и у!эгъэри джатэм и у!эгъэри и фэм дигъэхуащ и анэм, еzym у!эгъэ маш!эр хуэшчакъым – аращ сый!ыхуэгубжъар.

Абы нэхъ лажъ щымы!эмэ, ар! уэхукъым, – жари л!ищыр шэс!ыжащ, Уэзырмэс и къуэм тыгъ яхуиц!а шы зырызыр я! эдэжу.

УЭЗЫРМЭСРЭ ПСЭТЫН ГУАЩЭРЭ

Уэзырмэс шыпхъуиц и!эт. И адэр дунейм щехыжым, уэсят къыхуиц!аш:

– Сыл!эрэ зы илъэс дэк!а нэужь, жэш ныкъуэм деж зы шу къэджэнущ. Уи шыпхъу нэхъыжыр абы ет. Зы илъэс дэк!ыжмэ, нэгъуэш! зы шууи къэджэнущ: уи шыпхъу курытыр Ѣаш!, абы ет. Ещанэу къаджэм уи шыпхъу нэхъыщ!эр ет. Зыщыц!и къыздик!ак!и ущ!эмымупщ!э.

И адэр Ѣилъхъэжащ. И адэр зэрыл!эрэ илъэс дэк!ауэ, жэш ныкъуэм зы шу къэджащ. Шур къыщыдджэм, Уэзырмэс и шыпхъу нэхъыжыр Ѣишри ириташ, зыщыц!и къыздик!ак!и еунц!акъым. Зы илъэс дэк!ыжри и шыпхъу курытыр ириташ. И шыпхъу нэхъыщ!эр ещанэу къэджа шум ириташ.

Уэзырмэс и шыпхъухэм я хъыбар къэмьIуурэ зыбжанэ дэкIац. «Си шыпхъуицыр кIуэдами сцIэркъым, сежъэнци, дунейм тетыжмэ, къэзгъуэтнынщ», – жери шэсац Уэзырмэс.

Куэдрэ кIуа, машцIэрэ кIуа – жылэ гуэр нэсац, жылэ гъунэм зы мэлыхъуэ лIыжь щрихъэлIац.

– Бохъу апций, тхъэмадэ, – жилац Уэзырмэс. – Мэлыхъуэр фIэлIыжыIуати, бысым хуэхъункIэ еупщиац: – Хэт деж себлагъэ хъун? – жери.

Мэлыхъуэм зы унэ къригъэлъэгъуаш:

– Бысым ихуэхъунщ, – жери.

Уэзырмэс пшцIантIэм дыхъэри хъэцIэцым ихъаш. Унэгуашцэр къаплъэри, шы фIэдзапIэм бгъэдээт шыр къицIыхужаш.

– Си дэлъхур къыскIэлъыкIуаш, – жери гуфIац унэгуашэр.

Унэгуашцэр Уэзырмэс и шыпхъу нэхтыжьырати, и дэлъхур хъэцIэцым къришыжри унэмкIэ иригъэблэгъаш, Иэнэ къыхуицтэри игъэтIысац.

– Бысымыр слъагъуркъым, – жилац Уэзырмэс, – бысымыр искъэ?

– Ари къэсыжынщ, – жилац и шыпхъум.

Зэрыжиа нэхъ хэлъкъым: бысымыр шууэ къыдыхъэжац пшцIантIэм.

И щык'у щIалэм къыщыгуфIыкIынтэкъэ: къыбгъэдэйтIысхъэри жэшиц-махуицкIэ къигъэхъэцIац. Жэшиц-махуиц исауэ, Уэзырмэс гу лъитац и малъхъэр зыгуэрым зэригъэгумэцIым.

– Унэм съкъыщихъэм, укъысцыгуфIыкIац, съпкIэльоплъыжри – зыгуэрым уигъэгумэцI хуэдэш, – жилац Уэзырмэс. – УзыгъэгумэцIыр къызжеI.

– Джэгу сыхэтац, – къыжриац и малъхъэм. – Арац съкъыщыгувар. Джэгум зы шу емынэ къытхыхъэри Псэтын гуашэ тфIихъаш, дылъежъя щхъэкIэ, дыщIыхъакъым. Псэтын гуашэ зыхъари и кIуэдышПэ хъуари тцIэркъым.

– Си шыр щIыхъэн хуейш абы, – жери Уэзырмэс яфIежье-жац.

Зы тэуэгъуэ икIуауэ, жылэ нэсри жылэ гъунэм мэлыхъуэ щIуцIац.

Жэц къытхехъуати, бысым хуэхъункIэ мэлыхъуэм еупщиац. Бысым хуэхъун къригъэлъэгъуаш мэлыхъуэм. Зэрыхъа унэм ис унэгуашцэр и шыпхъу курытыраэ къыщIац. Бысымыр истэкъыми, и шыпхъум иригъэблэгъаш Уэзырмэс. Бысымри къэсыжаш. Йоплъри – ари нэцхъейш.

Іэнэм здыбгъэдэсым, и малъхъэм еупщиац:

– Сыт ущIэнэшхъейр, сытым уигъэгумэшIрэ? – жери.

– Псэтын гуашэ яхь жари зыхым дылъежьати, дышIыхъакъым, – арац сыщIэнэшхъейри сзыгъэгумэшIри, – къижриац и малъхъэм.

– Сэри сзыылъежъар Псэтын гуашэ зыхьарац, – жиац Уэзырмэс, – си шыр щIыхъэн хуейщ.

АфIекIа яхуещысыжакъым, шэсри гъуэгу техъэжац.

Зы теуэгъуэ икIуаэ, жылэ ирихъэлIац, жылэ гъунэм мэлыхъуэ щIухуэзац, жэц къытхъуати, мэлыхъуэм еупщиац:

– Хэт тхуэхъун бысым? – жери.

Бысым хуэхъун унэ къригъэлъэгъуац мэлыхъуэм, абы еблагъэмэ – и шыпхъу нэхъыщIэр зэрысырац. И шыпхъу нэхъыщIэр къыщыгуфIыкIац, унэм иришац, Іэнэ къыхуищац. Бысымыр истэкъым.

– Дэнэ щIэ бысымыр? – щIэупщиац Уэзырмэс.

– ЗэрыдэкIрэ заул щIац, и къэссыжыгъуэ хъуац, – къижриац и шыпхъу нэхъыщIэм.

Бысымыр къыдыхъэжац, и шыр и Iэдэжу. Йоплъри – ари нэцхъеийщ.

Іэнэм здыбгъэдэсым, Уэзырмэс и малъхъэм еупщиац:

– Си шыпхъуитI я деж сихъати, бысымыр нэцхъеийуэ къысIушIац. Уэри арац. Сытым уигъэгумэшIрэ?

– СзыгъэгумэшIырац, – къижриац и малъхъэм. – Псэтын гуашэ зэрахъыр зэхэтхати, зыхым дылъежъяц, дылъежъа щIхъэкIа дышIыхъакъым, и ужыр тхуурэ псым тфIызэпрыкIри тIэцIекIац. Псым дыхыхъэн еткуакъым. Псэтын гуашэ тфIахъри дыхэкIыжац. Зыхъар Архъуэжьщ, лыгъэрэ шыгъэкIэ упэлъэшынукъым. Арац дызыгъэгумэшIыр.

– Сэри арац сыкъызылъежъар, – жери Уэзырмэс къафIэтэджижаш, шэссыжри и гъуэгу техъэжауэ зы бдэжьеяще ирихъэлIац.

И Iуэху щрихъэлIэм:

– Псым уээрпрокIыфынкъым, – къижриац бдэжьеящэм. – Сэ кхъуафекIэ узэрприсшынщ.

Псым зэпришири, бдэжьеящэм къижриац:

– Мэз щIагъкIэ кIуэ. Жэц ныкъуэм екIуалIэ и унэ. Укъильтагъумэ, уIэцIэукIэнущ. Уэ япэ плъагъумэ, узэрыйдекIуэкIынур уэ пицIэжынщ.

Уэзырмэс, псым зэпрокIа нэужь, мэз щIагъкIэ кIуэурэ, Псэтын гуашэ здаигъ чом бгъэдыхъац. Псэтын гуашэ и макъ щизэхихым, Уэзырмэс, чом бгъэдыхъати, джац:

— Чом къыбгъэдыхъэ! — жери.

Псэтын гуашцэ чом къыбгъэдыхъац.

— Псэтын гуашцэ, сыкъыпцэкIуар усхыжынурац, — жиIац Уэзырмэс. — Усхыжынуущи, чом къыдэкI.

— Ар хъункым, — жиIац Псэтын гуашцэ, чом къыбгъэдыхъэри. — Уэри бэлыхх ухэхуэнц, сэри сыхэхуэнц. Езыр къыппэмэлъэшми, и шым лъабжъэкIэ дихынц. Гъуэлъамэ, шэджагъуз пицондэ жей и хабзэш. Архъуэжь жеяуэ щылъщ.

— Абы шыгъуэм, — жиIац Уэзырмэс, — и чэзууэ дык'рихъэллац.

Псэтын гуашцэ къигъэшэсри, Уэзырмэс къежъэжац. Псым къэсри, бдэжьеяшэм къыIушIэжац, Бдэжьеяшэм псым къызэпришияжац.

— Тафэм утемыхъэ, мэз щIагъкIэ кIуэж, — къыжриIац бдэжьеяшэм. — Уэ зы махуэм пкIур абы зы тэуэгъуэм екIу.

Уэзырмэс мэзым щыхъакым, тафэм тету кIуэурэ, къизэплъэкIри, зы шу и ужъ къиххаяуэ илъэгъуац.

Шур къесац. АрхъуэжъкIэ зэджэр арати, къыщысым, Уэзырмэсым къыцIэгубжъац, шыбгъэкIэ къеуэри уанэм къриудац, Псэтын гуашцэр иубыдышри жиIац:

— Мыр илъэсиблкIэ си унэ исынущ, нартхэ лыгъэ яIэш, зыхыжын къахэмымкIимэ, нартхэ сэ яхуэсхыжынуущ — арац къыцIэсхъар, — жиIац Архъуэжь.

Пщащэр и шыплIэм дидзэжш, Уэзырмэс къеIэдэкъауэш, къыхыфIихуэри Архъуэжь ежъэжац:

— Уэр пхуэдэкъым Псэтын гуашцэ зыхыжыр, — жери.

Архъуэжь, Псэтын гуашцэ ихыжри, ежъэжац. Уэзырмэс сыйт ицIэнт: и шыр Архъуэжь щыхъэнутэкъым.

— Архъуэжь щыхъэн шы згъуетыху, секIуэлIэжынкъым, — жери ежъауэ, мэзым здыцIэтим, дыгъужь ирихъэллац. Дыгъужыр бгым щыхуат. «Къыдэсхыжынц», — жери аркъэн идзац Уэзырмэс, аршхъэ дыгъужым идакъым:

— Сыныбаджэш, къуэм сыкъыдэпхыжыфынукъым, мэлыхъуэм дей кIуэ, зы мэл къысхуеIыхи, сагъэшх, итIанэ сыкъыдэпхыжынц, — къыжриIац дыгъужым.

Мэлыхъуэм дей кIуэри, мэл иукIац Уэзырмэс, мэлыхъуэм дидзэш, аркъэн иридзыхри дыгъужыр къуэм къыдихыжаш.

— Мыр гъещIэгъуэнц, — къыжриIац дыгъужым, — къуэм щхъэ сыкъыдэпхыжаш?

— Гузэвэгъуэ ухэхуауэ слъагъути, гузэвэгъуэм укъыхэхаш, — жиIац Уэзырмэс, — сэри гузэвэгъуэ сыхэтц: шы солъыхъуэ.

— АтІэ уи гъуэгу төхъәж, — къыжрилац дыгъужым, — сәри схузәфІәкІ пхуэсцІәжынц.

Ар жери, дыгъужыр мәзым хыхъәжац.

Уэзырмәс шәсүжри, хы Йуфәм Йукъауә, хыкхъуә ирихъәллац, ныдҗәм къытридзауә. Щопщілә еІунщіри, хыкхъуәр хым хидәжаш Уэзырмәс. Жыы игъуэттыжа науҗъ, хыкхъуәр къәпсәлъаш:

— Къысхуәпциар щыпхуэсцІәжын сихуэнц, уи гъуэгу ирикІуә.

И гъуэгу ирикІуәурә, Уэзырмәс, ешри тЫсауә, и күәщіым зы бгъашхъуә зыкъридидац. Бгъашхъуәм и ужъ къуршыбгъә итти, ар щыхъәшихури, Уэзырмәс бгъашхъуәм еупщілац:

— Сыт пхуэсцІән? — жери.

— Къысхуәпциәнур къысхуәпцилац, — жилац бгъашхъуәм, — укъысхуей хъумә, уигу сыйкъәгъәкІыж.

Уэзырмәс ежъәжри, мәзым щІәтурә здәкІуәм, бгъә шыр макъ зәхихаш, гүжеигъуәм хәхуауә. Къәувыләрә плъэмә — жыгым блащхъуә допщей, жыгыщхъәм ит абгъуәм бгъә шыритІ исши, залІәж. Блащхъуәр иукІа къудайуә, бгъә шырхәм я анәр къәлъәтәжаш.

— Си шырхәр къебгъәлац, — жилац бгъәм, — пхуэзмыщІән щыләкъым. Сыт пхуэсцІән — къызжелә.

И Іуәхур щрихъәлІәм, бгъәм Уэзырмәс къыжрилац:

— Шыр щыбгъуәтынур нәжъгъущыләдәм дежщ. Нәжъгъущыләдә хы тІуацІәм дәсц. Хы тІуацІәм уә удыхъәфынкъым — сә усхынц. Бәләрыгъауә зргъәхъәлли, и быдзышә зыгъахуә — адәкІә зәрыхъунур уә пщІәжынц.

Бгъәм Уэзырмәс хы тІуацІәм дихъаш. Нәжъгъущыләдәр бжәшхъәлум тести, бәләрыгъауә зрыигъәхъәлләри, и быдзышә зыгъигъәхуаш.

— Уә узымылъәгъуа си нитІыр игъукІ! — жилац нәжъгъущыләдәм. — Си быдзышә пхухуаш: сыткІә укъысхуәкІуа — узыхуейр пхуэсцІәнц.

— Сызыхуейрац — сыгъәлІыщІә, — жилац Уэзырмәс. — СыгъәлІыщІи, зыш къызәт.

— Хъунщ, — жилац, — нәжъгъущыләдәм, — си шыбз гуартәр жәщищілә хәбгъәпцимә, зыш уәстынц.

Япә жәщым шыбз гуартәм еувалләри, Уэзырмәс жәщ ныкъуәм щыщхъәүкъуәм, шыбзыр мәзым щылхъәжаш. Нәхүщым шыбзым я лъыхъақІуә ежъауә, дыгъужым ирохъәллә. Уэзырмәс зәрыгузавәр щилъагъум, дыгъужым же:

— Сыт къәхъуар? Щхъә угузавәрә?

— Мырац-морац,— жиIаш Уэзырмэс,— шыбз гуартэр мэзым щыхъэжац.

— Ар Iуэху! — жери дыгъужым шыбз гуартэр мэзым къыщIихухжац.— Услъэгъуакъым — сыйкъэплъагъужакъым, къысхуэпщIар пхуэсщIэжац, дяпэкIэ зыкъыспэцIомыгъахуэ.

Етиланэ жэпцыр къэсри, шыр хигъэшшурэ, Уэзырмэс щыхъэукъуэри, нэжьгъущIыдзэм и шыбз гуартэр хым хыхъаш. Уэзырмэс здэгузавэм, хыххъуэр хы Iуфэм къесылIаш:

— Сыт къэхъуар? Щыхъэ угувавэрэ? — жери.

— Сыщхъэукъуэри, шыбз гуартэр хым сфиыхыхъаш,— жиIаш Уэзырмэс.

— Ар Iуэхукъым, абы щыхъэкIэ умыгузавэ,— жери хыххъуэм шыбз гуартэр хым къыхихухжац.

Ещанэ жэцым IащIэкIри, нэжьгъущIыдзэм и шыбз гуартэр уэгум ихъэжац. Уэзырмэс здэгузавэм, бгъащхъуэр къэсац:

— Сыт къэхъуар? — жери.

Къэхъуар щыжриIэм, уэгум ихъэжри, бгъащхъуэм шыбз гуартэр къригъэзац.

Нэху щыри, нэжьгъущIыдзэр къэсац.

— Си шыбз гуартэр жэщищkэ хэбгъэпщац,— жиIаш нэжьгъущIыдзэм.— Шыбз гуартэм яхэди, узыхуейр къыхэх.

Шыбз гуартэр жэщищkэ щыхигъэпцим зы шыщIэ къалъхуати, абы и цэ ириIуаш Уэзырмэс.

— Дыгъуасэ къалъхуар шы пхуэхъун? — къыжрила щыхъэкIэ, Уэзырмэс идакъым:

— НэгъуэщI къыхэсхынукъым,— жери.

ШыщIэр нэжьгъущIыдзэм къыIрихри, Уэзырмэс къежьэжац, Архъуэжь и чом дыхъэри Псэтын гуашэ къигъэшесац.

Псэтын гуашэ къихыхъжри, и шыпхъу нэхъыжым деж дыхъаш Уэзырмэс, абы и унэ къикIыжри и шыпхъу нэхъышIэм и унэ ихъаш, жэщищ-махуищkэ абы деж къыщыхъэшIери и унэ ихъэжац. Архъуэжь къылъежья щыхъэкIэ, жыжъэуи гъунэгъууи къыщIыхъакъым.

Псэтын гуашэ къихыхъжри, нартхэ яхыхъэжац Уэзырмэс.

УЭЗЫРМЭС И ИУЖЬРЕЙ ЗЕКИУЭ

Уэзырмэс зекIуэм хэмыхыгъурэ жыы хъури и унэ итIысхъэжац.

— Жыы хъури и лыгъэр кIуэсац,— жари зекIуэ здамышэж хъуаш. Ар и щыхъэм иригъажэри нартхэр къриджаш.

— Чынтым я пыцыр түаццэм дэсц, — къажрилац Уэзыр-мэс нархэм.— Жысы сыхъами, абы и шхъэр къывазгъэхыныц.

Чынтыр я ныкъуэкъуэгъут нартхэм. Къалъихъэрэ, зауэ къращыллэрт, хы тъуащім дыхъэжырти, нартхэр пэлъэшыртэкъым. Пэмылъашурэ, Уэзырмэс жыы къалашІэхъуаш.

— ПхузэфІәкЫнкъым, жыы ухъуаш, уи унэ исыж,— жаIаш нартхэм.

— Жызы сыйхъуами, зыгуэр схүзэф! Экынш,— жидац Уэзыр-
мэс.— Кхъуафэ сивгъэт! Ысыхъи, хым сыветут! Ыпщхъэ.

И псалъе унафэти, Уэзырмэс кхъуафэм ирагъэтЫсхъэри хым траутЫшихъяц. Жыкъыкъуэури, кхъуафэр ихуурэ хым зэприхуац. ТуацЛэм дыхъауэ къалъагъури кхъуафэр хым къыхалъэфац чынхэм. Уэзырмэсыр къацЫхунтэктээ – я биижьт.

— Ди биижъыр тхъэм къыдитащ,— жари я пиым хуашаш.

— Сытыйм укъытхуихъа ди биижъыр? — къеплъаш чынтым я пышыр.

— Сыбэлэрыгъри сыцхэрыуац, — яжрилац Уэзырмэс.

— Ушхъэрыуамэ, удуկынкъэ, — жидац чынтым я пшым. — Уэ пхуэдэц тхуэмыйгъутыр. Диль бгъэжац, жы ухъуху ди ужъ уиклакъым, кіэ бгъутац иджы.

— Зы лыжъ фыукІкІэ лыгъэ хъункъым. Абы нэхъыфI сэ вжесІэнц.

— Сыт къыдже? Іэнур?

— ВжесІэнуращ: нартхэ хъыбар евгъаці, си щхъэр ящ-хужынц, нартхэ си пицІэр ялтытэ, сэр щхъэкІэ ягу пымыкІын щыІэкъым, — жиIац Уэзырмэс.

«Мы ліңжыр сүкікің сый къыпсысхын? – егұпсысаң چынтым я пшыр.– Щхә уас къыпсысхмә, нәхъығІш».

— Сыт уи щхэ уасэ, сыт къызатын нартхэ? — къеуппцлаш чынтым я пщыр.

— Вы щитху къуатынщ, — жиIац Уэзырмэс.

— Хъунш, содэ,— жидаш чынтым я шыны.— Дызэлтихъэрктым — дауэ хъыбар зэрэдгъэццэнур нартхэ?

— ЛыкIуэ пцIынц,— жиIац Уэзырмэс.— ЛитI гъакIуи, си хъыбар егъэхь. Нартхэ лыкIуэ яукIыркъым.

АбыкІә акъылэгъу къицІаш чынтым я пщыр. «Хэт кіүэн?» — шыжайлам, Уэзырмэс и псалъэ яхильхъаш:

— ВгъекIуэну лIитIым зыр нэхъ щIалэу щытын хуейщ — лIы къуапцIэрэ и пацIэ-жъакIэм тхъугъэ химыдзауэ. Зыр нэхъыжын хуейщ, и пацIэри и жъакIэри зэшIэтхъуауз.

Зы щІалэ къуапцІэрэ зы нэхъыжыІуэрэ къэуващ:

– Дэ дыкІуэнщ, – жари. Зыр къуапцІэш, зыр къетхъухаш.

– Нартхэ си хъыбар нэфхъесмэ, си щхъэм и уасэр яжефІэ, вы щитху нэхъ машцІэ арэзы фызэрымыгъунур ягурывгъаІуэ, – къажриІаш Уэзырмэс лЫкІуэхэм.– Арэзы фызэрыхъунураш: вы къуагуишэ, я бжъэ тЛеяуэ вы джэмыйдишэ, я цыр лыду вы гъэшха щиш. Апхуэдэ ямыгъуэтмэ, ди унэ ирырехьи, ди бжэкъуагъым къуэлъ жыхапхъэм иречэнджэш. Выр еzym къывдахунщ. КъыщыфхукІэ зы выщІэ къуэху я пэ ивгъэувэ. ВыщІэ къуэхур къыфхуэмымкІуэмэ, фыукІи, абы и щхъэр вы сырхухжым и пщэм ивдзэ – вы сырхухжым гъуэгур фигъэлъагъунщ.

Апхуэдэ псалъэ яхьри, чынтым я лЫкІуэр хым зэпрыкІаш, нарт хасэм хыхъэри къызытиекІухъар жраІаш:

– Фи тхъэмадэжъыр ди пщым и ІэмьщІэ илъш, и щхъэ уасэр вы щитхущи, нобэ дымыхумэ, фи тхъэмадэм и щхъэр хилъхъаш. Арэзы дызэрыхъунураш: вы къуагуишэ, я бжъэ тЛеяуэ вы джэмыйдишэ, я цыр лыдыжу гъэшхауэ вы щиш.

Нартхэр зэплъыжащ, Уэзырмэс и псалъэм къикІыр къагурыІуакъым.

– НэгъуэшІи сыт жиІа Уэзырмэс? – еупщиащ лЫкІуэхэм.

– Ди унэ фихьи, ди бжэкъуагъым къуэлъ жыхапхъэм фечэнджэш жиІаш.

– Жыхапхъэр зи Іэдэжъыр бзылъхугъэш – егупсысащ нартхэр.– Уэзырмэс зи гугъу ищІыр Сэтэнейш.

Сэтэней деж кІуэри ечэнджэшща нартхэр.

– Вы къуагуишэ, я бжъэ тЛеяуэ вы джэмыйдишэ, я цыр лыдыжуи вы гъэшха щиш – ар и щхъэ уасеш, – жраІаш Сэтэней.

– Абы къикІыраш, – къажриІаш Сэтэней.– ДжатэкІэ узэдауэ шууишэ, бжыкІэ узэдауэ шууишэ, шабзэкІэ узэдауэ шушиш – ар вгъэшэсмэ, чынтыр фигъэгъуэтэнущ Уэзырмэс, я пщым и щхъэри къывигъехынуущ.

– Хэт дигъэгъуэзэн, гъуэгур хэт дигъэлъагъун?

– ЛЫкІуэм я нэхъышІэр фяпэ ивгъэувэ, абы фигъэгъуэзэн имыдэмэ, фыукІи, и щхъэр нэхъыжым и пщэм ивдзэ: ар вы сырхухжырачи, абы фигъэгъуэзэнщ.

Шу щитху зэцІаузадэри ягъэшэсаш нартхэм.

– Уэзырмэс здэшыІэм дышэ, – жари лЫкІуэм я нэхъышІэр я пэ ирагъэуваш, абы ишэн щимыдэм, яукІри и щхъэр нэхъыжым и пщэм ирадзащ.– Уэри дыпшэнкъэ? – жари.

Нартхэ ягъашеса шу щитхум чынтыр зэтракъутащ, я пыцым и щхъэр къыфIахри Уэзырмэс къашэжащ.

Хы Йуфэр лъахэ яхуэхъуауэ, ижъ-ижъыж лъандэрэ къэгъуэгурыйкIаущ адигэхэр. Хы Йуфэм щыГускIэ, зэргүгүрыйгэгъуащи, адигэхэм хыр зекIуапIэ яхуэмыхъункIэ йэмал илакъым – абы щыхъэт тохъуэтхыдэр. Хым кхъуафэкIэ техъеуэрэ, адигэхэр хы адрышытим ис пасәрэй лъэпкъхэм я деж нэсырт, нарт хъыбархәми къызәрыйхәнци, «хы тIуащIэм дыхъэурэ», гъуэгүанэ къыжь зәпачыфырт, хыдзэлIхэр хым трапшерти, «кхъухх фыщIэжъхэм» хым къызәпраш зэуакIуэхэм пэувырт, сату ящын хъуми, хым кхъуафэкIэ зәпрыкIырт.

Академик Паллас зәритхыжамкIэ, Анапэ деж щыса адигэпц гуэрим кхъуафэ зыбжанэ илац. Ар дыдәм ирихъэлIащ академик Клапроти. «А пыцыр къулейт, – етх абы, – сату ишшырт, и кхъуафэ зыбжанэ хым тетт». Адигэхэм сату ядэзыщIу щыта гуэрим, Скасси, зәритхыжамкIэ, хы Йуфэм Йуса адигэпц Идар Мыхъэмэти илац кхъуафэ зыбжанэ.

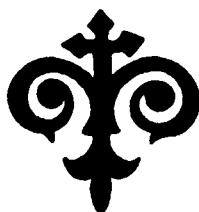
Адигэхэр хым кхъуафэкIэ щызауэу зәрышытам и хъыбар куәди къэнапц. Абы щыхъэт тохъуэт, псалъэм панцIэ, француз дипломат Маринни, урыс генерал Бларамберг, француз щIэнныгъэлI Монпере, нэмьшэ еджагъашхуэ Кох сымэ, нэгъуэшIхэри. «Ахэр тенджызым къызәтригъевыIеркъым: я кхъуафэхэм йотIысхъэри хы Йуфэм къесылIэ кхъуххэм тоуэ, ахэр щаубыди къохъу», – итхыгъящ Маринни адигэхэм щхъэкIэ. Бларамберг зәритхамкIэ, адигэ

кхъуафэхэр хым тохъери жыжъэ ЙуокI. «Хым тет кхъужхэм ахэр нэхъ щытеуэр жэшущ: заудыгъури бгъедохъэ, кхъухым зэрогуэри, модрейхэм зыкъацIэжыху, Йуехум кIэ ират», – итхыгъац Бларамберг.

Щыгъуазэхэм зэратхыжамкIэ, адыгэ кхъуафэхэм цыхуищэм щыгъу ихуэрт; адыгэ кхъуафэхэр лъегубгъуэт, псынцIэрыкIуэт, фэ тебзати, гъущэ зэпьтт, я пэм псэуцжэ гуэрым и сурэт тетт, хъэнцэхэр Йерыхуэт, кхъуафэхэм руль яIэт, парус зэпэллими ящхъэштт. «Пасэрейхэр адыгэ кхъуафэхэм камарэкIэ еджэу щытац», – итхыжац Мариньи. Абы зэритхымкIэ, «псыр хъэнцэкIэ щыщIатхъум деж макъкIэ дожьу: зым къыхедзэ, адрейхэм абы къыхидза «арирапэ» псальэр япхъуатэ, абы хъэнцэр дышцIадз».

Пасэрей адыгэхэм я хъыбар зытхыжахэм зэхагъэзэрыхыркъым кхъуафэхэмра кхъуафэжьеийхэмрэ: цыхуищэм щыгъу зэрыхуэ кхъуафэхэм дзэ иризешэ, сату ЙуэхукIэ жыжъэ урикIуэ хъуэ щытац. Земаным къелакъым адыгэ кхъуафэхэр – абыхэм щыгъуазэ зэрызышцIыфынур зыльэгъуаҳэм зэратхыжамкIещ. Ахэр къесац епщыкIубгъуанэ лIещIыгъуэм – адыгэ хы Йуфэр урыс кхъуххэм яубыдыху. Адыгэ кхъуафэхэм сурэт ятрицIыкIая щытац художник цIэрыкIуэ Айвазовскэм: «Адыгэ кхъуафэхэр» – аращ абы ищIа сурэтым зэрежэр.

Адыгэбзэм къышызэтенац кхъуафе (кхъухъ) пкъыгъуэхэм зэрежэ псальэр зыбжанэ: *хтуурзэ, кIарэ, хъэнцэ* (е кхъуэхъэнцэ, «кхъухъ хъэнцэм» къите-*кIая*), *жыыху, къинемышцIхэри*; кхъуафэкIэ хым техъэ зауэлIхэм хыдзэлIкIэ, абыхэм я пашэм *кхъу-хыпщикIэ* еджэу щытац. Хым пыщIа псальэр куэди къышызэтенац адыгэбзэм: *хы тIуацIэ, хы тIуалэ, тIуансэ, хыжъэ, хыIу, хыуае, хысыдж, хыкхъуэ, хытхъэркъуэ*.

УЭЗЫРМЭДЖ

УЭЗЫРМЭДЖ И ПЩІЭГЬУАЛЭ

Зы лыжъ иш шыбыым хэтти, хækлири күэдащ. Шыбыым хуэр күэдрэ лыыхъуащ лыжъым и шым – игъуэтакъым. Щимыгъуэтам, лыжъым деж күаш:

- Уи шыр згъэкіуэдащ, нэгъуещі уэстынц, – жери.
- Си насып хэлъамэ, күэдьинтакъым, – къыжрилащ лыжъым. – Щіэгузевэн щылекъым.

Зыбжанэ дэклиауэ, лыжъым и шыр къыдыхъэжащ, зы шыщіэ бгъурыту: шыр лъхуаэ арат. Шыщіэр шым я лей зэрыхъунур нэрылъагъут. Жылэр къышщіэупщіэ хъуащ шыщіэм:

- Къыдэщэ, – жари.
- Сэ шы щэн сијэкъым, – жери, шыщіэр зыми ярища-къым лыжъым. – Шыщіэр зыхуэфащэм естьнц.

Шыщіэр зыхуигъэфэщэн къыкъуэмыйкыурэ, зыбжанэ дэклиащ. Уэзырмэдж и цэ къыщіум, шыщіэр Уэзырмэдж хуишэн мурад ищлащ лыжъым. Шэсли ежъащ, шыщіэри здришажъэри. Щіэупщіэурэ, Уэзырмэдж деж нэсащ. Уэзырмэдж къыпежъэри лыжъыр хъэшщіэщым иришащ.

Жэщищ-махуищкіэ хъэшщапіэ иса нэужь, лыжъым жи-лащ:

- Шыщіэр пхуэзгъэфащэри къыпхуэсшащ, шы пхуэхъун си гугъэц.

Уэзырмэдж и нэхъижъхэм ечэнджещаш:

- Сыт хуэсщіэж хъун шыщіэр къысхуэзыша лыжъым?

Нәхъыжъхәм къыжраIаш:

— Іәпц епт хъунц.

ХъәшIәм деж ихъәжри, Уәзырмәдж жиIаш:

— Уә къыскуәпщIам хуәдә къыскуәэзыщIа срихъәлIакъым,

зыгуэр пхуәзмыщIәжауә уеэгъәжъәжынукъым: Іәпц си куәдц

— узыхуейм хуәдиз къыпыхуенц.

— Себгъәжъәжынц, — къыжриIаш лIыжъым, — си шым уанә схутелъхъәж. ШыщIәр схтуәжын щхъәкIәкъым къышыпхуәзшар: уи фыцIә зәхәсхати, хуәфацәщ жысIәри къышхуәсшац. Сә шыкIә сцIәжжын щыIәкъым — си ныбжъ нәсри сыйTысыжац, Іәши сыхуәзнык'уәкъым. ШыщIәр шы пхуәхъумә, сыйхуейр арац.

Ар жери лIыжъыр ежъәжац. ШыщIәри игъүә нәсри, Уәзырмәдж и пшIәгъуаләкIә еджә хъуаш.

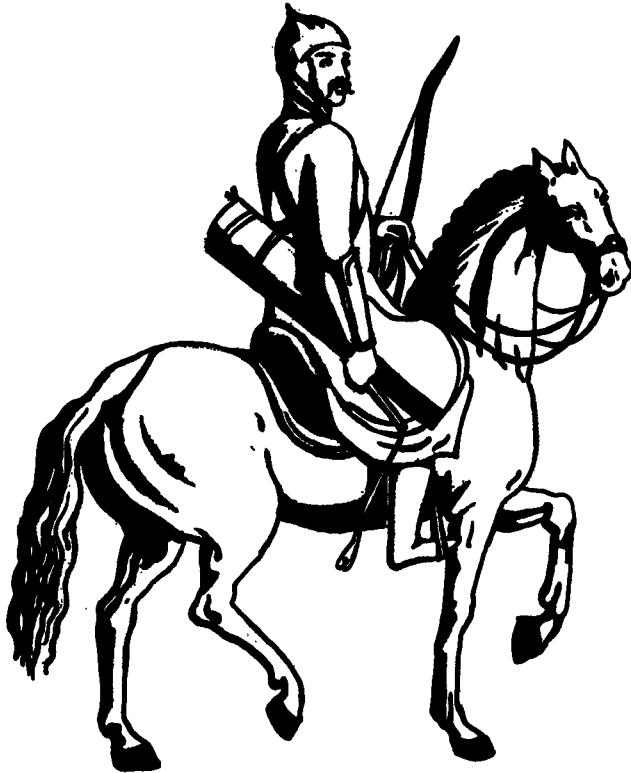
ШIәнныгъәлIахәм къызәрахутамкIә, адигәшым и ныбжъыр илъәс минищым ноблагъә. Нартхәм я лъәхъәнәм дунейм къытехъәри, апхуәдиз гъуәгуанә къызәпицац абы, шы лъәпкъ цIәрыIуәхәм ящыц зы хъун папицIә.

Адыгәхәм ижъ-ижъыж лъандәрә шы зәрызәрахуәм щыхъэт тохъуә археологхәм щIы щIагъым къыщIахыж пасәрей хъәппыпхәри пасәрейхәм къызәранәкIа хъыбархәри. Тхыдәм къыхәнац мыйхуәдә хъыбар: пасәрей дәзищI цIәрыIуә Александр Македонскәм (Искандер Зулъкъарнейн) и адәм, паштыхъ Филипп, Псыжъэр Тәнрә къыщицIахугъаш... шы мин тIоцI.

Пасә дыдәу цIәрыIуә хъури, адигәшым и пшIәмәре и уасәмәре зәи ехуәхыжакъым, абы щыхъэт техъуәфынущI мы зы щапхъәри: шы ящәхун щхъәкIә, сатуущIәхәр щызәхыхъә кърым бәзәрхәм адигәшыр нәгъуәщI шы лъәпкъәм елъытауә хуәдә 20–25-кIә щынәхъ лъапIәт. Пасәрей дәзищIам я деж къышыщIәдзауә, шуудәз зыгъәпәс дәтхәнәми адигәшым пашI щыIакъым, ар щхъәусыгъуә хуәхъури адигәшым и лIәужъыр жыжъә нәсац, абы илъ щIәтиц нобә дуней псом щыцIәрыIуә шы лъәпкъ куәдым.

Пасәрейм мыйхуәдә псальә къызәринәкIаш: щыхум дамә къритакъым Тхъәм, дамә къыштимытим, шыкIә къыхуәупсац. Дамә пәлъытәт шыр

цыхум дежкіэ. Гъуэгуанэм я нәхъ кыхыри иғъекуәццыфырт адигәшым, еш ищәртәкъым, зекуэллыр гъуэгум къыштырини къәхъуакъым. Бгыльэ ихьамә, адигәшыр мәз бжэным хуәдәт, бгы задәми, щыхупәми, лъагъуэ зэмми, къуршыпс уәрми щыщтәртәкъым – шыщә ныбжым щитым щыщадзәрти, а псом хуагъасәрт.

Шы лъәпкъ цәрыгүэ зыбжана къагъехъуац адигәхәм. Нәхъ цәрыгүэхәм яңыщт щоләхъур, трамыр, абыкъур, бекъаныр, есәнейр, нәгъуәщіхәри – шыр зей лъәпкъым я цәр флаштыжауэ. Зейм я дамыгъи традзәрт шым, зы лъәпкъым и дамыгъе нәгъуәщі лъәпкъым къигъәсәбәни хъунутәкъым. Щоләхъукіэ зәдже шы лъәпкъым мыпхуәде хъыбар къыдогъуәгүрыгүэ. Шыр зейм, Щоләхъушым, и дамыгъэр нәгъуәщіхәми къагъәсәбәп щыхъум, пшым ар къезышцәр къиумысын мурад ищәаш. Пхъәшыкъу лъагә иғъәуври, пшым дамыгъә нәпци

зытель шыхэр зэхуригъэхусац, езым ишкәри хиутыннхъац. Пхъәшыкъум ихъери, шыдым шыхэр игъәштац яхеуэра. Щигъацтәм, пхъәшыкъум елъәфар езым ишхәрц, дамыгъэ нәпци зытель шыхэр пхъәшыкъум къинац. «Пхъәшыкъум къинар щоләкъукъым, щоләхъур пхъәшыкъум елъац», – жи-лац шыдым. Абы и ужъкъе Щоләхъуннхым и дамыгъэ зыдим къигъәсәбәшакъым...

Гъуэгуанә кылхъ зәригъәкІуәшцІыфым, тафәри бгылъери зәризәхуәдәм нәмышцI, адыгәшыр Гушт, жәц мазәхәми гъуэшәннутәкъым, епсыхамә, ямылъа-хъәми, зейм бгъәдәкІыннутәкъым, апхуәдизкIә есәрти. Адыгәшым итхъакъуа тхакІуә цІерыІуә гуәрым мышхуәдә псальэ къыазеринәкІац: «ФламышцIым хуәдәнши, къарапцIәш, и лъэр псыгъуәш, и нә дахитІуә птригъәкІыркъым, и гуашцIәр-шә! Ибгъәлъамә, къыжъәдәпкъуәжыху къызызәтеувыІенүкъым; къосәнши, хъәм хуәдәу уи ужъ итынущ...» Абы щIыдгъужыниң: адыгәшым нал щIалхъау щытакъым, и лъәбжъа-нәр апхуәдизкIә быдәти.

УЗРИХЪЭЛІЭНУР ПЩІЭНУКЪЫМ

(Уэзырмәдж и хъыбар.)

ЩIалитI гъусә сщIыри, зекІуә дежъәгъац. Щыми ди щIаләгъуэт, зәдмыкунрә дызытемыгушхуэнрә щыIэтәкъым. Заулрә дызекІуери, къытпәшцIәхуаи дызрихъәлIаи щымыIеу, жылә гуэр дыбләкІын хуей хъуац. Жыләм дыщыбләкІым, ужъгъэ макъэ зәхәтхаш. Ужъгъэ макъыр къызыздәIукI пщIантIәм гъунәгъу зыхуэтщIац. ПщIантIәм дыдәплтәмә – зыбзылъхугъэ мәужъыгъәри пщIантIәкум итщ.

– Бзылъхугъэр дывгъәхь, – яжесIац си гъуситIым.– Тхъәм къыдитац.

– Ар Iуэху! – жаIац си гъусә щIалитIым.– Уә шым-бгъәдэт, дә бзылъхугъэр пщIантIәм къыдәтхыниң.

ЩIалитIыр пщIантIәм дыхъац, шыр къысхуагъанэри.

Заул дәкIац – щIалитIым къагъәзәжыркъым.

– Зыгуэр къашымыщIамә, алъандәм къыдәкІыжынт, – жысIәри пщIантIәм сыйдыхъац. Узижәгъуэнщ пщIантIәм дәслъәгъуар: си гъуситIыр аркъэнкIә пхауэ щылъщ, бзылъхугъэр, зыри къәмыхъуа хуәдә, мәужъгъэ.

– Сыт къәхъуар? – соупщI щIалитIым.

— Къэхъуар плъагъуркъэ? — къыдэплъеяш щIалитIыр.— Мыр дубыдынц щыжытIэм, къэлбэри еzym диубыдаш, дипхри дигъэукIуриижауэ дыщылъш. Ужъгъэн иухмэ, ди унафэр ищIыну хъунц. АпщIондэху къытхуэпщIэфынIамэ, къытхуэщIэ.

— Мы щIалитIым лей епхаш,— жесIаш бзылъхугъэм, сыбгъэдэкIуатэри.— КъэутIыпщыж.

— ЩIалитIым щхэ уакъышхъэштыжрэ? Уэри урагъусэ? — къызэплъаш бзылъхугъэр.

— Срагъусэш,— щыжысIэм, къапхъуэри сиубыдаш, сывэкIуэцIипхэри щIалитIым сабгъуригъэкIурияш.

Мэл нэхъей дипхауэ дыщылъш щыри, езыр къытшхъэштиши, мэужыгъэ, къыдэплъыркъым, къыдэупшIыркъым, ди Iуэхуи зэрихуэркъым.

«Сытди Iэмал? — жысIаш сигукIэ.— Ди напэр текIаш, дауэ дыIэцIэкIа хъуну мыбы?»

— Ди шыпхъу,— жесIаш,— дутIыпщыж. ДыбутиIыпщыжмэ, дыгъуэгурлыкIуэщи, ди гъуэгу дытэхъэжынт.

— ДыгъуэгурлыкIуэш жыфIа? — къыдэплъаш бзылъхугъэр.

— ДыгъуэгурлыкIуэц.

— Сэ фызекIуэлI си гугъати! ФыщыгъуэгурлыкIуэкIэ фызутIыпщыжынц, — жери бзылъхугъэм дитIэтэжри дыкъиутIыпщыжаш.

Ди цыр уауэ пщIантIэм дыкъыдэкIыжаш, бзылъхугъэр ужъгъэу къыдэднэри.

Апхуэдэ гуэрщ узрихъэлIэнур пщIэнукъым щыжайар.

ГУАЩЭР КЪЫЗЭРАХЬАР

(Уэзырмэдж и хъыбар.)

Жэцьыбг хъуауз куэбжэм зыгуэр къыбгъэдыхъэри къызэджаш: «Уэзырмэдж!» — жери. Бжэр Iусхрэ сыкъыщIэкIимэ — куэбжэм зы лыжь цыкIу Iутщ, башышхуи илыгъщ. Еблагъэ жесIа щхъэкIэ, еблэгъэн идакъым. «Мыпхуэдэ Iуашхъэр пIалъэ пхузоцI, Уэзырмэдж, некIуалIэ», — жери лыжь цыкIур кIуэдыхъаш, мазэхэ жэпти.

Нэху щыри Iуашхъэр пIалъэм секIуэлIаш. Лыжь цыкIур къэсауз къыспэплъэрт.

— Укъэса, Уэзырмэдж? — жиIаш лыжь цыкIум.

— Сыкъэсаш, — жызоIэ.

— Укъэсамэ, бжесІэнум къедаIуэ. Ди тхъэмадэм (и цІэр ириIуэри) и пхъур лы ирет, джэгур зэхыхъаши, махуйблкэ зэхэтынущ, пщэдэй ебланэ махуэш — джэгум ухэсшэн мурад сцIаш. Иджы жылэм дыхьи, хъэшIэ зэрымыс унагъуэ деж еблагъэ — хэIупцIузыпцI хъунукъым. ИужькIэ узэрызекIуэnumи ушызгъэгъуэзэнц.

Сышэсыжри жылэм сыйыхъащ, лыжь цыкIур Iуашхъэм къитетнэри.

Мэл къыдыхъэжыгъуэ хъуауэ, зы хъэшIэш секIуэлIаш, си шыр шы фIэдзапIэм фIэдзэри хъэшIэшым сихъащ. Гу къыслъызыта щыIэкъым: пщIантIэм дэтыр зэрызохъэ, хэт мэл жи, хэти щынэ. «ХъэшIэ Iуэху зэрхуэркъым мыбы, нэхъ бысым нэгъуаджэ згъуэтынкъым», — жысIа къудейуэ, Iуашхъэм къитетна лыжь цыкIур хъэшIэшым къихъащ:

— Укъэса, Уэзырмэдж, — жери.

— Сыкъэсанц, — жызола.

— Укъэсамэ, бжесІэнум къедаIуэ. Нэху щымэ, цыхум замыгужь щыкIэ, уи шым уанэ теплъхъэжынци, удэкIыжынц. Джэгум уекIуэлIэнц, ауэ уахэмыхъэ, шым епсыхи, лъэнэкъуэкIэ ув, шыри Iыгъ, къыббгъэдыхъакIэ йомыт. Сэри синыхъхъэнущ джэгум. Бжьамияпщэм зыбгъурызгъэхуэнци, бжьамияпщэр ешмэ, бжьамиийм сэ сепщэнц. Бжьамиий сепщэрэ, лы ират пщащэр бжэцхъэIум къитетшэнц — сэ бжьамиийкIэ къыдээмыхъэхын къэхтуакъым. Пщащэр бжэцхъэIум къитеувэмэ, бжьамиийр згъэтIылъыжынц. «Щхэ бгъэтIылъыжа? Епщэ!», — жаIэнци, къысщыхъэнц. «Сепщэнукъым, си тхъэмадэм хуит зыкъевмыгъэшIауэ», — яжесІэнци, уезгъэлъагъунц. Уэ къажепIэнуращ: «Си пщафIэр бжьамиийм езгъэпщэнц, фи пщащэр къыдэвгъэуджынумэ». Пщащэр къыдашынурэ къыздагъэуджынущ. Зэ дыкъеуджэкIмэ, пщащэр къостынц, уэ шыплIэм къыдэбдээнци, къепхъэжъэнц. Пхъэрыр зыщIомыгъыхъэ, уи лъэуужыр яфIэгъэкIуэди, Iуашхъэм некIуэлIэж. Сашхын хъуми, саллын хъуми, къомыгъазэ — къызашIэфын щыIэкъым. АдэкIэ зэрыхъури плъагъунц.

Ар жери лыжь цыкIур хъэшIэшым икIыжащ.

Пщэдджыжым сышэсыжри джэгум сыкIуаш. Цыхур къызэхуэзыжри джэгур яублэжащ. Джэгум сахыхъакъым, сепсыхри лъэнныкъуэкIэ сывуващ. Лыжь цыкIури къесаш. Бжьамияпщэр еша хъунти, джэгур щызэпагъэум, лыжь цыкIум бжьамиийр къицтащ, бжьамиийм епщэу щИидээри цыхур зэхигъэплъэжащ.

Джэгур яублэжа къудейуэ, лыжь цыкIум бжьамиийр игъэтIылъыжаш.

Бжъамияпщэр ягу ирихъати, лыжъ цыкIур къыхагъэзыхъац:

— Джэгур умыкъутэ, бжъамийм епщэ! — жари.

— Си тхъэмадэм хуит сыкъимышауэ, бжъамийм сепщэнукъым,— икIуетыжаш лыжъ цыкIур.— Си тхъэмадэм хуит сыкъевгъэшI,— жери саригъэлтэгъуаш.

— Бжъамияпщэр си пщафIещ,— жысIаш сэ.— Си пщафIэр бжъамийм езгъэпщэнш, фи пщащэр къыдэвгъэуджынумэ.

Сыт яцIант: пщащэр къыдашаш.

Пщащэм и Iэблэр иубыдри, лыжъ цыкIур зэ къеуджэкиаш. Зэ къеуджэкири, си деж къышыблачъэм, лыжъ цыкIум пщащэр къызитащ:

— Пхъуватэ! — жери.

Пщащэр шыплIэм къыдэздээри — макIуэ-мэлъей! КъыскIэлъыпхъэра щхъэкIэ къысщыхъэнутэкъым. Пхъерыр зыкIэрызгъэхури, Гуашхъэ палтэм секIуэлIэжац. «Иджы сыт сцIэнур?» жысIэу сыздэшытым, лыжъ цыкIур къыскIэлъысыжащ.

— Йыхы, Уэзырмэдж, пщащэр къэтхъя! — жиIаш лыжъ цыкIум, къызбгъэдыхъэжри.

— КъэтхъакIэ къэтхъац,— жысIаш сэ.— Къызыхуэтхъарац сымыцIэр.

— Къызыхуэтхъар уэраш, — жиIаш лыжъ цыкIум.— Мы пщащэр хагъэзыхъауэ лы иратырти, си гум техуакъым. Пщащэр уэр фIэки зыхуэфашцэ сцIэркъым.

Ар жери, лыжъ цыкIур кIуэдыжаш:

— Фыкъысхуей хъумэ, сыйевгъуэтинш,— жери.

Си унэ ноби исщ лыжъ цыкIум къызигъэхъа гуашэр.

«Сэ къерабгъэр зы псальэкIэ хахуэ, хэкум и хъумакIуэ соцьыф, дыгъум и хъэлъэр зыхызогъэн; си пащхъэ къиувэфынукъым цыху бзаджэр; сэ цыхугъэншагъэм, икIагъэм срабийщ...»

Пасэрэй адыгэ джэгугакIуэхэм ящыщ зым къызэринэкиа псальещ ар. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ адыгэ джэгугакIуэхэм я псальэм апхуэдэ къару зэриам. ДжэгугакIуэхэм апхуэдиз шцIэ иIэти, абы и нэмисыр зыкъутэр ягъэшшынэу щытащ.

Дауи, апхуэдиз шцIэ хуашын щхъэкIэ, джэгугакIуэхэм и IэцIагъэм мыхъэнэшхуэ иIэн хуейт. Нэгумэ Шорэ зеритхыжкамкIэ, дээр зауэм шцIухъэм деж

джэгүакIуэхэр, шы шцIэгъуалэ шэсүрти, дээм и пацхээ иувэрт: бийм пэува дээр пасәрэй лыгъужьхэм я хыбар щагъэдIорт, хэкум и щыхымрэ и хуитныгъэмрэ хъумэнэм цыхур къихураджарт. Зауэр увыIэху, джэгүакIуэхэр лъагапI тест, дээм кIэлтышлъу: хэт лыгъэ игъелъагъуэрэ, хэт къэрабгъагъэ къыкъуеща? А псор джэгүакIуэхэм иужкIе яус уэрэдым халхъэрт: лыгъэ зезыхъар ягъелъапIэрт джэгүакIуэхэм, къэрабгъагъэ зыдалъэгъуам и цIэри ябзыщIыртэкъым – абы и цIэри жылэм хэIуэрт. Уэрэдым дауэгъу иIэтакъым, абы исалъэ хадзыжынүи джэгүакIуэр хагъэзыхъинүи зыри хуйттэкъым. Лыгъэ зезыхъа, хэкум, лъепкъым папцIа зи псэр зэуапIэм щизыта цыхум, жылэм я унафэкIэ, джэгүакIуэхэм уэрэд хуаусырт. Лыгъужьыр щальхъа нэүжь, абы и Ыххылхэм джэгүакIуэ щэрыIуэхэр кърагъэблагъэрт, дунейм ехижя лыгъужьхым уэрэд хурагъэусын щхъекIэ. Уэрэдир яусыху, джэгүакIуэхэм лъэнныкъуэ зрагъэзырт. Уэрэдир яуса нэүжь, джэгүакIуэхэр жылэм къыдыхъэжырти, цыхур уэрэдим щагъэдIорт. Уэрэдир цыхум ягу ирихамэ, абы дамэ къытекIа пэлъытэти, хэку псор зэлъинщIысирт.

Къалэнышхүэ я шцэ дэлъац адыгэ джэгүакIуэхэм, ахерац тхыбзэ зымыIа лъепкъым и тхыдэр зыхъумар, нарт хъыбархэр, шыналъэхэр, нэгъуэцI IуэрыIуатэхэр ди деж къэзыхъэсар. ДжэгүакIуэм ищIэн хуейт лъепкъым и тхыдэмрэ и IуэрыIуатэмрэ. А псор, дауи, зы джэгүакIуэм и гум ириубыдэфыну-тэкъым: зым нарт хъыбархэмрэ шыналъэхэмрэ ихъумэрт, адрейм пасәрэй уэрэдыхъхэр уахътыншэ ишIырт; бжьамийм, шыкIэпшынэм ешцери щхэхүэт. ХъэцIэ къахуепсыхами, ар исыху, хъэцIэпшым джэгүакIуэхэр кърашэрт, хъэцIэр уэрэдкIэ, къафекIэ трагъэун, пасәрэй хъыбархэм ирагъэдIуэн щхэкIэ...

Адыгэ джэгүакIуэхэм лIэцIыгъуэ кIыххэм къышхахац, гукIэ яхъумац Сосрыкъуэ, Бэдынокъуэ, Ашэмэз, Насран ЖъякIэ, Сэтэней Гуашэ сымэ я хъыбархэмрэ я шыналъэхэмрэ. АфIэкIа фыщIэ ябгъэдэмшлъатэми, адыгэ джэгүакIуэхэм я цIэр уахътыншэ хъунт.

ЛЫГЬЭР ЗЫГЬЭУНЭХУАР

Уэзырмэдж мэzym щIэтурэ здэкIуэм плъэри гъэхъунэм зыш ирилъэгъуац. Шыр лъэхъац, шыр зейр къыIашIэлъэгъуакъым. «Мыр зейр жыжык IукIакъым, и лыгьэр згъэунэхунц», – жери Уэзырмэдж мэzym къыхэкIац, гъэхъунэм ихъэри шыр шхуэммылакIэ къришэжъац, лъахъэр ирихри. Шыр зейр мэzym щакIуэ хыхыауэ джабэм кIэрыйти, къаплъэри Уэзырмэдж къильэгъуац.

– Уэзырмэдж, мы къызэпщIэр хъункъым, шыр йомышажъэ, – къегуоуац шыр зейр.

«Мыбы дэнэ сыкъыщицIыхурэ?» – жери, игъэшIэгъуац Уэзырмэдж, арщхъэкIэ шыр иутIыпцижакъым, гъэхъунэм къикIыхри и гъуэгу төхъэжац.

Шыр зей щIалэм, мэzym къыхэкIыхри, Уэзырмэдж и лъэужъыр ирихужъац, пищIэгъуалэм и кIэбдзым телъ дамыгъэм гу лъитати.

Уэзырмэдж и унэ ихъэжри и пищIэгъуалэри мэzym къыщиша шыри шэцым щIигъээзгъац, и лъэужъыр шыр зей щIалэм къызэрихунум шэч къытрихъэртэкъыми, кIуэри хъэшIэпщIым щIэтIысхъац. Пшапэр зэхэуауэ, шыр зей щIалэр къесац. Уэзырмэдж щIалэм пежъац:

– Еблагъэ, – жери.

– Себлэгъэнукъым, – еблэгъэн идакъым щIалэм. – Уи пищIэгъуалэр къысхудэш. Цыхум дыкъуумыгъацIэ. ПищIэгъуалэр къысхудумышмэ, бэлыхъ ухээздэнц.

Уэзырмэдж и пищIэгъуалэр шэцым къыщишири щIалэм иритац.

– Уэзырмэдж лы бланэц жаIэ. Убланэмэ, фыzym дамашхъэкIэ пхъэ къахуэхь, уэ шыкIэ пищIэжын щIэкъым, – жери щIалэр Уэзырмэдж и пищIэгъуалэм шэсри ежъэжац.

«И лыгьэ згъэунэхуац, си лыгьи игъэунэхун мурад ищIащи, ищIэм сеплъынц», – жери Уэзырмэдж хъэшIэпщIым ихъэжац. ЩIалэм къытригъэзэнкIэ гугъами, къытригъэзакъым. Зы гъи гъитIи дэкIац – щIалэм къытригъазэркъым. И гугъэ пищIэгъуалэм хихыжри, Уэзырмэдж тIысыжкац. И дамыгъэр зытель пищIэгъуалэр щыфIэкIуэдым, Уэзырмэдж нэгъуэшIыши шэсүжакъым, зекIуэми яхэмыхъэж хъури, и унэ къинэжац.

И унэ къинэжауэ исурэ, зы гъэри гъитIи кIуауэ, Уэзырмэдж и куэбжэм зы шу къыIухъац. Шум Уэзырмэдж и пищIэгъуалэр и Iэдэжт.

— Еблагъэ,— жери шум пежьац Уэзырмэдж.
— Себлэгъэнукъым,— жиlaц шум.— Ирикъункъэ фызым дамашхъэкъэ пхъэ къазэрхуэпхъар? Уи пшцэгъуалэр къипхуэшэжащ. Си лъэужкыр нэпхун си гугъа щхъэкъэ, нэпхуакъым. ЗекIуэм уахыхъэжынумэ, пшцэгъуалэр щхъэусыгъуэ умыщи,— жери щIалэр ежъэжащ, пшцэгъуалэр Уэзырмэдж къритыжри.

Лым и лыгъэ згъэунэхунц жиIэжацъым Уэзырмэдж абы и ужъкъэ.

Нарт эпосым и купщэр дунейм къызэрхуэхъэ лъандэрэ адыгэхэм къадогъуэгурыйгIуэ дамыгъэкъэ зэджэр. Щцы щагтын къыццэлац илъэс минищым нэблагъэ ныбжь зиIэ дамыгъэ, кхъуэцын къутахуэхэм, мывопцэхэм, къинэмьцI пасэрэй хъэшишхэм къытенауэ. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ дамыгъэхэм мыхъэнэшхуэ зэралам. Къыццежъагъаццэм дамыгъэм и къалэнар эзыц: абыкъэ ягъэнахуэу щытац цыхум бгъэдэль мылькур — шым, Іещым, унагъуэм Ѣзыэрхъэ хъэшишхэм, Іэмэпсымехэм традзэурэ. Хуэм-хуэмурэ ар хъуац лъэпкъым и дамыгъэ, и къалэнми зиубгъуац. Дамыгъэр нэхъ иуужьгIуэкъэ традзэ хъуац мыва сынхэм, ныпхэм, Іещэ-фащэхэм.

Дамыгъэр лъэпкъым и тхыдэ пэлъытэц, абы уригъуазэмэ, белджылы пхуэццынущ лъэпкъхэм я къеъжьапIэр, абыхэм зепача гъуэгуванэр. Куэдрэ урохъэлIэ лъэпкъ зыбжанэм зы дамыгъэ Ѣзыэрхъэ. Зы дамыгъэ зэрхъэнкъэ мэхъу, ублэмэ зэхамэ, зепэжъжъэлъэпкъхэм. Зэрымыццагъэкъэ зэтехуэнкъэ мэхъу лъэпкъ зыбжанэм зэрхъэ дамыгъэр — нэхъыбапIэм деж арац зерыхъу хабзэри, итIани лъэпкъ зыбжанэм зы дамыгъэ зэрхъэу урихъэлIэм, алхуэдэ лъэпкъхэм зы ѢцэдзапIэ яIеу плъытэ мэхъу — зы лым къытекIауэ. Зы дамыгъэ зезыхъэ лъэпкъ куэд ушрохъэлIэ, псальэм пашцэ, къэбердэйхэмэр кIахэ адыгэхэмэр я деж, езыхэм ямыццэжынкъэ мэхъу ахэр зэрызэшыр, зы лым къызэрхуэхъукIар — зэшхэр зэрызэфIэкIуэдрэ куэд щIамэ, аүэ къызытихъукIам къахуйгъэна дамыгъэр ягъэгъуаццэркъым.

Лъэпкъ дамыгъэхэм пшцэшхуэ щIац пасэрэй адыгэхэм я деж, нэхъыбэрэ къызэррагъэсэбэнари

шым традзэурэц, хабзэ гъэццІэгъуени яхэлъац шыр зейм елъытауэ. Шым и кіэбдз сэмэгум дамыгъэ тезыдээ хабзэр пызырат; кіэбдз ижым тедзауэ урихъэлІемэ, ар зи шыр е уэркът, е лъхукъуэлІт. Абы щхъэусыгъуэ илац. Шу гуп задежъэмэ, щырыщурэт зэрызэбгъуруувэ хабзэр, пызыр, нэхъышцІеми, яку дагъэувэрт, абы и шым и дамыгъэр илауфэн щхъэкІэ. Пыым и сэмэгурабгъумкІэ уывр уэркъ шурати, абы и дамыгъэр зытельын хуейр шым и кіэбдз ижырат; пыым и ижыырабгъур зылъысым и дамыгъэр шым и кіэбдз сэмэгум телт, ар уэркъыни лъхукъуэлІуи Ѣыргети. Апхуэда хабзэкІэ зэбгъуруувамэ, шууищми я дамыгъэхэр гъэшцІуа хъурт. Шууищым зы яхэкІын хуей хъумэ, хэкІыр ижыырабгъумкІэ Ѣытырати, ар къабгъурұрувәжыху, модрей шууитІым я дамыгъэхэр зэрышцІэхъумауэ къанэрт.

Лъэпкъ дамыгъэхэм къалэн зэмылІэужыгъуэ куэд ирирагъэзацІау къэгъуэгурлыкІуац адыгэхэр. Тхыдэр Ѣыкъэт тохъуэ, псальэм пашцІэ, адыгэ дээшщхэм я ныпхэм дамыгъэ хаццЫыхъу зэрышытам. ЗекІуэ ѢежъэкІэ, зэрыхазбэти, дээшщым нып здрихъэжъэн хуейт, и лъэпкъ дамыгъэр хэццЫыхъауэ. Лыгъэ зэрихъауэ зауэм хэкІуэда цыхум и кхъацхэм Ѣыхасэрт ар къызыыхъакІа лъэпкъым и дамыгъэ зытель нып, абы кхъацхъэдэсэкІэ еджэрт. А хабзэр ди деж къэсактьым, къэсар мывэ сынырц: мывэ сыним ноби хаццЫыхъ лъэпкъ дамыгъэр, ар Ѣыкъэт тохъуэ ноберей мывэ сынхэм пасэрей нып кхъацхъэдэсэхэр илэдзапы зэрахуехъуам. Лъэпкъ дамыгъэхэр традзэрт хъэгъуэлІыгъуэм, вакІуэ ѢыдэкІкІэ, къаныр шрапшажжкІэ, шурлыгъэс ѢыдэгүкІэ зэрахъеу Ѣыта ныпхэмии. Адыгэ уэрэдыжь гуэрим мышхуэдэ псальэм хэтц: «Емынэм и бәракъ фыщІэр Мәртазэхэ къыныцээфІашІэ». Тхыдэм ушымыгъуазэмэ, а псальэм къикІыр къылбугурыуэнукъым. Бәракъ фыщІэ трагъеувәу Ѣытац емына уzym ихъя унагъуэм я унацхъэм, я лъэпкъ дамыгъэр хэццЫыхъауэ...

УЭЗЫРМЭДЖ И НЫСЭ

Уэзырмэдж, гъуэгу здытетым, зы шу къыІэццІэлъэгъуац. «Шу закъуэм игу илъ псор хэт ишцІэн?» – жери Уэзырмэдж гъуэгум дидзыхац, шур блигъэкІын мурад ишцІри. Шур къэсри блэкІаш, Уэзырмэдж гу къылъитакъым.

«Мыр здэкІуэр зээгъэццІэнц», – жери Уэзырмэдж шум и

ужь иуващ. Шур къызэплъекIакъым. Уэзырмэдж и ужь къикIыркъым.

Шум и ужь иту кIуэрэ, мэzym бланэ къыхэжауэ къилъэгъуащ Уэзырмэдж. Шум бланэр къиукIаш, бланэр зэIихауэ къызэплъекIри Уэзырмэдж гу къылъитащ. Гу къылъитауэ икIуэтыхынт – шум бгъэдыхыащ Уэзырмэдж:

– Хъэкъуаж! – жери.

– ФыкIэ ушх! – жери шум блатхъэр къишияш. Къишша щхъекIэ Уэзырмэдж блатхъэр къыхуэIэтакъым. Шум блатхъэр Уэзырмэдж и шыплIэм къыдильхыащ.

– Уи ужь ситщи, зыгуерым узэригъэгумэцЫр сольагъу, – жиIаш Уэзырмэдж. – Сыт узыгъэгумэцЫр? Сыт пхуесцIэфын?

– Блатхъэ зыхуэмыйэтам сый къысхуицIэфын? – жиIаш шум. – Си шыпхъу яхваци, и лъэужь зызохуэ.

Абы нэхъ къифIигъекIакъым шум: бланэм и лыр фэм кIуэцIишыхыжц, и шыплIэм дильхъэри ежъэжащ.

Шум и ужь къикIыжри, Уэзырмэдж и унэ игъэзэжащ, пцIантIэм дыхъэжри и шыр шы фIэдзапIэм къыбгъэдинащ, езыр унэм ихъэжащ: «ЩIалэм блатхъэр шыплIэм къыдезгъэхынщ», – жери. Унэм щIыхъэжауэ къаплъэмэ – и къуэм и лэгъунэм зы пщащэ къикIауэ елъагъу: лэгъунэм къикIри, пщащэм блатхъэр шыплIэм къыдихащ, зы IэкIэ иубыдри пцIэфIапIэм щIихъащ.

Унэгуащэм еджащ Уэзырмэдж:

– Дэнэ къикIа пщащэ мыр? – жери.

– Нысэ къытхуашаш, – къижриIаш унэгуащэм. – Къыздрашар сцIэркъым.

Гъуэгум зыщрихъэлIа шур игу къэкIыжкащ Уэзырмэдж.

– Сэ соцIэ къыздрашар, – жиIаш Уэзырмэдж игукIэ.

УЭЗЫРМЭДЖРЭ ШУ МЭХЪАДЖЭМРЭ

Уэзырмэдж и адэм уэсят къыхуигъэнащ: «Лы бэлэрыгъа уемыуэ, хъэдэгъуэшэ зытехуам и ужь уимыхъэж», – жери.

И унэ здисыжым, и адэм и уэсятыр и щхъэм илъти, Уэзырмэдж гупсысэм хэхуауз щхъэукъуаш. Уэзырмэдж щIыхъэукъуэм, фызыр унэм икIаш, и лыр жей куум хилъесауэ гугъэ ищIри.

Пшапэр зэхэуаш, жэцьыбгми нэсац – фызыр къыцIэгувэр ищIэркъым. Жэць ныкъуэм щIигъуауз, хъэцIэцым зы шу къекIуэлIаш, шыр шы фIэдзапIэм къыбгъэдинэри езыр хъэцIэцым ихъащ.

— Си напэр текІаш: хъэцІэр къезыгъэблэгъэн хъэцІэцым искъым, — жери Уэзырмэдж хъэцІэцым ихъаш. И фызым фІэкІ хъэцІэцым ирилъэгъуакъым: мадэ-мабзэри щысщ. И лыр хъэцІэцым къышихъэм, фызыр унэм кІуэжащ, зы жэц-махуэкІэ зы псалти къыжрилаакъым, Уэзырмэджи еупща-къым.

— КъызэпшІэнумкІэ ухуитщ, — жиІаш фызым, зы жэц-махуэ дигъэкІри. — Зэрыхъяар жызгъыІэ япэ щыкІи, итІанэ унафэ щы.

— Хъунщ, жыІэ, — жиІаш Уэзырмэдж.

— Дыгъуасэжэц, ущхъэукууауэ кърихъелІери, си шыпхъу пшІантІэм къыдыхъяуэ къэслъэгъуаш. Укъэзгъэуши ескуакъым, сышыцІэкІым си шыпхъум мыр къызжиІаш: «Ныжэбэ номыгъазэмэ, игъашІэкІэ дыээрэйлъагъужынуукиым: уи Іэцэр къасицтэц, уи шым сышэсри си дышым сикІуэжащ. Нэху щыху дезауэри чынтыдзэр жылэм ящхъэштыхуаш. Арапц сикъыщыгувар. Иджы къызэпшІэнумкІэ ухуитщ.

— Апхуэдэ къэхъумэ, хъыбар сибгъэцІэн щхъэкІэц си унэ ущисыр, — жиІаш Уэзырмэдж. — Апхуэдэ къызомыщІэж дяпекІэ.

Абы хэту шы лъэ макъ къэури щхъэгъубжэм щІопшкІэ зыгуэр къытеуІуаш. Уэзырмэс унэм икІаш. Щхъэгъубжэм къытеуІуар Жэмыхъуэжт.

— Чынтыр къызэрэйтлъихъар бжесІэн щхъэкІэц сикъыщІэкІуар, — жиІаш Жэмыхъуэжь. — Нэхущ пшІондэ сэ сахуэгъэзащ. Нэхущым зынхууапи, ныдэкІ.

Нэху щыри, шэсауэ щыдэкІым, Уэзырмэдж и щхъэгъусэр къыбгъэдыхъаш:

— Зы шу мэхъаджэ уІушІэнущи, абы уи нэІэ тегъэт: си дэлъхуиш къиукІаш, уэри зыкъомыгъэуکІ. Сэ сІещІэкІри сышыхъакъым.

Уэзырмэдж ежхауэ здэкІуэм Жэмыхъуэжь и шым Іууаш: шыр уанэгу нэшІш, лъыпсыр къожэх.

— Къэхъуар сый? — жери Уэзырмэдж елъэдэкъеуаш, зэуапІэм нэсауэ Жэмыхъуэжь ирихъэлІаш. УІэгъэ хъэлъэ телъти, Жэмыхъуэжь къигъэкІэсащ:

— Заум хэсхынщ, — жери.

Жэмыхъуэжь къигъэкІэсауэ зэплъэкІри зы шу мэхъаджэ къылъежъяуэ къилъэгъуаш.

— Сэ сегъэпсыхи, шум пежъэ, — къыжриІаш Жэмыхъуэжь. — Арапц зи уІэгъэ стелъыр. Сыбэлэрыгъауэ къызи-хъэлІери, уІэгъэ къызидзащ. УІэгъэм сикъельниуукиым.

Жэмыхъуэжь иригъэпсыхи, шу мэхъаджэм пежъяаш

Уэзырмэдж. Шу мэхъаджэм, къэблагъэри, зы шабзэшэ къидзац. Шабзэшэр Уэзырмэдж и афэ джанэм езэгъакъым. Чэзур къылъыси Уэзырмэдж идза шабзэшэм шу мэхъаджэр иригъэпсихац. Лыим бгъэдыхъэри, Уэзырмэдж и джатэр кърихац.

— Укъызэмьиуэ, — къельеIуаш лыир.— Сэ хъэдэгъуэшэ къистехуац. Зы псалъэ жызгъеIэж.

— Хъунщ, жыIэж,— жери Уэзырмэдж и джатэр ирильхъэжац.

— Си адэр щылIэм, уэсят къысхуигъэнэгъат: «Лы бэлэрыгъа уемьиуэ», — жери. СедэIуакъым. Абы сытекIуэдэжжац.

Ар жери, лыим и псэр хэклац.

Чынтыр иригъэза нэужь, Уэзырмэдж Жэмыхъуэжь къихъыж зэуапIэм къикIыжац.

Пасэрэйм жиIац: «Унэм зыщыгъаси, хасэм кIуэ». Нартхэм я хасэ лъандэрэ адигэхэм къадогъуэгурыйкIуэ а псальхжыр.

Мыри жиIац пасэрэйм: «Гупсыси, псальэ. Зылъыхы, тыс». Хасэм яхыхъэ нарт щаэр зэрагъеIуц псальхжар.

ЗекIуэ ежэ нартым жкаIэ: «ПашIэ гъэллыгъуэ джагу хэлткъым». Гъуэгу утхэхэрэ Iещэ къышигхакIэ, уи щхъэр щыхэплтхъи къехъунщ жыхуиIэц...

Алхуэдэ псальэ Iущ куэд къызэринэкIац пасэрэйм. Лшэцьыгъуэ кIыххэм я акъылрэ я щIенныгъэрэ къызиэцьакъуауз къесац ди деж пасэрэйм къызэринэкIа псальэ Iущхэр, ныбжышихуэ зэраIэм, губзыгъагъэ зэраIуатэм, щIэблэ Iэджэм зэрызэIэпахам и хьэтыркIэ абыхэм псальхжыкIэ еджэ хъуац. Псалъэжым нэхъ псэ быда щыбгъуэтынукъым IуэрыIуатэм, ар дяпэ итахэм нобрей щIэблэм къыхуагъэна уэсят пэлтэгтац, и къарур мыжIуэцIауз, и льымрэ и Iэпкълъэпкъымрэ мышщIыIуауз ди зэманым къесауэ. Псалъэжым ди деж къиххэсац пасэрэй цыхум и дунейеплтыкIемэр и гупсысэмэрэ, арац абы и къалэн нэхъышхъэр — дуней зылъэгъуа, гъацIэм и Iафи и дыджи зыгъэва цыхум и акъылымрэ и щIенныгъэмрэ щIэблэхэм яхуэхъумэн. Лыгъэм щIашыкIа, абы и уасэр зыщIэ цыхуущ щIэблэм мышхуэдэ псальэ къыхуэзьгъэнэфынкIэ хъуну щытар: «Лыгъэр Iыхъэ мыгуэшщ», «Лы и псальэ

епцЫлжыркъым», «Лыхъужь и джатэ бзәшхъуркъым», «Лыгъэ зилэр мазәхәм мәгушхуәри, лыгъәншәр мазагъуәм мәшүнә», «Лыгъәм Іәщәр хуәжы-Іәщәц», «Іәща зыгъәдалъем иль япә мажә».

Пасәрайхәм къызәранәкіа псалъәжъхәм ури-гъуазәмә, гу лыбыботә адигәхәм лыгъәм, цылхугъәм, захуагъәм, пәжыгъәм, ныбжыегъуәм паці зерыштымышам, щібләр апхуәдә хъугъуәфыгъуәхәм щагъәджыкІ зәпытура къызәрыгъуәгүркіуам. Хабзәр псом япә изыгъәща лъәпкъым и щібләм къыхуи-гъенащ мышхуәдә псалъәхәр: «Хабзәр бзәгупәкІе къахыркъым», «Хабзәр убзә зыфІәціым хуәпші-нум и ныктуә къегъанә», «Жыантіэм ущамыкъу-пхуәфацәмә, къышлтысынц».

Гупсысәм и лъашІәкІә еджә хабзәщ псалъәжъым. Абы шәч хәлкъым. Псалъәжъым ишуат гупсысәр зы цылхум е цылху гупым, зы хъәбләм е зы жыләм, зы гъэм е зы ләшцыгъуәм я акъылкъым. Ар зәман къыхыкІә зәфіювә, лъәпкъ псом я акъылымрә я щіэнгъәмрә къызәцілекъуә. Абы шыхъэт төхъуәфынущ дәтхәнә адигә псалъәжъри. Техъуәфынуущ, псалъәм пацілә, «Дунейр шәрхъщи, мәкІәрахъуә» псалъәжъыр. Шәціләгъуә къыхыкІәджәм япсыхъащ а псалъәжъыр, пасәрей адигәхәм ябгъәдәлья акъылымрә щіэнгъәмрә къапкърыкІащ.

Ныбжышхуә щаіләкІә, псалъәжъхәм ләшцыгъуә Іәджәм я лъәуужь яхъумащ, ләшцыгъуәхәм къаңхъәдәхъуә къышыгъуәгүркіуам къызәцілакъуащ ди тхыдәм и пәжышІәр. Абы илкъ иткІәжышІәмә, ди псалъәжъхәр ди тхыдәм и гүдүджә пәлгытәц. Иджыри къәс жаілә: «Емынәм къелар Хъумбылейм ихъыжащ». Ильәс щитІ и ныбжыщ а псалъәжъым, и мыхъәнәри нобәрей цылхум дежкІәгүркіуәгъуәц, мыгүркіуәгъуәр (нобәрей щібләм ямыцІәжъыр) апхуәдәу жаіләнкІә хуей щілхъуарц. Тхыдәр шыхъэт зәрытехъуәмкІә, епцикІуиянә ләшцыгъуәм и кіәухым Къәбердейм емынә узыр шыятәри лъәпкъым и нәхъыбапІәр ихъауә щитащ – цылхуипшІ къәс бгъур ихъауә хуагъәфащә. Емынәм къела мацІәр пащтыхъылдзәм пәзуыгъащ, я хәкур зәрыграмыгъәпхъүән щкъәкІә. Пащтыхъым и дзәмрә адигәхәмрә щызәзәуар Хъумбылей псым дежц: бий къанлыр емынәм къела мацІәм «къытескіуаш». Абдежым жаілац: «Емынәм къелар Хъумбылейм ихъыжц», – жари. Емынә узымрә пащтыхъым и дзәлІхәмрә ета науҗыщ Къәбердейм и

щынальэм и нәхъыбашәр шыфәкүәдар – түри лъапсәрых яхуәжъац адыгәхәм.

ЩІЭЩХЪУ

1

Уэзырмәдж хъәшіә къыхуепсыхац:

– Зекүә дышә, шу пашә къытхуэхъу, – жари.

Уэзырмәдж зекүә күен идакъым:

– ЩІэшхъу къысщыщәш. ЩІэшхъу къызэрсыщіәрә пысчауә зекүәм сахыхъәжыркъым, – жери.

– Сыт къәхъуар? Сыт щІэшхъу? – къеупщәш хъәшіәхәр.

– Къысщыщәм фезгъәдәйүәнщ, хъәшіәцым фынихъәмә, – жери хъәшіәр хъәшіәцым иришаш, вы яхуиукіри лыр вәху хъыбар иригъәдәйуаш. – Махуә гуәрим сышәсри щакүә сежъаш. Мәзым сыщіәтурә дыгъужь къызихъәліәри сыкъатысыхъаш. Саіәшіәкіныутәкъыми, шыр зы жыг есхуліәри жыгым сыйделъеяш. Дыгъужым си шыр эзпкъраудаш, си шыр яухри си ужъ къихъаш: жыг щІагъым къыщіыхъаши, жыг лъабжъәр къаті. Гузәвәгъуә сыхәхуауә, мәзым зы хъә къыхәкілац, къатебанәри дыгъужыр зәбгрихуаш. Жыгым сыйкехъижри уанәр си пліәм исльхъаш, хъәм и ужъ сиувәри шыхъуә піцыіә сыйтехъаш. Шыхъуәм сригъәблагъәри піцыіәм зы жәш щисхац. «Сыщәкүәнт, уи хъәр къызәптамә», – жесілац шыхъуәм. «Уэстынщ, – къызжилаш, – ауә дыгъужь урихъәліәмә, хъәр йомышт, езым ишіәнур егъашіә». «Хъунщ», – жысіәри хъәр къеіыхъаш. Хъәр сяпә изгъәувәри мәзым сыхыхъаш. Мәзым сыхыхъуә сыздәкіуәм, дыгъужь сиууаш. Дыгъужым и дәэр щызәригъәшхым, сыгужьеири хъәр езушташ: «Уит!» жысіәри. Езуңта щыхъәлә, хъәр и піә икіакъым. Сыхуилъри, дыгъужыр згъәшташ, хъәр къыхәсшыжри мәзым сыйкъыхәкілац. «Хъәр умышт бжеслатәкъә? – къысчуәгубжъаш шыхъуәр. – Си хъәм ишіәнур ебгъәшіакъым, сыйкъәбгъәшіәхъуаш, итіани узихъәшіәш, уә пхуәдәм шы ест си хабзәщи, зыш узотри уи гъуәгу ирикіуә». Шыхъуәм зыш къызитац, шым уанәр теслъхъәри шыхъуә піцыіәм сыйкъыткілац.

Гъуәгу сыйтехъәжауә, зы шу щіалә къысщіыхъаш. «Ди лъахә укъихъаш, унеблагъәмә, хъәшіә утщынщ», – жилац щіаләм: Гъуәгум дәздзыхри щіаләм и унә сихъаш. Щіаләм сиғъәхъәшіәри сиғъуәлтъыжауә, хъәшіәцым зы піщацә къи-

хъэри си щыбкІә къыдэгъуэлъхъаш. «Сагъеунэхуну арап», – жысІәри пщащэмрэ сэрэ ди зэхуаку си джатэр дэслэхъаш. Жэшиц щисхати, жэшицми апхуэдэу сыйзекІааш пщащэм. Щалэм жиIаш итIанэ: «Цыхугъэ бдэслэгъуаш, пщащэр си шыпхъущи, хъунц жыпIемэ, узот». Жэшиц-махуицкІә сисати, сывэррамыгъэлъэпIа къэнэжакъым: унагъуэ хуэшIат, дыщэр къолъэлъэх яхужыпIену. Иджы я пхъур къызат! «Сыунаш!» – жысІаш сигукІә: пщащэ дахэкIейт. Пщащэр къызатри и дэлххури шу гъусэ къысхуапIаш: «Фынишэссыжынц», – жари. ДыкъакІуэурэ жэц къыстехъуэри депсыхааш, шыр тльяхъэри дутIыпщааш. Жэц ныкъуэм сыйкызэшцыуауэ согупсыс: «Мыбы я унэм измылъэгъуа фыгъуэ щыIэкъым – дыщэм хэсц, сэ си щхэ закъуэ си лъакъуитIц, зэрыскъуэмылъIар илъагъумэ, щалэм и шыпхъур иригъэссынкъым, стрихыжынц». Щалэр сыукIын мурад сцIаш, си унэм измышэн щхъэкІә. Си джатэр къисхри щалэм сыйцхъэшцыхъаш, сыйцхъэшцыхъа щхъэкІә, бэлэрьгь и хабэ хъунтэкъыми, щалэр къыщылъэтри къызэIэдэкъэуаш, афIэкIай хэлъакъым: и шыпхъур игъэшэссыжри ишэжааш... Апхуэдэ щIэшхъу къысщыцIаш, щIэшхъу къызэрысщыцI лъандэрэ зекIуэм сыхыхъэжакъым.

Уэзырмэдж ядежьэн щимыдэм, и хъэшIэхэр дэкIыжааш.

2

ЩакIуэ сежьяуэ жэц къыстехъуэри жэцыр мэзым щисхын хуей хъуаш. Уанэр тесхри шыр сутIыпщааш, сэ жыг щагъыр тIысыпIэ сцIаш.

Жэшыбг щыхъум, шыр щтауэ къыIулъэдэжааш. Шым зы дыгъужь къыкIэлъысааш. Сыщтэри жыгым сыйдэкIуеящ. Дыгъужым шыр къыхигъэзыхъаш, жыг лъабжъэм къыщIи-хуэри щIишхыхъаш. Жыгым сыкъеух щхъэкІә дыгъужыр схуэгъэштакъым. Схуэгъэштэн дэнэ къэна, шыр илIа нэужь, жыг лъабжъэр къритхъуу щIидзааш. Гүээвэгъуэ сыхэхуауэ, нэхуущым деж мэзым хъэ банэ макъ къыхэIукIаш. Хъэ банэ макъыр щызэхихым, дыгъужым кIэбгъу зищIыжааш.

Нэху щыри жыгым сыкъехыжааш, уанэр си плIэм исльхъэри хъэ банэ макъ къыздIукIамкIә сунэтIаш: «Зыгуэрым сиIууэнкъэ», – жысІәри.

Мэзым сыхэкIауэ зы пшыIэ къысIэшIэлъэгъуаш. Ппцы-Іэм мэлыхъуэ лыжь тест.

– Божьу апций, тхъэмадэ! – жысІәри сытехъяаш пшыIэм.

– Упсэу апций, еблагъэ, – жиIаш мэлыхъуэ лыжьым.

Себлагъэри си Йүэху къызэрек ЙүэкІар мәлыхъуэ лыжым жесІаш.

— Уи шыр зышхар самыр кІагуэш, — къызжиаш лыжым.— А зым фіәкІ си мәлым къезыку дыгъужым яхэткым. Кърику щхъәкІ си хәм къыпәлъәштыркым, си хәери самыр кІагуэм пәлъәштыркым, хәмрә дыгъужымрә яку ситш.

— АтІэ, — жесІаш лыжым, — уи хәр къызэт, дыгъужым си шыр ишхащ, дыгъужым и лъэр сә субыдынщ.

— Уэстынщ, — жиаш мәлыхъуэ лыжым.— Ауэ хәр самыр кІагуэм ебушт хъунукым. Ебуштмә, зэрылЫнущ.

— Езуштынкым, — жысІәри хәр мәлыхъуэ лыжым къеыскаш.

Хәр зыңбызгъури, дыгъужым и къәкІуапІэм сыңигъэгъуэзати, сыкІуәри мәз лъапәм ситеуваш.

Нәху щыху ситеташ мәз лъапәм. Дыгъужыры нәхүшым деж мәзым къыхәкІаш, къышызбгъәдыхъэм:

— Уий, маржә! — жысІәри хәр сутыпщащ, мәлыхъуэ лыжым «езуштынкым» зэрыжесІар сигу ихужри.

Щезуштым, хәр самыр кІагуэм жъәхәлъаш, модрейри хъэзырти, къапхъуэри хәр дзәпкъкІэ иубыдаш. НапІэзыпІэм сынәмисатәмә, хәр самыр кІагуэм ІәцІәкІуәдакІэт: сынәсри дыгъужым и жъәлъәтланәр щәстхъаш.

Самыр кІагуэр тлЫри, хәр мәлыхъуэ пызыІэм къитесшәжащ.

— Иджы, — жиаш лыжым, — си пІещхъагъ ситегъуальхъэмә, сигу къыхәщтыкыжынукым, Тхъэм уигъәнсәу!

Мәлыхъуэ лыжым зыш къызитри, пызыІэм сыйкъите-кыжащ.

УЭЗЫРМЭДЖРЭ ЩАЛЭМРЭ

Уэзырмэдж шәри зекІуэ ежъаш. Псы Йүфэ Йухъауз псым зэпрыплъри зы шу къыләцІәлъәгъуаш. Шум мәз бжән къихуурә, шури бжәнри псым къесаш. Бжәныр псым къышыхәпкІэм, шури къыкІәлъыхәпкІаш. Къесурә, шум и шыр псым щихаш, итіани къыкІәльеІеүрә къыкІәлъысри бжәнри, нәпкъым къесауә, кІәбдзкІэ иубыдаш, псым къыхидзри ипхаш, иукІри и фәр трихауә, Уэзырмэдж бгъәдыхъаш.

— Бжәным щхъә уи шыр псым ебгъәхъаш, — жиаш Уэзырмэдж.— Уи шым и уасә мы бжәнри?

— Бжәним хъыбар иләш, Уэзырмэдж, — къыжриаш ща-

лэм.– Бжэныр мэzym къыхокIри ди тхъэмадэм и санэр ефыщI, зубыдыфи къытхэкIыркъым. «Бжэныр зубыдым си пхъур естынщ»,– жери тхъэмадэм щигзэIум, Iаджэ пылъаш, яхуэзбыдакъым. «Си къуэм фIэкI бжэныр зубыдыфын щыгэкъым»,– жери ди адэм тхъэмадэм зэхригъэхати, къриухылIаш: «Уи къуэм бжэныр хуэмьубыдмэ, уеэгъэукIынщ»,– жери. Ди адэр тхъэмадэм и унэм исщ, нобэр и палъэщи, бжэныр нээмьгъэсмэ, иригзэукIынущ.

– Шалъэ кIэццIщ, бжэныр плIэкIэ пхуэхынкъым, си шыр узот,– жилаш Уэзырмэдж.

И шыр щIалэм иритри, Уэзырмэдж къежъэжащ.

– ЗекIуэ ежъати, и шыр зытрыригъэхри къигзээжащ Уэзырмэдж,– къыцIэнэкIаш нартхэр.– Шууэ дэкIрэ лъэсу къыдыхъэжам пшIэ иIэжкъым, ла пэлъытэн. И хъэдэр къригъэхыижамэ, лым арат хуэфащэр.

Нартхэ пшIэ къыхуамыцIыж хъури, Уэзырмэдж унэм къинащ: ныбжъэгъуи жэрэгъуи къыхуепсыхыжыркъым, зекIуи здашэжыркъым, лыгъэншэн, ушыгуугъ хъунукъым жари...

Уэзырмэдж и шыр зрита щIалэм мэз бжэныр тхъэмадэм хуихъаш. Тхъэмадэм и фIещ хъуакъым:

– Бжэныр уи закъуэ бубыдакъым,– жери.

– Щыхъэт сиIэц,– жилаш щIалэм.

– Хэт уи щыхъэтыр?

– Уэзырмэдж си щыхъэтщ.

Уэзырмэджэр тхъэмадэмрэ лъыкIэ зэбийт, зэлъихъэртэкъым. Зэлъихъэ дэнэ къэна, зэшүцIамэ, зэрымыукиаш эзбгъэдэкIынутэкъым. ЩIалэр абы щыгъуазэтэкъыми:

– Уи щыхъэтыр си унэ къипшифмэ, си фIещ хъунщ,– жилаш тхъэмадэм.

– Къисшэнщ,– жери щIалэр шэсан, Уэзырмэдж ишри Iадэж ишIри.

ЩIэупщIэурэ Уэзырмэдж деж нэсан. Гъуэгушхэм мэлыхъуэ щрихъэлIати, мэлыхъуэм еушщIаш:

– Уэзырмэдж и унэр сибгъэлъагъун? – жери.

– Уэзырмэдж и унэ сыйт ишщIыхыжын: цыхуи ихъэркъым, цыхуи икIыркъым,– къыжриаш мэлыхъуэм.

Сытми, мэлыхъуэм игъэгъуазэри, щIалэр Уэзырмэдж и унэм екIуэлIаш, епсыхри джащ. Унэм къиплъри, Уэзырмэдж щIалэр къилъэгъуаш, бжэр къынчирхи бжэцхъэIум къытеуваш:

— Сэ унэм сыникину сыхуиткъым,— жиlaщ Уэзырмэдж.— Сынихъэнц жыпIэмэ, уэ къихъэ.

Унэм ихъэри, щIалэм и Iуэху зытетыр Уэзырмэдж жрилащ.

— Сэ щыхъэт сыхъужын? — жиlaщ Уэзырмэдж.— ПшIэ сиIэжкъым. КIуэ, нартхэ яжепIэрэ сныыбрагъажъэмэ, схузэфIэкI пхуэсцIэнц.

Нартхэ щIалэм къыжралащ:

— Уэзырмэдж ла пэлъытэц, и пшэ дэтлъхъэж щIэкъым.

Уи дзыхь ебгъэмэ, здэшэ. Дэ ди дзыхь едгъэзыжыркъым.

Уэзырмэдж, и шым шэсыжри, щIалэм дежъащ.

Тхъэмадэм деж ихъэри, Уэзырмэдж жиlaщ:

— УэсцIамрэ къызэпIамрэ соцIэж, диль зэтелъщ, итIани мы щIалэм и хъэтыркIэ уи унэ сыкъихъащ. ЩIалэм и закъуз бжэныр зэриубыдар си нэкIэ слъэгъуащ, си шыр къестри бжэныр къихъащ.

— Лыгъэ уимыIамэ, си унэ укъихъэнтэкъым. ЖыпIэр си фIещ мэхъу,— жери тхъэмадэр Уэзырмэдж къекIужащ, бжэныр зубыда щIалэри малъхъэ ищIаш.

ТОТРЭШ

ДЗЭГЬЭШЫНЭ ШУ ЗАКЬУЭ

Нарт шууиц, я пщафIэри я гъусэу, Псыжь Iуфэ Iухъаш. Псым шууэ хыхъэн иракуакъым, псыр къиуауэ ирихъэлIати.

Псым зэпрыплъри адрышIкIэ зы бзылъхугъэ къыIухъауэ къалтъэгъуаш.

Бзылъхугъэр псыхъэ къэкIуа хъунти:

— Кхъуафэр псым къызэпрызыхун къитхуэбгъуэтин? — жари шууищыр бзылъхугъэм еджащ.

— Жылэм цыхухъу дэскъым: мэш яхри мэшынкъэм итиц. Кхъуафэ жыфIэмэ, кхъуафэр сэ ныфIэрызгъэхъэфынущ.

— Бзылъхугъэ къарукIэ кхъуафэм упэлъэщын? — жаIаш шууищым. — Кхъуафэр дилатэмэ, псым дынызэпрыкIынут.

Бзылъхугъэм кхъуафэр псым хидзащ, еIунцIри псым зэприхуаш. Шууищыр, я пщафIэри я гъусэу, кхъуафэм къитIысхъаш, шыр кхъуафэм ирапхри псым зэпрыкIаш.

— Фынеблагъэ, — жиIаш цыхубзым. — Унэм сэр фIэкI имысми, емыкIу къывэзгъэхъынкъым — хъещIагъэ фэсхынц.

Бзылъхугъэр ягъэцIэхъуакъым шууищым:

— Деблэгъэнц, — жаIаш, — уи хъэтыр тлъагъунци.

— Фи пщафIэ щIалэм кхъуафэр иревгъэпхыж, — жиIаш бзылъхугъэм. — Псым тфIрехъэжъэри бэлыхъ дыхигъэтц.

Мишцыр бзылъхугъэм и хъещIэщым ихъаш, я пщафIэр кхъуафэм къыбгъэданэри.

— Кхъуафэр щхъэ еспхын: щытешынхъкIэ и унэ схыжынц, — жиIаш пщафIэ щIалэм, кхъуафэр дамэкIэ ихъри хъещIэш натIэм ириупсеяц.

Бзылъхугъэм гу лъитащ пщафІэ щІалэм кхъуафэр дамэкІэ къыззэрихъам.

Іэнэ къыхуаштащ хъэшІэхэм.

ХъэшІэхэр тэджыжын шыхъум, бзылъхугъэм жиІаш:

– ЕмыкІу сыкъэвмышІ, си Іуэху фэсхъэлІэнущи. Фи пщафІэ щІалэм севгъашэмэ, сыдэкІуэнут. Псэлъыхъу симыІеуи аракъым, сахудэкІуэркъым армыхъу. Фи пщафІэ щІалэм кхъуафэр дамэкІэ къихъри ди хъэшІэщ натІэм къри-упсеяш – ар зыхуэфІэкЫн къажакъым къыслъыхъум.

ЩІалэри арэзы шыхъум:

– Щалъэ къыдэт, палъэ къыдэптмэ, къытедгъэзэнш, – жиІаш хъэшІэм.

– Мэшыр яхрэ си дэлъхухэр къыдыхъэжмэ, араш си палъэр, – къажриІаш бзылъхугъэм.

Шу гупыр зекІуэ ежъяти, я гъуэгу техъэжри бзылъхугъэм къарита щалъэр къыцысым къагъэзэжащ, я пщафІэ щІалэм бзылъхугъэр хуашэри я унэ ихъэжаш.

ПщафІэ щІалэм дэкІуа бзылъхугъэм зы щауз къильхуаш. Щаур къыдэкІуэтэйри, дээгъэшынэ шу закъүэкІэ еджэ хъуаш. «Албэч и къуэ Тотрэш зылъэгъуам нарт слъэгъуакъым жремыІэ» щІыжайжар араш.

АПХУЭДИ КЪОХЪУ

Албэч и къуэ Тотрэш шэсри дэкІаш:

– Си лыгъэ здынэс згъэунэхунш, – жери.

И щІалэгъути, дунейр тіеу пкІэгъюэ хурикъуртэкъым. И шыр игъатхъуэрэ здэкІуэм, гъуэгум зы шу щрихъэлІаш. «Мы шум хуэфІэкЫнум сепльынш», – жери Албэч и къуэм шум бгъурихуаш, фІэхъус ирих зицІри игъэблэрыгъаш, игъэблэрыгъри и щІопцыр къылэпІичаш. ЩІопцыр ирихъэжъаш.

– ЕмыкІу къызомышІэ! – къылэлтыджащ шур.

Албэч и къуэр шум едэхуакъым – щІопцыр ирихъэжъэри макІуэ-мэлъей.

Шур къэувыІэри епсыхащ, и шыныбэпхыр пцІикъузэжащ, шэсыжри щІопцыр ІэшІэзычам лъежъаш. Зы теуэгъуи иригъэкІуакъым: щІыхъэри нарт щаур уанэгум къриудаш.

– Уэ пхуэдэм хуэхынукъым си щІопцыр, щаэмыхъу, – жери шум Албэч и къуэр уанэкъуапэм ирипхаш, и шыр шхуэмымылакІэкІэ иубыдри и гъуэгу техъэжаш.

Заулрэ кІуауэ, шур епсыхащ, щІалэри итІэтэжри къригъэ-

увэхац, и шыр уанекъуапэхэнж ищIри, жыг жьауэм щIэтIы-
схьяц.

— КъэтIыс уэри, зыбгъэнсэхунц, — жиIаш щIалэм.

Албэч и къуэм тIысын идахъым: и гур къихъэжатэхъым,
и фэр зэрыпкIат.

— ЕмыкIу уэсцIац, сыйт къизэпцIэми, схуэфащэц, —
жиIаш Албэч и къуэм.

— Апхуэди къохъу, — абы къифIигъэкIакъым. — Хэт
урищIалэ?

— Си адэм и цIэ къизомыгъяIуэ, — къелъэIуац щIалэр.

— УзэрегуакIуэц, — жиIаш шум. — Сэ хъэцIапIэ сежъаш,
гъусэ укъысхуэхъумэ, уздэшшэнц.

«Мышхуэдэ шум Іуццыгъэ дэслъагъунуц», — жери Албэч
и къуэм шум гъусэ зыхицIац.

ЩIалэр гъусэ къыхуэхъуауэ, шур и гъуэгу текхъэжац.
Здежъам нээри хъэцIэцым ихъаш. Здихъар Албэч и хъэцIэшт.

— Еблагъэ, Къанж и къуэ! — къыццыгүфIыкIац и ныбжьэ-
гъужьыр. — Мы щIалэри гъусэ дэнэ къыццыгхуэхъуа?

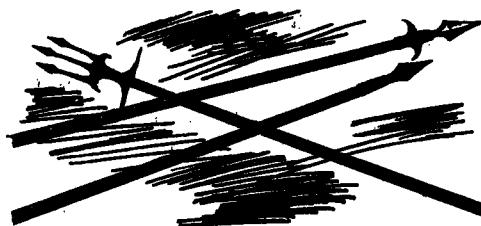
— Гъуэгум сышрихъэлIац. Лы хъуныфэц, и ныбжь нэс-
мэ, жиIаш Къанж и къуэм, щIалэм кърищIар ибзыщIри.

Ар къыццыгъяц Албэч и къуэ Тотрэш и щIалэгъуэм.

Балигъ хъууз шырэ Іещэрэ зэргъэнэца нэужь,
нартыр зекIуэ йожье. ЗекIуэм къыццонахуэ нартым
и лыгъэр: зекIуэ щIежьэ хабзэр бийр хагъэцIэн,
яль яцIэжын щхъэкIэц e шыбз гуартэ къахун пап-
щIэц. Нарт хъыбархэм къызэрыхэцци, зекIуэ ежье-
мэ, нартхэм гъуэгунэшхуэ зэпач: Индыл зэпрокI,
хы тIуацIэм дохъэ. Индыл зэпрыкIац Насрэн
ЖъакIа зи шу пашэ нартхэр — Ашэ зыукIа Лъэбы-
цэжьеий Индыл адрыцIкIа тIуацIэм дэсц; Уэзыр-
мэдж хы тIуацIэм дыхъаш кхъуафэм итIысхъэри;
чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу Бэдынок'уэ и зекIуапIэр
Тэн губгъуэц — нарт хъыбархэм къызэрыхэцци, Тэн
иригъуаззурэ мэзекIуэри чынтым яхохъэ, чынтыр
хегъяцIэри шыбз гуартэ къеху... ЗекIуэм апхуадэ
гуэркIэ цIэрыIуэ щымыхъуа яхэткъым нартхэм.
Жыы хъууз и уна итIысхъэжыху, е и щхъэр хиль-
хъэху (нэхъыбэм дэжи арац зэрыхъур), епсыхыр-
къым нартыр, Іещэрэ игъэтIылтыркъым. Адыгэхэм

апхуәдә хъыбар къадәгъуәгүрыкІуәнтәкъым, зекІуәм хәт зәптыре я дунейр къамыхъатәмә. Ди тхыдәм ушыгъуазәмә, адигәр зы махуә епсыхауә е и Іәцәр иғъәтІылъауә уи фәещ мыхъуным хуәдизиц. ЗәрышхъуакІуә Іәджәм натІәрыупIә къашIауә, къумым къикиI, хым къызәспрыкI зауәшыхәм псәугъуә ирамыгъахуәу, ләәцIыгъуә къыххәм къышхыкIащ адигәхәр, я псәр дзапәкIә ялыгъра лъы шрамыкIут махуә ямылагъуу. Зәрыгүрыуәгъуәщи, апхуәдә дунейр ижъ-ижылж лъандәрә зи натІә адигәхәр зауәм хуәшIауә псәун хуей хъурт, я щIәбләр лыгъәм щIапIыкIын хуейуә я пшә къыдәхуәрт. АрацI нарт әпосми нәгъуәшI Іуәрыуатәхәми зекІуәлI хахуәр щIагъафIәр, абы и щапхъәм щIәбләр щIыщIагъәджыкIыр. Ижъ-ижылж лъандәрә цIәрыуащ адигә шур – абы щыхъәт тохъуә адигәхәм я тхыдәм щыгъуазә дэтхәнәри. «Зы адигә шум хигъәшIәфынуң бий шу тIошI, – итхыгъащ адигә лъахәм къихъа хъәрып тхакІуә гүәрым. – Ар ишкIи, и ІәцәкIи, и лыгъәкIи хәти йофIәкI». НәгъуәшI зымى итхыгъащ: «Дунейм теткъым адигә шуудәм пәхъун. Ар ежъәмә, мафIә лыгъәм зидза хуәдәш. Адыгә шу зыбгъүшIым зәхакъутәнүш шууишә». НәгъуәшIими етх: «Адыгә шур бийм и дәэм хыххамә, аслъеныр Іәц хъушәм хәлъеда хуәдәш. Абы и сәшхуәр уафжъуәпскI пәлъытәши, бийр лъэрүшIыкI зэтрепIә». Пасәрэй тхакІуәхәм, щIәңыгъәлIхәм, дзәпшхәм, тхыдәтххәм къызәрауәтәжымкIә, зауәм Іуҗъамә, адигә шум и псәр пытыху зиттәкъым, бийм псәүүә зыләригъәхъәнүтәкъым, апхуәдә къызышыщIыр щIыхум хабжәжыртәкъым, гъуси ящIыжыртәкъым.

Илъесым нәблагъәкIә гъуәгу щытет щыIәт зекІуә ежъар. Я пашәр Іушмә, дуней илъагъуамә, зекІуә ежъа шу гупыр гъуәгүм щыгъуәшIәнүтәкъым. ГъуазәкIә еджәу щытащ зекІуә ежъа шу гупым я

пашэм. Гъуазэр ныбжькіи лъепкъкіи къыхахыртакъым, гъуазэ ящыр зекІуэлІхэм я дзыхъ зрагъэз, пцІэ зыхуащ, лыгъэ зыхэлъ цыху Іущырт. Гъуазэм и псальэм емыдауэ, абы и унафэм емыувалэ зекІуэм къыхэкІыртакъым. ЗекІуэ ежъа шу гупыр кІуэдыпІэ ихуэнуми зыльежъар къехъулІэнуми зэлъытар гъуазэрят, арат абы и пцІэр щІэлъагэр.

ЗекІуэ хабзэр куэдрэ яхэлъащ адыгэхэм – лыгъэ зэхэгъэкІыпІэу. Ар хэбгъэгъуащэ хъунукъым иужъкіэ дунейм къытеужъгъяуэ щыта хъунцІакІуэ-дигъуакІуэ гупхэм.

ТОТРЭШРЭ ЕМЫНЭ ЖЬАКІЭРЭ

Нарт тхъэмадэжъти, Албэч шу гуп зыщІигъури зекІуэ ежъащ:

– Емынэ ЖъакІэ и щхъэр къэтхъынц, – жари.

Емынэ ЖъакІэ нартхэ я биижът, нартхэ къалъихъэрэ бэлыхъ хидзэ зэлтийт: я шыбз гуартэр яфІихуащ, кІэс ищІурэ яфІихъари машІэкъым. И ужъ ихъе щхъэкІэ щІэмыхъэрэ Емынэ ЖъакІэ и лъэужыр кІуэдыжъырт.

– И лъэужъ дытемыхъяуэ къэдгъэзэнкъым, – жери арат Албэч щІежъяар.

Емынэ ЖъакІэ псытІыгум тест: псытІыгум къыдэкІауэ, зекІуэм къаущІащ, къапэуври нарт шу гупыр къызэттриухъэнцІащ, я шу пашэр – Албэч – уанэм иричщ, кІэс ищІри ежъэжащ. Лъихъа щхъэкІэ, и лъэужъ техъэжакъым: ялещІэкІри, псытІыгум техъэжкащ Емынэ ЖъакІэ.

– ЩІещхъу къытщыщІащ: ди тхъэмадэжъыр Емынэ ЖъакІэ едгъэхъащ, – жари зекІуэм къагъэзэжащ.

Албэч Емынэ ЖъакІэ щихъам Албэч и щхъэгъусэр уэндэгъути, щІалэ къалъхуащ. ЩІалэм Тотрэш фІашцащ. Дзэгъэшынэ шу закъуэкІэ зэджэжар Албэч и къуэ Тотрэшщ.

Тотрэш къыдэкІуэтайри и анэм щыхъащ:

– Си адэм и кІуэдыпІэр къыэжэе, – жери.

ФІэцІалэти, жримыІэурэ зы гъи гъитІи дигъэкІащ.

Шым шэсыф хъуа нэужъ, и анэр хигъээзыхъащ Тотрэш:

– Си адэм и кІуэдыпІэ хъуар къызжомыІэмэ, Уашхъуэ, зыслэжынкІэ! – жери.

– Уи адэм и кІуэдыпІэ хъуар уэри кІуэдыпІэ пхуэхъунуш, – къыжриІащ и анэм.

– АтІами къызжэе.

Шыхигъэзыхым:

— Уи адэр Емынэ ЖъакІэ ихъаш,— къыжрилац.— Емынэ ЖъакІэ и хәшІапІэр зыщіэ щыләкъым, бгъуэтнынукъым. Бгъуэтми, упәльәштынукъым — улъемыжъэ.

— Си адэр яхъауэ щІалэ кІэн джэгум сахэтын? — жери Албәч и къуэ Тотрәш шэсри гүэгу техъаш.

Гъуэгу здытетым, мэз щыыхъауэ, гуо макъ зэхихъаш. Гуо макъыр къуэ кІуэцІым къыдэйукІырти, Тотрәш къуэм дыхъаш. ЗылІ къуэ кІуэцІым дэтщ, зы шу джабэм кІэрыхъяжауэ елъагъу. Шум шы Іадэжи и Ыыгъыш.

— Сыт къэхъуар? — еупщІац Албәч и къуэр лым.— Гуо макъ зэхэсхати, къыдэздзыхъаш. Къэхъуар къызжеїэ.

— СыщэкІуэнути, си шыр слъахъэри мэзым сыхыхъаш,— къыжрилац лым.— Мэзым сыхэтыху, си шыр яхуаш.

ЩакІуэм и шыр къуэм дэзыхуар шытхым ихъажац апицондэху.

— Зыхуар пщІэрэ? — еупщІац Тотрәш щакІуэм.

— Зыхуар Емынэ ЖъакІэш — нэгъуэцІым къизикунукъым,— къыжрилац.

— Сыкъызылъежьам и лъэујь сытхехъаш жышиләркъэ,— гуфІац Албәч и къуэ Тотрәш.— И хәшІапІэ пщІэрэ? Гъуазэ укъысхуэхъун?

— ПсытЫгум тесщ,— къыжрилац щакІуэм.— Уезэгтынукъым: псытЫгум и хъуреягъыр къамыл мэзщи, псым узээрпрыйми, къамылым упхыкІыфынукъым. Гъуазэ жышиләмэ, гъуазэ сырхуэхъунц.

— Къэшэс абы щыгъуэ,— жилац Тотрәш.— Си шым түри дихынущ.

ЩакІуэр къигъэшэсри, Тотрәш къуэм къыдэкІыжац, Емынэ ЖъакІэ и лъэујьыр яхуурэ Псыжь Іуфэ Йухъаш. Псыжь Іуфэ зы щІалэ щрихъэлІац. ЩІалэр псым лъакъуашхъэкІэ хэтщ, бдээжье къыхедзри; и кхъуафэр ныджэм тесщ.

— Мы щышиләм щхъэ фыкъихъа? — гужьеящ щІалэр.— Мыбы къихъа икІыжыркъым: фи гъашІэр фужэгъужа?

— Псым дызэпрыдз,— жилац Тотрәш щІалэм.— Псым дызэпрыбдэмэ, адәкІэ дэ ди Йуэхужщ.

Кхъуафэр псым хидзэри, щІалэм Албәч и къуэ Тотрәш рэ щакІуэмрэ псым зэпришац.

— Иджы уэ зы кІапәкІэ къэув, сэ зы кІапәкІэ сыкъэувиинши, къамылым мафІэ еддзынщ,— жилац Тотрәш.

ЩакІуэр зы кІапәкІэ къэуваш. Албәч и къуэ Тотрәш нэгъуэцІ зы кІапәкІэ уври, къамыл мэзым лыгъэ ирадзац.

Къамылыр исурә Йугъуэр уәгүм щихъэм:

– Хәт къызыкуа? – Емынә ЖъакІә къәшесац.

Мағіәм илыгъуауз къажъәхыхац Емынә ЖъакІә.

– Албәч зы щіалә къыхуалъхунуци, дзәгъәшынә шу закъуәкІә еджә хъунуш жыхуаіар уәрмұрауэ шәрә? Уи адәм укъыкІәлъыкІуац уә слъагъур, – жери Емынә ЖъакІә бжышхъэ дыкъуакъуэ къидзац.

Бжышхъэ дыкъуакъуэм Тотрәш и лъапәм зыкъыщыхисац.

– Бжышхъэ дыкъуакъуэр хъуакъым, Емынә ЖъакІә – жиіаш Албәч и къуә Тотрәш.

– Бжышхъэ дыкъуакъуэр мыхъуамә, шабзәр хъункъә! – жери бжышхъэ дыкъуакъуэм шабзәшәр къыкІәлъидзац Емынә ЖъакІә.

Шабзәшәм Тотрәш ибгъукІә зыкъыщыхисац.

– Шабзәри хъуакъым, Емынә ЖъакІә! – пидзыжац Албәч и къуә Тотрәш.

– Шабзәри мыхъуамә, аркъәнныр нокІуә! – жери Емынә ЖъакІә аркъән къидзац.

Албәч и къуә Тотрәш и шә икІакъым: аркъәнныр и пащхъэ къыщехуәхац.

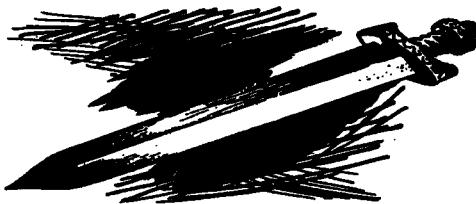
– Емынә ЖъакІә, лыр щтамә, мәуәшхъу, – жиіаш Албәч и къуә Тотрәш. – Сә уәшхъу си хабзәкъым. НокІуә! – И сагъындакъыр зәйудәри Емынә ЖъакІә къригъәпсихац.

И адәр кхъуафәм къригъәтІысхъәри, дзәгъәшынә шу зақъуэр псытІыгум къытекІыжац.

Археологхәм щың щіагым къышлахыж пасәрей Іәнәхәм яшыщіц джыдәр. Тхыдәр щыхъэт зәрытхъәумкІә, мывәм къыхашыкІ зәрыхъу лъандәрә пасәрейхәр джыдәм ирищақІуәу, иризауәу къегъуәгүрыкІуац, ар шабзәми джатәми нахърә нахъ пасәу къытексац дунейм. Щың щіагым күәдикІеиүз къышлахыж пәтре, зәзәммызәххәц нарт хъыбархәм джыдәм и ціә къышрауәр: Іәнәу къежьами, абы и Іәнә «къаләнныр» хуәм-хуәмурә фіәкІуәдри, унагъуәм щызәрахъэ Іәмәпсымә хъуац. Джыдәм Іәнә «къалән» щиіам пасарей адыгәхәр абы зәреджәу щытар нағъуәшіц пеальәш – «уәш» («уән») пасалъәм и лъабжъәгъущ, ар щыхъэт тохъуә джыдәрпасә-

рейхэм Іәщәу зәрызәрахъам). «Джыдә» псалъэр нәгъуәщыбзэм къыхәкІаш, ар адыгәбзэм къышыхъам щыгъуэ джыдәм «Іәщә» мыхъэнә иләжакъым – унагъуәм щызәрахъә Іәмәпсүмә хъуакІәт (абы нәхърә нәхъ ІәщәфI къагупсысати), аращ хамбзэм къыхәкІа псалъэм («джыдәм») адыгә псалъэр («уәщ»-р) иригъэкІуәтын, абы и пә иувән щыхузәфIәкIар.

«Уәщ» псалъэр лъәныкъуэ егъеза хъуа щхъәкIә, ар адыгәбзэм хәкIуәдыкIыжакъым: «джыдәм» нәхърә нәхъ машIәрә къагъәсәбәпми, адыгәбзэм ноби къышыззетенаш, и мыхъэнәм зәрызихъуәжа щагъуэ щымыIәу. Шабзәми джатәми нәхърә нәхъыжыщ уәщыр – пасәрей цыхум япә дыдә къицта Іәщәц ар: япә щыкIә мывәм (псалъэм папщIә, щтаучым), иужыкIә гъущIым (бронзэм) къыхищIыкIуурә. Шабзәр, иужыкIә джатәр зәрихъә хъуа нәужъ, пасәрейм гу лъитааш шабзәри джатәри уәщым нәхъре зәрынәхъ Іәрыхуэм. Ар щхъәусыгъуэ хуәхъури, уәщыр ІәщIыб ишIыжащ пасәрейм, нәхъ тәмәму жыпIәмә, ар унәм къринәри шабзәрә джатәкIә зыәцIиузаңдащ. Псә быдәу къицIәкIаш а түр: адыгәхәм шабзәри джатәри зәрахъаш ештыкIубгъуанә лГәцIыгъуэ пшIондә. Япә дыдә къежъя Іәщәм – уәщым – апхуәдә гъашIә илакъым; нәхъ гъашIә къыхъ хъуаш уәщым къылехъукаш Іәщәр – маит хъужыр (секирә жыхуаIәр).

ТОТРЭШРЭ НАРТ ЗЭШИБЛЫИМРЭ

Албәч и къуэ Тотрәш псы тIуашIәм дэст. Бэлэрыгъ и хабзэтәкъыми, псы тIуашIәм щызәрихуэ шыбз гуартэм, куэд лъандэрэ ешэ щхъәкIә, нартхэр езэгъыртәкъым.

Нарт зәшибл шэсаң:

– Зыри зыхэмизагъэ шыбз гуартэр къэтхунц, – жари.

Псы т҃уащләм дыхъери, еплъактүәурә, шыбзыхъуәр ягъә-
бәләрыгъаш, шыбзыр къызәшләкъуәри псы т҃уащләм къыдә-
кыжащ.

Ши лъэ макъым щыр зэрыдәпсалтъэмкіә Албәч и къуә
Тотрәш къищлащ шыбз гуартэр зәрахур. Нәхүц хъуауә,
зызәшлүзәдәри, Тотрәш къәшесаш, шыдыгъум ящыыхъери зы
шә яхидзаш; зәшиблым я зыр къригъәпсихащ Тотрәш идә
шабзәшәм. Шыдыгъум я ужъ иувауә ихуурә, еттүанәшәри
яхидзаш; шыдыгъум ящыц зы къригъәпсихащ еттүанәшәми.
Зәшиблри къригъәпсихыху, шыдыгъум я ужъ икәкъым
Албәч и къуә Тотрәш: зәшиблыр къригъәпсихи и шыбз
гуартэр т҃уащләм дихуәжаш...

Нарт зәшиблыр Тотрәш щиуклам деж щыщлалъхъәжри
я кхъэм Іащхъэ траштыхъыжащ. Іащхъиблыр Къурей губ-
гъуә итщ, Іащхъэ зәшиблкіә йоджә ноби.

Къызәраптәжымкіә:

Еджәрыкъуейм я гупәкіә (Адыгейм щыщ къуа-
жәш) Іащхъиц итщ. Нарт зәшищым я кхъащхъәц
Еджәрыкъуейм я гупәкіә ит Іащхъәхәр. Зәшищыр
абдеж къыщаукири щыщлалъхъәжаш. Зәрыхъуар
мыращ. Бий къацыльхиэм, зәшищыр шәсри бийм
пәуващ. Пәува щхъәкіә, къыхагъәшләц. Зәшищым
я хъәдәр зәуапләм къраштыжынути, выгум щраль-
хъэм, вым я лъэр зәщләнәри гур и пәир арашыфа-
къым. Хъәдишри абдеж щыщлалъхъәри Іащхъэ
траштыхъыжащ. Нарт зәшищым я Іащхъәхәр
тхъәлъәйпіә хъуащ иужым: уәтъу хъумә, Іащхъэм
теувәурә тхъэ ельәйорт, уәшк кърагъәшхын щхъәкіә.
Цыхум я лъэр Тхъэм къахуишләрти, уәшк къеш-
хырт, мәшми зиужыжырт.

Нарт зәшищым я Іащхъәр къатын мурад
ящлащ зәгуәрым – ар ди лъәхъәнәращ. «Іащхъәр
къәттіңиц – цыхур егъәшхъәрыуә», – жари
щеувалләм, уафәр къызәшләүфішләрди дунейкъутәж
хъугъаш, щыблә къеуәри Іащхъәр къезитыңицүхәр
къызәбгрихуаш. Абы и ужъкіә иракуҗакъым нарт
зәшищым я Іащхъәхәм – къыпактүх хъуащ.

ТОТРЭШ И ШАБЗИЩЫР

Албэч и къуэ Тотрэш Лъэпщ и кызыщым щыхъац:

— Шабзэшэ схуэшці,— жери.

— Сыт узэрыхуейр? Уи жагъуэгъур хэт? — къеушціац Лъэпщ.

— Си жагъуэгъур сэ къэзгъуэтыхынщ. Шиш сыхуейш,— къыжриац.

Шиш хуишціри къритац:

— Узэүэм фэкілынукъым.

— Деплтынкъэ,— жери, Албэч и къуэ Тотрэш шэсүжаш.

Гъуэгүщхьиблыр щызэхэкіым кіуэри теуваш Албэч и къуэ Тотрэш. Зэщэр Сосрыкъуэ, Блыпкъкіешці, Пщэдыкъкіешці сымэт.

Гъуэгүщхьиблыр щызэхэкіым къэсаяэ, Сосрыкъуэ, Блыпкъкіешці, Пщэдыкъкіешці сымэ къаплгъэри Албэч и къуэ Тотрэшыр къалъэгъуац.

Албэч и къуэ Тотрэш и шабзэр зэйуидзакіэт.

— Мыбы дэ дыкъельынкъым, щхъэж и щхъэр зэрыхихын! — жари зэбргрыжаш: Сосрыкъуэ псыхъуэм зыдидзэри мывэ хъурей зищцац, Блыпкъкіешці бгъуэнціагъым зыщцидзаш, Пщэдыкъкіешці мэзым зыхиздац.

— Нокіуэ! — жери, Тотрэш зы шабзэшэ иутышицац. Шабзэшэр бгъуэнціагъым зыщіэзыдзам кіэлтыхыси, щиукъыхъац.

— Етіуанэр нокіуэ! — жицац Тотрэш, шабзэшэр идзри. Мэзым зыхэзыдзар ихъац етіуанэм.

— Нокіуэ ешсанэри!

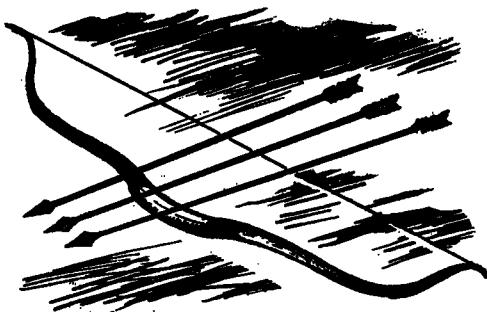
Ешсанэр псыхъуэм дэлъ мывэ хъурейм техуэри лъеижаш.

Албэч и къуэ Тотрэш щхъэшцыкіа нэужь, Сосрыкъуэ къызэфіевэжри ежъажаш.

Нартыр гъуэгу техъэн, зекіуэ ежъэн и пэ Іещэфащэкіэ зызэшціеузадэ — зекіуэ ежъа нартым нэхъыбэрэ дэплъагъур шабзэрэ джатэрэц; бжы е бжышхъэ дыкъуакъуи зэрхээ нартым. Тхыдэр щыхъэт тохъуэ шабзэри, джатэри, бжыри япэ дыдэ къежъа Іещэхэм заращищым. Джатэ ящі щыхъуар, зэргүгүрүүгъуэщи, гъущыр дунейм къытехъа нэужьц, абы и пэ ящцац шабзэмрэ бжымрэ, ауэ а түри Іещэ шынагъуэ щыхъуар гъущыр къежъа нэужьц:

Щың щагым куәдыкілейуэ къышқылайш шабзәшем-ра бжымрә палъхъеу щыта гъущі пашціләхәр. Джатәм и гугъу умыщылхәми, нартхәм я лъәхъенә лъандәрә адигәхәм зәрахъа шабзәмрә бжымрә еп-щыкіубгъуанә ліәштыгъуәм къесац: шабзәрә бжыкілә зәціләүзәдауә Кавказ зауәм хәтац адигә шухәр. Хъян-Джәрий нәгъуәці щыгъуазәхәми зәратжыжамкілә, адигә зауәллым зәрихъа шабзәр Іәшә шынагъуэт, ар фочым нахъре зәрынәхъ тіасхъе щыңәтәкъым, фочышәр здынәсым шабзәшәри насырт, ар зыщіхәм (шабзаціләхәм) я Іәшіләгъәм піціләшхуә иләт, адигә шабзәхәр куәдыкілейуя ящәхурт нәгъуәці лъәпкъхәм (Хъян-Джәрий щыхъәт зәрытехъуәмкілә, кърым хъянхәм я дәэр зәрызәціләүзәдар адигәхәм я деж къышацәхуа шабзәт).

Нарт хъыбархәм зәзәмыйзәц къамәрә сәшхуәре къыштыхәхуәр. Абы и щхъәусыгъуәр гурылуәгъуәц: къамәри сәшхуәри къышдҗыяр иукъжыләц – курыт ліәштыгъуәхәрш. Джатәм нахъре зәрынәхъ Іәрыхуәм гу лъата науҗү, адигәхәм яціләхъац зи ціәр жыжъә дыда Іуа сәшхуәр: адигә сәшхуәкілә зауәздауә щытац, псальэм папшілә, урыс пацтыхым и шуудзәм, езы «сәшхуә» псальэри урысыбзәм хы-хъац – арац урысхәм я «шашкәр» къызытекілар.

Албәч и къуә Тотрәш иукъя науҗү, Сосрыкъуә абы и щхъәр и анәм хуиххыжыгъац. Тотрәш и щхъәр зыхуиххыжам и куәцілым иридзац Сосрыкъуә. Тотрәш и анәр бзәүә щысти, Сосрыкъуә ләныстә къриутыпцац. Тотрәш и анәм къриутыпца ләныстәм Сосрыкъуә сәхым цей къуацілә ириуллац (ләныстәм Сосрыкъуә и лъәдакъәмзыкъы-хисауә щыжайи урохъәллә.) «Ләныстә» псальэм

иджырей адыгэбзэм ши^І мыхъэнэр зэрабз Іемэпсымәц. Псалтьер къызыыхәк^І латиныбзэм абы щигар нэгъуәш^І мыхъэнәц: пасәрей латинхэр ләныстәк^І зәдҗеу щигтар Іәщә лләужыгъуәш – дротикш. Тхыдәр щыхъэт тохъуә пасәрей адыгэхәм апхуәдә Іәщә лләужыгъуи зәрызәрахъам: дротик зыбжанә я бгым ищайаү шәс я хабзац пасәрейхәм, бийм ираутыппурә иризауәу.

Пасәрейхәм, псалтьэм папш^І э, алыйджхәм, Іәщә гуэр ялац баллистәк^І еджаяу: абык^І мывә ядзурә къалә блыныр якъутәрт. Пасәрей адыгэхәми апхуәдә Іәщә гуэр зәраам щыхъэт тохъуә нарт эпосыр: Гъуд къалә къыщащтәм, нартхәм Батрез къаләм дадзә... Нарт эпосым апхуәдә хъыбар къыщызызetenар, дауи, щхъәусыгъуәншәкъым: баллисте (къалә зәракъутә) Іәщә пасәрей адыгэхәм ямышатәмә, я Йуәрышатәм абы и лъэужь къыщызызetenэннутәкъым.

Адыгэбзэм ихъумаш пасәрей Іәщәм (баллистәм) и ц^Іери – «мывәдз». «Мывәдзк^І э» (баллистәк^І) якъутәри, нартхәм Гъуд къалә къащтащ (нарт хъыбархәм къызәрыхәшымк^І э, Гъуд къалә мывә сәреиблк^І э къәш^Іыхъауә щигтащ). Нарт эпосым къыхәнар а зы къаләм и ц^Іерами, пасәрей адыгэхәр, зекүүе ежъэурә, нэгъуәш^І быдаш^Іхәми ебгъәрык^Іүүз зәрыщытам тхыдәр щыхъэт тохъуә.

ШУ ЗАКЬУЭ

Хъэзырыдзэр дзәшхуает, дзә фыңц^Іэт,
Хы фыңц^Іәжым къытхөзъещ, къисык^Іш,
Псыжкык^Іәк^І э къигъазещ, къибзыхъш,
Тыхъаер щы гъунәм къыщиц^Іш,

Нартыңым щыятәш, щытЫысщ...
Нартыжъхәр захохъе, зәхокI,
Нарт хасәр зоупщыр, зәщIогъу,
Мәгъужыр ягъаплъэ, зоплъых,
Зоплъыхри нартыдзэр мәшэс,
Мәшэри, бжышхъэ гүэрэнти, мәув,
ГуашIэвыжь пальети, ныдокI,
ГүэрэнныжыкIэ нагъазэ, мәзеуэ,
Зауэр а махуэм яублэ.
Лым и бланәхәр зәпоуэ, зоунәху,
Хуэмыху и Іәпцәр къыIуагуэ,
Гүэрэнныжъ лъапә мәгызә, мәбатә,
Батәшхуәр хъэзырыппыжъым къегъеш,
Нарт шухәр зәргъәшынәри къокIуэт,
Жәщ къуатәр Кхъабләбанащхъэ къагъес,
Уэзырмәсим и афә псыгъуэр къопсыф,
Шыфә гъурыр зи мәIу,
Зи мәIур шабзәшә пагуэ,
Гуагуәжъ и къуэр зауэм хәкIыжщ,
Нартыжъхәр зәщIокIуэ, мәтIыс,
Тысыгъэр Кхъабләбанащхъэм щаубыд.
А махуэм хъэзырыдзәпишыр мәгубжъ,
Шужъейхәр лъэрыйтемитти, къепхъэрш,
ПхъэракIуэр плъемә,
Шу закъуә къакIуәу ялъагъу.
Зы шыгъуэ тесщи,
Бланашхъәщ, щхъэ гъурш,
И гъуэгунапщIитIыр шы пәбзийм елыпщI,
КъуанцIәм и куәдыр шы ужым итщ.
Шу закъуэр лъэрыйгъым йоувә,
ЗыщIоувыкIри Іәдакъәжъауэ къахуещI,
Дзэм ящIогуауэри я гур ирех.
Хъэзырыдзәпишыр мәхъэкъуэ, зеIуантIэ,
Тотрәшым шабзәшә закъуә кIәлъедз:
Хъэзырыдзәпишыр шы сокум ныхощIэ.
Шәхэр нахедзэ шу закъуэм,
Дзэм лъапсәрыхыр хуепщытә, хуегъеш,
Шыгъуэр золъатә, лъэрыйтемитти, мәзеуэ,
ДжатәпәрыкIуэти, Тотрәшу ябгәр
Мәбзытә, уей, мәбзытә!
Мәл щтагъе хабзәти, хъэзырыдзәжъыр

Мэхъэкъуэ, уей, мэхъэкъуэ.
Бжыщхъэ дыкъуакъуэш ди Тотрэшыр,
Шу закъуэ ябгэщи, я ужъ имыкI,
Шэр яхидзэххэурэ Псыжь зэприхури
Хъэзырыдэшшуэр ирикъухыапц.

ЛЪЭПЩ

ЛЪЭПЩРЭ ХЪУДЫМЫЖЬРЭ

Лъэпщрэ Хъудымыжьра нархэ я гъукIэт. Лъэпщ и кышыр зы бжьэпэ тетт, Хъудымыжь и кышыр нэгъуэцI бжьэпэ тетти, гъукIэн хъумэ, уадэр зэхуадзурэ арат зэрыгъукIэр. Гъущыр мафIэм пэригъэлъадэрги, ар плъыху, Лъэпщ уадэр къуэм зэпридзырт, гъущыр плъырэ сыйджым тригъэлъэдамэ, Хъудымыжь уадэр къуэм къызэпридзыжырт.

Зэгуерым гъущI плъяр сыйджым трилъхьац Хъудымыжь, трилъхьа щхъекIэ Лъэпщ уадэр къуэм къызэпридзакъым. Лъэпщ егуоуаш, егуоуами, жэуап къритакъым.

– СыкIуэнци, сыплъэнщ, – жери, Хъудымыжь къуэм зэпрыкIаш, кыщым щIыхъэмэ – кыщым лы гуп йофэ-йошхэри щызэхэсщ, Лъэпщ я тхъэмадэу.

Гуп махуэбжэ къратри, Хъудымыжь ягъэтIысац, жэшиц-махуищкIэ къагъэхъэшцIэри:

– Иджы ууджын? – къыжраIаш.

– Сыгуджынт, – жиIаш Хъудымыжь, – ауэ сыпсынщIэIуэши, си дамашхъэм хъэлъэ гуэр темылтмэ, жым срихъэжъянкIэ мэхъу.

– Сыт тетлъхьэн уи дамашхъэм? – жари къеупщIац.

– Тефлъхьэнур къэсасц, – жиIаш Хъудымыжь, кыщым къышцIэплъри.

Вий щIэшцIауэ, пхъэIещэ къыIухьац кыщыбжэм. Хъудымыжь кыщым щIэкIри пхъэIещэжьымрэ выщхэtesымрэ яжриIаш:

– Выр кыщым щIэфхуэ.

Вийр кыщым щIахуаш, пхъэIещэм зэрыщIэшцIауэ. Хъу-

дымыжь, кыщыбжэр иридзыләжри, кыщыр къричац, кыщыр и дамащхъэм тригъэувэри жәшибл-махуиблкіә уджащ. Уджынкіә ирикъуа нәужь, кыщыр хисәжри кыщыбжэр Йүихыжащ, жәшибл-махуиблкіә иудынышыла лы гупым яхәплъәри:

—Дяпәкіи сыпэвгъэплъән уадәм? — яхидзащ.

Лы гупым зыкъашціәжыху, уадәр и кіәпкъым діури Хъудымыжь къуәм зәпрыкылышащ.

ЛЪЭПЩ И ДЖАТЭ

1

Лъэпщ и кыщым ліиті щыыхъаш.

— Джатэ зырыз тхуәпци, — жидащ ліитіым.

— Фхуесщынщ. Сэт хуәдә фхуесщынур? — къеупщаш Лъэпщ.

— Уеуәмә, пиупщыу, — жидащ зым.

— Уепыдҗәмә, пхыкыгу, — жидащ адрейм.

Ліитіым шалъе къаритри, сыйджым бгъәдәуващ Лъэпщ.

Шалъэр кыщысым, джатитіир хъәзыр хъуаш, ліитіым я джатә зырыти, ябг ирашцәри ежъәжащ.

Гъузгу техъауә, зым и джатэр іәпыхури псым хәхуаш. Адрейр псым джатәпәкіә хәібаш, епыдҗри джатэр псым къыхихыжащ. Ар и щхъэм иригъәжащ зи джатә псым хәхуа лым.

— Лъэпщ кыззегугъуакъым — сүукынщ, — жери губжъаш, кыщым күзәри сыйджым бгъәдәт гъукіәм джатәкіә еуаш. Джатэр Лъэпщ и лъэгуажъэ зәрытыпіэм хуәзәри, и лъакъуитіир пихаш.

Щыгъукіәкіә Лъэпщ пхъэ лъәдакъэ теувә хъуаш абы лъандәре.

2

«Силъ сымыщіәжауә, щым сымыщыхъэнкъым», — игу ирильхъаш Лъэпщ.

Ар игу илъти, джатә шыхъа ишіри пхъуантэм дилъхъаш.

Лым хуиіуэхуаш:

— Пхъуантә дәз дыщә ныпхузогъәхь, — жери.

Пхъуантэр лым хуигъәхъаш. Лъэпщ къебзәдҗәкын мурад зәрищаш гу лъитакъым лым: бәләрыгъаә пхъуан-

тэр зэтриудац, цызэтриудым, джатэ шыхар пхъуантэм къы-
дэлгээтри, лым и гүшхээм зыкъыхисац.

Илъ ищIэжа нэужь, Лъэпщ нартхэ яхэкIац: и сиджыр
къыхитхъщ, и Иэдэуадэр ибг ирищIэри кыщыр ибгинац.
Щежьем мыр къажриIац нартхэм:

Бахъсэн си кхъуафэу,
Уафэр си кыщу
СызыгъэгъукIэнур
ПсыкIэху фынакIуэ.

ПсыкIэху кIэлтыкIуэурэ, жы хъуху ягъэгъукIац Лъэпщ.
Лъэпщ и кыщыпIэжкыр ПсыкIэху къыдэннауэ, фамыцI са-
хуэрэ гъущI сахуэрэ ноби ущрохъэлIэ...

НАРТХЭ Я ГЪУБЖЭ

Нартхэ мэш ящIэмэ, къызэрхыхын яIэтекъым, мэшым
и ныкъуэр къафыщIыжмэ, и ныкъуэр яфIыхэкIуадэрт. Лъэпщ,
гупсысэц-гупсысэри, къыхуэгупсыса щыIэкъым.

– Тхъэгъэлэдж зыгуэр къытхуигупсысынщ, – жари Тхъэ-
гъэлэдж деж чэндэжэшцацIуэ кIуаш нартхэр.

– Ар си акъыл зыхэмэлъщ, – къажриIац Тхъэгъэлэдж.–
Уэрсэрыжь къафшэ. Уэрсэрыжь дечэндэжэшынщ.

Уэрсэрыжь ирагъэджац:

– Мэшыр къызэрхынкIэ дыночэндэжэшынуш, – жари.

Уэрсэрыжь къакIуэри бжэцхъэIум къышебакъуэм лъэ-
пэрэцац.

– Тхъэгъэлэдж и унэ сыщIоджагуэ, – жиIац Уэрсэрыжь
щылъэпэрэраШ.

Зы жъэхъу яхэсти, Уэрсэрыжь кыщIэнэкIац:

– УщIэджагуэркъым, ущIоджалэ, – жери.

Ар и щхъэм иригъажэри, Уэрсэрыжь яхэкIыжац –
бжэцхъэIум кыщхъэдэхакъым.

– И ужь фиуви, фыкIэлтыкIуэ: Уэрсэрыжь щхъэхуэп-
салъэш, Iуэрбжэрщ, и ужь фызэритыр зыкъевмыгъацIэ,
фыкIэпIэдэIухь, – жари Уэрсэрыжь и ужь щалэ ираутIып-
щхъаш.

Уэрсэрыжь и щхъэ хуэпсэлъэжурэ мэкIуэж:

– Сыт хэлъ абы, нарт делэхэ: адакъэкIэ хуэдэ къэгъэш,
къазшырыдээ хуэдэ дэпкIыкIи, аракъэ мэш къызэрхынур...

Уэрсэрыжь и ужь ита щалэр нартхэ яхыхъэжаш.

— Сыт зэхэфха? — еүшцлаа щалэм.

— «Сыт хэль, — жидаа, — абы: адакъэкIэ хуэдэ къэгъэш, къазшырыдээ хуэдэ дэпкыкI».

Лъэпщ и кыщым кидаа нартхэр:

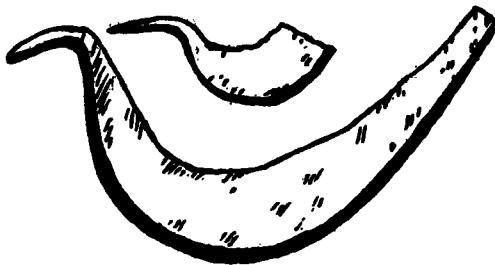
— АдакъэкIэ хуэдэ къэгъэш, къазшырыдээ хуэдэ дэпкыкI, — жари.

Лъэпщ гъущI тхъэмпэ игъэплъаш, хихуурэ адакъэкIэ хуэдэ игъэшаш, къазшырыдээ хуэдэ динкIыкIыжри нартхэ къаритаа:

— Фрихэнумэ, ар гъубжэш, — жери.

«Мы гъэм сыт ди гъавэ?» — жери къоупци Тхъэгъэлэдж и анэр. Тхъэгъэлэдж жеуап иретыж: «ІэкIуәцIицэр зы пхыру, пхырицэр зы Іэтэу, Іэтицэр зы гъасэгуу, гъасэгүүцэр зы щэджуу, щэдж щий згъэуваа». Ар и гуашцэц нартхэ я Тхъэгъэлэдж: нартхэ я мэшыр зыцIэр — зысэр, зыхыр, зыгуэр, зыгур Тхъэгъэлэдж. Мэш яцIэрэ и хъугъуэ нэсмэ, ар зерахыжын гъубжэ нартхэ яхшидаа Лъэпщ. Апхуэдэуущ пасэрэй Іуэрыуатэм пасэрэй Іэмэпсымэм и хъыбарыр къызэрхэнар. Іуэрыуатэм абыкIэ жиену зыхуейр гурыуэгъуэш: ар къежъаш мэш яцIэ щыхъуа лъэхъэнэм. ГъущI ягъавэ хъуватэкъым, гъубжэр къышежъям. Абы щыхъэт тохъуэ археологхэм щы щагъым къыцIахыж мывэ гъубжэхэр: абыхэм илъэс миниплI нэхъыбэ зи ныбжь яхэтц. Мывэ гъубжэ къыцIэкидаа алхуэдиз ныбжь зиэ Іуашхъэжъхэм, исipy унэхэм, кхъэлъахэхэм: ахэр, Іэцэ зэмымIэхъыгъуэхэм, хъэкъуушыктухэм, къинэмымщи хъэпшыпхэм щыгъуу, дунейм ехыжам дыцIалъхъэу щытаац пасэрэхэм. Япэ гъубжэр пасэрэйм къыхицIыкIаа мывэм, псалъэм папицIэ, щтаучым: щтауч мывэм къыхэшцIыкIаа гъубжэ куэд къыцIэкижаащ щы щагъым. «ГъущI лэцIыгъуэкIэ» зэджэр къэунэхуа нэужь, гъубжэр гъущIыкIэм (псалъэм папицIэ, домбекъым) къыхашцIыкI хъуаш, абы щыхъэт тохъуэ езы «гъубжэ» псалъэр: щIэнитгэлIхэм зэралтытэмкIэ, «гъубжэмрэ» «гъущIымрэ» я лъабжьэр зыщ — «гъу» псалъэрц. Ар дыдэр («гъу»-р) лъабжьэ хуэхъуаа ялъытэ «гъуджэ» псалъами. Адыгэ щынаалъэм ит Іуашхъэжъхэм ящыц зым

къыцIәкIащ домбекъым (бронзэм) къыхәцIыкIа пасәрей гъуджә; гъуджәри пасәрейхәм хъәдәм дыцIалъхә хъәпшүпхәм ящищащ.

ЛЪЭПЦРЭ УНЭИДЗЫХЬЭМРЭ

Нарт щауэ гуэр зы пщащә лъыхъуаш, лъыхъуа щхъекIә пщащәр зейм къратакъым. Къышрамытым, гъусэ ишIри унэидзыхъэ ежъаш.

Пщащәр кърахъәжъуаэ къыздәкIуәжым, унэидзыхъэм зы шу къаIущIащ. КъаIущIар лъижът, шы пщIәгъуалә тести, шыми фә теттәкъым, и тхъекIумә гуәлләлырт, и лъэ зәблихыф къудейуэ пъягъурт. Унэидзыхъэр зәрыгъәгушхуэри лъижъым бгъәдахуаш:

— ШыбгъәкIә итщIыкIынц,— жари.

— Си гугъу къевмышI,— къажриIащ лъижъым.— Фи гъуэгу фрикIуэ. Си ныбжъ фынәсмә, фәри сә схуәдә фыхъунуущ.

Унэидзыхъэр и ужъ щимыкIым, лъижъым и шыр къыжъедикъуаш, шыныбәлхыр щIикъузәжри шым зы уәгъуэ ирихащ, къилъри унэидзыхъэ щIаләхәм къебгъәрыкIуаш, къапхъуәш, пщащәр яIәшIичри и гъуэгу техъәжащ.

Унэидзыхъэ щIаләхәм ягу къышихъәжам, лъижъым и лъэујь кIуәдыйкакIәт, пщащәр яфIихъри.

— Ди напэр текIащ,— жаIащ щIаләхәм.— Сыт тщIэнур?

— Пщащәр тфIихъаш, лъижъым и лъэујь дытемыхъуаэ ди унэ дихъәж хъунукъым,— жари ежъаш, гъуэгу зырыз төхъәри.

ЩIәщхъу къызыщIа унэидзыхъэ щIаләхәм ящищ зым ПсыкIәхүкIә дидзыхаш, унэ ирихъәлIәри пщIантIәм зы бзылъхугъэ дильәгъуаш: бзылъхугъэм ху щIегъәшI, пщIантIәм зы пщIәгъуаләжки дәтци, куэнсанIәм йобзей.

— Зи ужъ дитым дыIуу хуәдәш,— жери щIаләр епсыхаш,

и шыр шы фіэдзапІэм къыбгъединэри езыр хъэцІещым ихъаш. ХъэцІещым зы лыжъ къыкІэлъихъаш, фіэхъус кърихри къыбгъедэтІысхъаш, Іени къыкІэлърахъаш. Іэнэр ирахыжа нэужь, щалэм и Іуэху зытетыр жиащ.

— ЩІещхъу фэзыщар сэраш,— жиащ лыжым.— Ху щіэзыгъепшыраш унэидзыхъакІе къэфхъар. Пхъу сцІауэ, си унэ исщ. Хабзэ къыкІэлъизефхъэнци, фэстыжыниц.— Ар жриІери щалэр игъэшэссыжащ, Шалты иритащ. Шалъэр къесри, пщацэр Лъэпш и унэ ирашыжащ.

Унэидзыхъэр гъуэгум зыщрихъэлшар Лъэпшт.

ЛЪЭПШ И КЪУЭМРЭ ТХЪЭГЬЭЛЭДЖРЭ

Лъэпш и къуэр гъуэгу тетауэ шууэ къыздэкІуэжым Тхъэгъэлэдж вэуэ кърихъэлшаш. Щалэр епсыхакъым, гъуэгум текІакъым, шыр къыжъэдикъуэри уанэгум здисым:

— Бов апщий! — жиащ.

Тхъэгъэлэдж жэуап къритакъым, и щхъэ къиІэтри къеплъа фіэкі.

— Лыжъ дэгу хъунш,— жери Лъэпш и къуэр, Тхъэгъэлэдж вэуэ вапІэм къринэри, къежжэжащ, унэм къэсыжри и адэм лыжым и гугъу хуипІаш.

— Бов апщий жыслати, жэуап къызитыжакъым, и жагъуэ эырысцІар сцІэркъым,— жиащ щалэм.

— Тхъэгъэлэдж и ныбжым унэсмэ, щцІэнш,— къыжриаш и адэм.— Тхъэгъэлэдж нэгъуэцІ хабзэш кэлъизехъэн хуейр. Уэр-уэрүү уи акъыл абы нэсмэ, уи насышш, нэмисра — узущийкээ мыхъэнэ иІэкъым.

Щалэр куэдрэ егупсысащ и адэм къыжриам. Зы гъэ дэкІауэ, гъуэгу здытетым Лъэпш и къуэр Тхъэгъэлэдж гуэрүүм ирихъэлшаш: мавэри хэтш.

Лъэпш и къуэр епсыхаш, шыр ильяхъэри гъуэгунапшІэ уздым хиутІыпшхъаш, еzym и цей къуакІэ диупшІещ, и Іещхъэ дрихъейри вапІэм хыхъаш, Тхъэгъэлэдж бгъэдыхъэри:

— Уэ зыгъэпсэху, тхъэмадэ, узэрешар сольагъу, пхъэІещэклир сэ къызэт,— жриаш.

Тхъэгъэлэдж вапІэм къыхигъэкІри, Лъэпш и къуэм пхъэІещэклир иубыдащ, пшапэр зэхэуэхуи выр щіитІыкІакъым.

Пшапэр зэхэуауз вапІэм къыхэкІыжка нэужь, Тхъэгъэлэдж Лъэпш и къуэм и Іэр къиубыдащ:

— Фіэхъус апщий! — жери.— Уи адэм ухуэфащэш.

Тхыдэр шыхъэт тохъуэ адыгэхэм ижь-ижыхъиж лъандэрэ гъавэ зеращIем. Абы къикIыр гурыIуэгъуэц: гъавэ зыщIэ хъуам зыужыныгъэ ин дыдэ игъуэтат, Іәпхъуәшапхъум къыпкIри и шIе итIысхъат, ІашIагъэмре щIэнныгъэмре ирипсэу хъуакIэт. Адыгэбзэм и тхыдэр зыджхэм ялъытэ гъавэцIехэм, псальэм папицIэ, «ху», «хъэ», «гуэдз» псальехэм, ныбжышхуэ яIэу. Пасэрей алыйдж тхакIуэхэри аращ шыхъэт зытехъуэр: пасэ дыдэу гъавэ зыщIэ хъуа лъэпкъыжхъэм хабжэ адыгэхэр. Абыхэм зэратахамкIэ, пасэрей алыйдж къэралхэм гъавэ күэдыкIеийуз къыщащэхурт Псыжь иса лъэпкъхэм я деж. Тхыдэм къыззэригубзыгъыж лъандэрэ гъавэ зыщIэ адыгэхэм, зэрыгурыйуэгъуэци, хабзэ гъещIэгъуэн күэд къадэгъуэгурыйуаш гъавэм епхауэ. Абыхэм ящIицI ныбжышхуэ зиIэ вакIуэдэкI, вакIуэкъи-хъэж хабзэхэр. Ди зэманным къеса хъыбархэм уригъуазэмэ, вакIуэ щыдэкIкIэ, вакIуэ къышихъэжкIэ мыпхуэдэ хабзэхэр зэрахъяц адыгэхэм.

ВакIуэ щыдэкIкIэ. Ар макуэшхуэт, жылэ псом ягъэлъапIарт. Гъатхэр къихъэрэ щIым хуабэ къыщIыхъамэт (гъэрэ щIыре зэхэкIла нэужь) вакIуэ щыдэкIыр. ВакIуэ дэкIынухэр дзейуэ (унагъуэ-унагъуэкIэ) зэгухъэрт, пхъэIещэхэмре къинемыцI Іэмансымхэмре гум иралхъэрти, гъуэгу техъэрт. Зэрыхабзэти, вакIуэ ежлахэм жылэр кIэлтыкIуатэрт, къуажэбгъум деж Иэнэ хуагъэувырти, хъуэхъубжэ яIэтырт. Губгъуэм нэсамэ, щыIэ хасэрт, вакIуэ тхъэмадэм и щыIэм нып фIадзэрт. ВакIуэ тхъэмадэм и унафэм псори едауэрт, абы и псальэ тIэужыIе ящIырткъым. Выр щыщIашIэнури выр щыщIашIыкIынури зыгъэнахуэр вакIуэ тхъэмадэрт: тIысыгъуэ (щIэтIыкIыгъуэ) хъуамэ, тхъэмадэм и ныпыр игъэджалэрти, вакIуэлIхэр пшыIэм къытешхъэжырт. Вэн-сэныр зэрымылэжыгъэ псынцIэр гурыIуэгъуэц, итIани губгъуэм итхэм нэжэгужагъэр зыханыртэкъым, лэжыгъэм къыщIадхуэм (уэл-банэ хъуауэ выр щыщIамыщIэм деж) щIалэгъуалэм джэгу зэхапэрт, къуажэм ягъэзэжурэ я нэгу зрагъэжырт, езыхэм ИэнэцI гуэр къахыхъама, пхъэIещэ шэрхъым ирапхырти, «и щхъэр къимышэхухуауэ» (мэл жыагъэкIэ, фадэ-ПастэкIэ) яутIыпщIыжыртэ-къым. ВакIуэ щIалэхэр жэцкIэ къуажэм дыхъэжыр-

ти, къуажәпцим и пхъум и пыләр къадыгъурт. Зи пылә яхъа пщацәм ищіләрт ар «къищәхужын» зерыхуейр.

Вән яуха нәужъ, пхъэләшәр зәціалъхәжырти, шыгъушыпс зәраутхырт. Шыгъушыпс зәрамыутхыжамә, ягу забгъяуә арати, къыкіалтықIуә гъэм дзейүә зеүвәлIәжыртәкъым. ВакIуә къышихъәж махуәм шыгъушыпс зрамыутхыжар нәгъуәціхәми дзей ящIыжынугтәкъым.

ВакIуә къышихъәж махуәм вакIуәлIхәм деж жыләм лійкIуә ягъякIуәрт: щіаләхәр шууә, пщацәхәр гум ису, ажәгъяфә, бжъамияпщә ящIыгъуу. ВакIуә тхъемадәм и ныпыр зы шу Iәціалъхәрти, вакIуәлIхәр губгъуәм къикIыжырт, жыләр мыдәкIә къуажәбгүм щызәхәтти, вакIуәлIхәр кърагъәбләгъәжырт, вакIуә тхъемадәм цылIә хухасагъәххәти, ныпыр фIадзәрт, шыгъупластәр я күәдти, тхъемахуә енкIә зәхәкIыртәкъым: джәгу ящIырт, щіаләгъуаләм шы къагъажәрт, нәщанә зедеуәрт, нәхъыжыхәр хъуахъуәрт. ТхъемахуәкIә зәхәтауә щызәхәкIыж махуәм шыгъажәм къаңытке жа щіаләм вакIуә тхъемадәм и ныпыр ирихъәжәрт – вакIуә къызәрихъәжам и щыхъкIә зәхәта тхъәлъәIур зәфIәкIауә арат абы къикIыр. Ныпыр жыләм я нәхъыжым деж ирахъәлIәрт, абы вакIуә къихъәжахәм Iәнә къахуицтән хуейт.

Бжыхъәм, гъавәр кърахъәлIәжа нәужъ, ТхъешхуәгүхъәжкIә зәджә тхъәлъәIу япI хабзэт. Тхъешхуәгүхъәжым жылә псор ирихъәлIәрт, хамә къуажә щыщи кърагъәблагъәрт, гъавәщIәм и щыхъкIә джәгүшхүә ящIырт, унагъуә къес пщәфIати, я Iәнәр шхыным къикъутәрт, шыгъажәри, нәщанәри, кхъуей-плъыжыкIәры, къинәмьыцI зәкъәзехуәхәри яубләрти, махуә псом я гуфIәгъуәт. Тхъешхуәгүхъәж тхъәлъәIур, зәрыхабзәти, зы махуәм зәфIәкIырт, а махуәм нәхъыщхәр жыләм къехъулIа гъавәмрә Iәщымрә папицIә Тхъешхуәм фIыцIә хуашIын хуейуә арати, щыххур зәблә щыIәтәкъым: унәгуашәр пщәфIәнкIә зәпеуәрт, нәхъыжыхәм хъуәхъур я күәдт, нәхъыщIәхәм я ліыгъэрә я жаныгъэрә ягъелъагъуәрт...

Ар я хабзац дяпә итакәм: хуей хъумә, зекIуә ежъәрә ліыгъә зәрахъәу, я унә исылжмә, хабзәмрә щыхугъәмрә псом япә ирагъәшту, я щхъәм и пщIәр ящIәжрә я гуашIәм ирипсәун фIәкI нәгъуәцI плъапIә ямыIәу.

ЛЪЭПЩ И ПЩЫХЪЭПЦЭ

Лъэпщ пхъурылъху щІалэ иІэт, гъукІэгъесэн ищІауэ. Махуэ гуэрим, ешати, сыйджым къыбгъэдәкІри Лъэпщ зригъэшІац:

– Сыщхъэукъуэнщ, – жери.

ЩІаләри лъэнныкъуэкІэ щетІысәхапц. Лъэпщ жейм хилъесаш.

Заул дәкІауэ, щІаләм елъагъу: Лъэнщ и пәбзийм зы бадзә къоқІ, бадзәр Лъэпщ и бгъәгум кърокІуэ, жыхафәр зәпеупщІри хъәкум еупсея пәрыІәбәм допщей, шәдышбж къуагъым къуохъэри кыщ дурәшым добзахә. Ар гъәшІэгъуэн щыхъуауэ, щІаләр зыкъомрә кіелтүштілгъац бадзәм, пәрыІәбәр къищтәри фәамыщІым хәІәбащ, фәамыщІыр зәищІәри пәрыІәбәр хъәку дакъэм трилъхъац. ЩІаләр абы хәтыху, бадзәр кыщ дурәшым къыдәкІыжащ, шәдышбж къуагъым къыкъуәкІыжри хъәкушхъэр къижыхъ хъуаш. ЩІаләм гу лъитащ бадзәр зыхәхуа гузәвәгъуәм: пәрыІәбәр хъәкум ири-упсеижаш. Шриупсеижым, бадзәр пәрыІәбәмкІэ хъәкушхъэм къехыжаш, Лъэпщ и бгъәгум ирикІуәжри пәбзийм ихъәжаш.

Лъэпщ къызәшшыури къызәффІэтІысхъац, пщІәнтІәпсыр ирилъәшІәкІри:

– ПщІыхъәпІэ гъәшІэгъуэн сыхәтащ, – жиІац.

– Хъер ухъу, – жиІац пхъурылъху щІаләм.

– Къуэ сыйдыхъа хуәдәт, – жиІац Лъэпщ, – лъэмымжым сикІри джабә сыкІарыхъауэ бгъуәнпІагъ срихъәлІац. БгъуэнпІагъым сыщІыхъэмә – дыщәр пщІәшщ. «Дыщәм и хъыбар яхуэсхыннц», – жысІәри сыкъежъәжаш, къуэ кіуәцІым сыйдыхъәжым лъэмымжыр псым трихауэ сыйкърихъәлІәжаш. Псым сыйкъикІыфакъым, пхъацІәре гъукІәре къәсиху: пхъацІәмрә гъукІәмрә лъэмымжыр тралъхъәжри псым сыйкъикІыжащ, ди унә сыйкъәсисыжашауэ сыйкъызәшшыумә – пщІыхъәпІэт...

– Хъер ухъу, – абы нәхъ къыфІигъәкІакъым щІаләм, кіуәжри Лъэпщ и пщІыхъәпІәмра бадзәм и хъыбарымрә и анәм хуйІуэтәжаш.

– Си адәм уигъасәурә игъуэ наәмә, кыщ пхуипщынурә лъэнныкъуэ уригъәзынуущ. Ар хуумыдә: «Уи къыщым сесаши, си гур нәгъуәцІ кыщ пщІыхъәнүкъым», – жыИи. ЗихъунпІәми, и кыщыр къыпхуигъәнәнущ. Бадзәр зыдыхъа дурәшым дыщә дәлъщ: и чәзур къәсәмә, дыщәр къыпхуэнненц.

Лъәпш адыгэхэм нәхъ ягъәлъапІә нартхэм ящыщ, а пшІәр абы къыхуэзыхъар и ІәцІагъэрш: пасәрейхэм гъукІэм нәхъ пшІә зыхуашІ ялакъым. ГъущІ ягъавә зерыхъу лъандәрә къадәгъуэгурыйаш гъукІәхэм а пшІәр, абы псори фІәлышІырт, тхъәпелъытә къафІәцІырти. Лъәпши апхуэдаш пасәрей адыгэхэм я дежкІә, ар нарт хъыбархәми щынәрылъагъущ: фІәмымылышІрә и пшІәр зымылъытәре яхәткъым нартхэм. Сосрыкъуз зыпсыхъри нартхэм Іәшә яхуэзыщИри Лъәпш, псоми чәндҗәш ирахъәлІә, и псальзам йодауә. Пасәрейхэм я дежмыхъэнә ин дыдә щимылатэмә, Лъәпш апхуэдиз пшІә игъүустынтекъым. Нартхэм зэралъытәмкІә, Лъәпш хуэфІәмымыкІын щылакъым: гъущІ щигъавәкІә гъущІ плътар Іә пшІанәкІә еубыд, абы ища джатэм мывәм я нәхъ быдәр зәпеупшІ, Іәзәщи, имыгъәхъужыф щылакъым. Нартхәр дәнә къәна, нартхэм я ужъ къихъуахәми я фІәш хъуә щыташ Лъәпш зэрыйхъәпелъытәр. Зыгуәр уІәгъе хъәлъе хъуамә, щІопщакІуә хуашІ я хабзаш адыгэхэм – куәд щІакъым зәрызыханрә (ди ләшІыгъуәм къәсанш). ЩІопщакІуәм щыгъуазәхэм зәратхыжамкІә, уІәгъе зәрыйлъунәм и бжәцхъәлум ибгъукІә сыйджрә вабдәэрә ягъәтІылъырт, щІопщакІуәм кърихъәлІәкәр сыйджымрә вабдәэмрә уадәкІә теуІуәрти, Лъәпш и цІакІә тхъә елъәгурт, гъущІ зәрапсыхъа псы къыцым кърахырти, уІәгъем щахуәрт. Къыцыпс щахуәу щыташ фәгъазә, фәрәкІ, бжәнтеpekІә е къинәмымшІ уз зәфыкІ сабими – ар хупхъуә хуэхъун я гугъәти.

Адыгэхэм я гъашІәм гъукІәм пшІәуә щијам и щыхъәтиш Лъәпш и махуәкІә зәджәр нәхъ махуэ лъапІә дыдәхэм хажәу зәрышытар. Гъатхәр къинхъа нәүжүт Лъәпш и махуәр щагъәлъапІәр, а махуәм шабзәкІә нащанә зәдеуәрт, шурылъәс джәгурт. Лъәпш и кхъашхъәкІә зәджә Іуашхъи иташ Псыжъ адрышІ. Кхъашхъәр зылъәгъуахәм зәратхыжамкІә, абы гъущІыкІә, шабзәшә тель зәпытт, цыхур екІуалІуәрә Іуашхъәм тхъә щелъәгурт. Лъәпш и цІәмрә и ІәцІагъәмрә адыгэхэм дежкІә лъапІәу зәрышытам щыхъәт тохъуә Хъан-Джәрий итхыжка хъыбар гуәр. Адыгә унагъуә гуәрим сәшхуә зәрахъаш, итхыжыгъаш Хъан-Джәрий. Сәшхуәр Кавказ зауәм ильәхъәнәм къезакъхэм яләрыхъаш. Сәшхуәр Лъәпш ипсихъуә ялъытәрти, унагъуәр етІысәхакъым, ар

зыІерагъэхъажыху: шырә Іәшрә Ѣілатри къащәхү-
жыгъаш. Лъәпш ипсыхъа сәшхуәр зейм къаіәры-
хъажа нәужъ, жыләр зәхыхъәри тхъәлъәу ящыжауә
шыташ...

ЩЫМ ГЪУНЭ ИІЭКЪЫМ

1

Лъәпш, гъущI иғъеплъри, гъущI вакъэрә гъущI башрә
ищIаш, гъущI вакъэм иувәш, гъущI башыр иубыдри ежъаш:
— Щым и гъунәм сынәмысауә къәзгъәзәнкъым,— жери.

Гъуэгу тетурә къуибл зәпиупшIаш, психбл икIаш, хы
тIуашIә дыхъэм-дәкIыгура гъуэгүшхъибл щызәхәкIым нәсауә
гъущI вакъэр ләжъаш, гъущI башми ІәмышIә из фIәкI къы-
хәнәжакъым. Къигъәзәжри нартхә къахыхъажаш Лъәпш:

— Щым гъунә иІәкъым,— жери.

Лъәпшрә пәт щым и гъунәм нәсакъым жаIә абы лъан-
дерә.

2

«Щым и гъунәм сынәмысауә къәзгъәзәнкъым»,— жери,
Лъәпш гъуэгу техъаш, гъущI вакъэрә гъущI башрә ищIри.

Къуиблрә психблрә зәпиупшIаүә, гъуэгүшхъибл щызә-
хәкIым деж Тхъәгуашәм щрихъәлIаш.

— Дәнә укIуәрә? — къеупшIаш Тхъәгуашәр.
— Щым и гъунәм сокIуә,— жиIаш Лъәпш.
— Щым гъунә иІәкъым — гъәзәж,— къыжриIаш Тхъәгуа-
шәм.
— Щым и гъунәм сынәмысауә згъәзәжынукъым,— ида-
къым Лъәпш.

Тхъагуашәм бләкIри гъуэгу техъажаш. Гъуэгу тетурә
гъущI вакъэр ләжъаш, гъущI башми зы ІәмышIә из фIәкI
къыхәнәжакъым. Абы нәсауә:

— Щым гъунә иІәкъым,— жери къигъәзәжаш, къигъәз-
жауә къыздәкIуәжым Тхъәгуашәм кърихъәлIәжаш.
— Унэса щым и гъунәм? — къеупшIаш Тхъәгуашәр.
— Сынәсакъым,— жиIаш Лъәпш,— щым гъунә зәримыIәр
зәзгъәшIаш.
— НәгъуәшIи сыйт зәбгъәшIа?

— Щыхум и фэр гъущыым нэхърэ зэрынэхь быдэр зэзгъяшцац.

— Абы щхъэкІэ ущIежъэн щыIакъым, — къыжриIаш Тхъегуацэм.— Нартхэ фыпагэц, фыерыщиц — абы фытекIуэджынуущ. Зы сабий быдзафэ узотри здэхь, къан фщыи, къыфхуэхъумэ, щIеныхъэрэ IещIагъэрэ къыфхилъхъэнц.

Сабийр къихъри, Лъэпц нартхэ къахыхъяшцац. Гущэм хэлгүурэ и бзэр къышиутIыпцим, уафэм дэплгъейри, сабийм жиIаш:

— Мо Шыхулъагъуэр флъагъурэ?

— Долъагъу, — жиIаш нартхэм.

— ЗекIуэ фыщежъэкІэ абы фригъуазэмэ, фыгъуэщэнукъым, — къажриIаш сабийм, гущэм къыхэпсэлъыкIри.

— Мыр зы емынэ хъунуущ, дыхуэвгъесакъ, — жари, сабийм фызибл ирагъэувэIаш, фызиблым быдз ирагъафэурэ и зекIуэгъуэ хъудауэ, нэху щыгъуэти, фызхэм къеупцIаш:

— Вагъуээшиблым загъээ? — жери.

— Загъэзац, — жиIаш фызхэм, уафэм дэплгъейри.

— Нэху щац абы щыгъуэ, — жери сабийр къызэфIэтIысхъаш, нэхущым щхъэукуя фызхэр игъэбэлэрыгъри пицIантIэм дэкIаш. ПицIантIэм дэкIри сабийр кIуэдац, нартхэр лъыхъуа щхъэкІэ ягъуэтыхакъым. Щамыгъуэтыхым, Лъэпц деж чэнджэшакIуэ кIуаш:

— Сыт къыджеIэн? Сыт ди Iемал? — жари.

— Зы Iемали иIэктъым, — къажриIаш Лъэпц. — Игъуэ нэсрэ къигъэзэжма, фи насыпц. Къимыгъэзэжмэ, фи мыгъуагъэц: фи кIуэдыжыгъуэр къесауэ арши, фымыбэлэрыгъ.

Гъуэгу техъамэ, зекIуэлIым гъуазэ иIэн хуейш, гъуэгум щымыгъуэцэн щхъэкІэ. Псыжъре Тэнэр яку дэль губгъуэ нэцIым щихъэкІэ адыгэ шум и гъуазэт уафэ бзыгъэм къитIысхъэ вагъуэхэр: Шыхулъагъуэм иригъуазэурэ, ар Тэн зэпрыкIырти, Индым нэсчирт, гъуни нэзи зимыIэ губгъуэ нэцIым щигъуэщыхъи къэхъуртэкъым. ЗекIуэлIым дежкІэ гъуазэ хъурт Вагъуэзакъуэр, Вагъуээшиблыр, Вагъуэбашыр, Вагъуэабрэджыр, Нэхуцвагъуэр, Вагъуэбыныр. Вагъуээшиблым зигъазэмэ, нэху зэрыцыр ищIэрт зекIуэлIым, и Пэм зэи имыкI Вагъуэзакъуэм иригъуазэурэ, ипщэри ищхъэрэри, къуэкIыпIэри

къухъэпіери иғъэнахуәрт. Хъан-Джәрий зәритхы-жамкіә, вагъүәхәм иригъуазәүрә шу гұпыр зезышәф шу пашәм пашці щылакъым, апхуәдә шу пашәм пшілә ин дыдә иісет, зекіуә ежъән хъумә, дзыхъ ирагъәзырт, ар я пашәмә, зәрымыгъуәцәнур яшірти.

Гъә зәбләкішігъуәр къызәраңға гъуазәхәм (нә-щәнәхәм) ящыщаң Вагъүәбәкіә зәджәр. Пасәрейхәм гу лъатаң Вагъүәбәр «щым къышыхәкіым», ар «гъавәм щыхәпльәм», «жыг щыхәкіем щыхыхъәм», «щым щыхыхъәжым». Гъәрә щыре щызәхәкі ма-хуәм (мартым и 21–22-м) Вагъүәбәр «щым къи-хәпльәуә» ялъытәрт: махуәмрә жәщымрә я къыхъагъқа зәхуәдиз хъурт абдежым. Гъәрә щыре щызәхәкі ма-хуәм илъәсыщыхәкіи еджеу щытаң: гъатхәр къихъауә щабжыр а ма-хуәрат. Вагъүәбәр «гъавәм къыхәпльәмә» (июным и 21–22-м), нәгъуәшіу жыпімә, ма-хуәм щикіхъыгъуәм, жә-щым щикішігъуәм, гъемахуәр къихъауә ялъы-тәрт. Вагъүәбәр «жыг щыхәкіем хыхъамә» (сентябрьм и 21–22-м – ма-хуәмрә жәщымрә зәхуәдиз щыхъужым), бжыхъхәр къихъауә ялъытәрт, ар «щым хыхъәжамә» (декабрьм и 21–22-м – ма-хуәм щикішігъуәмрә жәщым щикіхъыгъуәмрә), щымахуәр къихъауә ябжырт.

ТХЪЭШІАГЬ МӘЗЫМ ІІЛӘС БЛАГЪУӘР

Тхъэшіагъ мәзым зы благъуә щәсти, цыхуи щигъэ-хъәртәкъым, цыхуи блигъәкішыртәкъым. Зы гъәм зә мәзым къышіләкішырти, псафә къөжъәрт, псы ефән щидзамә, псыхъуәм псы ткіуәпс къыдинәртәкъым.

– Хъункъым ар, – жиңаш зы нарт щауә.– Благъуәм мә-зым дыщігъәхъәркъым, мәзым дыблигъәкішыркъым, псафә къөжъәмә, псыхъуәм псы къыдинәжыркъым. Благъуәр сүукішінш.

– Пхуәукішынкъым, – къыжраңаш, – утекіуәдәнш. Текіуәдар машіләкъым.

– Тхъэм жиңар хъунш: сүтекіуадәмә, щхъәузыхъ сиф-хухъу. Деплъурә зыкъедгъәшхынкъым, – икіуәтыжакъым щаләр.

– Абы щыгъуә, – жраңаш щаләм, – Лъәппә джатә егъәпі, уи джатәмкіә благъуәр пхуәукішынкъым.

Щалэр Лъэпщ деж кIуаш:

- Зы джатэ схуэшI, - жери.- Благъуэр съукIынущ.
- Зы тхъемахуэкIэ къызэжъэ, - къыжрилаш Лъэпщ.

Тхъемахуэ дигъэкIри тригъэзащ.

Джатэр ишIагъэххэти, къыцэцIилъхъаш:

- Уэ лы ухъумэ, мыр джатэ пхуэхъунщ, - жери.
- Сык'игъэцIэхъункъэ? - жилаш щалэм.

Лъэпщ щалэр кIыщым къыцIишри гъущI куэбжэм иришэллаш:

- ГъущI сэхым еуэт, - жери.

Еуэри, гъущI сэхым тIууэ зэпигъэхуаш щалэм.

- Хъун хуэдэш, - жери, щалэр Лъэпщ и кIыщым къикIыжаш.

Зы хыв и бжъэм кIапсэлэрыгъу ирищIэри, щалэр псы Iуфэм кIуаш.

Псы Iуфэм жыг домбей Iутти, хывыр жыгым ирипхааш, езыр жыгыщхъэм итIысхъаш.

Псафэ къекъэри, благъуэр мэzym къыцIэклиаш. Хывыр цилъагъум, благъуэр къепщылаш, и жъэр ушIауэ. Хыв гужеям жыгыр хъурейуэ къижыхъурэ кIапсэр кIэцI хъури жыг лъэдийм натIэкIэ жъэхэуващ.

Хывыр зыIуридзащ благъуэм, зыIуридза щхъэкIэ жыгым къыбгъэдэкIыжыфакъым - кIапсэлэрыгъур и пщэм щылъэдаш.

Щалэр жыгым къельаш, благъуэм и тхыцIэм зридзэри и щхъэр Лъэпщ и джатэмкIэ пигъэлъеташ.

ТхъэцIагъ мэzym хуит хъужаш абы и ужъкIэ: цIыхур щIыхъени блэкIыни шынэжакъым, я пси гъужакъым.

ТхъэцIагъ мэzym хъыбар куэд тейукIаш. Хъан-Джэрий зэритхыжамкIэ, ар мэз дэгут, абрэдж тIысыпIэти, ушIыхъэнкIэ шынагъуэт, нэхъыбэм къыпакIухырт. Хъан-Джэрий мыпхуэдэ хъыбар къызэринэклиаш. ДонэкъейкIэ зэджэ абрэдж гуэр щIэст ТхъэцIагъ мэzym. Донэкъей щIэсиху, ТхъэцIагъ мэzym щIыхъэфар машIэц - закъуэтIакъуэм ящыщаш НэгъуэзийкIэ зэджэ щалэр. Нэгъуэзий и шынэхъы-

жыыр, Бәракъыхъ, жъылжъет, лы мышынэт, адыгэ шуудзэр зауэм щыЛухъэкІә бәракъыр дзыхъ зыхуащыр арат. Бәракъыхъ Кавказ зауэм хәкІуәдац. Лыгъе дальәгъуати, Бәракъыхъ ціәрылуә хъуаш, и щытхъуцІәр жыләм хәз хъуаш. Бәракъыхъ и шынәхъышшәми, Нәгъуәзий, имышІәнра зримыкун-рә щыЛәтәкъым, ціәрылуә хъун, и щытхъуцІәигъезүн щхъэкІә. ГъуәгурлыкІуә гуәр гузәвәгъуә хәхуауә ирихъәлІамә, гузәвәгъуәм къыхиширти, ар гъуәгу щытргигъәхъажжілә, Нәгъуәзий дәгушыләрт: «Хәт урихъәлІа жаlәрә къоупшІмә, Нәгъуәзий узәрырихъәлар умыбзыш: уи жъэм пшІә щІәптрә – къыс-щытхъу, си фышІә зытомыгъэкІуадә», – жиlәурә. Шыи Іәщи зритар мацІәкъым: «Ягу силыныш, си ціә жаlәнш: – а зырат псори щІицІәр. «Нәгъуәзий ціыху хъәләлш, зәблән щыЛәкъым», – жари и щытхъуцІә ирахъәжъаш, ауә ар мацІәт Нәгъуәзий дежжілә: лыгъэкІи ціәрылуә хъуну щІәкъурт. Зауми хыхъаш Нәгъуәзий, и ныбжъ иәсри. Псәзәпшыл-хъәпІә ихуакІә е пацІәгъәлыгъуә хәхутакІә къә-дзыхауә ялъәгъуакъым ціыхум. Абы хәтурә, ТхъәцІагъ мәзым щІәс Донәкъей и хъыбар зәхихаш Нәгъуәзий. Жыләм къызышапІухъ мәзым щІыхъаш щІаләр: «Донәкъей сыйәрәшымышынәр езгъәлъа-гъунш», – жери. Мәз кыфым щІыхъәри къуакІә-бгыкІәр щІицыкІаш, зытемыха лъагъуә мәзымкъы-хинәжакъым, аршхъэкІә Донәкъей къыкъуәкІакъым. Хуейм ихъәри гуоаш Нәгъуәзий: «Донәкъей, лыгъә уиlәмә, къыхәкІ мәзым – сә уәращ сыйкъызыкІә-лъыкІуар!» – жери. Нәгъуәзий и псалъәр Донәкъей деж нагъәсащ и гъусәхәм. «И-пәр иужәгъужауә къыщІәкІынш, мәзым зыгуәр къыщІыхъаш», – жраIаш Донәкъей. «И гугъу фымышI абы, – къажриIаш Донәкъей и гъусәхәм. – Сәракъым ар зы-хуейр, зәшәр нәгъуәшш: Донәкъей зыкъригъәуқIаш жаlәмә, ціәрылуә ирихъунуши, аращ къызыкІә-лъыкІуар».

Нәгъуәзий, зәшәр къемыхъулIауә, ТхъәцІагъ мәзым къыщІәкІыжащ, ауә күәд ихъыжакъым: и шынәхъыжыр къаукІа наужъ, бәракъзехъә чәзур къылтысауә зауэм хәкІуәдац (зәшитIыр къызы-хәкІа лъәпкъым апхуәдә пшІә Илац Кавказ зауэм и лъәхъәнәм: зауэм щыЛухъэкІә бәракъыр дзыхъ зыхуашI шу хахуә күәд къыхәкІаш Нәгъуәзий и лъәпкъым).

ЩІОПЩАКІУЭ

Лъәпш деж нарт щаитІ, Имисрэ Исымрэ, кІуаш. ЗекІуэ ежъэн мурад яІети, нарт щаитІыр Лъәпш елъеІуаш:

— Джатэ тхуәшІ, — жари.

— Сыт хуәдә джатэ фызыхуейр? — къеупшІаш Лъәпш Имисрэ Исымрэ.

Имис жиІаш:

— Сызэуэр пиупшІу.

Исым жиІаш:

— Сызәпшыджым пхрыкІы.

Имисрэ Исымрэ палъэ яритри, Лъәпш гъущІ игъеваш, сыйджым бгъәдәувәри жәшибл-махуиблІэ къыбгъәдәкІакъым: Имисрэ Исымрэ джатэ зырыз яхуиІаш. Зым узәуэр шеупшІ, зыр узәпшыджым пхрокІ.

Палъэр къәсри Имисрэ Исымрэ къәкІуаш, джатэр я зырызти, ящтери зекІуэ здежъаш.

ЗекІуэ здежъям псы икІын хуей хъуати, Имис и джатэр Іәпхури псым хәхуаш. И шыр псым хихуәри лъыхъуаш Имис — джатэр игъуэтыхакъым. Исым и джатэмкІэ хәІәбәри Имис и джатэр псым къыхихыжааш.

— Лъәпш сыкъигъәппшІаш, — губжъаш Имис.

Губжъри, Лъәпш иукІын мурад ишІаш.

Къыщым кІуәри гъукІэм еджааш Имис. Лъәпш къыщым къыпшыцІакъым, Имис джатэр гъукІэм ириутІыншаш:

— Сызэуэр шеупшІ! — жери.

Джатэм Лъәпш и лъакъуэр пихаш, лъәгуажъә зәрытышІэм хуәзәри.

Лъәпш къыщым щахъәжааш, и лъакъуэр падәжри ягъэгъуәлъаш. УІәгъәм имыгъәдзыхән щхәкІэ, жәш къәс щіопшакІуэ хуашІурә уІәгъәр къыжыху Лъәпш бгъәдәсаш нартхәр.

ЩіопшакІуэр адыгәхәм ижъ-ижыхыж лъандәре къадекІуэкІ хабзәш. ЩіопшакІуэ зыхуашІыр зи къупшхъә къута е уІәгъә хъәлъә зытель цыхурт. Сымаджәр (зи къупшхъә къутар, уІәгъә хъәлъә зытельшыр) зәрыс унагъуәм пшыхъәщхәкІэ щызәхуәсүрә, щіаләгъуаләм сымаджәр трагъәурт. Бжәш-

хъэйум вабдээ тралъхъерти, унэм ихъэр абы уадэклэ тейлүэрт (уадэри бжэцхъэйум тельт) – жэцклэ ятэ «бзаджэнаджэр» ягъэцтэн щхъэклэ. Унэм ихъамэ, сымаджэм къетысэклырти, уэрэд жалэрт, гушылэрт. Щопщаклуэм джэггуаклуэхери кърихъэллэрти, шыклэ-пшынэм и макъыр нэху щыху зэпагъэуртэкъым – сымаджэр жейм храмыгъэлъэфэн щхъэклэ: жейм хилъафэрэ къасклэмэ, сымаджэм и къупщикэ зэпцижагъашэр къутэжын къафлэшлэрти.

Щопщаклуэ уэрэд зэмьллэужыгъуэ зыбжанэ къесаш ди деж, абыхэм я нэхъыбэр щопщаклуэм ирихъэлла щалэгъуалэм яусаш. Щопщаклуэ уэрэдхэм ягъафлэ зауэм лыгъэ щызезыха цыихур, къэр-рабгъагъэ къызылыкъуэшар ауан ящи.

Сымаджэр къызэфлэувэжыху, щопщаклуэр зэпагъэуртэкъым – зы жэцли дагъэклыртэкъым сымаджэм деж имыхъэлайа. Алхуэдэшилэ зыгъуэтар, псом япэрауэ, зауэм улгъэ щыхъуа, лыгъэ щызезыха цыихурат. Сымаджэм и нэгу зрагъэужьклэ зэфлэклыртэкъым щопщаклуэр: сымаджэм къыхуашэрт лээхэр, къупщикэ къутар ирагъэшхэн, улгъэр е ирамыгъэклуэн щхъэклэ.

ТХЬЭГЬЭЛЭДЖ

МЭШЫМ И НЭГУ ЩІЭЛТЬЫР ЩІЭКІАЩ

Тхъэгъэлэдж мэш ищіэри и унэ ихъэжаш. Зыбжанэ дигъэкІри и къуэр мэшыпк'эм игъэкІуац:

— Мэшым еплъ,— жери.

Мэшым еплъри щіалэм къигъээжаш.

— Мэшыр бэгъуац, мэш бэв къыдэхъуллац мы гъэм,— жилац щіалэм.

— Абы щыгъуэм мэшым и нэгу зыгуэр щіэлъщ,— жилац Тхъэгъэлэдж.

Зыбжанэ дигъэкІри Тхъэгъэлэдж и къуэр мэш хъэсэм игъэкІуац аргуэру.

— Ди мэшыр бэгъуац,— жилац щіалэм, къигъээжри.— Аүэ къру хъушэ къеуэссауэ мэшыр яфыщ.

— Къру хъушэм я нэгу зыгуэр щіэлъщ,— жилац Тхъэгъэлэдж.

Ещанэуи игъэкІуац Тхъэгъэлэдж и къуэр мэш хъэсэм.

— Къру хъушэр щакІуэм къиумысауэ зэтреукІэ,— жилац щіалэм, къигъээжри.

— ЩакІуэм и нэгу зыгуэр щіэлъщ,— жилац Тхъэгъэлэдж.

Зыбжанэ дигъэкІри Тхъэгъэлэдж и къуэр мэш хъэсэм игъэкІуац:

— КІуэ еплъ ди мэшым,— жери.

Мэшым еплъри щіалэм къигъээжаш:

— ЩакІуэм шабзэр къылээлэуэри зиукІыжац,— жери.

— Мэшым и нэгу щіэлъяар щіэкІац,—жилац Тхъэгъэлэдж.

Мыр жаіз:

Тхъэгъэлэджре Амыцре зэшитІш, зы анэ къиль-
хуауз.

Тхъэгъэлэдж губгъуэм исац. Амыц мэzym
щІесац. Тхъэгъэлэдж губгъуэм здитым мэш щкъэ-
мыж ирихъэлІац. Щхъэмыхым кІэлъыплъуре и
хъугъуэ нигъэсри игъэлъяац. Ху Іэбжыбыр къы-
щІекІати, ху Іэбжыбыр исәри мэш хъэс игъекІац.
Нартхэ мэш яцІэ хъуац абы лъандэрэ.

Амыц, мэzym щІатурэ, мэз бжэн хъушэ
ирихъэлІац. Хъушэр мэzym къышІихури, Амыц
нартхэ къаритац. Амыц мэzym къышІихуа бжэн
хъушэр зрагъасәри нартхэ яхуэбәгъуац.

Уэ Тхъэгъэлэджу дыңз,
Ажэ жъакІэм хуэдәу уфафәу,
Афэ гъуапәм хуэдәу уэндэгъуу,
Жъэпкъыхъура щкъэ плащәу,
Иэтэ щийр зы хъэсәу,
Зы ху напІем тІу ису,
Унагъуэм исым
ХъеркІэ тшхыжыну
Тхъэм къыдит!

ТХЪЭГЪЭЛЭДЖ И МЭШ

1

Тхъэгъэлэдж и мэшыр ихри къыдыхъэжац.

- Мы гъэм сыйт ди гъавә? – къеупцІац и анэр.
- Уәгъу хъури мэшыр къыдәхъулІакъым, – жиІац Тхъэ-
гъэлэдж.– ІэкІуэцІицәр зы пхыру, пхырицәр зы Іэтәу, Іэтицәр
зы гъасэгуу, гъасэгуишәр зы щэджу, щэдж щий згъэувац.
- Хъэнтху-хунтху жытІеми, зридгъэкъунц, – жиІац и анэм.

2

Тхъэгъэлэдж и мэшыр ихш, иІуэри хъэмым трикІутәжац.
И анэр хъэмым къытехъац.

- Сыйт ди гъавә, сыйт ди мэш? – еупцІац Тхъэгъэлэдж.
- ІэкІуэцІицәр зы пхыру, пхырицәр зы Іэтәу, Іэтицәр зы

гъасэгүү, гъасэгүүщэр зы щэджу, щэдж щий сIуац, – жиIац Тхъэгъэлэдж.

– Хъэнтху-хунтху жытIеми, етIанэгъэ шалъэ шцлондэ зридгъэкъунц, – жиIац Тхъэгъэлэдж и анэм.

– АфIэкI и мыуасэмэ, щэдж щийми дыхулIэ! – жери Тхъэгъэлэдж хъэмым телъ мэшыр жым хипхъэжац.

Я дэ ди Тхъэ,
Тхъэгъэлэдж,
Телъыджэр зи Iаужь,
Едгъэжъя Iуэхур гъэбагъуэ!
Вабдзэм и махуэр щIэдгъэлъауэ,
Гъунэм и махуэр итлъауэ,
ЩIылъэм и махуэр хыхъауэ,
Я дэ ди Тхъэ, къыщIэгъекI!

ТХЪЭГЪЭЛЭДЖ И ЛЬЭИУКІЭ

Тхъэгъэлэдж, и лэгъуэр къыщыблагъэм, нартхэ къажриIац:

– Сэ дунейм сохыж, сифхэкIыжын и пэ тхъэ сифхуэлъIунущи, къэкIыгъэу щIэм я лъабжъэр къысхуэфхь.

Дзыхь хуацIакъым:

– Хэт ищIэрэ къыдищIэнур, – жари.

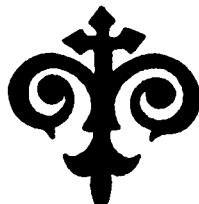
ИтIани:

– Дгъеунэхунц, – жари шэмэджгъэдыргъым и лъабжъэр къыхуахъац.

Тхъэгъэлэдж тхъэ елъIуац:

– Я дэ ди Тхъэ, мый зи лъабжъэр уэгъуи-щIыгъуи хэмэзагъэ щIы, – жери.

Тхъэгъэлэдж и лъэIур къыхуищIэри, шэмэджгъэдыргъыр псэбыдэ хъуац абы лъандэрэ.

ШУКІАСЭ

ШУКІАСЭРЭ ЩАУЭМРЭ

Зы щауэ гъуэгу техъяуэ, жэц къыттехъуэри жэцтыр мэз щагъым шрихын хуей хъуаш. Шым уанэр трихш, мафіэ ищіри, гъуэлъаш, щакуэр зытриубгъуэри.

Жэцтыбг хъуауэ, мафіэм зы шу къыбгъэдыхъаш. Шур епсыхааш, мафіэр зэціигъэстыжри, щауэм и нэгу къышіэплъаш. Щауэм зигъэхъеякъым, жей нэці зиціауэ щыльщ: «Мы шум иціэнүм сецлъынц», – жери.

Шур мафіэм заулра бгъэдэсри щалам къеджааш:

– Уи шым уанэ къыттельхьи, си ужь къиувэ.

И шым уанэ трилъхъэжри, щауэр шум и ужь иувааш.

Шур мэзым щыхъаш, нэху щыху къызэтевузыакъым.

Нэху щауэ, санэ жыг ирихъэллааш. Шур епсыхааш. Шур щепсыхым, щауэри епсыхааш. Мэз нэці щіэтами, шур санэм еусакъым. Щауэри жыгым дэйбэякъым.

Санэ жыгым бгъэдишыжри, шум щауэр иришэжъэжааш. Жэцшиц-махуишкіэ қъришэкіауэ, зы гъэхъунэ деж къыштувылааш шур.

– Сэ къэзгъэзэжыху, мыбдэй щыт, – къыжриэри шур Іуклааш.

Заул дэклай э шум къигъэзэжааш, щауэр зэдээкъэн къихьри.

– Узгъэмэжэллааш, шхэ, – къыжрилааш шум.

Игъашхэри иришэжъэжааш. Здэклай э псы ирихъэллааш. Псыр къиуауэ, нэри пэри ихырт.

– Псым дикын хуейш, – къыжрилааш шум. – Уи шым сыйт и лыгъэ?

– ДикІын хуеймә, дикІынщ, – жиІаш щауэм.

Псым зэпришри, куәд ямыкЛужу, чо лъагэ ирихъәлІаш. Шур щопщикіэ теуІуэри, куәбжәр зэІужаш, пцІантІэм дише-ри, шум щауэр хъәшІәшым иришац.

ХъәшІәшым пщац тхъәІухуд къихъаш, Іэнэ кърихъэ-ри. Іэнэр ирахыжа нәүжъ, бысымым жиІаш:

– Уезгъәшаш. Зызгъәпсәхунщ жыпІемә, зыгъәпсәху.

Езыр хъәшІәшым икІыжаш.

Щауэр жейм езәгъакъым. Жейм щемызәгъым, хъәшІәшым икІаш: «УкІыпІэ сыйкърашами спцІәркъым – зыкъәспилъы-хынынщ», – жери.

Щауэр шәшымкіэ кІуаш. Шы пцІәгъуалә ес пцІэтт шә-шым, и тхъәкІумитІыр дзасә хуәдә. ПцІәгъуалә есым итхъә-къуаэ, щауэр хъәшІәшым ихъәжац.

Нәху щыри, бысымыр къихъаш.

– ПцІәгъуаләр уигу ирихъя?

Щауэр шәшым зәрышыхъам гу лъитат бысымым.

– Ирихъаш, – жиІаш щауэм.

– Жәш къыптехъуаэ мәзым ущышІәсым мафІэм сы-
ныбгъәдыхъэри, ущтән си гугъами, ущтакъым. «Шым уанә
къителъхи, си ужъ къиувә» бжеслати, псальэ къыхбгъә-
кІакъым. Псыр къиуауэ дыкъышрихъәлІэм, «дикІынущ»
жыслати, «хъәуэ» жыпІакъым. Жәциш-махуищикіэ укъесшә-
кІри си хъәшІәш укъислаши, си ци си щхыи укъышІәупшІәр-
къым. Сә сзылъыхъәр уә пхуәдә малъхъәш: хъәшІәшым
Іэнэ къизыхъар си шыхъуши, узот. ПцІәгъуалә есри ууейш.
«Ухәт, хәт ущыш?» жыпІемә, нартхә сашыщ, нарт ШукІасә
жыхуаіәр сәраш.

ПцІәгъуалә есым шәсш, и шыплІэм нарт ШукІасә и
шыпхъур къыдигъәтІысхъэри, щауэр и гъуэгу текъәжац.

ШУКІАСЭ И ХЪӘШІЭ

ШукІасә зы шу къеджац:

– ШукІасә! – жери.

ШукІасә хъәшІәшым икІаш.

– Еبلاغъә!

– Себлагъәнущ, – жиІаш шум, – сыбгъәхъәшІәфынумә.

Себлагъәмә, уи хъәшІәшым мазищикіэ сисынущ. Махуә къәс
зы мәл схуәбуکІынщ, сиши мәкть Іәтә ишхынущ махуә
къәс, зы шы Іәдәжи сыйгъщи, абыи махуә и зы Іәтә ишхы-
нущ. Ар пхузәфІәкІынумә, себлагъәнущ.

– СхузэфІәкЛынущ, – жиIаш ШукIасә, хъәшIәр хъәшIәшым иришащ, и шымрә и шы Iәдәжымрә шәшым щIигъәзәгъащ.

ХъәшIәр хъәшIәшым ихъари мазищкIә исащ. МазищкIә здисым, махуә къес зы мәл ишхащ. Мазищыр кIуэри хъәшIәм жиIаш:

– Іхъы, ШукIасә, накIуэ иджы шым дегъәплъ.

ШукIасә шым я ныбә игъәныкъуатәкъымы, хъәшIәр арэзы хъуащ.

– Гъуэгу дытехъэнущи, уи шым къәшәс, – жиIаш хъәшIәм.

ШукIасә и шыр шәшым къыщIишащ. Шым и кIәпкъым къеккури, хъәшIәм ШукIасә и шыр пхәшIкIә игъәтиIысащ.

– Ар шы пхуэхъунукъым, гъуэгум укъытриненц. Си шы Iәдәжым къәшәси, нежъә, – жиIаш хъәшIәм.

ХъәшIәмрә ШукIасәрә гъуэгу техъәри мазищ гъуэгу якIуауә, хы тIуашIә нәсаш.

– Иджы, – жиIаш ШукIасә и хъәшIәм, – сә мы тIуашIәм сыйдыхъэнущ, уә хы Iуфәм къыщыспәплъә. Зы тхъәмахуәкIә къәзмыйгъазәмә, кIуәж, укъышIыспәплъәжын щIәкъым.

ШукIасә и хъәшIәр хы тIуашIәм дыхъаш.

Зы тхъәмахуә дәкIауә, хы тIуашIәм шыбз гуартә къидихури ШукIасә и хъәшIәм къигъәзәжащ:

– Упсәу? – жери.

– Сыпсәуш, – жиIаш ШукIасә.

– Упсәумә, шыбзым и ужъ къиувә, сә шыбзым и пә сиувәнц. Хы тIуашIәм зы шу къыдәкIынущи, и гугъу умыщI, ар зыхуейр сәрапи, ныбләгъәкI, – къылжриIәри, ШукIасә и хъәшIәр шыбзым и пә иуващ.

Зы теуәгъуә якIуауә, хы тIуашIәм къыдәкIа шур ШукIасә къыщIыхъаш.

– Шыбзыр зыхур хәт? – къыщIәгубжъащ шур.

– Зыхур плъагъунц, ущIыхъэмә, – жери шур блигъәкIаш ШукIасә.

Шур, ихъу-илъри, и джатә кърихауә бләжащ.

– Мыбы игу фIы илькъым, – жери ШукIасә шум и ужъ иуващ.

Хы тIуашIәм къыдәкIа шумрә ШукIасә и хъәшIәмрә уанэгум къызәриудауә, ШукIасә ящIыхъаш: хы тIуашIәм къыдәкIа шум и псәр хәкIат, ШукIасә и хъәшIәри лъым хәлът.

– Сыт къәхъуар, щхъә фызәрыуқIа?

– Зәшибл дыхъурти, си къуәшихыр мыбы къиукIаш, – жиIаш ШукIасә и хъәшIәм. – Мыбы и шыбзыракъым сыйкъызылъежъар, и щхъэррати, силь сцIәжащ. Си бийм и щхъэр уанәкъуапәм епхи, си шыр утIышицыж – уигъәгъуәшәнүкъым.

Сэ гъаш! Э си ләжкъым, си псэр хәк! мә, сыл! ләльхъәжи, шыбзыр ху.

Ар жери Шук! асә и хъәш! әм и псэр хәк! аш, и къуәншихъым ялъ иш! әжкауә. Хъәдәр щ! лильхъәри, зәшиблым я бийм и щхъәр уанәкъуапәм ирипхащ, шыбз гуартәр къызәш! икъуәжри Шук! асә гъуәгу къыттехъәжащ.

Зәшиц псәуаш, Есәнокъуәхә ейуә. Зәшицри зауәм хәк! уәдащ, я лыгъэм и хъыбар иджыри къәс ялуатә, я цә Кавказ зауәм и тхыдәм къыхәнащ.

И къуицыр щигъәшәск! ә, Есәнокъуәхә я фызыжым яжри! әрт:

— Бийм фи щыб евгъәлъагъунци, фыкъаук! мә, фыщ! әслъхъәжынкъым.

Я анәм абык! ә псалъә ирамытауә, зәшицыр зауәм Іухъәртәкъым.

Я псалъәр ягъәспәжащ зәшицми: я щыб бийр кърагъәлъакъым. Шынәхъыжыт! ыр зауәм хәк! уадәри фызыжым щ! лильхъәжащ. Нәхъыщ! әр, зауәм хәт зәпытурә, у! әгъә хъуаш, и псэр хәмык! щык! ә шым къихыжащ. Пл! ант! әм къыдыхъәжауә, зәшицым я нәхъыщ! әм и псэр хәк! аш.

Есәнокъуәхә я фызыжым, бжәшхъә! үм къыттехъауә, ильәгъуаш и къуә нәхъыщ! әр шым къызәреджәләхар.

— И шынәхъыжыт! ым ялъ иш! әжә? — щ! әу-пиц! аш фызыжыр, бжәшхъә! үм здытетым.

— Иш! әжаш, — жра! аш фызыжым.

— Бийр и щыб къригъәп! ы? — щ! әуппиц! аш фызыжыр аргуәру.

— Къригъәп! ыакъым, — жра! аш, — шәр и бгъәгум къихуаш.

— Къезылъхуам хуәфащәт, — жери ит! анәц! Есәнокъуәхә я фызыжым и нәпсыр къышхеуәхар.

... Спартанцхәм (пасәрей алыйджхәм) мышкуәдә хабзә яхәлъаш. Бий къатеуәрә зауә къатыкъуәк! амә, зауәр увы! а нәужь, зәуап! әм цыхубзхәр к! уәрт, зауәм хәк! уәдахәм я хъәдәр зәщ! акъуәжын щхъәк! ә. Щхъәж и хъәдә зәуап! әм къришыжырти, щ! лильхъәжырт: хәт и щхъәгъусә, хәт и къуә. Хъәдәм бгъәдыхъәрти, еплъырт: зи щыб шабзәшә хәлъыр зәуап! әм кърахыжыртәкъым. «Къәрабгъәщ,

бийр и щыб къригъэплъац», – жаірти, апхуәдәр и анәми и щхъәгүсәми щіалъхъәжыртәкъым, хамәм щірагъалъхъәрт – езыхәм къәрабгъэр щіалъхъән я щхъә тралихъәртәкъым.

ШУКІАСЭРЭ ЩІАЛӘМ И АДӘМРӘ

Шукіасә зекіуә ежъәри ильәс гъуэгуанә зәпичац. Ильәс гъуэгуанә щызәпичым зы щіалә и гъусати, и ціи и щхъи щіеупшілакъым, щіаләми зыкъригъәцшыхуакъым.

Щіаләм лыгъә дильәгъуати, и унә ихъәжа нәужъ, щіаләм и хъыбар илуэтәжац Шукіасә.

– Хәт щыщ уи гъусар? – къеупшілац Шукіасә и унәгуашэр.

– И ціи и щхъи сціәркъым, зыщыщклі сеуппшілакъым, – жиілац Шукіасә.

– Емыкіу къәпхыри укъекіуэлләжаш, – къыжрилац унәгуашэм. – Ильәс хъурейкіә уи гъуса щіаләм и ціәрә и щхъәрә зәбгъәшшілакъым, зыщыщклі сеуппшілакъым – ар хабзә?

«Щіаләм и ціәрә и щхъәрә зәзмыгъәшшілауә сыйкъекіуэлләжынкъым», – жери Шукіасә дәшәсыкілац, щіаләм и шыфәлләйфәкіә щіеупшіләурә и исәүпіә зәригъяціәри и хъәшшішым ихъаш. Щіаләр къыщыгуфыкілац, къигъәхъәшшілац, къигъәлтәшшілац. Щіаләм и ціәрә и щхъәрә зәригъяціәри игу зәгъяуә, махуишкіә исаш хъәшшішым.

Хъәшшішым махуишкіә исаш нәужъ, щіаләм Шукіасәр унәм иригъәбләгъаш. Унәм ихъемә – жыантіәм зы лыжъ дәспіц, и паціә-жъакіә къетхъухауә.

Фіәхъус ириха щхъәкіә, лыжым зы псалъи къыпидзыжакъым, зымаціәкіә зыкъытрыләтыкіла фіәкі. Ар зыхуихынур имышшіэу, Шукіасә унәм къикіләжаш. Хъәшшішым ихъажа нәужъ, Шукіасә щіаләм еупшілац:

– Унәм сыйцихъәм лыжым зыкъиіләтакъым, фіәхъус есхати, псалъә къыпидзыжакъым. Сыткіә игу зәгъәбгъа? – жери.

– Ар си адәш, – къыжрилац щіаләм. – Си адәм и лъэ къыншіләувәркъым, и бзи псалъәркъым. «Нарт Шукіасә уи унә къихъәрә къыншіләупшіләмә, уи лъәри къыншіләувәжынуш, уи бзәри къиутынышыжынуш» къыжрауә, лы ныбжым шита лъандәре къыншоплъә – и паціә-жъакіәр зәрыйтхъуар пльэгъуаш. Иджы ди унә укъихъаши, хъұжынкіә дыңыгугъынуш.

Алъандэм сыщIалэти, гъусэ зыпхуесцифакъым. ЗекIуэ се-
жъэ хъури илъаскIэ сыщIыпщIыгъуар ди унэ укъисшэн
щхъækIэш.

— СывэкъуэншэкIац жыпIэркъэ атIэ — ар сэ сцIакъым, —
игурэ и щхъэрэ зэбгъэжац ШукIасэ.

ШукIасэ хъэщIэшым здисым, щIалэм и адэр къызэфIэувэ-
жац, и бзэри къиутIыпшыжац.

ИУЖЬРЕЙ НАРТ

1

Зы щакIуэ мэз лъапэм техъауэ, мэzym зы бланэ къыхэ-
жац. «Бланэр Тхъэм къызитац», — жери щакIуэм и шабзэр
зэIуидзац. ЩакIуэм и шабзэр зэIуидзац къудейуэ, мэzym зы
шу къыхэжац, бланэм къыкIэлъысри зэ уэгъуэм и пIэ къри-
гъækIакъым. Шур епсыхри бланэм бгъэдэувац.

Шум бланэр зэIихыху, щакIуэр лъэнныкъуэкIэ щытац.

Бланэр зэIихри, шур щакIуэм къеджач:

— Мыдэ къакIуэт, — жери.

Шум блатхъэр къышIигъэхури щакIуэм къыхуигъэтIы-
льяц.

ЩакIуэм блатхъэр хуэIэтакъым.

— Нартхэ ди ужь къихъуенум гуашIэ яIэжынукъым
къыджаIэрти, си нэгу щIэбгъækIац, — жиIац шум. — Уэ пхуэ-
дэ защIэ ди ужь къихъуенур?

— Схуэдэц, — жиIац щакIуэм. — Уэ усыт лъэнкъ?

— Сынарт лъэнкъц, — жиIац шум. — Нарт ШукIасэ слъэ-
гъуаш јыпIэмэ, ушыуэнукъым.

Шум блатхъэр щакIуэм и шыплIэм къыдилхъяц.
ЩакIуэм и шыр блатхъэм игъэтIысац.

— Мыр шы пхуэхъункъым, щIалэфI, — къыжриIац шум. —
Си лъэужьым унрикIуэмэ, шы пхуэхъун уэстынц. Си лъэу-
жыр илъэсиблкIэ кIуэдыхынукъым.

Бланэм и лыр фэм кIуэцIишыхыжц, и шыплIэм диль-
хъэри, нарт шур мэzym хыхъэжац.

2

Зы щIалэ хъэжэбажац эхъяуэ зылI ирихъэлIац. Лым
бланэ къиукIауэ зэIихырти, бгъэдыхъэн ирикуакъым. КIэлты-
плъурэ, лым бланэр зэIихац, лыр фэм кIуэцIишыхыжц, и
шыплIэм дильхъэри шэсзыжац.

«Мыр здэкІуэм сеплъынш», – жери щІалэр лЫм и ужь иуващ.

КъызәплъэкІри, щІалэм гу къылъитац лЫм. Гу къы-
щылъитэм, шыр къыжъедикъуэри щІалэм къеджащ:

– Мыдэ къакІуэт, щІаләфІ, – жери.

ЩІалэр лЫм бгъэдыхъащ.

– ЩакІуэм я хабзещ, – лЫм блатхъэр къышІигъәхури
гъуэгум къытрильхъащ.

ЛЫр ежъэжащ. Еїбыха щхъэкІэ, щІалэм блатхъэр
къыхуэІэтакъым. КъышыхуэмисІэтым, лЫм къигъээжри
блатхъэр щІалэм и шыплІэм къыдилъхъащ.

– Хэт ухуэза жаіэмэ, хэт и цІэ исІуэнур? – еушщдац щІалэр
лЫм.

– Нарт ШукІасә сыхуэзац яжеІэ. Нартым я ужь къинар
серащ.

Ар къыжриІери лЫр ежъэжащ, итІани шыр къыжъеди-
ктуэжри щІалэр зыбгъэдишащ.

– Сызыхуейуэ укъызихъац, – къыжриІац лЫм. – Сэ
зы гъещ къысхуэнәжар – си гъацІэр сыхахац. Зы гъэ дәкІмә,
мышхуэдә щІыпІэм некІуалІи, сышІэлъхъэж.

ЛЫмрә щІаләмрә зэбгъәдәкІыжащ. Зы гъэ дәкІри щІалэр
лЫм къыхуигъәлъэгъуа щІыпІэм кІуац, ШукІасә лІауэ
ирихъацІери и хъэдэр абдеж щыщІильхъэжащ.

ШукІасә и кхъацхъэкІэ йоджә иужърей нартыр щыщІа-
льхъа Іуашхъэм. Іуашхъэр Щхъэгуацә псыхъуэ дәтиц.

3

Зы щІалә мәзым хәтурә здэкІуэм гъәхъунә ихъауә зы
лЫ домбей Іуац. ЛЫ домбейм бгъэдыхъән ирикуакъым:
шыр къыжъедикъуэри, уанәгум здисым, лЫм еплъакІуэу
иуаш.

ЛЫм и шыр уанәкъуапәпхэнж ищІауә бланә зәІех. Бла-
нер здызІихым, щІалэм гу къылъитац.

– Хъэкъуажә ухуей, щІалә? – къегуоуац лЫр.

– Къызәптмә, сыхуейш, – жиІац щІалэм.

«Мыр згъэунәхунш», – жери лЫм зы жыг къиухуаш,
къудамәм блатхъэр фІидзәри шэсүжаш, лыр фәм кІуэцІиши-
хыжш, и шыплІэм дилъхъэри.

Аркъән иридзри, щІалэм жыгыр къиухуаш, блатхъэр
къудамәм къыфІигъәхуаш. Джабәм кІәрыхъэжауэ лЫр
къызәплъэкІри, щІалэм блатхъэр зерыхуэмисІэтыр къиль-
гъуаш. Къигъээжри щІалэм къыбгъәдыхъащ.

– Блатхъэр пхуэІетыркъэ?

– СхуІетыркъым, – жиIаш щІалэм. – Си гуашІэ пәлъәштыркъым.

– Пәлъәштынукъым, – къыжриIаш лЫм. – Нарт умыхъумә, пәлъәштынукъым. Дә дынарт лъәпкъщ, мы щІыпІэм дисац. Мы щІыпІэр щыдбыйнам, сә сысабий бидзафәт. Лы сышыхъум, си адәм си пшә кърилъхъаш: «Набгъә сыхъури зы бланә къизнащи, укIи, къисхуәхъ», – жери. Блатхъэр хъәкъуажә пхузощI, пхуэхъмә, – жери лЫир еІәбыхащ, блатхъэр щІопшкIә къиштәри щІалэм и шыплІэм къыдилъхъаш.

– Узыхуәзар хәт жаIәмә, сый яжесІәнур? – жери щІалэр лЫм еупшIаш.

– Нарт ШукIасә сыхуәзаш яжеIә. Сәр фIәкI нарт флъагъуҗынукъым.

Ар жери лЫир ежъәжаш. ЩІаләри мәзым къышIакIыжащ, блатхъэр шыплІәкIә къихъри.

Нарт ШукIасә и ужъкIә нарт ялъагъужакъым.

ХЪЫБАР ЩХЪЭХУЭХЭР

ДЫГУЛЫПХЪУ И ПСЭЛЪЫХЪУХЭР

Сосрыкъуэ нартхэ я Дыгулыпхъу лъыхъуац. Сосрыкъуэ дэкиүэн идакъым Дыгулыпхъу, мыр жери къышцэнэклаш:

И Тхъуэжьец цыкIур лъэбышэ машцIаш,
Езы цыкIур жырши, Iещэ хуэфIкъэ!
Нартхэ Сосрыкъуэ си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслыхъуами, сыхуэмейкъэ!
ЛъапэкIэрыхъщ, жэмыхъуарылъхущ,
Фызым я нэхъ псэжым къилъхуагъэххэш.
Нартхэ Сосрыкъуэ си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслыхъуами, сыхуэмейкъэ!

Бэдынокъуи лъыхъуац Дыгулыпхъу. Бэдынокъуи къышцэнэклаш Дыгулыпхъу, дэкиүэн идакъым:

Афэбгыщхэ уохъэри укъышоуз,
ТуашцIэм дыхъэжари еблыгъуэхи!
Нартхэ Бэдынокъуэ си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслыхъуами, сыхуэмейкъэ!
Гъуэгъуашэри бадзэуэгъуэ щакIуэри
зэдьбожыр,
Губгъуэм уйт зэпытши, сыхуэмейкъэ!
Нартхэ Бэдынокъуэ си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслыхъуами, сыхуэмейкъэ!

Къанж и къуэ Щэуеи хэзэгъакъым нартхэ я Дыгулыпхъу, абыи дзы къыхуигъуэташ:

Шы джэмыйдэжыр хым нытрехуэ,
Кхъуэ къүэлэн щийр и зы къэхугъуэш.
Къанж и къуэ Щэуей си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслъыхъуами, сыхуэмейкъэ:
И анэр нэрыбгейши, сезэгъынкъым.

Нартхэ я гъукїэжьри къылтыхъуаш Дыгулыпхъу, къылтыхъуа щхъэкїэ, дэкїуэн идакъым:

Мафїэр и Іэгум къолыдыкїыр,
Зэпэллыдыкїыр и Іэцїагъэш.
Нартхэ я гъукїэжьыр си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслъыхъуами, сыдэкїуэнкъым.

Амыщи лъыхъуаш Дыгулыпхъу. Дэкїуэн идакъым Амыщи, абыи къышїэнэкїаш:

И бжьамиижьыр жыгуэ къегъаджэ,
И мэл гуартэшхуэр джабэм кїэрехуэ.
Нартхэ Амыщижьыр си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслъыхъуами, сыдэкїуэнкъым.
Дагъэр и нэкїум къревыкїыр,
И пшэм мэлхъэпшатїэр кїэримыкї.
Нартхэ Амыщижьыр си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслъыхъуами, сыхуэмейкъэ!

Лъэбыцэжьеи къыдихъэхыфакъым Дыгулыпхъу, къышїэнакїэри къыдигъэкїыжааш ари:

Тїуашїэм дэсри си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ укъыслъыхъу щхъэ сыпхуэмейкїэ!
Шыпсыранэ жэпкъым ухэкїуадэм,
Пхъэ вакъэ шууэ дэнэ укъисхыжын?

Арыкъщауи яхудэкїуакъым нартхэ я Дыгулыпхъу:

Цей Іэфракїэ щэцїыр лъэпэд пхуримыкъу,
Уэ цей пхурикъуни хэтым езгъэджын?
Нартхэ Арыкъщауэ си псэлъыхъукъэ,
Бэрэ къыслъыхъуами, сыхуэмейкїэ!

Ехъутэндыжыжьми дәкІуэн идакъым Дыгулыпхъу, абыи
къыхуигъуэташ дзы:

Афә гъуэншәджиблыр къегъәлажъә,
И къаугъә лажъәм дә димыкІи.
Нарт Ехъутэндыжыжыр си псәлъыхъукъә,
Бәрә къысльыхъами, сыкуәмейкъә!

Ашәмәз щІаләр къылъыхъумә, абы дәкІуэнут Дыгу-
лыпхъу. Ар ириІуәкІаш Ашәмәз щІаләм:

И шы пәхушхуэр нәсәпасәш,
Езы цыкІур есци, Іәщә хуәфІкъә!
Ашә и къуә щІаләм сыт и лажъә:
Зы шу къысльигъәхъутәм, сыдәкІуэнут.

Сосрыкъуи, Бәдынокъуи, Къанж и къуә Щәуен, Лъәпши,
Амыши, Лъәбыцәжьеи, Арыкъщауи, Ехъутэндыжи къашІә-
нәкІа плащәр къишән идакъым Ашә и къуә Ашәмәз:

ЕмыщІәхә гуашәм уә урипхъу кәласәт,
Удиблым я күм ущагъасәт.
Нарт щауәфІу исым уахуоусә,
Бәрә укъысхауәсәми, сыпхуәмейкъә!
Уи Іуданәмастә зәкІәлъымыкІуәш,
Уи жъә къемыкІуә къәнәжакъым.

Ашәмәз щІаләм къышигъәикІәм, Дыгулыпхъу абыи
къышІәнәкІәжащ:

Тәджәлей цыкІур дыщә мәІущи,
ЛыгъәкІә зыбгъәІу щыхәкІә, улымыхъукъә!
Ашә и къуә Ашәмәзыр си псәлъыхъукъә,
Бәрә укъысльыхъуми, сыпхуәмейкъә!

ЖӘМЫХЪУЭЖЬ СӘТӘНЕЙ ЯФИЕХЬ

Сәтәней Гъуд къалә дәст.

– Сәтәней къэтхыныш,— жари шәсанә нартхәр.

Гъуэгу техъауә, зәчәндәжәңышыжащ:

– Жәмыхъуәжъ тәмымтәм, къаләм дезәгъынкъым, Сәтә-
неи къытхуәхъынкъым. Жәмыхъуәжъ девгъаджә.

Жәмыхъуәжъ деж зы щіалә ягъәкІуаш.

— Жәмыхъуәжъ, зекІуә дежъаш, — жиІаш щіаләм, Жәмыхъуәжъ и пішыІам техъари, — Гъуд къалә ткъутәнурә Сәтәней къәтхынущ, гъусә къытхуәжъу, ныддежъе.

— Сывдежъәнт, си Іәщым къыпәрызән сиІатәмә, — къыжриІаш Жәмыхъуәжъ.

— Сә сыкъышырәнә, къәбгъәзәжъыху, Іәщым сә сыпәрытынщ.

— Укъышырәзәнәнщ, си Іәщым я бжыгъәр къызжешІемә. Си Іәщым яхәплъи, я бжыгъәр къызжелә.

Жәмыхъуәжъ и Іәщыр вагъуә пәбжти, хәплъя щхъәкІә щіаләм хуәбжакъым.

— Си Іәщыр щыпхуәмыбжакІә, дзыхъ пхуесцІыркъым, — жери Жәмыхъуәжъ щіаләр къиутІышыржаш.

КъыздәкІуәжым мәш хъәсә хықъати, щіаләм зы мәшыщхъэ къыздихъаш, и лъәрыгъыпсым дәнәри.

Щіаләр нартхә къахыхъәжа къудейуә, мәш хъәсәр зейр къыкІәлъысащ:

— Си хъәсәм зы мәшыщхъэ хәщІаш, мәшыщхъэр къызәфтыж, — жери.

— Мәш хъәсәм зы мәшыщхъэ зәрыхәңІар зылъитам Жәмыхъуәжъ и Іәщыр хуәлъытәнущ, — жаІаш нартхә. — Уи мәшыщхъэр уәттыжынщ, Жәмыхъуәжъ и Іәщым укъышырнәрә езыр гъусә къытхуәпшІимә, — жраІаш зи мәшыщхъэ къәттым.

Ар Іәщым къышеринәри, Жәмыхъуәжъ нартхә ядежъаш.

Гъуэгу здытетым, нартхәр егүпсысыржаш:

— Жәмыхъуәжъ къыдәбзәдҗәкІыжынщи, Сәтәней тфИхъынщ, дә демыбзәдҗәкІимә.

— Дауэ зәрытцІынур?

— ЗәрытцІынурдащ: къаләм дыщыбгъәдыхъәкІә шыр пырхъынурә дыкъашІенущ жытІәнщи, ди шым я пәр пытпхыкІ зытцІынщ.

АбыкІә зәгурыІуәри ежъажаш.

Гъуд къалә нәбләгъауә, зәрызәгурыІуати, зым жиІаш:

— Къаләм дынәсащ, шыр пырхъмә, дыкъашІенущ. Щхъәж и шым и пәр препхыкІ, я лъабжъэр уппІәкІә ирепхә.

Шы лъәбжъанәр уппІәкІә папхыкІаш, шым я пәри фәдәнкІә щапхыкІауә фә зытрагъәуаш. Жәмыхъуәжъ нартхәр къызәребзәдҗәкІар ищІакъым: и шым и пәр щикъузыкІаш. ЗдәкІуәм, Жәмыхъуәжъ и шыр, жыы щимыгъуэтыйжым, къытхуәри зәгуәудаш.

— Хъуакъым ар, Гъуд къалэ дынэсыпауэ щІэшхъу къыссышІаш,— жиІаш Жэмыхъуэжь.— Си шыр зэгуэудаш, нартхэ, ло сцІэнур?

— Сыт пщІэн — шы зимыІэр Йыхъэншәш,— къыжрааш нартхэм.

— Йыхъэншэ зывэзгъэшІынкъым,— жери Жэмыхъуэжь и шыр и дамащхъэм трилъхъаш, нартхэ якІэльжејъэжри Гъуд къалэ дыхъаш, Сэтэней къафІыдихри нартхэ япэ къыдэ-кыжааш Гъуд къалэ.

Сэтэней къихъри, Жэмыхъуэжь и пщыІэм техъажааш.

— Ар хъункъым, Сэтэней Жэмыхъуэжь тфІихъауэ,— жари нартхэр пщыІэм техъаш.— Гъуд къалэ щІэткъутар уэракъым, Жэмыхъуэжь, Сэтэней къыдэтыж.

Сэтэней къаритыжын идакъым Жэмыхъуэжь:

— Си шыр щылІэм, Йыхъэншэ сыхъауэ къызжефІаш. Йыхъэншэ хъуар ферауэ къышІокI: Сэтэней фэстыжынукъым. Ар жери, нартхэ пщыІэм къытрихужааш Жэмыхъуэжь.

СЭТЭНЕЙРЭ УАНАЩІЭМРЭ

Сэтэнейрэ нартхэ я уанащІэмрэ зэрихъэлІаш.

— Сыт пхузэфІэкІэр, Сэтэней? Сыт уи ІещІагъэ? — къеуп-щІаш уанащІэр.

— Махуэм зы цей сод,— жиІаш Сэтэней.

— Армэ, сэ махуэм зы уанэ спцІынц,— жиІаш уанащІэм.

АбыкІэ зэпихъэри, Сэтэней гуашэ цейр избааш, уанащІэри и Йуэху и ужь ихъаш. УанащІэр жан гуэрти, уанэр ищІри тысыжаш. Сэтэней цейр дын имыхуауэ, дыгъэ къухъэгъуэ хъуаш. Сэтэней къэгүзэвааш, дыгъэм худэплъэри жиІаш:

— УзэтеувыІэргээ — си напэр токI!

Сэтэней и хъэтыр къилъагъури, дыгъэр зэтеувыІаш, гуашэм цейр дын иухыху, и пэ икІакъым, цейр дын иуха нэужыц щыкъухъар.

Уанэр и дамащхъэм трилъхъэри, уанащІэр Сэтэней гуашэ деж кІуаш, дыгъэр щыкъухъэм:

— Укъэсхъакъэ, Сэтэней! — жери.

Сэтэней гуашэ цейр:

— УэкІурэ уэмыхъурэ сегъэплъ,— жери уанащІэм щригъэтІэгъаш.

— Зэрыжкаш эхуэдэш, Сэтэней! — жиІаш уанащІэм, цейр игу ирихъауэ.

Дыгъэм, къухъэн и пэйуэкІэ, и пэ йожыхьри, заулрэ зелжээ абы лъандэрэ – Сэтэней гуацэ и хъэтыркІэ.

Сэтэней нартхэр зэрдэжэр гуацэш: Сэтэней гуацэ. «Сэтэней гуацэ, гуацэхэм я лей» – куэдрэ къыхокуэ нарт хъыбархэм: Сэтэней и пцлэр зэрыльягэм, абы пашц зэрыщымылэм и щыхъетц ар. «Сэ нарт шу сыпацI», – жеIэ езы Сэтэней, нартхэм я пашхъэ ѢшIэ пшлэмрэ лъытэнгъэмрэ и напцIэ тельщ, абы иrogушхуэри. Нартхэм я лъехъэнэми иужькIи «гуацэ» псалъэм «паш» мыхъэнэ илац. ИужькIэ абы мыхъэнещIэ игъуэтац, ар щинэрылъагъущ «унэгуацэ» псалъэм – унагъуэм я цыхубз нэхъыжь, тхэмадэм и щхъэгъусэ; нысэ зиIэ цыхубзми «гуацэкIэ» еджэ хъуац («нысэм и гуацэ»). «Гуацэ» псалъэм уцрохъэлэ мажусий диним къидежья цэхэми – *Псыхъузгуацэ, Хыгуацэ, Хадэгуацэ, Мээгуацэ* (псым, хым, хадэм, мэзэм я гуацэ, нэгъуэцIу жышлэмэ, я тхэ). Тхъэпэлъытэуц Сэтэней гуащи нартхэм къазэрыщыхъур: нартхэр зекIуэ ежъэнумэ, абы йочанджэц, ар нартхэ я уциякIуэц, Іущыгъэрэ губзыгъагъэрэ зыдалъагъу тхъэпэлъытэ гуацэш.

Пасэрэй дунейим къышежьэш «гуацэ» псалъэм елха хабээ гъэцIэгъуэнри – Хъэнцигуацэ къешэкIыныр: уэшх кърагъэшхын щхъэкIэ, Хъэнцигуацэ кърашэкIыурэ, пасэрэйхэр тхээ елъэIурт, мыр жаIэурэ: «Хъэнцигуацэ зыдошэрэ, ди тхээ, уэшх къегъэцэшэх». А хабзэм (тхъэлъэIум) ноби уцрихъэлэ къохъу, нобэ Хъэнцигуацэ къезышэкIыр цыху ныбжынцIэхэрц. Тхээ елъэIурэ зыбжанэрэ кърашэкIа нэужь, Хъэнцигуацэр псым е хым (хы Iуфэм Iус адигэхэм) хадзэрт, нэгъуэцIу жышлэмэ, Псыхъузгуацэм (Хыгуацэм) тыхь (къурмэн) хуацIырт. «Хъэнцигуацэ» псалъэм и лъабжъэр «хъэнцэрэ» «гуацэрэш» (хъэнцэр яхуапэрти, гуацэкIэ еджэрт: Хъэнцэ гуацэ). ХъэнцэкIэ зэджэр кхъуафэр (кхъуафэжьеир) зэрыщIатхъу бэлагъырц. А псалъэр лъабжъэ хуэхъуац пхъэIещэ пхъэбгъур зэралъещI бэлагъым и цэми – «кхъуэхъэнцэ»: «кхъухь хъэнцэ» – апхуэдэуц а псалъэр къизэрыбурыIуэнур. Хъэнцэ яхуапэ щыхъуар нэхъ

иужъкIәш. Уәшх кърагъашын щхъәкIә, тхъә щелъәунум деж, пасәрйәхәм яхуаләрә кърашәкIыу щытар цыыхубз щIаләш (нысацIәш) – абы щыхъәт тохъуэ тхыдәр. Тхъә ельәIуурә зыбжанәрә кърашәкIа нәужь, нысацIәр псыхәлъафә ящIырт – псым (е хым) и тхъәм тыхъ хуашIырт. «Тхъәм и нысә гуашә» – арат зәреджәр уәшх кърагъашын щхъәкIә кърашәкI нысацIәм (гуашәм). Сабийхәр зәрыджәгу хъәпшып цыкIум – гуашәм кIахә адыгәхәр ноби зәреджәр «нысәтхъәпәш» – абы къышызәтенаш «тхъә нысә гуашәм» къышечекъя «нысә» псалъэр, ар щыхъәт тохъуэ «хъәнцигуашә» псалъэр «тхъә нысә гуашәм» къышершечекъям.

СЭТЭНЕЙ И ГЫЫБЗЭ

Сосрыкъуэ зэраукIар къышцицIәм, Сэтэней гуашә Псыжъ и нәпкъым теувэри мы гыыбзэр иусаш:

Псыжъ адрышIым,
Уәредә-радә,
ЩакIуэ согъакIуэри
Къогувә,
Уәредә-радә.
Сә согузавари,
Уәредә-радә,
Мы псы нәпкъышхъәм
Сытетщ,
Уәредә-радә.
Щыгуу сыйтетым,
Уәредә-радә,
Лъэгуажъәм нәси
Сыхохъә,
Уәредә-радә.
И Тхъүәжъеижъри,
Уәредә-радә,
Щыунә кIыфIым
ЩIозашә.
Уәредә-радә,
И афә джанәр
Пхъуантэ фыцIәжъым
Догъуватә.

Уэрэдэ-радэ,
Си къаным и күэдыжышэр,
Уэрэдэ-радэ,
Хэт гущэмэ
Къысхуйтэн...

ЗэрэжсаIэмкIэ:

Сэтэней и хъэкур Афэбг лъапэ тетащ. Хъэкум абрэмывэ илтэауз жаIэ. Абрэмывэр хъэкум иджэрэзых зэпытащ. Сэтэней щыпщафIэкт щыузыIэр. Афэбг пэжыжъакъым Сосрыкъуэ и шы джэгупIэр. Сосрыкъуэ и Тхъуэжьеир игъэджэгуху, Сэтэней пщафIарт, пластэ ищIамэ, ар мыушыIу щыкIэ Сосрыкъуэ хуихырти, игъашхэрт.

Мыри жаIэ:

Сэтэней гуашэ мэз лъапэм техъяуэ уdz дахэ цыкIу ирихъэлIащ. Игу ирихъри, уdz дахэр къигъэIепхъуащ Сэтэней гуашэ. КъигъэIепхъуащкIэ, хэклиакъым – гъужащ. Гъатхэр къэсри аргуэру къигъэIепхъуащ уdzыр – ари хэклиакъым, ари гъужащ. Хэклиэху и ужь иклакъым уdz дахэм: ешанэ гъэм къигъэIепхъуар хэклиащ. Уdzым Сэтэней и цэр къытенгащ. Гъатхэм щыым къыхожри мэгъагтэ Сэтэней и уdzыр. Ар къэшхъэлъэмэ (гъагъэмэ), гъунэ иралъэжыркъым – хэтIесащи, вакIуэ удэклиж хъунукъым. «Сэтэнейр къещхъэлъэмэ, гъунэ йомылъэж» жаIэ игъашцIэм.

НАСРЭН

Ивацхъэмахуэ тысышIэ ищIри, Тхъэр нартхэ къахэпплъащ: Тхъэгъэлэдж мэш ешIэ, Амыщ мэл хъушэр егъэхъу, Алыдджэ я унэм нарт тхъэмадэхэр щызэхохъэ, нарт щауэхэр ХъэрэмэIуацхъэ шурылъэс щоджэгү.

Тхъэм игу зэгъяуэ Ивацхъэмахуэ здыtesым, Насрэн ЖъакIэ Ивацхъэмахуэ дэклиын мурад ищIац.

Ивацхъэмахуэ дэклиын къахэкIатэкъым нартхэ абы и пэкIэ: Тхъэм и тысышIэти, иракуртэкъым.

Насрэн ЖъакІэ ирикуац: уэсыр итхъум, мылыр икъуттэурэ, дәкІаш Гуашхъемахуэ.

Ар игу техуакъым Тхъэм: къыхуәгубжыри Насрэн ЖъакІэ бгым лъахъш кІапсәкІэ ириГулІаш. ИриГулІри бгъэ къышхъәщигъэтГысхъәжац. Бгъэм Насрэн ЖъакІэ и бгъәгур махуэм къреч, Насрэн ЖъакІэ и бгъәгур жәщым мәкІыж, арщхъәкІэ, нәху щакъэ – бгъэр къосри Насрэн ЖъакІэ и бгъәгур къречыж.

Лыныбжь зыбжанә дәкІаш апхуәдәурә: Насрэн ЖъакІэ бгым зәреГулІаш, бгъәри щхъәщыкІыркъым, еныкъуәкъу щхъәкІэ лъахъш кІапсәри хузәпычыркъым.

Лыныбжь зыбжанә дәкІаш, Насрэн ЖъакІэ Тхъэм йоупцI:

- Шылъэм къамыл щыкІрә, мәл щылъхуәрә?
- Къамыли щокІ, мәли щолъхуә, – къыжреІэ Тхъэм.

Ар щызәхихкІэ, Насрэн ЖъакІэ лъахъш кІапсәм нәхъри йоныкъуәкъу, еныкъуәкъу щхъәкІэ, лъахъш кІапсәр зәптычыркъым, нәхъри зәрылъадә фIәкІ.

Насрэн ЖъакІэ лъахъш кІапсәм щеныкъуәкъукІэ, дунейр мәзджыздж, уафәр мәгъуагъуә, щыблә мауәри Гуашхъемахуэ еудыныцIэ.

Лыныбжь зыбжанә докІ итIани. Насрэн ЖъакІэ Тхъэм къриутГыпца бгъэр зәрышхъәпцысци, и бгъәгур къредзәгъукІ.

– Шылъэм къамыл щыкІрә, мәл щылъхуәрә? – йоупцI Насрэн ЖъакІэ Тхъэм.

- Къамыли щокІ, мәли щолъхуә, – къыжреІэ Тхъэм.

Ар щызәхихкІэ, Насрэн ЖъакІэ лъахъш кІапсәм йоныкъуәкъу: дунейр мәзджыздж апщIондәху, уафәр мәгъуагъуә, щыблә мауәри Гуашхъемахуэ еудыныцIэ.

Бгъэр щхъәщыс зәптыц Насрэн ЖъакІэ, и бгъәгур къредзәгъукІ. Еныкъуәкъу щхъәкІэ, лъахъш кІапсәр хузәпычыркъым. Лъахъш кІапсәр щыхузәпымычкІэ, Насрэн ЖъакІэ, и гур къызәфIонәри, и нәпсыр къыпцIож.

Насрэн ЖъакІэ и нәпсцI Гуашхъемахуэ лъапә къыпцыцIэж псынә пштырхэр...

ХЬЭМРИЙ

Іәджэ щIаш абы лъандәрә, вагъуэ Іәджи ижац, псышхуэ Іәджи жәпIыжаш. Щыхухэр мәзым щIәст абы щыгъуә. Езыхэр жәр защIәт: мәз бжәнхэр ирахужъәрти, кIәбдзкІэ къаубыдырт.

ХъэмрийкІә еджэу зылІ къахækІри унэ ицІаш, бжэн къи-
убыдри бжъакъуекІә зэрилъафэурэ Іэм иригъесац.

Зэгуэрым уафэм зыкъызэшІиуфыцІери уафэгъуагъуэ
уэшхышхуэ къешхац, Ѣыблэ къеуэри жылэм я Іэхъушэр зэб-
грихуаш. Жылэм я Іэхъушэм и лъыхъуакІуэ ежъауэ бгым
здитым, Хъэмрий Ѣыблэ зэуа жыг мафІә Ѣїэнгауэ ирихъэлІаш.
Хъэмрий зы пхъэдзакІә къиштэри и унэ ихъэжац, жыхафэм
тетІысхыэри мафІә зэшІигъенац.

Нэху Ѣырэ цыхум заужымэ – Хъэмрий и унэр итыж-
къым: яжъэ пштыр Иэтэш къыхэнэжар. Ежъэри лъыхъуац –
ягъуэтакъым. Щамыгъуэтам:

– Щхъаукъуэш, мафІэм перыхуэри исаш, – жари къагъэ-
зэжаш.

Къагъэзэжа ѢхъэкІә, ягу загъэртэкъыми, лъыхъуакІуэ
ирағъэжаяц.

Хъэмрий и лъыхъуакІуэ ежъам Іэджэ зэхикІухыац. Ауэрэ,
лъыныбжь зыбжанэ дэклай, Тубэ нэсаш. Абы зыщишлъыхыри
щимыгъуэтам, къыр лъагэ гуэрым и лъапэм Ѣепсыхац:

– Нэху Ѣызгъэшынш, – жери.

Нэхуущым деж зыгуэр къеджэ хүэдэу къыфІешІри къы-
зэшыуац. И нэр къызэтрихмэ, елъагъу: зи лъыхъуакІуэ къе-
жъар лъахъш клаасэкІә къырыщхэм епхац, бгъэжьитІ
къыщхъэшысци, и бгъэгур чэзууэ къраууукІ.

– Уэра ар, Хъэмрий? – йоупшІ. – Хэт и нэлат къыптехуар?

– Сэраш, – жидац къырым епхам. – Тхъэм и нэлат къы-
стехуац. «МафІэр пхъац», – жери мыпхуэдэ хъэзаб къыст-
рильхъац – къырым срипхац. Мы бгъитІри спхъэшыкІыну-
къым: жэшым къыжыр махуэм къраууукІыж.

– Дэ Тхъэм дыпхуелъэуунш, Хъэмрий. Цыхур къэсшэн-
ши, жэши махуи дыпхуелъэуунш.

Жылэр Ѣызэхуэсац къырым и лъапэм, Ѣызэхуэсащи,
 Ѣым нэкІукІә хэлубауэ, тхъэ йольэу. Күэдрэ лъэуац цыхур,
 ауэ Хъэмрий бгым зэрепха клаасэр зэпичакъым. Езым,
 цыхум къаздыхэплъэм, нэпс пштырыр ѢегъекІ.

Хъэмрий и нэпсыр псынэшхуэ хъуауэ бгым къышІож
ноби...

Кавказ лъэпкъ зыбжанэм ижъ-ижыыж лъандэ-
рэ къадогъуэгурлыкІуэ тхъэхэм бгым ираулла цы-
хум и хъыбархэр. Апхуэдэ хъыбархэр ѢимашІэ-
къым адыгэ Іуэрыуатэми. Абыхэм ящыц зып-

Хъэмрий и хъыбарыр. Тхъэхэм я ней зыщыхуахэм – бгым ирауллахэм ящыщц Насрэн ЖъакІи. Насрэн ЖъакІэ тхъэм и ней къышцЫышыхуам и щъэусыгъуэр нарт эпосым щыгүшц дыдэкъым. Пасэрэй хъыбархэм зэрыжалэмкІэ, Насрэн ЖъакІэ тхъэм и нэлэт къышцЫтехуар Іащхъэмахуэ дэкІын мурад зэрицІарц: Іащхъэмахуэ тхъэхэм я тъысыгІэц (пасэрэй алдыжхэм я Олимп хуэдэу), абы дэкІын мурад щицІакІэ, Насрэн ЖъакІэ тхъэм пэувауз араш. Мыгурсыгүэгъуэр зыщ: Іащхъэмахуэ дэкІын мурад щкъэ ищіа Насрэн ЖъакІэ? Абы и жэуапыр хэбгъуатэркъым Насрэн ЖъакІэ и хъыбархэм. Хъэмрий и хъыбарым урешалІэ а жэуапым: тхъэм и нэлэт зытехуар мафІэхъырц – тхъэм мафІэ къыфІэзыдагъуарц. Пасэрэй алдыж ІуэрыгУатэм щыцІэрыгУэц ПрометейкІэ зэджэ мафІэхъыр – ари тхъэхэм бгым ирауллац мафІэ къазэрсифІидыгъум щхъэкІэ. Пасэрэй алдыж ІуэрыгУатэм зэрыжилэмкІэ, Прометей тхъэхэм зрауллац... Кавказ къуршхэрц. Ар тегъэцІапІэ ящИри, щіэнныгъэлхэм хуагъэфащэ пасэрэй алдыж ІуэрыгУатэм щыцІэрыгУэ мафІэхъ шэджашцам, Прометей, и хъыбархэр пасэрэй кавказ лъепкъхэм я деж къышежъяу.

Мыр жалэ:

Тхъэм пэувам и цІэр ТІэлалц. Щыпэувым, тхъэр къыхуэгубжъац ТІэлал: иІэтри бгыщхъэм иригУллац. Бгыщхъэм еУллауэ ихынуущ и гъашцІэр. Дунейр щыкъутэжыну махуэм и Тэхъульзэх'ур зэпиудынурэ бгыщхъэм къехыжынуущ. ТІэлал къежэжын и пэ гъаблэ хъунуущ. Щыхур егъэзыгъэ хъуауз къахыхъэнурэ къажригэнуущ: «Гъусэ къысхуэхъунур къысхурехъу». Итланэ жъашцэ хъунуущ, хыр къиунурэ щылъэм псыдээ къышцІэуэнуущ. Щылъэм зыри къытенэннукъым: псыдээм трилъэсикІынуущ. ТІэлал гъусэ хуэхъур къельниуущ, бгыщхъэм иришэнурэ.

Щыгъуазэм зэритхамкІэ:

Багъхъэблэ дыщыкІум бгы лъагэ гуэр дыблэцІац. Бгы шынагъуэт, укъигъаскІэу. Бгыщхъэм къыхэц бгы гъуанэр сигъэлзэгъуац си гъусэм. Си гъусэм къызэрэзжицІакІэ, а бгы гъуанэм бгъуэнщІагъ куум урешэ. БгъуэнщІагъым ДэшкІалкІэ зэджэ гуэр исщ, мывэ пкъом лъахъш цІапсиблкІэ епхауэ. Дунейр щыкъутэжыну махуэм а ДэшкІаллыр

Цыхум къахыхъэжынущ, ар дунейм къытехъэжмэ, зэшхэр зэшхъэжынущ. Мывэ шкъом епхауэ, Дэшкъал ибгъукъэ джатэ щылъщ, Іэбэ щхъэкъэ Дэшкъал джатэм лъэлэсиркъым. Дэшкъал джатэм щылъэмьшкъэ, лъахъш клаасэр зорош, бгыр мэзджыздж, щыр мэхтэй. И чэау нээрэ джатэм лъэлэсэмэ, Дэшкъал лъахъш клаасэр зэпиупшиныурэ дунейм къытехъэжынущ, цыхур абы теунэхъуенущ. «Дэшкъал зыльэгъуа щылэ?» – сеупшиаш си гъусэм. «Тхъэм жимылэкъэ! Іэхъуэ гуэр щхъэрыуэри бгы гъуанэм ихъати, Дэшкъал щылупльэм, и акъылым икъаш», – жишац си гъусэм.

НАРТ ХАБЗЭ

Нарт Ерокъуэ хъэшшапъэ ихъауэ хъэшшапъэ здисым, я пщащэм зы щауэ къылъыхъуаш. Пщащэр арэзы щыхъум, щауэм шалъэ ираташ.

Шалъэр къесэмэ, пщащэр иратыну зэгурлыуэри, щауэр дэклижааш, фызышэм зыхуишши хуейти.

Ерокъуи дихъэхааш пщащэм. Дихъэхри, яфихын мурад ишшиаш.

И хъэшшагъуэ зэфлэкъяти, Ерокъуэ къежъэжаш, къежъэж а щхъэкъэ жыжъэ къылукъакъым – псыхъуэ чыцэм хэуваш:

– Пщащэр псыхъэ къэклүэнкъэ, – жери.

Зэрыжилуэ, псыхъэ къежъяаш пщащэр, и дамашхъэм гүэгүэн тригъэувэри. Псы къынциргъахъуэм, Ерокъуэ пщащэр къипхъуэтааш, шыплэм къыдидзэри – маклуэ-мэлъей!

Махуэ гъуэгү къиклууэ, шалъэ зрата щауэр кърихъэлшаш:

– Гъуэгужь апиций, Ерокъуэ! – жери.

– Улсэү апиций, щауэхъу, – жишац Ерокъуэ. – Гъэзэж, пцлэншэрыклюэ ухъуаш.

– Сыт сышшэхъяар? – къеупшиаш щауэр.

– Пщащэр сэ сохь.

– Пхынкъым, – жери къынэувааш щауэр.

– Пльэклэм, сомыгъэхъ, – жишац Ерокъуэ.

– Апхуэдэ мурад пщшамэ, ди гъуэгү зэблэклынукъым. Уи шабзэр зэлудзэ. – Щауэр епсыхри, и шабзэр зэлуйидзаш.

Ерокъуи епсыхаш, пщащэр иригъэувэхри. И шабзэри зэлуйидзаш.

Нарт шууитлыр щызэнэуви, пщащэр яку дыхъаш, и Іэлъэшшыр зытрихри.

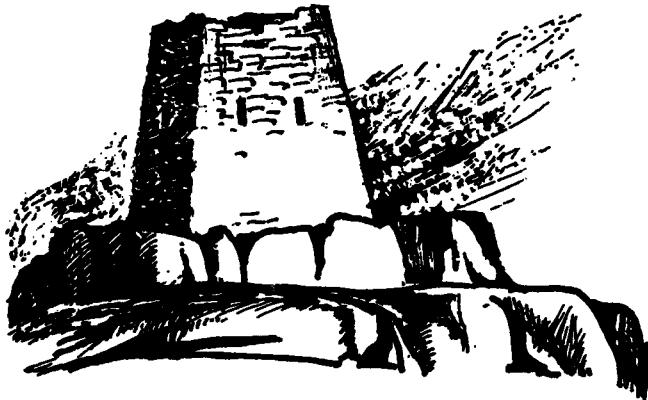
— Сыләм и гъунәш: фызэрызгъеукынкъым,— жери пща-
шәм и Іәлтәшшыр нарт шауитыйм яку дидзащ.

Пщащәм фәлшыкыри, түуми я Іәшәр иралхъәжащ...

Абы къыдекъяуә, нартхә хабзә яхуэхъуаш: яку цыхубз
къыдыхъяуә, Іәшә кърахыжакъым, цыхубз и псалъи ебәкъуа-
къым.

Инжыдҗ бжъәпә (Шәрдҗәсым), Хъәбәз къуажәм
пәмыйжыжъәу, пасәрй чәщенәжъ тетиц. Іәдииху и
чәщенәкіә йоджә абы ноби. Чәщенәм апхуәдәціә
төүкінкіә щіехъур мыпхуәдәу къашатә:

... Нарт хахуә гуәр щылаш. Нартыр зекіуә
кіуәрейт, шыбз гуартә къихуурә къигъәзәжырт.
Жәшү къигъәзәжамә, чәщенәм щіәс и щхъәгъусәм,
Іәдииху, и Іәбләр щхъәгъубжәм къыдишикіырти,
псы уәрим зәприда зәтән лъэмыйжыр къигъәнәхурт,
нартым шыбз гуартәр псым зәприхурти, чәщенәм
дыхъәжырт: «Шыбз гуартә къәсхуаш!» — жиірти.
И лыр зәрызыштыхъужыр игу техуакъым Іәдииху.
«Си Іәбләр щхъәгъубжәм ныдәэмшүшикімә, псым
укъызәпрыкіыжыфынукъым», — ехъурдҗәуаш
Іәдииху и щхъәгъусәм. Ар нартым идакъым: зекіуә
кіуәри шыбз гуартә кърихужыаш, шыбз гуартәр лъэм-
ыйжым къытрихуаш, арщхәкіә мазәхә жәшти,
шыбз гуартәри езыри лъэмыйжым елъәри псым
хәкіуәдаш — и лыр хузәгуәпати, Іәдииху и Іәбләр

щхъэгъубжэм къыдигъэжакъым. Іәдииху и лым и хъэдэр Инжыдж Псыжь щыххуэжым деж къыщагъуэтыхри абдей щыңЦалхъэжащ. Нарт хахуэр зыңЦэлъ Гуашхъэм Гуашхъэм кгуагуэклэ йоджэ ноби...

Апхуэдэ хъыбар иләц Іәдииху и чәщенәм. Нарт хъыбар телуклами, Іәдииху и чәщенәклэ зәджәм и тхыдэр нәгъуәшлц, и ныбжьри жыжъе нәссыркъым. Инжыдж бжъэпә тет чәщенәр щапЦар 1760 гъэхәм дежц, езыгъэшлар Хъэтлохъушокъуэ Темрыкъуэш – Къэбәрдейм и тхыдәм лъэужышхуэ къыхәзына Хъэтлохъушокъуэ Исмел (Исмел Псыгъуэклэ зәджәм) и адәрш (абы и гъашлэр лъабжъэ хуэхъуаш М. Ю. Лермонтовым и поэмә цәрыйфум – «Измаил-Бей»-клэ зәджәм).

ПХЪУРЫЛЪХУР ЯГЪЭЦУЩ, ПХЪУРЫЛЪХУР ЯУЩИЙ

Вәкъуэ нанә пхъурлыху къыхуалъхуати, и пхъурлыхум и Іәпә иубыдри Сәтәней деж ишащ.

– Си пхъурлыхур схуэгъэцүщ, си пхъурлыхур схуэущий, Сәтәней, – жрилац Вәкъуэ нанә Сәтәней гуащә.

– Уи пхъурлыхур псәжъ пхъурлыхуц, уи пхъурлыхур щауз сәхъуаш, уи пхъурлыхур сә схуэгъэцүщынкъым, уи пхъурлыхур сә схуэущинкъым, – къыжрилац Сәтәней.

– Си пхъурлыхур схуэзыгъэцүшын, си пхъурлыхур схуэзыуциин къэзмыгъуэтаяе еспәлІәжынкъым, – жери Вәкъуэ нанә ежъаш.

Пхафәм ихъауз, Тхъэгъэләдж ирихъэллац.

– Си пхъурлыхур схуэгъэцүщ, си пхъурлыхур схуэущий, – жрилац Вәкъуэ нанә Тхъэгъэләдж.

– Мәшыщхъэ соуэт, мәшыщхъэ собж, – къыжрилац Тхъэгъэләдж.– Уи пхъурлыхур сә схуэгъэцүшрә, уи пхъурлыхур сә схуэущийрә? Мәшыщхъэ хуеймә, мәшыщхъэ естынц.

– Уи мәшыщхъэ убагъуэ, – жери Вәкъуэ нанә и пхъурлыхур иришәжъэжащ. ЩыңЦалхъэм Амыц ирихъэллац.

– Си пхъурлыхур схуэгъэцүщ, си пхъурлыхур схуэущий, Амыц.

– Тыбжъэ согъәш, хъушэ согъәхъу, – къыжрилац Амыц.– Уи пхъурлыхур сә схугъэцүшынкъым, уи пхъурлыхур сә схуэущинкъым. Щынэ хуеймә, щынэ естынц.

— Уи щынэр убагъуэ,— и пхъурлыкхур иришэжъажац Вэктъуэ нанэ.

Лъэпц и кыщым ишаш Вэктъуэ нанэ и пхъурлыкхур:

— Си пхъурлыкхур схуэгъэйш, си пхъурлыкхур схуэущий,— жери.

Лъэпц Вэктъуэ нанэ и пхъурлыкхур кыщым щишаш, мафIэм пэрилъхъэри игъэплъаш, сиджым трилъхъэри ихуаш, ипсихыхыжки кыщым къышаш.

— Уи пхъурлыкхур згъэйшаш, уи пхъурлыкхур сущи-яш, Вэктъуэ нанэ,— жери.

И пхъурлыкхум и Iэпэр иубыдыжри, Вэктъуэ нанэ ежъэ-жаш.

Адыгэхэм куэд щайш къадокIуэки къан хаб-зэр. КъызэрахутакIэ, а хабзэм ныбжышхуэ иш, пасэрэйхэм я деж къыцежъяуэ ялъытэ. Хабзэр ештыкIубгъуанэ лэштыгъуэм къесаш, нэхъ зезыхьари лакъуэлIешхэрц. Пшым и къэр атэлыкъым иримыгъэпIмэ, ар цыхум яфIэемыкIут, апхуэдэпцым пшэ имыIеу ялъытэрт. Щигъуазхэм зэратхыжамкIэ, пшым и бын и унэ къринэртэкъым: ар дунейм къызэрхеххэу и уэркъхэм ящыц зым иритырти, балигъ хъуху иригъэпIырт. Балигъ хъуа нэужът ар унэм къышрапжэжир. Абы щыхъэт тохъуэ Нэгумэ Шори, Хъан-Джэрии, нэгъуэцI щэнэгъэлIхэри. Нэхъыбэм зэратхымкIэ, быныр атэлыкъым (арат къан зыпым зэрэджэр) цратыр ар сабий ныбжым щитым дежт, уеблэмэ сабий быдзафэу. Дунейм къытхеха сабийр, къану ятын и шэ, къэзылъхуам и унэм илзэситI-щыкIэ щапынкИ хъурт — зекIуэху, псэлъэху. Сыт хуэдэ ныбжими ирырет, пшым къуз къыхуалъхумэ, атэлыкъым иригъэпIын хуейт — ар лакъуэлIешхэр зытемыкI хабзэт. А хабзэр нэхъ машэуэми, яхэлъаш уэркъхэми лъхукъуэлIхэми.

Псоми ирагъэпIыртэкъым къан, ар дзыхь зыхуашIыр пшэ, хыхъэхэкI зиIэ, хабзэм кууэ хэзышыкI цыххут.

Къан къэзыхьам и пшэ къалэнышхуэ дилъхъэжырт, ар хүзэфIэмыхынумэ, апхуэдэ къалэн и пшэ дилъхъэжынүтэкъым зымы, абыкIэ хэгъэзыхь щыIэтэкъым. НэгъуэцIым и сабий балигъ хъуху

упыныр, дауи, тынштэкъым, апхуэдэм тегушхуэ хабзэр зи щхъэ и шалъэ зыщIэж, зи гуащIэрэ зи акъылрэ къигъэгугъэ цыхут. Къан зытым игуре и щхъэрэ щызыэтелъри арат: атэлыкъ къалэнныр япэ къэсым и пщэ дильхъэжынутэкъым.

Атэлыкъыр и къаным езым и быным нэхърэ нэхъ елIалIарт, и быным хумыщIэнур хуишIарт, ауэ щигъэкIыннутэкъым икIи игъесэхъунутэкъым, пщым я пщыжым къильхуами; зэрыхабзэти, атэлыкъым ипIар нэхъ щэныфIи нэхъ гъесай хъурт, хабзэми нэхъыбэ хишIыкIырт, нэхъ цыхугъти гулььти далгъурт, и щауэгъухэм лIыгъэкIи IущыгъэкIи ефIэкIырт – ар къан хабзэм къыдакIуэ фIыгъуэхэм ящыц зыт.

Атэлыкъым и къаныр, псом яперауэ, къышIигъэтэджэн хуейт адыгэ хабзэм: цыхум яхыхъамэ, и нэмисре и щэныфIагъкIэ къахэщу, нэхъыжым пщэ хуишIыфре емыкIу-екIугъэр къыгурсыуэ, и щауэгъухэм лIыгъэрэ цыхугъэкIэ ефIэкIыу, езыр шууейрэ Iещэр игъэлэрыхуэу, гугъуехъыр ишэчыфре дзыхэ жыхуалэр имыщIэу. А псор къаным хипщэн щхъэкIэ, атэлыкъыр зэблэ щылэктэкъым – и зэмани и мылькуи. Къаныр игъэшэсурэ, атэлыкъыр гъуэгуганэ щIэх-щIэхыурэ техъэрт, и къаным ныбжъэгъу, хэгъэрэй илэ хъун пашщIэ. Къаныр псээзэпшэлхъэпIэ иримыгъэхуауэ къришэлIэжыртэкъым атэлыкъым: сый хуэдэ гугъуехъми шынахъуэми хуэшIауэ къэтэджын хуейт къаныр.

Балигъ хъуху епI, егъасэри, атэлыкъым и къаныр зейм яхуешэж. И къаныр зей адэ-анэм щахуиншэжкIэ атэлыкъым и къалэнт aby шырэ Iещэ-фащэрэ иритыну. Я къуэр къашэжа нэужь, ар зейм махуиблкIэ джагу ящIырт, щIалэр яхуээзыпIар, яхузыгъэсар (атэлыкъыр) ягъафIарт, щрагъэжжэжкIэ тыгъэ лъапIэхэр хуашIырт: шы, Iещэ-фащэ, н. Атэлыкъымрэ къаным и адэ-анэмрэ игъашIэкIэ зэблагъэ хъурт, зээ зэрыгъэгъуэщэжыртэкъым; къанымрэ атэлыкъымрэ зэадээзэкIуэ пэлъытэ зэрызэхуэхъур гурыIуэгъуэц – а тIур зээ зэфIэкIуэдыхыртэкъым.

ТХЬЭЩЭРЫПХЪУ И КЬУЭМРЭ И ПХЪУУМРЭ

Нартхэ я Тхъэщэрыпхъу зэтIолъхуэнныкъуэу щIалэрэ хъыджеэрэ игъуэтащ. Зэдэлъхуээшыпхъур гущэ зырызым хипхэри Тхъэщэрыпхъу псыхъэ ежъаш. Я анэр щIэкIрэ пэт, хъыджеэрэ цыхIур гущэм къыхэнсэлтыкIаш:

— Си дэлъху цыкIу, ди анэр псыхъэ ежъаш, шыпсэ къызажеи, сытегъяу,— жери.

Ар цызэхихым, Тхъэшэрьихъу бжэшхъэIум къышызэтевуылаш:

— Тхъэр къыззэуи: мы зэхэсхыр сыйт щIагъуэ!

ЩIалэ цыкIури къыхэпсэлъылаш гущэм:

— Си шыпхъу цыкIу, утезгъяун хъэмэ узгъэбэмпIэн?

Тхъэшэрьихъу и жъэр Iурхуаш:

— Зыр згъэцIагъуэурэ нэхъ щIагъуэжыр зэхэсхай!

Зэдэлъхуэшьихъум я анэр унэм щIэкIри пицIантIэм къыдэуващ:

— Мы тIум жаIэм седэIунщ,— жери.

ЩIалэ цыкIур гущэм къыхэплъри щхъэгъубжэм дэпльаш.

— Сыйт плъагъурэ? — къеупщIаш и шыпхъу цыкIур.

— Дыгъужьибгъу аргъуей куэпкъ бгъэдэсци, яхуэшхыркъым — аращ слъагъур,— жиIаш щIалэ цыкIум.

— Дыгъужь шыр хъунщ,— къыпидзыжащ хъыджэбз цыкIум.

— Шыр-мышырми, илъэсицкIэ ягъэхъуа вырираудри яшхащ,— жиIаш щIалэ цыкIум.

— Вы хъункъым, шкIашцIэ цыкIу хъунщ.

— ШкIашцIэ-мышкIашцIэми, жыг лъабжъэм щоувэри жыгышхъэм фIэлъ хъумбылэр ехъу.

— Жыг хъункъым, чыцэ лъагуэ цыкIу хъунщ.

— Чыцэ лъагуэ цыкIууи щIы: лыр дэплъеймэ, и пыIэр шхъэроху.

— Лы хъункъым, щIалэ цыкIу хъунщ.

— ЩIалэ цыкIууи жыIэ: махуишэкIэ иратIыха псыктуийм йоIэбыхри псы кърех.

— Махуэр махуэ кIэцI хъунщ.

— Махуэр кIэцI-мыкIэцIими, шцэдджыжъэм хъуакIуэ дэкIа танэр вы хъуауз шыыхъэшхъэм къыдохъэж,— жиIаш щIалэ цыкIум.— Ирикъункъэ узэрызгъэбэмпIар, си шыпхъу цыкIу?

Тхъэшэрьихъу пицIантIэм дэкIаш, псыхъэ ежъати:

— Тхъэм фIы къытхудигъякIуэ: зэрыхъун хъуауз къальхуаш зэдэлъхуэшьихъур.

НАРТ ДЗЭГЬАШТЭРЭ ЩАУЭМРЭ

Зы щауз гъуэгу здытетым шууиц ирихъэлIаш. Гъуэгур зыгуэрым дитхъуати, шууицыр зэпрыкIыфыртэкъым. Гъуэгум къытенауз тетт шууицыр.

— Хэт гъуэгур дэзытхъуар? — еупицлац щауэр шууищым.

— Дэзытхъуам и цээ-и щхэ тцлэкъым. Дяпэ къиши зы шу зэпиупицлац гъуэгур. Щызэпиупицым, гъуэгур джатэмкээ дитхъуаш, — къижралац шууищым.

Ар гъэццэгъуэн щыхъури, гъуэгур дэзытхъуа шум и лъэужьым теувац щауэр:

— Мыр зиццысыр къэзмыцлауэ секлюэллэжынкъым, — жери.

Куэм-лъэурэ, зы шу щыхъуаш. Шум щыхъэри и ужь иувац.

Шур къизэплъэклакъым: уанэгум щхэукууауэ исц, и джатэм щыры детхъу. И ужь итурэ, шур къизэшыури къизэплъэклаш:

— Си ужьыр щхэ къэпхурэ? — жери.— Си ужь икI, фы ухуэзэнкъым.

Ар жери шур щхэукууэжац. Щауэри и ужь къикыргъым. И ужь итурэ здэклуэм, шур къизэшыури къизэплъэклаш аргуэру.

— Си ужь икI бжеслацэ? — къижрилац шум.— Си ужь икI, уи гъуэгу техъэж.

— Узиццысыр къизжелэ. Узиццысыр къизжомылауэ уи ужь сикынукъым,— жилац щауэм.

— Сэ сыйциццыым уи Гуэху хэлъкъым,— жери абы къифигъэклакъым шум.

Шур ежъэжри зы теуэгъуэ зэпачауэ Гуашхъэ ирихъэллац. Гуашхъэм нэсри шур епсыхац. Щауэр и ужь иклаткъыми, къеджац.

— Уи псэр бужэгъужагъенущ уэ щалэм. Сэ сыйдежьям сыйкъэсац. Си ужь ущимыкынукIэ, мыдэ къызбгъэдыхьи, си шыр убыд.

Щауэр шум бгъэдыхъэри, шхуэмымлацээр иубыдац.

— Шыр умыгутынц, дунейкъутэж къэхъуми,— къижрилац щауэм.— Сэ Гуашхъэ щагъым сыйцицхъенущ. Гуашхъэ щагъым жэшибл-махуиблкэ сыйкынцэмыкынжмэ, си шыр къылхуэнначи, уи гъуэгу теувэж.

Ар жери, шым епсыха лыр Гуашхъэ щагъым щыхъуаш.

Зыбжанэ дэклуэ дунейм зыкъызэццицлац, щыблэ уаш. Щыблэм Гуашхъэр дэзджызданац. Жэшибл-махуиблкэ увылацъым щыблэмрэ уафэгъуагъуэмрэ. Гуашхъэ щагъым щыхъа лым и шыр армыгъуейуещ щауэм зэрызэтрийгъяар — щыблэмрэ уафэгъуагъуэмрэ ягъэштати.

Ебланэ махуэм лыр Гуашхъэ щагъым къынцэжыжац:

- Упсэу? – жери.
- Сынсэүщ, – жиlашц щалэм.– Дунейкъутэжым сыхеташ.
- Зы бий къысхуэнэжати, и гъуэм изукIыхыжащ, – жиlашц лым.– Иныжь зэшиблым а зыр къысхуэнэжат, – жери лым шэсъяшц.
- Ухэт? Къызэупшцым хэт сыхуэзауэ жесlэнур? – еупшцаш щалэр шум.
- Нарт Дзэгъацтэ срихъэлшц жылшцемэ, уштуунукъым, – жери шур ежъяшц.
- Щалэри и гъуэгу техъяжаш, нарт Дзэгъацтэ ар дилъэгъуауэ.

НЫБЖЬЭГЪУКІЭ УЗЭДЖЭ ХЪУНУР

Нарт Дзэгъацтэ жыы хъури и унэ итIыхъяжаш. Зы къуэ илэти, къриджэри жиlашц:

– Сэ си ныбжь нэсаш, зекIуэм сахыхъэжыфынукъым. Иджы зи чэзур уэрэапци, зекIуэм уахыхъэмэ, лыгъэ зыхэгъялъ. Лыгъэ къыбдалъагъумэ, ныбжьэгъуи бгъуэтынц.

Дзэгъацтэ и къуэр зекIуэм яхыхъэ хъуашц. ЗекIуэм яхэтурэ, зы илъэс дэклашц.

– Ныбжьэгъу бгъуэта? – еупшцаш Дзэгъацтэ и къуэм, щалэр зы илъэскIэ зекIуэм яхата наужь.

– Згъуэташц, – къыжришц и къуэм.– Си гъунэжц, зекIуэ сзыдежжээр си ныбжьэгъущ, сыйзээзыгъэшцэхъуни къахэкIынукъым.

– Армэ, дэгъуэщ, – жиlашц Дзэгъацтэ.– Сэ игъацIэм зекIуэм сахэтщи, зы ныбжьэгъу фIэкI згъуэтакъым. Уэ нэхъ лыгъэ къыбдалъэгъуагъэнц, зы илъэсым апхуэдиз ныбжьэгъу щыбгъуэтакIэ.

«Дэгъуэщ» жиlашц иту загъэртэкъыми, Дзэгъацтэ и къуэм и ныбжьэгъухэр игъэунэхун мурад ишлашц. Зыбжанэ дигъэкIри и къуэр къриджаш:

– Уи зы ныбжьэгъу сыйгъэцIыху, – жери.

– УэзгъэцIыхунц, – жиlашц и къуэм.

– СыбгъэцIыхунумэ, къэшэс, – жери Дзэгъацтэ гъуэгу техъяшц, и къуэр игъэлүшри.

И къуэм яшэ зи цэ кърилуа ныбжьэгъум и хъэшцэшым ихъашц Дзэгъацтэ.

– Мы щалэм лы IещцэукIашц, – жиlашц Дзэгъацтэ бысымым.– Дыкъашцэ хъунукъым: щапIэ къисшапши, уи

хъэштээм игъэс, ди шэхур дунейм къытомыгъыхъэ. Иуэхур кIэнцүэш хъужмэ, сыкъэкIуэнци, сэ исныжынц.

Зи хъэштээм ихъам зрильфыхъаш:

— Дыкъаштэ хъужыкъумэ, бэлыхъ дыхэхуэнц, сыйти фхуэсцэнц — мы зымкIэ сыхэвмыгъэзыхъ.

— Хъунц, тхъэрэзэ къыпхухъу, — жери Дзэгъаштэ и къуэр хъэштээм къришыжаш.

И къуэм зи цэ къриIуа псоми я хъэштээм ихъаш Дзэгъаштэ, арщхэктэ я щэхур зрахэлIэн къыхэкIакъым, щхъэусыгъу ящIурэ. Иужым и къуэр и унэ иришэжри и пашхъэ иригъэтIысхъаш.

— ЗекIуэ узыдежьэм ныбжъэгъу къыпхуэхъун къахэктээм, — жриIаштэ Дзэгъаштэ и къуэм. — Гузэвэгъуэ ущыхэхуэм зи щыб къыпхуэзыгъазэм ныбжъэгъукIэ уеджэ хъунукъым. Апхуэдэ ныбжъэгъум зекIуэ удемыжъэ — гъуэгум укъытринэнц.

Абы и ужъкIэ, зекIуэ ежъэн хъумэ, ныбжъэгъурэ гъусэктэ сакъ хъуаштэ Дзэгъаштэ и къуэр.

ЛЪЭБЫЦЭЖЬЕЙРЭ НАРТ ШУМРЭ

Нарт шу гуп епсыхауэ тхъерыкъуэф Iэнэ бгъэдэсти, Лъэбыйцэжьеий и хъыбар къэхъеяшт. Лъэбыйцэжьеий тIуаштэм дэст, и лыгъэ-шыгъэкIэ цэрыIуэ хъуауэ. И хъыбар къызэрыIукIэ, езыр лы цыкIут, шым шэсамэ, уанекъуапэм къыкъуэшыркъым жыхуаIэм хуэдэт.

Лъэбыйцэжьеий и лыгъэ-шыгъэм тэпсэлтыхъурэ, нартхэр къызэрыгъэплъаш. Иужым зы тэджри шэсаш:

— Зи гугъум фигъалIэр псэууэ къыфхуэсхынци, фи пашхъэ къизгъэувэнц, — жери.

Шэсли гъуэгу техъашт. ТIуаштэм нэблэгъяуэ, гъуэгушхъэм зы лы лъахъшэ цыкIу щрихъэлIашт шур.

Шур лы цыкIум еджааш:

— Мыйдэ къызбгъэдыхъэт, — жери.

Лы цыкIур къыбгъэдыхъашт.

— Лъэбыйцэжьеий сыкъылтэжъашт. И хэшЦаштэ къызжештэн?

— Унэблэгъашт и хэшЦашт. Гъуэгум думыдзыхмэ, гъуэгум уишэнц, — къижриIашт лы цыкIум.

Шур ежъэжаашт, итIани къигъэктэрэхъуэжри лы цыкIум къыбгъэдыхъэжашт.

- Лъэбыцэжьей и хъыбар къызженІэн: сыт и шыфэлЫыфэ?
- И шыфэлЫыфэкІэ сэ схуэдэнщ,— къыжрилаш лы цыкIум.— Сэр нэхърэ нэхъ инкъым, нэхъ цыкIукъым.
- И джэгукІэ, и бэнэкІэ ушыгъуазэ? — еупщилаш шур лы цыкIум.

— Сыңыгъуазэ къудейкъым: хэтІехэсэ дызэдаджэгу зэптиц.

- Дауэ фызэхуэхъурэ-тІэ?
- ДызэритегъакIуэркъым,— къыжрилаш.
- Лъэбыцэжьей уэ къышэмымльэшши? — итъещІэгъуаш нарт шум.

— ГъашІэгъуэн щхъэ къыштыхъуа? Фэ къыштылтыркъэ?
— СымыгъэшІагъуэу хъурэ: Лъэбыцэжьей и хъыбар яхуэIуэтэшІыркъым, лыгъэ-шыгъекІэ пэлъашын щIэкъым жари зэхыдох. Уэ сыноплъри пкъуэлтыяуэ гу плъыстэркъым. ИтIани дызэритегъакIуэркъым къызжыбоIэ. Ар сщIамэ, сыкъежъэнтэкъым.

— УшIегъуэжамэ, гъээж: Лъэбыцэжьей и лыгъэ-шыгъэ здынэсыр араш,— къыжрилаш лы цыкIум.

— Згъээж хъунукъым,— жиIаш нартым.— Спхынщи, псэууэ къыфхуэсхынщ жысIэри сыкъежъаш.

— ПицIэншэрыкIуэ ухъункІэ сошынэ. ПицIэншэрыкIуэ умыхъуну ухуейма, сэ укъызэбэнынци, Лъэбыцэжьей упэлъэшшиирэ упэмымльэшшиирэ плъагъунщ.

Шур лы цыкIум бгъэдэкIуэташ, зригъэзыихри еIэдэжъэуаш: лы цыкIур и пIэ икIакъым.

— Сэ сылъесиц, уэ ушущ,— жиIаш лы цыкIум.— Шурылгъэс укъызэдэджэгунумэ, сыхъэзырщ. ХэтІехэсэ жышПэмэ, къенсых.

Нартыр епсыхаш.

- Лъэбыцэжьей дэтхэнэм нэхъ хуэIерыхуэ?
- Уэ узэрхуейуэ къыбдызекIуэнущ Лъэбыцэжьей.
- Абы щыгъуэ хэтІехэсэ дызэдэджэгунщ.
- Дызэдэджэгунумэ, сыхъэбгъуэташ.

Нартымрэ лы цыкIумрэ зарубыдаш. ХэтІехэсэ джэгүүрэ лы цыкIум нартыр и пщэ гурыгъым нэс щIым хихуаш.

— Ай, емынэжьей, уи хъыбар зэраIуатэм ужуэдэш,— къыхэпсэлъыкIаш нартыр щIым.— Сигу къеуэр си щхъэр зэрыфIэпхынуркъым. «Хэт иукIа?» жаIэмэ, «Лъэбыцэжьей иукIаш» зэрыжкаIэнураш сигу къеуэр.

Лъэбыцэжьей нартым и щхъэр фIихаш, нартым и щхъэр уанэкъуапэм ирипхыжри нартым и шыр иутIыпшыжаш.

НАРТ ЩЭУАПЦІЭ

Нарт Щэуапціэ къишагъащіэт. Лэгъунэм ихъэжамэ, нысащіэм и щхъэшыгум Іэлтын тригъэсирти, шабзекіэ къриудыхырт. Къриудыхырти:

— Сэр нэхъ лыфі Ѣыїэ! — жиїурэ и пашцікіэ пиїуэнтійкырт.

Нысащіэм сыйт ишціэнт: унэм къихъагъащіэт, щаузм пэрыуэфыртэкъым.

Нысащіэр Іей хъууэ хуежъащ. Гуащэмрэ тхъэмадэмрэ гулъатащ я унэ къихъагъащіэ нысэр Іей зэрыхъум.

— Ди нысэм игу къеуэр сыйт: щхъэ нэшхъей, сыйт Іей Ѣэхъур? — жари, я нысэм ирагъэупціаш гуащэмрэ тхъэмадэмрэ.

Нысэм къажриаш Іей Ѣэхъур: шабзэ махуэ къэс Ѣрагъашищікіэ игу фы Ѣыщіэнт?

Гуащэмрэ тхъэмадэмрэ я нысэр ягъэїушащ...

Лэгъунэм ихъэжая, хабзэ зэрыхуэхъуати, Щэуапціэ нысащіэм и щхъэшыгум Іэлтын тригъэсри шабзекіэ къриудыхащ.

— Сэр нэхъ лыфі Ѣыїэ! — жиїаш Щэуапціэ, шабзэр зэйидзэжри.

— Іштэш, — жиїаш нысащіэм, гуащэ-тхъэмадэм ягъэїушати. — Лыныкъуэс блокі ди жылэмкіэ, ар уэ нэхърэ нэхъ лыфіш.

— Жыпіэр пэжмэ, лыныкъуэсыр спхынци, къыпхуэсхынш, — жери Щэуапціэ дэкіаш, лыныкъуэсым Ѣыхъэри пэуващ. — Лэгъунэм Ѣэсир къызэщащ лыныкъуэсыр нэхъ лыфіш жери. Уи ужь сыйтышціихъар пшціэрэ?

— Сощіэ, — къыжриаш лыныкъуэсым. — Укъыспэлъашцмэ, сыйхын мурад пшціаш. Абы ухуэмымпіашіэ: уэр нэхъри сэр нэхъри нэхъ лыфі Ѣыїш, узрихъэлїенур пшціенукъым. Си щхъэкіэ згъэунэхуар пхуэсїуетэжынци, итланэ узэрегуакїуэш.

Лыныкъуэсым мыпхуэдэ хъыбар къригъэдэїушащ нарт Щэуапціэ.

... «Дэ тхуэдэ дэнэ Ѣыїэ!» — жытїэри шууищэ дызэрыгъэхъуаэ мэzym дыхэуваш, гъүэгум къытехъэр тшхын-тлын мурад тшціауэ.

Мэzym дыкъыхэплъри выгу къэтлъэгъуаш. Гублащхъэм лыжъ дэсц, гум зы гуащэрэ зы бзылъхугъэрэ исц, гупкіэм зы гъэлъэхъу пысц. Зы шу бгъурытш гум, шы пшціэгъуалэ тесу.

Гур къынтыблагъэм, гуашэм и псалъэ зэхэтхац:

— Мы мэзым шууищэ къыхэкірэ къытпэувмэ, сыйт епшіэн?
Гуашэр зэупищыр гум бгъурыт шурат.

— Яхуэфащэр есшіэнщ,— жишац шум.

Мэзым дыкъыхэкірэфтын хъэзырц, зэдмыкунрэ дызыте-
мыгушхуэнрэ щылекъым — дышталәш, ди льы къеплъыгъуэц.

— Шабзәшэр яхәздзэурэ мафіэ ездынщи, шууищәри згъэ-
сынщ,— зэхыдох шум и псалъэр.

Дыээрыгъәштәжри мэзым дыкъыхэкіакъым: гури шури
бләдгъякшаш.

Гумрэ шумрэ бләкіла нәужь, «уюгъәш-сягъәш» жытіәри,
шууищәр дыээшыхъяжац.

— Хэт и ягъеми, къагъәзәжмә, бләдгъякшынкъым.— Абы
тедубыдәжри тхъемахү дәкілауә, гумрэ шумрэ къагъәзәжаш,
тхуэзанці щыхъум, дадзыхри шур епсыхац, выри щіаты-
шаш. Гъуэмымләм етісылылауә, мэзым сыкъыхэкіри сабгъэ-
дыхъаш, тхъемышкілафә зытезгъауәри. Жыг итти, жыг щіагъым
сышітіліксхаш.

— Мори вгъашхә,— жишац шум,— гъуэгурлықіуэ мәжәшшіла-
ләш.

Гъуэмымләм щың Ыыхъ си пащхъэ къралъхъаш. Сә сы-
зәшәр нәгъуәшіт: шум и шабзәр жыгым ириупсеяти, сышхә
зысшіри, бзәпсүр избаш.

Жыг щіагъым сыйзышілесым, гуашэр гуэрым и псалъэ
зэхызох:

— Мы мэзым шууищэ къыхэкірэ къытпэувмэ, сыйт епші-
фын?

Гуашэр зэупищыр шурат.

— Шабзәшэр яхәздзэурэ мафіэ ездынщи, шууищәри згъэ-
сынщ,— жишац лым.

Гуашэм щыигъу бзылъхугъэм мыр жишац:

— Шууищэм мафіэ ебдза нәужь зылі къеэгъәлмә, ар сә
къызәт.

Сакішіләдіухыри сыкъәтәджыжац, мэзым сыхыхъәжри
си гъусәм яжесшац:

— Бзәпсүр избаш, къыдаціләфын щылекъым.

Шууищэр мэзым къыхәсшац, япә сиувәри.

Дыкъыштильагъум, лыр къәшәсаш, си деж къэри къы-
спшіләгубжаш:

— Бзәпсүр изыбзар уәра? — жери.

Лыр си пліэм шабзәшкірэ къыдәуаш, сә збләкіри си
гъусәхәм яхыхъаш: шабзәшкірэ яхәуәурэ мафіэ яридаш. Сә

зым філкі къелакъым – псори игъесац. Сэ бзылъхугъэм псым сыхидзэри мафіэм сыкъригъелац. «Мафіэм къезгъэлыр къызэт», – жери бзылъхугъэр шум ельяуати, сыкъышригъэлым, абы сритауэ ноби араш сызыбгъэдэсир. Хуэмиза ліыфіц. Псоми ефілкі къэхъуакъым. «Сэ схуэдэ дэнэ щыл!» жумылә зяпекі, уи лэгъунэм щіесми лей йомых.

... Пыныкъуесым и псалъэм едауәри, нарт Щэуапціэ и хъэллыр зыхинац.

УИ МЫПУЭХУ ЗЕПХУЭМЭ

– Нарт Мэджаджэ и хъэшіәщ уихъэ хъунукъым: хъэшіагъэ къуехри укъышригъэжъажкіэ и пшерыхъ бэлагъкіэ къуегъяуэ, – жари Мэджаджэ щыщтэ хъуаш нартхэр.

– Хъэшіапіэ сыззрихъэн шырэ фащэрэ сијатэмэ, сэ сыкіуэнт Мэджаджэ деж: и пшерыхъ бэлагъкіэ къызигъяуэрэ къызимыгъяуэрэ зээгъэшіәнт, – жери зы щауэ къэуващ.

Шырэ фащэрэ къраташ щауэм.

– Мэджаджэ деж укъышыхъэшіәрэ укъышыдэкішкіэ и пшерыхъыр къуимыгъяуэмэ, шыри фащери къышхуэнэнуш, – къыжкаш, нарт щауэр кърагъэжъаш.

Мэджаджэ деж нэсли, щауэм и шыр Іахаш, езыр хъэшіәщым ирашэри Іенишэ кърахъэху къагъэхъэшіаш. Хъэшіәщым здисым пшіантіэм доплъэри – я джэдыр лъакъуэ закъуещ. Псыхъэ күүэз зы бзылъхугъэрэ пшіантіэм докі-къыдохъэжри – и пшэм щыгъэ ишіаш.

Жэшиц-махуишкіэ хъэшіапіэ исри, щауэр тэджыжаш:

– Мэджаджэ тхъэм игъеунэ, – жери.

Шым къагъэшесыжки кърагъэжъэжащ щауэр – бэлагъкіэ къеулақъым.

Гъуэту къытехъэжауэ, щауэр егупсысыжаш:

– Згъэзэжынци, я пшерыхъыр бэлагъкіэ къышызамыгъяуар зээгъэшіәнш, – жери.

Игъээжки Мэджаджэ и хъэшіәщым ихъэжащ щауэр. Аргуэрым кърахащ хъэшіагъэ, Іенишэ кърахъэху къагъэхъэшіаш. Хъэшіәщым здисым джэдыр зэрылъакъуэ закъуэри псыхъэ дэкі-къыдыхъэж бзылъхугъэм и пшэм щыгъэ зэришари илъэгъуаш. Илъэгъуар гъэшіәгъуэн къышыхъуашкіэ псалъэ жијакъым.

Тэджыжки щыхъум, щауэм жијаш:

– Фи тхъэмадэм сыйувгъаш: хуеймэ, сэ сыкіуэнш, хуеймэ, езыр хъэшіәщым къыррехъэ.

— Езыр кърекІуә,— къажриІари, Мәджаджә щауәр иригъешаш.

Мәджаджә и пащхә ихъәри, щауәм жиІаш:

— Уи хъәшІәш хъәшІә къихъәмә, щебгъәжъәжкІә шәрыйыр бәлагъкІә ибогъауә. Сә къышІызомыгъәуар сыт? Араш къышІәзгъәзәжар.

— Зи мыІуәху зезыхуәм изогъауә,— къижриІаш Мәджаджә.— ХъәшІәшым Іәнишә нрэзгъәхъати, «Іәнишә щхә къифхъа?» жыпІакъым, Іәнишә зэрүпхуәмшхынур шцІәрә пәт. «Фи джәдым зы лъакъүе фәкІ щхә щәмәйтре?» жыпІакъым, уи Іуәху хәлтәкъым: лъакъуиш ящәтами, ущІышІәупшІән щыІәкъым, ущимыдҗәдкІә. «Псыхә щыкІуәкІә цыхубзым щыгъә щхә зыпшІәхилъхъәрә?» жыпІакъым, уи Іуәху хәлтәкъым: хуеймә, чыбжә зыпшІәхилъхъәнш — сыт хуиІуәху? УцЫху гъесауә фә штетш, армырамә, уи мыІуәхум ущІәупшІәнүт. Зи мыІуәху зезыхуәм и щхәм бәлагъ къохуә щыжайар араш. Цыху мыгъасәраш бәлагъкІә зәзгъауәр. Уә уи хъәшІәгъуә щызәфІәкІым, «тхәм фигъәунә» жыпІәри уеҗжәшаш, уи мыІуәху зепхуакъым. Араш си шәрыйхъәр бәлагъкІә ныщІозмыгъәуар.

Щауәм игу зәгъауә, Мәджаджә и шцІантІә къыдәкІыжаш.

ГУЭРГУЭНЫЖЬ ХАСЭМ МАКІУЭ

Нартхә зэхыхъауә я хасәт. Зрагъәджапхъәм ирагъаджәри шцІәупшІаш:

— Хэт къәт? Хэт демыджарап?

— Гуэргуэнныжь къәтш. Гуэргуэнныжь деджакъым.

— Гуэргуэнныжь демыджауә дауә хъун? — жиІаш хасәм.— ФыкІуи, феджә.

Гуэргуэнныжь нартхә я кхъуахъуэт.

Зы шцІалә ягъәкІуаш Гуэргуэнныжь деж.

— Хасәм къуагъәджааш,— жиІаш шцІаләм, Гуэргуэнныжь деж нәсри.

— СынәкІуэнт, кхъуахъуә бләкІ силатәмә,— къижриІаш Гуэргуэнныжь.

— Сә сыйхъункъә кхъуахъуә бләкІ,— жиІаш шцІаләм.— Сә сыйхъункъә.

— Си кхъуәм я бжыгъэр къызаженІәмә, ухъунш,— къижриІаш Гуэргуэнныжь.— Кхъуәпшашәр бгъу мәхъу, кхъуәнныжыр шцІы, кІә задәр шцыкІуз, мыхъумыфәр шцыкІуй,

кхъуэбзыр щэцІ, кхъуэбз къэси щэцІ-щэцІ яцІэсц – дапщэ хъурэ си кхъуэр?

КъилъытэцІ-нилъытэри, кхъуэм и бжыгъэр къыхуэцІакъым щІалэм.

– Уэ кхъуахъуэ блэцІ ускуэхъунукъым, – жери щІалэр къиутышыжащ Гуэргуэнныжь.

НэгъуэцІ зы щІалэ ягъэцІуац. Абыи хуэлъытакъым кхъуэм и бжыгъэр. Ари къиутышыжащ.

– Гуэргуэнныжь тхэмтыу хъунукъым, – жари ещенэри ягъэцІуац.

Ещенэр гъуэгум щыгувауэ техъац Гуэргуэнныжь и пицІэм:

– Хасэм унэмыхуэу хъунукъым, – жери.

– Щжэ укъэгува-тІэ? – къеупщІац Гуэргуэнныжь.

– Тхъэгъэлэдж и мэш хъэсэм сыкъыблэцІырти, мэшыщхъэр сыбжурэ сыгуващ, – жицІац щІалэм.

– Убжа Тхъэгъэлэдж и мэшыщхъэр? Дапщэ хъурэ?

– Сыбжаш, – жери, хъэсэм ит мэшыщхъэ бжыгъэр къыжрицац.

– Абы щыгъуэм, – къыжрицац Гуэргуэнныжь, – си кхъуэри пхуэбжынущ, си дзыхъ узогъээз.

ЩІалэр кхъуахъуэ блэцІ ищІри, езыр хасэм кІуац, зы кхъуэпщІац шэсли.

Гуэргуэнныжь хасэурэ, и кхъуэпщІацэм и пэр щапхыкІац:

– Мыйы ищІэм деплъынущ, – жари.

Гуэргуэнныжь къэшэссыжын щыхъум, кхъуэпщІацэр зэгуэудауэ къыщІэцІац.

– Хъуакъым ар, – жери, кхъуэпщІацэр и плІэм ирильхъэц, хасэм хэклижри и Іуэху и ужь ихъэжащ Гуэргуэнныжь.

ЖЭМХҮҮЭЖЬРЭ НАРТХЭМРЭ

Жэмыхъуэжь гуашІэшхуэ хэлтэй, пэлъэц щыІэтэкъым. Бгыкъу плацэр иубыдмэ, унэ зэтричыфырт, нартхэ ядежъэмэ, нартхэ зы тхъэмахуэм якІур езым зы маҳүэм икІурт.

– Жэмыхъуэжь дылэшІэцІуэдэжынущ, бзаджагъэ дыхуевгъакІуи, дывгъэгъэцІуэд, – жари нартхэ зэгурыІуац.

ЗыгурыІуэри:

– Гъуд къалэ ткъутэнущи, ныддежъэ, – хуаІуэхуац Жэмыхъуэжь.

– Сывдежъэнт, си Іашым къыпэрызэнэн сиIатэмэ,

къажриIац Жәмыхъуәжь.— Іәщым къыпәрызңән щIалә къысхуәвгъакIуә.

Зы щIалә ягъәкIуац.

— Си Іәщыр бжыи, зы хәпIауә сыкъребгъәхъалIәжмә, узукIынц,— къажриIац щIаләм.

Іәщым хәплъәри, хуәбжакъым щIаләм. Щыхуәмыбжым, кърихужъәжаш.

НәгъуәцI зы щIали ягъәкIуац. ЗдәкIуәм Тхәгъәләдж и мәш хъәсәм хыыхъәри хъәсәм хәтыху гуващ щIаләр.

— Щхъә зыбгъәгуә? — къеупщIац Жәмыхъуәжь.

— Тхәгъәләдж и мәшыщхъәр сыйкурә сыгуваш,— жиIац щIаләм.

— Убжа-тIә?

— Сыбжааш. Сыбжри зы мәшыщхъә хәпIауә щысхутәм, сылтыхъуәурә си лъәрыгъым дәнауә къәзгъуәтыжааш.

— Си Іәщри пхуәбжынуш уә,— жери щIаләр и Іәщым къыпәринац.

Нартхә ядежъауә гъуәгу здытетым жәщ къатехъуац.

Нартхәр епсыхааш, шым уанә трахри шым я пәр щапхыкI защIац.

— Шым я пәр щхъә пыфпхыкIрә? — еупщIац Жәмыхъуәжь нартхәм.

— Ныжәбә зиш үцишыр зекIуә здәтшәнүкъым, Гъуд къалә дәлъ фыигъуәми хәкIыжааш.

Ар и фIәщ хъури, Жәмыхъуәжь и шым и пәр щикъузыкIац:

— Уцыщынци, фыигъуәм сыхәбгъәкIыжынц,— жери.

Жыы щимыгъуәтыжым, Жәмыхъуәжь и шыр зәгуәудаш.

Нәхү үцири, нартхәр шэссыжааш.

— Щәщхъу къыспыщIац,— яжриIац Жәмыхъуәжь нартхәм.— Си шыр зәгуәудаш.

— Уи шыр зәгуәудамә, Гъуд къалә дәлъ фыигъуәм ухәкIыжаш,— жари, нартхәр ежъәжаш, Жәмыхъуәжь гъуәгум къытранәри. «Хъә къежәнци, гъуәгум трашхыхынц» — арат нартхәр зәщәр.

— Уцыпсәум сә сызепхъац, иджы сә узесхъэнц,— жиIац Жәмыхъуәжь, и шыр и дамашхъәм трилъхъәри нартхә якIәлъежъац, ядәхри къаләм япә дыхъац, фыигъуәу дәлъыр къыдиҳри къежъәжаш нартхә къауущIац.

— Нәвгъәзәж, Гъуд къалә къыдәзна щыIәкъым,— къажриIац нартхә.

— Дыздәгъәгуаш,— щыжраIәм, Жәмыхъуәжь идакъым:

— Си шым и уасә къыдәсхакъым Гъуд къалә,— жери.

Нартхә зы шыхъуә, зы жәмыхъуә, зы мәлыхъуә яІет. Мәлыхъуәм гъәлъәхъу пшәр иуқири дзажәр бгыкъум філдәзәжаш: «Згъәгъунц», – жери. Шыхъуәмрә жәмыхъуәмрә яшибзышIаш гъәлъәхъу зәриуқIар.

Мәлыхъуәм ебзәджәкIын мурад яшIаш шыхъуәмрә жәмыхъуәмрә:

– Дзажәр фIәтшхынц, – жаIаш.

– Дауә зәрыфIәтшхынур?

– И унә дихъәнци, тхуигъәжъәнц. Тхуимыгъажъәмә, хуәзәр етЩәнц.

Мәлыхъуәм и унә ихъаш шыхъуәмрә жәмыхъуәмрә. Бысымыр унәм истәкъым, бысым гуашәм иригъәбләгъаш. Іәнә къажуишташ, ауэ дзажәр яхулгъәжъакъым.

Дзажәр бгыкъум зәрыфIәлъыр яшIарт шыхъуәмрә жәмыхъуәмрә.

Бысымыр къыңдыгуәм, я хъәщIән зәфIәкIати, шыхъуәмрә жәмыхъуәмрә тәджыжаш, дзажәр къалумыхуаүэ.

Пшапәр зәхәуаүэ, малыхъуәр къыдыыхъәжаш.

– Дәнә уңыкIуада? Нартхә я шыхъуәмрә я жәмыхъуәмрә ди хъәщIаш, – жиIаш унәгуашәм.

– Дзажәр къаләнцIәлъәгъуа? – къәшташ мәлыхъуәр.

– СцIәркъым, къаләнцIәлъәгъуами.

– Тхә соIуә къаләнцIәлъәгъуагъәнжIә! Ныжәбә къыкIальыкIуәнүң дзажәм. Бгыкъум къыфIәхи, уи шәнхъагъым щIәдз.

Мәлыхъуәм и унәгуашәр щигъәIущым, шыхъуәмрә жәмыхъуәмрә къагъәзәжаш щкъәгъубжә лъабжъәм щIәст – мо түум жаIар зәхахаш.

Гъуалтыжыгъуа щыхъум, мәлыхъуәм и унәгуашәм дзажар бгыкъум къыфIихаш, дзажәр и шәнхъагъым щIидәри гъуәлтыжаш. «ХъәщIә хъыдыхъәмә», – жери, мәлыхъуәр хъәщIәшымкIә кIуаш.

Мәлыхъуәр хъәщIәшымкIә щыхъум, шыхъуәмрә жәмыхъуәмрә бжыхъәкIапәм щIәзувауә щIәтти, шыхъуәр унәм щIыхъаш.

– Къашта мыдә дзажәр, дзыхъ тесцIәркъым – ебгъәхъыникIә сошынә, – жиIаш шыхъуәм, бысымым и макъ зипцIри. Дзажәр унәгуашәм къыIәшIихри шыхъуәр унәм къикIыжаш.

Дзажэр ирахъэжъэри, шыхъуэмрэ жэмыхъуэм-
рэ кібгъу защыжащ.

Заул дәкІаүэ, мәлыхъуэр и унә ихъэжащ.

– Дзажэр бғыкъум фәбдәжә? – къеупшіаш
унәгуашәр?

– Сыт дзажә? – и нәр къихуаш мәлыхъуэм.

– Укъышыхъэри щіпхыжати, – жиіаш унә-
гуашәм.

– Дзажэр яхъаш жыпіркъә! – жиіаш мәлыхъуэм, пшілантіэм дәжри шыхъуэмрэ жэмыхъуэмрэ ялъежәжъащ. Модрей тіур гүзегү төхъәжаяуэ зәкі-
лъхъеүжыт. Дзажэр зыбыгъыр шыхъуэратаи, жэмыхъуэм бләжри шыхъуэм щіхъащ мәлыхъуэр.

– Уеша хъунц, къаштә дзажэр – сә нәсхынц, –
жиіаш мәлыхъуэм, жэмыхъуэм и макъ зиңдіри. Дзажэр зыбәригъәхъәжри шыхъуэмрэ жэмыхъуэм-
рэ закъыкәригъәхужащ мәлыхъуэм. Закъыкәри-
гъәхужри кыфіым хәбзәхәжащ. Заул дәкіри мод-
рей тіур къеувылац: «Дыбәуәнц», – жари.

– Дзажэр дәнә пхъа? – йоупші жэмыхъуэр
шыхъуэм.

– Иджыпсту сыйхакъә дзажэр? – къыжреә
шыхъуэм.

– Шысхакъым, уи ужъ ситщи, сыйшілыхъәр-
къым.

– Дзажэр зейм едгъәхъыжащ, – жиіаш шы-
хъуэм.

Мәлыхъуэм къыпажыхъри, шыхъуэмрэ жэ-
мыхъуэмрэ мәлыхъуэм и пшілантіэм дәлъәдаш. Іәлъәшікіә зыңдіуфәри, шыхъуэр бжәшхъәйум теу-
ваш. Мәлыхъуэри къесыжащ, дзажэр къихыжри.

– Мә, фыз, апхуәдәүш дзажә къызәрахъыжыр! –
жери мәлыхъуэм дзажэр бжәшхъәйум тетым хуи-
дәзащ. Бжәшхъәйум тетыр шыхъуэратаи, мәлыхъуэм
куәбжәр щигъәбыдәжым, пшілантіэм дәкіүәсыкы-
жащ, жэмыхъуэри щыгъыу.

Мәлыхъуэр унәм ихъэжащ, куәбжәр игъәбы-
дәжри.

– Яхъын я гугъати дзажэр! Къаіәшіләсхыжак-
къә! – жиіаш унәм ихъәжри.

– Дәнә щынә-тіә, къаіәшіләпхыжамә? – къеуп-
шіаш унәгуашәр.

– Бжәшхъәйум укъытеувәри сыйхыжакъә дза-
жэр? – и нәр къихуаш мәлыхъуэм.

– Бжәшхъәйи сыйнитехъакъым, дзажи къыпшы-
хыжакъым, – жиіаш унәгуашәм.

– Дзажэр тфIахъац жыпIэркъэ-тIэ...
И щхъэм ѢIэтIахъуэри, мэлыхъуэр бжэцхъэIум
теуваш, и гугъэ дзажэм хихъяуэ.

НАРТ ЗЭШИЦЫМРЭ ИСПЫХЭМРЭ

Нарт зэшиц шэсри испым яхыхъац:

– ДыкъыщыхъэцIэнщ, – жари.

Испыр Псыбащхъэ дэст. Псыбащхъэ нэсри, испым яхъэцIэнц ихъац нарт зэшицыр. Жэшиц-махуицкIэ къагъэхъэцIаш испым нарт зэшицыр. ХъэшIапIэ здисым, зэшицым испы гуашэр къаIэшIэлъэгъуаш.

– Гуашэр яфIэтхъынщ, – жаIаш зэшицым.

Я хъэцIэгъуэ зэфIэкIами, зэшицыр испым къахэкIыжыркъым, испыр ягъэбэлэрыгъын мурад ящIаши.

Испымы гу лъаташ зэшицым зэрызралъэфыхым.

Іэнэ кърахъэри:

– ФыхIэбэйт, ди хъэцIэ, – къыжраIэ.

Фадэбжэ къахъри:

– Фыкъефэт, ди хъэцIэ! – къыжраIэ: «ЗэрыхъэцIэр етIуэкIимэ, тхэкIыжынкъэ», – жари.

ЗэрыхъэцIэр къраIуэкI щхъэкIэ, дэгу защIаши, нарт зэшицым испым я хъэцIэшым зыщаIэжъэ, зэшэр езым ящIэжки.

– ХабзэмьшIэц ди хъэцIэр, – жари испыр бэлэрыгъац. – Хабзэ щамышIэкIэ емыкIу дэ къэтхъынкъым, зи емыкIур езыхэраш: загъэнщIыху дгъэхъэцIэнщ, загъэнщIмэ, ежъэжынкъэ, – жари хъэцIэшым Іэнэ кърахъэ зэптитурэ, хасэ къалъыкъуэкIри, хасэм кIуаш, я гуашэр унэм къранэри.

Нарт зэшицыр зэшэр арат: испыр хасэу зэхыхъауэ, я гуашэр кърахъэжъэри зэшицыр къежъэжац.

– Ди гуашэр яхь! – хъыбар ирагъэцIаш хасэм.

Испыр къэшэсри нарт шууицым къалъежъац. Къалъежъа щхъэкIэ, къацIыхъакъым. КъацIыцIэмыхъэм, шабзэкIэ къакIэлъыгуаш – шабзэшэри хэзэгъакъым нарт шууицым. ИтIанэ гыбзэ къыкIэлъадзац:

– Мывэ фыхъу! – жари.

Испым я гыбзэр къатехуаш нарт зэшицым: щыри мывэ хъури Псыбэ шытхым къытенац.

Нарт зэшицкIэ ноби йоджэ Псыбэ шытх тет мывэ дууицым.

Тамань къыщыц! Эдзауэ Сыхъум нэс хы Йуфэм шыгъунэжىц мывэ кхъэлэгъунэхэр. Адыгэхэр апхуедээ кхъэлэгъунэхэм испы унэклэй йоджэ. Илъэс миниплым щигъу я ныбжыц испы унэхэм, ахэр щын щадзац адыгэхэмре абхъазхэмрэ лъыклэ къагухъэ хъэтхэм я лъэхъэнэм.

Адыгэхэмрэ абхъазхэмрэ я щыналъэм къыщызэтенац испы унэ минитирэ щищым щигъу; абыхэм я нэхъыбэм узрихъэлэр хы Йуфэмрэ Кавказ къуршым и дыгъаф! Эмрещ; испы унэ куэд ушыхуозэ Кавказ къуршым и дыгъэмыхъюми, псалъэм папц! Э, Мейкъуапэ и Іехэлъахэм.

Щэнныгъэр щыхъэт зэрытехъуэмк! Э, испы унэхэр архитектурэм и фээплъ нэхъыжь дыдэхэм ящищ, ахэр зыщахэр кууэ щыгъуазэ хъуак! Эт архитектурэм и хабзэ нэхъышхъэхэм. Илъэс миниплым щигъу я ныбжьми, испы унэхэр ноби псаущ, къищэхэжакъым, нобэрэй «ухуак! Йуэхэм» ямыкъутэмэ, иджыри щэх пэлъэцынукъым зэмэныр. Ар псом яшрауэ зи фыгъэр испы унэхэр зыщ! Апасэрайхэр архитектурэм и хабзэхэм кууэ щыгъуазэу зэрыштыарц. Күэд елъытац испы унэхэр псы зыщ! Эзымыф, жыыбгъэм имыпхъэх мывэ л! Эужыгъуэхэм къызэрхэшщык! Ами.

Испы унэ л! Эужыгъуэ зыбжанэ къэсаш ди деж. Нэхъыбэрэ узрихъэлэр мывэ пхъэбгъухэм къыхэщык! А испы унэхэрц: мывэ пхъэбгъуипл! Йыр зэупсаяра а плым зы мывэ пхъэбгъу тегъэлэдэжауэ. Мывэ пхъэбгъум метрит! Ым щигъу и лъагагъщ, и къыхагъыр метритирэ ныкъуэм-метрицым щынэс щылэш, метр ныкъуэ и Йувагъщ. Зы мывэ пхъэб-

гъум тоннитху, уеблэмэ нәхъыбә и хъэлъагъынкіә мәхъу. Алхуәдиз зи инагъ, зи хъэлъагъ мывә пхъебгъур иупсын, иғъәләпхъуэн, иғъәувын щхъәкіә, пасәрим, зәрыгүрыңуэці, абы пәләеңын къарураң Іәмалрә (щәнныгъэрә!) бгъәдәлъын хуеяң.

Испы үнәхәр щагъәув хабзәр (нәхъ къыңызәтенар) псы Гуфәхәмрә гъуәгушхъәмрәт, абыхәм ушрохъәлә мәз щагъхәми бгы щхъәдәхыпІәхәми. Мывә къыхәхыпІәмрә испы үнәр щагъәув щыпІәмрә километр зыбгъупшым щигъукіә щызәпәжыжъэ куэдрэ урохъәлә ар къудеймкіи гурыңуэці испы үнәр щыным гугъуехышкуә зәрыпшылъар. Мывәр къыхаха нәужъ, ар кхъәләгъунәр здагъәувыну щыпІәм (псы Гуфәм, гъуәгушхъәм, бгы щхъәдәхыпІәм) ялъәфырти, яупсырт, джафә хъуух, и щыфәм тхыпхъәщіпхъәхәр, сурәт гуэрхәр традәрти, ягъәувырт, абы и ужъкіәт кхъәләгъунәм (испы үнәм) хъәдәр щыпІалхъәр. Шәч хәлъкъым: дунейм ехыж псоми испы үнә (мывә кхъәләгъунә) хуагъәувыртәкъым, алхуәдәкіә зыхуәупсәр пціәшхүэ зиң щыху (дзәпш, зауәлі, тхъәпш) щәрыңуәхәрт.

НАРТЩАУЭРЭ ЛЫ ЦЫКІУМРӘ

Нартщауә шәсри ежъаң. Здежъар и ныбжъәгъу дежти, щынәсым и хъәпІәщым ихъаң. И ныбжъәгъур зекіуэ кіуаүэ къыпшіәкіаң. ХъәпІәщым зы лы цыкіу ист. Ари хъәпІәт.

Тури хъәпІәщым здисым, жъәгум мафіә дәлъти, зы дәп къәлъейри Нартщауә и джанәр пхисыкіаң. Джанәр зышихри мафіәм пәридзаң лы цыкіум.

Нәху щыри мафіәр зәпІагъәстыжаң. Пцәдджыжым зы дәп къәлъейри Нартщауә и джанәр пхисыкіаң. Щыпхисыкъым, джанәр зышихри мафіәм пәридзаң Нартщауи. Ар илъагъури, лы цыкіур пыдыхъәшхыкіаң.

– Щхъә удыхъәшхәр? – еупшіаң Нартщауә лы цыкіум.

– Уи джанәр мафіәм зәрышәрбдзараң сыпшіәдыхъәшхыр, – жиіаң лы цыкіум.

– Дыгъуәпшыхъ уә пәрыбдзауә слъәгъуати, нышәдиә дәпшыр къыңылъейм сәри пәрыздзаң джанәр мафіәм: дәп къәлъеймә, хабзә хъунц жысІәри.

– Си джанәр мафіәм щыпәрыздаң бжесІәнш; си нысә уәндәгъу хъәлъә хъуаүэ сыйкъежъяти, дәпшыр къәлъейри щаләхъу къызәртхуалъхуам и хъыбар сиғъәшшіаң. «Гуфіа-

пшіләш» жысіләри си джанәр мағіләм пәрызедзац. Уи джанәр пхызысықла дәпым уә къыпхуихъа хъыбарыр пшіләр?

– Дәнә шысілән? – жиlaщ Нартщауә.

– Хъыбар щагъуәкъым, – къыжрилац лы цыкіум.– Уи шыбз хакіапшіләр шыдыгъум яхуаш, уи шыпхъури ирахъэжъаш – араш дәпым зи хъыбар уигъешілар.

Ар зәхихауә, Нартщауә хъәлләшіләп изәгъәжынт: шәсүжри и шыкілә мағілә егъеуауә ежъәжац. Нәсүжмә, и шыбз хакіапшіләр шыдыгъум яхуаш, шыпхъу закъуз иләти, ари ирахъәжъаш.

Нартщауә шыдыгъум кіелльипхъәраш, зызәспілиузадәри.

Шыдыгъур Псыж зәпрыкілажакіләт. Псыж адрышылхуауә, хъәлләшіләп къыдиса лы цыкіур къылушлац Нартщауә.

– Сыт пхуәспілән, Нартщауә? – къеупшілац лы цыкіур.

– Лыкіуә схуәхъу, – жиlaщ Нартщауә.– Шыдыгъум яхыхъи, схуажеі: хакіапшіләр яхуми, си шыпхъур езгъәхынукъым. Салъихъэмә, фы щеизгъәхынукъым: хакіапшіләр язот, си шыпхъур къызретыж. Ар схуажеі.

Лы цыкіур, лыкіуә хъури, шыдыгъум яхыхъаш.

– Нартщауә къыфкіелльипхъәраш, – яжрилац шыдыгъум.– Шыбз хакіапшіләр фхуми, едә, и шыпхъур къефтыхмә.

– Нартщауә и шыпхъур еттыжын щхъәкіләкъым къыштептхъәжъар, – къылжралац шыдыгъум.– И шыпхъури тхынущ, и хакіапшіләри тхунущ, – жари, шыдыгъум лыкіуәм и натіләр къыхурабзац.

Лы цыкіум Нартщауә деж къигъәзәжац.

– Къызашілар уолъагъу, Нартщауә, – жиlaщ лы цыкіум.– Иджыри кіуә жыпіләмә, сыйкіуэнц. Сыт пхуәспіләфын иджыри?

– Гъусә къыскуәхъу абы шыгъуә, – жиlaщ Нартщауә, и шабзэр зәйудзәри шым елъәдәкъеуаш.

Нартщауәрә лы цыкіумра шыдыгъум яшілхъаш, шу кіашемкілә яубләри шабзәшәр хадзац. Шибл яхидзауә, Нартщауә и бзәпсир зәпшычац. Ар къышилъагъум, Нартщауә и шыпхъур къегуоуаш:

– Уи бгъәгүшталъэм иләбә! – жери.

Нартщауә и бгъәгүшталъэм иләбац: и шыпхъум ирильхъауә бзәпсир илът бгъәгүшталъэм.

Бзәпсир иришіләри Нартщауә шабзэр иузәдац.

Нартщауәрә лы цыкіумра шыдыгъур зәпахуаш, губ-

гъуэм иракъухыри шыбз хакъуаппіәр къызәштакъуәжаш, Нартшауә и шынхъур къахыыжри Псыжъ къызәпрықтыжаш.

МАФІЭ ДӘПЫМ И ХЪЫБАР

Зы нарт гъуәгу техъауә жәңд къытхехъуәри епсыхащ, и шым уанә трихри мафіә ищілац. Мафіәм здыбгъәдәсым, испы шу къыбгъәдыхъәри къепсыхащ, ари мафіәм къыбгъәдәтысхъащ.

Тұури мафіәм бгъәдесурә, зы дәп къэлъейри испым и джанә күәціыр пхисыкілац. Испым и джанәр зышихри мафіәм пәридзащ. Нартым зыри жиілкъым.

Нәху щыри мафіәр зәщілагъәстыжаш. Мафіәр зәщілагъәстыжаш, зы дәп къэлъейри нартам и джанә күәціыр пхисыкілац. Дәпым пхисыкіла джанәр зышихри мафіәм пәридзащ нартам.

Испыр пыдыхъәшхыкілац.

– Щхъэ удыхъәшхрә? – еупщілац нартыр испым.

– Сыщіәдыхъәшхырац, – жиілац испым, – ди гуащәм и лъхуәгъуә хъуауә унәм сыкъикілати, дәпым къэлъейуә щіалә къызәралъхуамкіә хъыбар къыңызигъаціәм, сыгуфіәри си джанәр мафіәм пәрыздащ, гуфіапціә хъунц жысіәри. Уә щхъэ пәрыбда уи джанәр мафіәм?

– Дәпым къыңылъейм пәрыздащ, дыгъуәшшыхъ уә зәрышырбазар слъәгъуати, – жиілац нартам.

– Дәпым зи хъыбар къыпхуихъар пшіәрә?

– Сіңәркъым.

– Умыщіәмә, сә бжесіәнш. Дәпым уә къыпхуихъар хъыбар щіагъуәкъым: гъуәгу утетыху, фи бийр къыфлъихъәри фи жылэр зәрихъуаш. Абы и хъыбарш дәпым къыпхуихъар, – жиілац испым.

Шым зридзри, нартыр и бийм ялъежъаш.

Бғыщхъәм къыщожъәри псы цыкіу гуәр Тұуапсә деж хым щыхохуәж. Псынәкъуәкіә йоджә абы. Псынәкъуә и ижыырабгъукіә жыг хадәшхуә щылъщ. Хадәм ғуашхъә итащ, Псынәкъуә ғуа-

щхъэкІә еджэу щытауэ. Іуащхъэр нобэ къесакъым – къатІаш. Іуащхъ Гәджи къатІ, Гәджи къышІокІ пасәрій Іуащхъәжъәм. Псынәкъуэ Іуащхъэм къышІәкІаш... испы унә абрағъуэ. Күэдрә урихъәлләркъым Іуащхъэ зытращІыхъыжа испы унә – закъуэтІактүэххәц, абы ящыщ Псынәкъуэ Іуащхъэм къышІәкІа кхъәләгъунәр. Хы Іуфәм Іус адыгәхәм (шапсыгъхәм) яцІакъым Псынәкъуэ Іуащхъэм испы унә зәрыщІәтыр – ар къатІыху.

Псынәкъуэ Іуащхъэм къышІәкІа кхъәләгъунәр адрей испы унәхәм къызәрьщхъәшыкІ щыІәкъым: мывә пхъәбгъуиплI зәупсеяц, и щхъэм мывә пхъәбгъуитI тегъәлъәдац, мывә пхъәбгъухәр джадәфәу упсац, я щыфәм тхыпхъәшІыпхъэ гуәрхәр хәшІыхъац. Адрей испы унәхәм Псынәкъуэ кхъәләгъунәр къызәрьщхъәшыкІыр нәгъуәшІц: ар хы Іуфәм Іус адыгәхәм (шапсыгъхәм) я тхъәлъәупIеу щытац. ЗәкІә гурыІуәгъуәкъым Псынәкъуэ кхъәләгъунәм Іуащхъэ щытращІыхъар. ГурыІуәгъуәр зыщ: ар кхъәләгъунә къудайуэ щытагъэнукъым. Абы щыхъэт тохъуэ Псынәкъуэ кхъәләгъунәм хъурейуэ кърагъәувәкІа мывә пхъәбгъухәр. ЩІэнитгъәлІхәм зәрыхуагъәфацәмкІә, Псынәкъуэ испы унәр пасәрій обсерваторә ләүжыгъуәц, гъэм я зәбләкІыгъуәр, махуәр здынәсар, дыгъә къышІәкІыгъуәр, дыгъә къухъәгъуәр, мазәцІә къышыунәхур, н. къ. щагъәбелдҗыллыуэ щытауэ.

Испы унәхәр къышатІәшІыжкІа пасәрій хъәпшып зэмымләүжыгъуэ куәд къышІокІ: *кхъуәшын къутахуэ, фаләэ, лагъэ, Іәгубжъэ, джыдә, фланэ, сә, шабзә, мывопцIа, къинәмымышІхәр*. Испы унә зыбжанәм къышІәкІаш... пасәрій гъубжә – дигу къәдгъэнІыжыниң нартхәм гъубжә яхуэзышІа гъукІәм, Йъепш, и хъыбарыр.

Испы унәхәм къышІәкІаш вы, жәм, шы, бжән, мәл къупщхъәхәр, ар щыхъэт тохъуэ испы унәхәр зи ІәдактәшІәкІ пасәрійхәм Іәш зәрахуәу, мәкъумәш ящIеу, щакIуәу зәрыщытам. Испы унәхәр зыщІахәр иңгъуазә хъуауэ щытац гъущI гъевәкІәми: абыхәм къызәранәкІа Іәмәпсымәхәм я нәхъыбәр къызыхәшІыкІар гъущIц. «ГъущI» псалъәмәрә абы и лъабжъәгъу псалъәхәмрә («гъуху», «гъуаплъә») ныбжышхуә дыдә зиң пасәрій псалъәжъхәм хабжә – адыгәбзәм а псалъәхәр къызәргъәшІәр ильәс мин зыбжанә хъуац.

АХЫНРЭ ИСПЫМ Я ПЩЫМРЭ

Шхъэгуашэ псыхъуэ испышц дэст. Испышцым пхъу дахэ илэти, псэлтыхъур и куэдт. Нартхэми зэхахащ испышцым ипхъу дахэм и хъыбар. Нарт шауэхэр лъыхъуаш испышцым и пхъум. Къаритакъым, мыр къажриаш:

— Си пхъур зэстынур Шхъэгуашэ псыхъуэ зэпрылты-фырщ.

Шхъэгуашэ псыхъуэ зэпрылтын къахэжакъым нарт шауэхэм.

Нартхэ зы жэмыхъуэ ялэт, Ахынкэ еджэу. Нартхэ я жэмыхъуэри лъыхъуаш испышцым и пхъум. И лэхъуэ башыр къицтэри Ахын испышцым деж куаш, башыр зыщигъякъуэри Шхъэгуашэ псыхъуэ зэпрылтьаш.

Испым я пщым сый ишцэжынт: и пхъур Ахын къри-таш.

Испышцым и пхъур ихьри Ахын хъуплэм ихъэжащ.

И пхъур нартхэ я жэмыхъуэм зэрыритам хүщегъуэжащ испым я пщыр — къытрихыжын мурад ишцаш.

Ахын и лэшцыр хъуакиуэ дихуамэ, хъуплэр яуфэбгъурт, апхуэдизкээ куэдти. Езыр чом дэст, чор къитыхъри щытлым псы дигъэлтэдэжаяэ. Гъуэлтамэ, тхъемахуэкээ къызэшцыуртэкъым нартхэ я жэмыхъуэр. Тхъемахуэкээ жейрти, къызэштуужа нэужь, и лэшцыр хъуакиуэ дихурт, тхъемахуэкээ имыгъэхъуэкиуаэ ирихуллэжыртэкъым. Чом къыщидэклээ башыр зыщигъякъуэурэ щытлым къызэпрылт и хабзэт нартхэ я жэмыхъуэм.

Ахын и лэшцыр хъуакиуэ дихуаэ ирихъэллэри, испым я пщыр чом дыхъаш, йуэм ихъэри шхалтэм зыдиудыгъуаш.

Испышцым шхалтэм зыдиудыгъуаэ, Ахын къыдыхъэжаш, лэшцыр игъэзэгъэжц, и лэхъуэ башыр шхалтэм ириупсайри гъуэлтаяш, жэццибл-махуиблкээ жеин хуейти.

Ахын жея нэужь, испышцыр шхалтэм къыдэклаш, шхалтэм еупсая башыр ирибзэри чом къыдэклыжащ.

Тхъемахуэкээ жейри, Ахын къэтэджыжащ, шхалтэм еупсая башыр къицтэри лэшцыр къиутлышищащ.

Лэшцыр псым къызэприхури, Ахын башым зытригъэцлаш, щытлым къызэпрылтын хуейти. Щытлым къыщызэпрылтым, башыр зэфлэшлыклаш, испышцым ирибзати. Башыр зэфлэшлыкери, Ахын щытлым дэхуаш; щытлым къыдэклыжыфакъым — псым итхъэлаш.

Испышцым и пхъур чом къыдихыжри Шхъэгуашэ псыхъуэ ихъыжащ.

Пасэрей Йуэрыйуатэм къызэрыхәшымкіә, Ахын Іәшым и тхъәп. Іәшыхъәхәм абы пщіә лей хуа-щырт, Іәш хуаукіура ягъельапІәрт. Хъан-Джәрий зәритхамкіә, Ахын хуаукі хабзәр жәм джәмымыдэт. Хым Йуса адыгәхәм мышхүәдә хабзә яхәльапц. Бжы-хәм, Іәшыр къущыхъәхъу кърахухыжа изужь, хъу-шәм зы жәм къыхахурти, тхъә щелъәу хуейм яхурт. Зәрыжайәмкіә, Ахын хуаукіыну жәм джәмымы-дәр хъушәм езыр-езыру къыхәкІырти, Ахынтамкіә зәджә тхъельәупіәм кІуәрт, абы Ахын и жәмлъә-рыкІуәкіә еджәрт. Хъушәм къыхәкіа жәмлъәрыкІуәм и бжъәм кхъуейхъәләрә щакхъәз бзығъәрә пацІәрт, и ужь жыләр иувәрти, жәмым кіәлтыкІуәрт. Ахын и жәмлъәрыкІуәм «езым ищіәрт здәкІуәнур»: бууз кІуәурә, жәмым Ахын и тхъельәупіә хуейм ихъәрти, дәшхуей жыгышхуәм и щлагъ щыхъәрт, жәмым абдеж щаукІырт, и лыр жәз ләгъункіә ягъавәрти, цыхур тхъә ельәупорт: Іәшыр яхуәбәгъуәну, Іәшым уз къыхәмыхъәну...

Ахын и тхъельәупіәм (Ахынтам дәж, Шахә псыхъуәм) ита дәшхуей жыгым (абы тхъәжыгкіи еджәрт) и къудамәм ләгъуп фіәдза зәпты щытац; Ахын хуаукіа жәмым и щхъә къущыхъәри дәшхуей къудамәм къыфланә хабзәт. Ахын и жәмлъәрыкІуәр щаукіа махуәм (тхъә щелъәу махуәм) Ахынтам дәж джәгу щацІырт, цыхум я іә зәрубыдырти, дәшхуей жыгыр хъурейуә къафыхырт.

НАРТЫМРЭ ИСПЫМРЭ

Зы нарт шурә зы испы лъәсрә гъуәгүм щызәрихъәлапц. Тұуми дадзыхын я щхъә тратъхъакъым.

Нарт шур губжъаш, зихъунцІаш, ипкІаш-ильаш, гъуәгур къызәптыркъым жери.

Нартыр щихъу-щилъым, испыр жым зәридәз хъуаш.

Жым зәридәз щыхъум, испыр гъуәгу Йуфам Іут чыцәм епхъуаш, жым зrimыгъәхын щхъәкіә.

— Сыт пщіәр? — хуилъаш нартыр испым.

— Сщіәр пшлагъуркъә: чы къуәрагъ къеспітәнурә уи щхъәр къескъутәхынущ,— жиІаш испым.

— Іәгъу! Іәгъу! — жери нартым дидзыхаш.

ЛЫМ И КІУАПЭ И КІУЭДЫЖЫПІЭЩ

Зы нарт жыы хъури тіссыжащ. Тіссыжа щхъекіә унэм изәшыхъ хъуаш.

– Зә сежкәжынци, дунейм щыхъумрә щыңдәмрә зәзгъельагъунц,— жери и шым уанә трилъхъаш нартым, гъуси ишлакъым, шәсри зекіуә ежъаш.

Щифілігъузм зекіуә ежъамә, Тәнкіә игъазә и хабзәти, Тәнкіә иунәтіаш нартым.

Тәни нәсіц, къызәринәкіри Тән адрыші ихъауә, бжыхъә къытепхъаш.

Нартым и гум зекіуәнкіә зимыгъәншілауә, бжыхъәр икіри щымахуәр къыкіәлъысащ, шың уәс къесын щіндәри губгъуә нәщім ириубыдащ. Шың уәс къесмә, узәрысым уимыкі жыхуаәрати, губгъуәм къыщинәм, пішіә хисәри гъатхәм пәплъэн мурад ишләш нартым.

Щымахуәр къыхъ хъури, нартым и гъуэмаләр къыләшіуаш, и гъуэмаләр къыщыләшіуәхәм, и шыр иукъижаш, уәссыр къесурә пішіәм щіиубыдащ, жыр фийүә къыщхъәштуващ, дунейкъутәжши, пішіәм къыщіекіи къыщіләпли хъуркъым.

Гъатхәр къыхуәгъәсакъым нартым – Тән адрыші щыләм шриукъыхъаш.

«Лым и кіуапә и кіуәдышыпіәш» жаіаш, Тән губгъуә икіуәда нартым и хъыбар щызәхахым.

НАРТХӘ Я ЛІЭУЖЬ

Нартхә я хъыбар щызәхихым, зылі ежъаш:

– Мы шұңықіур дәнә къикіла? – ятъәштәгъуаш фызитім, зыр іәбери лың ңықіур уанәгум кърихащ, адрейм лың ңықіум и шыр иубыдри лың ңықіури шыри я унә къахъаш.

– Фриджәгу, – жари пішіантіем дәт щіалә ңықіухәм лың ңықіумрә шымрә ираташ.

Щіалә ңықіухәр лымрә шымрә зыбжанәрә ириджәгуауә, унэм зы лыңжы набғъә исти, щіалә ңықіухәм я дыхъәшх макъыр зәхихаш.

– Сыт ар? – жери пішіупшіаш лыңжыыр.

— Гъуэгум, зы шу цыкIу щрихъэлIати, уи ныситIым къахъаш,— жраIаш тхъэмадэм.— Шалэ цыкIухэр ироджэгу.

— Ар хъурэ? — шкыдаш лыжьыр.— ХъэшIэр джэгупIэ ящI хабзэ? Хэт щыщми, хъэшIещ. Унэм къифшэ.

Лы цыкIур тхъэмадэм деж ирашац.

— Сынабгъэщи, услъагъуркъим: уцыкIур пэж?

— ФэркIэ сыццыкIуц, сыкъыздикIакIэ сыаслъэнц.

— Мир вгъэхъэшIи, футыпшыж,— унафэ ищIаш тхъэмадэм.

Лы цыкIур ягъэхъэшIэри яутыпшыжац. Я деж щынэсыжым, къеупщIаш:

— Плъэгъуа нарт?

— Слъэгъуац,— жиIаш лым.— Нартым деплъытмэ, дэ бадзэ дыхуэдизц.

— Сэри сыкIуэнци, зээгъэлъагъунц,— жери нэгъуэшI зыи къэшэсаш.

Нартхэ я мэшыпкъэм къэсауэ, шур фызитI ирихъэлIаш.

— Мир зэрышу цыкIу! — жари ягъэшIэгъуац фызитIым.

Зыр Iебаш, шур уанэгум кърихыну. Шур шIопщикIэ къыхуилъри, фызыр къыIуигъэкIутац, къашIэгубжъэри фызитIри мэшыпкъэм къыхихуаш.

ФызитIыр щтауэ унэм ихъэжац:

— Зы шу дрихъэлIати, маффIэр къыIуролъель,— жари.— И шыфэлIыфэкIэ нартиц жыпIэнкъым, къыздикIар тхъэм ищIэнц.

— Фыпежьи, къевгъэблагъэ,— жиIаш тхъэмадэм.

Шум пежъэри, кърагъэблэгъаш.

— УкъыздикIамкIэ сый уцилIыгъэ? — еупщIаш тхъэмадэр хъэшIэм.

— СыкъыздикIам сэ нэхъ гуашIэмацIэ искъым,— жиIаш хъэшIэм.

— Уэ нэхъ гуашIэмацIэ зыхэмитыр гъунэгъу къытхуэхъуамэ, лыфIыгъуэ дызэримыгъахуэурэ дызэрүхынущ,— жиIаш нарт тхъэмадэм.

Нарт тхъэмадэм и псалъэр пэж хъури, нартым я ужь адыгэр къинац. Адыгэр нартым я лIэужьц щIыжайэр араш.

Нэгумэ Шорэ зэритхыхажамкIэ:
«ЕплIанэ лIэшIыгъуэм и кум Бахъсэн Iуфе
Iусыгъаш ДаукIэ зэджэ пшышхуэр. Абы къуйирэ

зыпхъурэ илэт. Зәшхәм я нәжыйкыр, Бахъсән, хәкум щыңдәрылуә нарт хахуэт. Къызәрағүэтжымкіә, ар гъут зауәм жәкіуәдащ; зауәм жәкіуәдащ Бахъсән и къуәшибилри нәгъүәшті нарт ціәрылуә піцлеи. Лъәпкъым гуау ящыхъуаш ахәр зауәм зәрыхәкіуәдар, щыхубзхәм гъыбыза яусащ: «Хъәдәш, хъәдәш, Дау и къуийир хъәдә мыйгъуәш, уей-уей, Дау и къуий!» – жаләурә, зауәм жәкіуәда лыыхъужыхъәр ягъеижаш.

Къәбәрдейм абы лъандәрә хабәз щыхъуаш: гъатхәр къихъя нәүжү, мәл гъуенгъуә мазәм иқүхәм деж, щыхубз щіләхәм, я щыхъәц утЫппщауә губгъум йохъәри, Дау и къуийм я гъыбызәр жалә. Хъыбархәм зәрахъумащи, Дау зәшхәм я хъәдәхәр я шыпхъум зәхуихъәсыжри ЯтІәкъуә деж щыңдилъхъәжаш, а псым и Іүфәм мывә сыни щахуигъәуваш. Даухә я сыныр нобә къесащ. Сыныр Іуашхъәм тетш, мывә улсам къыхәщіләш, арцыниплі и лъагагыш. «Дау и къуәхәм я сынкіә» йоджә абы иджыри къәс, «Дау и къуә Бахъсән» щыжали щыңдәш. Ди зәманным къесащ Дау и къуә Бахъсән и шыпхъум и уәрәдри. «Щыхум я гур хегъахъуә абы зәрихъя лыгъәм; зауәр щаубләм абы и джатәр уафәхъуәспкі пәлъытәт» – апхуәдә псалъә хәтш Даухә я пхъум иуса уәрәдым.

Даухә я сыным грекыбызкіә тратхауә тет псалъәхәм ушрохъәліә пасәрей лыхъужым – Бахъсән и ціәм; син щығфәм тет тхыгъәр щыхъәт тохъуә ар епланә ліәштыгъуәм зәрагъәувам».

...ЯтІәкъуә сыныр нобә щахъумә Бытырбыху дәт Эрмитажым; Бытырбыху ар щашар Нәгүмә Шорә и ужъкіәш.

НАТХЪУӘДЖЫМРЭ ГЪУАЕМРЭ

Шууицә зәрыгъәхъури, нартхә хы Іүфәр тілсыпшә ящіләш. Нарт шууицәм натхъуәджкіә еджә хъуаш, нарт къуажәм къытекіри.

Натхъуәджыр цә яхуәхъури хы Іүфәм Іусурә зыбжанә дәкілауә, мәзым зы бланә щіләтти, бланәр къаукіләш. Бланәр яшхри, бланаңхъәр, тхъәгурымагъуәм и чәнджеңкіә, жыгей лъабжъәм щыңдиләш.

Лыныбжъ зыбжанә дәкілауә, Натхъуәджым зылІ къи-хъаш, Гъуаекіә еджәу. Къикъәри натхъуәджым дауегъу къахуәхъуаш.

— Мы лъахэм япэ къихъар натхъуэджыракъым, серащ, лъахэм зэрихъэн хуейр си цэращ,— къапиубыдащ Гъуаем.
Хасэм щызэдауэри зэгурыйуакъым.
Хасэм зы щалэ ирихъэллэти, къахэкъыжри и анэм деж къуэжащ.

— Гъуаем ди лъахэр тфИиубыдынкIэ сошынэ,— жилащ щалэм и анэм.— Натхъуэджым япэ къихъауз жеэ мы лъахэм. Натхъуэджыр япэ къызэрихъам щыхъэт тепцIэ хъун щылэмэ, къызжелэ.

— Хасэм гъээжи, къоупщиыху уи псалъэ яхомылъхъэ,— къыжрилащ щалэм и анэм.— Уи деж къэрэ къоупщиmэ, нарт шууицэм хы Гуфэр тъысыпIэ щащlam щыгъуэ жыгей лъабжъэм щыщIатла бланащхъэм и гуггуя яхуэшI.

Щалэр хасэм яхыхъэжащ. Күедрэ зэдэуащ хасэр. Гъуаер яхуикГуэтакъым. ЩахумыкГуэтым, зи анэм къигъэГуща щалэм и псалти къахилгъяхъаш хасэм.

— Натхъуэджым япэ мы лъахэм укъызэрихъамкIэ щыхъэт пицын уилэ? — еупщилащ щалэр Гъуаем.

Щыхъэт ищын игъуэтакъым Гъуаем.

— Натхъуэджыр мы лъахэм япэ дыкъызэрихъам щыхъэт тетцIэн дилэц дэ,— жилащ щалэм.

— Абы щыхъэт техъуэн сыбгъэлгъагъумэ, мы лъахэм сыщIэдэужынкъым,— жилащ Гъуаем.

Хасэр зыщIиггюри щалэр лыныбжь зыбжанэ зи ныбжь жыгейм бгъэдыхъаш.

— Мы жыгейм и лъабжэр къэфтI,— жилащ щалэм.— Натхъуэджым япэ къихъа нарт шууицэм мы жыгейм и лъабжъэм бланащхъэ щыщIатIэгъяаш. Жыгей лъабжъэм бланащхъэ къышIэмымкIмэ, Гъуаем жиIэр пэжчи, лъахэр Гъуаем къыхуэннаш. Жыгей лъабжъэм бланащхъэ къышIэкIмэ, лъахэр зейр натхъуэджыраши, НатхъуэджкIэ еджэнц дяпекли.

Жыгейм и лъабжъэр къатIри, бланащхъэ къышIэкIаш. Ар щыхъэт яхухъури натхъуэджыр я лъахэм къинэжащ. Гъуаер икГуэтыхри натхъуэджым я кIэкIэ къэтIысащ.

Натхъуэдж адыгэхэр Анапэ и Иэхэлъахэм щысаш, хы Гуфэм къышIэмэдзауэ бгыщхъэм нэс. Тхидэр щыхъэт зэрытехъуэмкIэ, натхъуэджхэр лъэнкъ лъэрзыхъэт, нэхъ лъэнкъышхуэ дыдэхэм ящыщт. Натхъуэджхэм къабгъэдэсаш гъуаекIэ зэджэ адыгэ

лъэпкъ. Хъыбарым къыхоц а лъэпкъитыр щы щхъэкІэ зэрызэрыныкъуэкъуар: натхъуэджхэм бжыгъуэр яубыдри гъуаехэм я лъэпкъыцІэр яфІекІуэдац – натхъуэджхэм хәшыцсыхыжащ.

НэгъуэцІ адыгэ лъэпкъ зыбжани хәшыпсыхыжри, натхъуэджхэр лъэпкъышхуэ хъуауэ, я щыналъэм зиугъуауэ, ешыкІубгъуанэ ліәшыгъуэр къихъэгъац, ауэ абы насып къахудәкІуакъым натхъуэджхэм (адреј адыгэ лъэпкъхэм и хуэдэу): Кавказ зауэр къатепсихэри лъапсекІуэдыр къахуэкІуац. Зауэр увыла нэужь (1864 гъэм и ужъкІэ) Натхъуэджым зы адыгэ къуажи къинәжакъым: нэхъыбэр зауэм хәкІуэдац, къелам хәкур ирагъэбгынац.

Натхъуэджхэм нәмышІ, хы Іуфәмрә Псыжъэр я зэхуаку дэса адыгэ лъэпкъ күэдым я цІэ ихъумаш тхыдэм: *шапсыгъхэр, абзээхэхэр, бжъэдьыгъухэр, кІэмыргуейхэр, жанейхэр, хэгъакІэхэр, мәхъузэшхэр, мамхэгъхэр, хъетыкъуейхэр, еджэрлыкъуейхэр, адәмейхэр*. Абыхэм кIахэ адыгекІэ еджэу щытащ, лъэпкъыциэ зырыз яІами, я бзэкІэ зэрызэшхъәшыкІ щIагъуэ щылэтәкъым, псори зэрызэджәжыр адыгәт, нэгъуэцІ лъэпкъхэр шәрдҗәскІэ къёдҗәрт. КIахэ адыгәхэм я лъяхэм Тамань къыщыцІидзәрти, хы ІуфәмкІэ Убыхым (Сочэ) нэс зиукъуэдийрт, ишхъэрәкІэ Псыжъ еуалІарт, къэбәрдей адыгәхэм я щыналъэм лъэләсиху. Къэбәрдей ешыкІуиянэ ліәшыгъуэм и кІэм нәбләгъэху Псыжъэр Сунжэрэ я зэхуаку дэсаш, ишхъэрәкІэ Гум псыр и гъуапкъуэу, абы щыщхъәдәхи куәдрә къэхъуу, Къэбәрдей адыгәхэмрә беслъзнейхәмрә я быдзышэ зэйульщ, къызылтехъукІар зы лъэпкъщ, я бзэри зэрызэшхъәшыкІ щыләкъым.

НАРТЫМ И ПІЦЫХЪЭПІЭ

Жәшибл-махуиблкІэ жеяуэ, зы нарт къызәштыгужащ. Жәшкъес піцыхъәпІэ и нәгу щIәкІырти, егупсыса щхъэкІэ зыхуихынур къыхуәшIакъым. КъышыхуәмыщІем, тхъәгурымагъуэм деж кIуац:

– ПіцыхъәпІем жәшибл-махуиблкІэ сыхэкІакъым, къикІыр къызжеІэ, – жери.

– Сыт узәпшIыхъар? – къеупшIаш тхъәгурымагъуэр.

– Япэ жәшцым сызәпшIыхъарац: мәзым зы бланэ къыхахури ди куәбжәм кърахулIаш, бланэр щаукIым, тхъәры-

къуитІ къэлъатәш, ди пщлантІэ къыдәтІысхъәри зафыпцыжаш, пщлантІем зы вындыжъ дәсти, и жъә зәшІихакъым. Бланәр щаукIам деж щым зы жыгыпціэ къыхәжауә слъегъуаш.

– Бланәр уәраш, – къылжрилаш тхъәгурымагъүәм.– ЗекIуә уежъяуә уи бийр уи ужъ къихъэнурә уаукIынуш. ТхъәрыкъуитІыр уи шыпхъуитІираш: я дышым къәкIуәжынурә уагъеи-жынуш. Вындыжъыр уи анәраш: уи анәм и нәпс къышIәкIауә яригъәлъагъунукъым хъәдагъә къыдыхъэм. Уи щхъәгъусәр уәндәгъуши, щалә къипхуалъхунурә уиль ишIәжынуш – щым къыхәжа жыгыпціэр араш.

– Ари хъунц, – жиIаш нартым – ЕтIуанә жәщым слъегъуараш: мәл хъушәм сыхәпләри зытІ фIәкI яхесльягъуакъым. Ар зищIысыр сый?

– Ар дә ди пщысәкъым, ари ди ужъ къихъуәнум я пщысәш: жыләм я унафәр зы лым и ІәмыпцІа щихуән зәман къәхъунуш.

– Ари хъунц. Ещанә жәщым слъегъуараш: щIопщыкъу къәсхынц жысIәри мәзым сыкIуаш, «мыр хъунц щIопщыкъу» жысIәри зы къудамәкIә сыйәбати, нәгъуәпцІ зы къудамә цIыкIуи зыкъишияш: «Сә сыйуппцІ», – жери. Ари сыйым хуәпхърә?

– Ари дә ди пщысәкъым, ари ди ужъ къихъуәнум я пщысәш: я адәхәр унәм къранәурә я къүәхәр хасәм хыхъә хъунуш.

– ЕплIанә жәщым сыйәпцIыхъар мыраш: шы псәф хъупIәм сыйрихъәләти, езым сыкъищакъым, и ныбәм илтүим и щыщ макъ зәхәсхаш.

– Ари дә ди пщысәкъым, ари ди ужъ къихъуәнум я пщысәш: я шыпхъу нәхъыжъыр къыданәурә я шыпхъу нәхъыщIәхәм дәкIуәу къаубләнуш.

– Етхуанә жәщым лъахъстән вакъәмрә выфә вакъәмрә жыгым зәрыдәмымгъэкIуейүә сепцIыхъаш. Сыйым хуәпхърә?

– Ари дә ди пщысәкъым, ари ди ужъ къихъуәнум я пщысәш: бжыгъуәр зәпаубыдынурә цIыхур зәрышх-зәрылI хъунуш.

– Еханә жәщым си нәгу щIәкIаш: мәшым и хъугъуәти, мәшых сыйцикIуәм мәшыр къуләбзум яхъуауә срихъәлIаш – ху напIәм ху исыжакъым. Сыйым хуәпхърә?

– Ари дә ди пщысәкъым, ари ди ужъ къихъуәнум я пщысәш: щым и ІәфIыр щIәкIынуш.

– Ебланә жәщым сыйәпцIыхъараш: зекIуә сежъяуә гъуә-

гум сышепсыхри си щАкIуэр сүубгъуати, сышесыжынщ шыжысIем си щАкIуэм хъумпIәцIәдж къежауэ слъэгъуаш. Ар сыйтым хуэнхь хъуну?

— Ари дэ ди шысэкъым, ари ди ужь къихъуэнум я шысэц: ди ужь къихъуэнум хъумпIәцIәдж хуэдизщ я инагынур.

НАРТ ШУМРЭ ЩАКИУЭМРЭ

Зы щакIуэ Афэбг лъапэ техъяуэ нарт шу ирихъэлIац. Нартым гуу кърихуэкIырт, къригъазэ шхъэкIэ, ІашIәкIыжурэ, гуур хъупIэм илъэдэжырт.

Къышыхуемыгъазэм, нартым гуум и бжъэр иубыдри щIим къытричац, и шыплIэм къыдидзэри Афэбг лъапэ къытекIыжац. Ар щилъагъум, щакIуэр щтэри нартым шы кIабдзкIэ къриуда кумбым итIысхъаш:

— СыІашIәкIуэдэнц, сиІэрхъэмэ,— жери.

Гуур и шыплIэм къыдидзауэ хъупIэм къыздикижым, нарт шум кумбым ис щакIуэр къыІашIәлъэгъуаш. Кумбым шхъэшыхъэри, щакIуэм ешлъаш нартыр.

— Мыр сый цIыху лъэпкъ, мыр зэрциIыкIужьец, си шым и лъэмбым къиццыркъым,— итIашIәгъуаш нартым.— Пу, пу, пу уэ Иейр! Мыр къыцытхыхъакIэ нартхэ ди кIуэдыхыгъуэр къесац,— жери нарт шур ёжъяжац, щакIуэр шы лъэмбым къринэри.

«Зи мэIуху дыщафэ, афэр зи джанэ куэшI» — апхуэдэ исалъэ ушцрохъэлIэ Сосрыкъуэ и шынналъэм: зекIуэ ежъэнумэ, нартым афэ джанэ зыщицIагъэ хабзэц. Афэ джанэ ящыгъц Бэдынокъуи, Ашэмэзи, Батрэзи, адрей нартхэми — ар зыщыгъым шабзэкIи бжыкIи пэлъэшцыгъуафIәкъым. Тхыдэр шыхъэт тохъуэ афэ джанэр адигэхэм ижь-ижылж лъандэрэ зэрызэрахъам; адигэ зауэлIхэм афэ джанэ зэрахъац Кавказ зауэм и лъэхъэнэми — епщыкIу-бгъуанэ лэшIыгъуэм. Щыгъуазэхэм зэратахъижамкIэ, афэ джанэ зыщыгъ адигэ шум сэшхуэкIи бжыкIи упэльэшцыртэхъым, ар апхуэдизкIэ нейт, быдэти. Арац адигэхэм я ІэдакъещIәкI афэ джанэр цIерыIуэ

дыдэ хъуауэ щыщытар: афэ джанэ ирагъәштін щхъәкіә, адыгә Іәпшіләпшіләхәр урыс пащтыххәм куәдрә ирагъәбләгъащ; адыгә афэ джанәр щыці-рығуэт гъунәгъу лтәпкъәм я дежи.

Адыгә афэ джанәм и «щәху» псор къәсакъым ди деж – езыр Іәштіб щаңыжым, и «щәхүхәри» күүедыжаш. Музейхәм нобә щахъумә адыгә афэ джанәхәр нәхъ щлагъуэ дыдәхәм зәращымыщым шәч хәлькъым. Афэ джанэ щылаш, зәкіүәцілтхъәмә, Іәмьщіәм къимыщу, – адыгәхәм апхуәдә афэ джанә ящығу зәрыщытам щыхъэт төхтүәр маштәкъым.

Афэ джанәр щын щадзаш пасә дыдәу – щыхум шабзәшәхәмрә бжымрә зышихъумән хуей хъуа нәүжү. Тхыдәр щыхъэт зәрытхъуәмкіә, адыгәхәр гъущіым нәйуасә хуәхъуащ (е ар ягъавә хъуащ) илтәс 3000–3500 и пәкіә. Абы и ужыкіә, дауи, ліәштігъуэ Іәджа дәкілін хуейт гъущі кіапсә псыгъуабзәм афэ джанә къыхащыкығ хъун щхъәкіә: гъущі кіапсә псыгъуабзәм нәм къицтәф къудейуә тхъәгъу щыкүнитіләхәр къыхәпшікылайурә ней-нейуә зәрыбдән щхъәкіә, Іәзагъышхуә пхәлъын зәрыхуейр гурығуэт – пасәрейр абы щіләх хуәләрхуә хъуакъым.

Гъущі кіапсә псыгъуабзәм тхъәгъу жыгъейхәр къыхащыкылайурә зәрадзә хъун и пәкіи ящыу щытапш афэ джанә. Апхуәдә афэ джанәр къызыхашыкылыр фәт – выфә, домбеяфә, бланафә, и. «Афә» псалъэм и мыхъәнәр иджыпсту гурығуэтгъәжъым, ауә шәч хәлькъым абыкіә псәущхъә гүәрим еджәу зәрыщытам, абы щыхъэт тохъуә «Афәбг» цәри «афэ джәдигъу» псалъәри. Зауәл джанәр фәм къыхамыщыкылайж хъуа нәүжүи абы и цәм «афә» псалъәр къыхәнащ – псалъәхәм я тхыдәм апхуәдәр къыхъэт хабзәш.

АДЭМ И УЭСЯТ

Зы нарт и ліәгъуәр къышыблагъэм, и къуэр ириджәри уәсят къицтіжаш:

– Сә дунейм сохыж, – жилаш нартым. – Уи гъацтікіә узрикъун мылтъку къышузогъянә, ныбжъәгъу ирипшыными цыхугъэ иризепхъәнуми узрегуакүәш. Сыпхуәзәзыш, сигу зәбгъәбгъакъым. Уәсят къышузогъянәри, укъызәдағуәмә, ущіегъуәжынкъым. Уәсят къышузәзгъянәр мыраш: яперауә,

уилиң щылхуи иумыт, щылхуи къылымых; етіуанәрауэ, зыхуәмыйфацәм – уи благъеуи ирекъу – хуомыщіла: псыхәкіуадәхъұнщи, ухуштегъуәжынщ; ешанәраци, уи щәху умытта.

И къуәм апхуәдә уәсят къылхуигъанәри, нартыр дунейм ехъжалш.

Щаләр күәдрә егупсысац адәм къылхуигъэна псалъэм, гъенәнәхүпілә имыхуәурә зыбжанәрә екіуәкілаш.

И адәр ләри зы ильәс хуәдә дәкілауэ, щаләм зәхихаш шыныр щылхуә къезытын зәрылъыхъуэр.

– Ди адәм и уәсятыр згъенәнәхүнщ, – жери щаләр піцым деж кілаш. – Узәрыгузавәр зәхесхати, сыкъэкілаш, – жрилаш шыым. – Ди адәм къылхуигъэнауэ мылъку сиіләш, щылхуә ухуейуә зәхесхати, щылхуә уәстыфынущ.

– Дәгъуәкъә, – къылжрилаш шыым, – мылхуәдә шалъэм фіззәкілынкъым.

Шалъэмкілә зәгурлылаш.

Шалъэр къәсри щаләр шыым деж кілаш, арщхәкілә щылхуәр къритыжакъым, шалъэм шалъә къылхигъэкілыжаш. Аргуэрлыр къышысым, щаләм тригъәзац, щхәусыгъуә ишіри абдежми къритыжакъым щылхуәр.

Шыым шалъә къылхигъэкілыурә ильәсий ильәситіли кілаш, ар щхәусыгъуә яхуәхъури шыымре щаләмрә зәшілеяш.

Іуәхур абы нәсауә, щаләм и ныбжъәгъу къылхуепсыхаш.

И ныбжъәгъур игъәхъәшілаш щаләм, хуәфацә нәмис хуишілаш, иригъәжъәжын и пә бащлықкілә зызәшілуфәри шілантіләм шууда дәкілаш. Жылә гупәм шыджеғу щалә цыкітухәм ябгъәдыхъәри щаләм щіопшыр зыләпигъәхуаш. Щалә цыкіту къыбгъәдәлъадәри щіопшыр къылхуишижаш, щіопшыр къылхуэзышижа щалә цыкітур къипхъуатәри щіакіуэ щагъым щіидзац. Кіәлъышхъәра щхәекілә щылхылақъым, щалә цыкітур мәзым щіихъәри и хәещіләр дригъәшшыжаш щаләм.

– Мыр анәмет пхузопці, – жрилаш и хәещіләм, щалә цыкітур иритри. – Къаным зәрыхуәфәштәнкілә уи унә игъәс, сыйныщіеупшіләмә, къылхуәшәж.

Щалә цыкітур ихъри хәещіләр кіуәжаш.

И къуә кіуәдауэ шыым игу фы щыщіләнт: Іәджәм шыщіләупшілаш – дунейм хутехакъым. Щаләм шәч къылхуашылхәнүтәкъым...

И адәм и етіуанә уәсятри игъәунәхүн мурад ишілаш щаләм. Благъә иләт, и адәм мылъкуфі къылхуигъэнауэ. Къы-

хуигъэна щхъэкІэ, ІәшІэшхыхыжри пщІантІэ нәшІым къыдәнаш. «Мыр си благъәш, сә къыздалъагъу, сыдІәпкъун хуейуз къыстохуэ», – жери щІаләм и благъәм Іәщи гъави ириташ.

Пщым и къуэр зәрыкІуәдрә зыбжанә щІауә, пщыхъәшхъә гүәрим, жъәгум здыдәсым, щІаләр «хъыІ» жери пыдыхъәшхыхкІаш. «Сыт ущІэдыхъәшхар?» – жери къыпцихъаш и фызыр.

– СыщІэдыхъәшхар бжесІәнц, уи бзәр пхуәІыгъынума, – жиІаш щІаләм. – БжесІәр пшутәжмә, уәри сәри дытекІуәдәнүш.

– Сшутәжынкъым, – щыжиІэм, щІаләм и щәхур фызым жриІаш.

– Ди пщым и къуэр зыІәшІәкІуәдар сәраш...

«Асымыгъүэт!» – жери, нәху щыху жейм езәгъакъым фызыр, нәхүщым къыштылъәти я гъунәгъум мафІэхъә ежеклаш. «Ди зәхуәдә щәхущ, дыпІуатә хъунукъым, унәм исым ІәшІәшІар мыраш», – жери лым и щәхур гъунәгъу фызым хуиІуаташ. Аргуәрыр я гъунәгъум ежекІри, пщым и къуэр зыдыгъуам и цІэр ириІуаш. Зым адрейм хуиІуатәурә, щІаләм и щәхур жыләм хәз хъуаш.

ЩІаләр яубидри пщым деж яшаш.

– УкІын хуейш! – жиІаш пщым и пщІантІэм щызәхәтхәм. Псом нәхъ ихъу-илтыр щІаләм гъавәрә Іәшре зрита и благъәрт.

– Ямыгъәпсалъә яукІыркъым, – жиІаш нәхъыжъхәм яңыш зым. – Пщым и къуэр здәпхъар къыджеІә.

– Пщым и къуэр зыдыгъуар сәраш, – жиІаш щІаләм. – Здыгъуа щхъэкІэ, згъэкІуәдакъым, си ныбжъәгъум и къанц, хъыбар щезгъашІэ къаным зәрыхуәфащәкІэ къишәжынүш.

Хъыбар щригъашІэм, щІаләм и ныбжъәгъум пщым и къуэр къишәжаш, къаным хуәфащә хабзә къыкІәлтыйзәрихъәри...

Жыы хъууэ дунейм ехыжыху, адәм къыхуигъэна псалъэм теташ щІаләр абы и ужъкІэ, щыщIегъуәжай къәхъуакъым.

БЖЬАХЪУЭМ И КЪУЭ

Гъатхәр къихъәри уәфІ щыхъум, нартхә я бжъахъуэм и бжъәр дишири тІуашІэм бжъахъуэ пщыІә щыхисаш. ПщыІәр хисауэ бжъәр итъәхъуурә, бжъахъуэм щІалә къыхуалъхуаш. Гүщәм хапхаш бжъахъуэм и къуэр. Хапха щхъэкІэ, яхухәлъакъым:

— Си адэр,— жери гүщэпсыр къызэпичац.
— Уи адэр т҃уацIэм дэсц, бжье егъехъури,— жраац щалэм.

Гүщэм къафIыхэкIри жыхафэгум къитеувац бжьяхъуэм и къуэр.

— Т҃уацIэм сыкIуенурэ си адэр слъагъунущ,— жиIац.

Т҃уацIэм ежъаэ гъуэгу здытетым, бжьяхъуэм и къуэм шууиц кърихъэлIац.

— Уий, мыр зэрэцIыкIунитIэ, нэцIэнкIэ хуэдизи узэрыхъур! — къышцыдыхъэшхац шууицыр.— Дэнэ уежъя?

— Сэ сыздежъам сый хувиIуэху,— жиIац бжьяхъуэм и къуэм.— Фэ фыздежъар къызжефIэ.

— Шы дыгъу докIуэ, гъусэ укъытхуэхъумэ, уздэтшэнц,— къыдэгушыIац шууицыр.

— Сыфхуэхъунц,— жиIац бжьяхъуэм и къуэм.— Сыздэфшэ.

Бжьяхъуэм и къуэр ягъэкIесри здрахъэжъац. ЗдэкIуэм, уэтэр ирихъэлIац. Иуэм вы ити:

— Иуэм ихьи, зыв къиху,— жраац шууицым бжьяхъуэм и къуэм.— Выр дыгукIынчи, лэгъупыIэмпIэ зэфIэддээнц — дыгъуэмылэншэц.

Бжьяхъуэм и къуэр Иуэм ихьэри шууицым къегуоуац:

— Иуэм нисхунур вы къуэлэн, вы джабэху, вы джэмыйдэ, вы уэгуш? — жери.

— УмыкIий — дыкъебгъэшIэнущ! — гузэвац шууицыр.— Сытми, зыв къихуи, Иуэм къикI.

Бжьяхъуэм и къуэм Иуэм зыв кърихури, шууицыр мэzym щIыхъац, хуейм ихьэри выр яукIац, лэгъупыIэмпIэ зэфIадзэри лыр халъхъац. Псыр къышытекъуальэм, бжаяхъуэм и къуэр лэгъупым хэпкIац. Шууицым гу лъатакым бжьяхъуэм и къуэр лэгъупым зэрыхэнкIам.

— Си пэр ес, си нэр ес! — къыхэкIикIац бжьяхъуэм и къуэр лэпсым, и щхэр къыхигъэжри.

Къехъuar къагурыIуак'ым шууицым: зэрыгъацтэри мэzym щIэлъэдэжац, яшхэр къагъанэри.

Бжьяхъуэм и къуэр лэпсым къыхэлъыжац, лыр вати, лэгъупыр и дамэм фIидзац, зыш къэшэсц, шитIыр ИумпIэкIэ иубыдри къежъэжац.

КъакIуэм-къялъэурэ, нартхэ я шыбзыхъуэм ирихъэлIац бжьяхъуэм и къуэр.

— Уанэкъуапэм укъыкъуэшцыркым: дэнэ укъикIэрэ, дэнэ укIуэрэ? Шыри дэнэ къипха? — къеупщIац нартхэ я шыбзыхъуэр.

— Сосрыкъуэ шыбз гуартэ къихуауэ егуэш, къыслъысыр къыхэсхаац,— жиlaщ бжьяхъуэм и къуэм.— УхокIыж.

— Іэгъу! — жери, шыбзыхъуэр ежажъац. Шыбзыхъуэр щежажъэм, бжьяхъуэм и къуэм нартхэ я шыбзыхъуэм и шыбз гуартэр кърихужъэри, къежъажаш.

КъакIуэм-къалъэрэ, нартхэ я выхъуэм къыIушIац.

— Шыбзыр дэнэ къипхурэ? — къеупщиац нартхэ я выхъуэр.

— Бэдынокъуэ шыбз гуартэ къихуауэ егуэш, къыслъысыр къыхэсхаац,— жиlaщ бжьяхъуэм и къуэм.— УхокIыж.

— Іэгъу! — жери, выхъуэр ежажъац. Выхъуэр щежажъэм, бжьяхъуэм и къуэм вы хъушэри къызэщIикъуэри, и гъуэгу теввэжац.

КъакIуэм-къалъэрэ, нартхэ я мэлыхъуэм Iууац.

— Шыбзи вы хъушэри дэнэ къипхурэ? — къеупщиац мэлыхъуэр.

— Ашэмээ шырэ вырэ къихуауэ егуэш, къыслъысыр къыхэсхаац,— жиlaщ бжьяхъуэм и къуэм.— УхокIыж.

— Іэгъу! — жери, мэлыхъуэр ежажъац. Мэлыхъуэр щежажъэм, шыбзыимрэ выимрэ мэл хъушэри къышIигъури, бжаяхъуэм и къуэр къежъажаш, и адэм деж нэсри:

— Шыи, выи, мэли къипхуэсхаац,— жиIац.

— Уэ езыр ухэт? — къеупщиац бжьяхъуэр, шхуэмымлакIэмрэ лъэрыгъымрэ иубидри.

— Нартхэ я бжьяхъуэм срикъуэш,— жиIац модрейм, къепсихри.— Бжьэр къыдэшшауэ сыйкъалъхаац. Бжьэр къэпшиIмэ, пIэшIэкIынкIэ сышынэрти, сыйкъынкIэлъыдэкIац.

Мыпхуэдэ хъыбар жаIэ:

ЛъэпшокъуэкIэ еджэу зы бжьяхъуэ псэурт, бжъэм я бзэр зэхижыкIыу.

Бжьайуэм здитым, бжъэм мыр жаIэу зэхихац Лъэпшокъуэ:

— ЖыжъэIуэ долъатэ армыхъу, нэхъыбэ къытхузхынут.

Ар шызэхихым, Лъэпшокъуэ бжъэм я ужь иувэри дэкIац.. Пшэддэжыжым дэкIами, шэджагъуэ хъуауэш бжьэр шыхъуакIуэ мэз лъапэм шынэсар. «Бжъэм жаIэр пэжш»,— жиIац Лъэпшокъуэ, къигъэзэжри бжъематэхэр мэз лъапэм игъэIэпхъуац, бжьайуэр бжыхь лъагэкIэ къихухыжац.

Хъунтар я гъунэгъу хъуащи, бжъэр етлысэхыр-
кыым: бжъэмэгэхэм фор дээз хъуащ.

Итгани бжъэм якIәцIодэгүхь Лъэпшокъуэ:
«Ягу къызэбгъэрэ иджыри?» – жери.

Бжъэр ицыхъяцхъэм къетлысылIажауэ бжъа-
хъуэм къызэрыхуэшхыдэр зэхэх Лъэпшокъуэ:

– Бжъалуэр бжыхх лъагэклэ къихухъащи, ды-
шыщхъэдэх-дыкъыщхъэдэхыжкIэ гугтуу дохь.

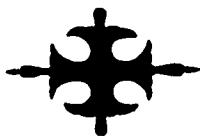
Ар цызэхихым, бжыххыр къыхичыжри, Лъэп-
шокъуэ бжъалуэр набжэ лъагуэклэ къихухъащ.

Лъэпшокъуэ и бжъэр абы и ужыкIэ нэхъри лэ-
жъэрэй хъуащ.

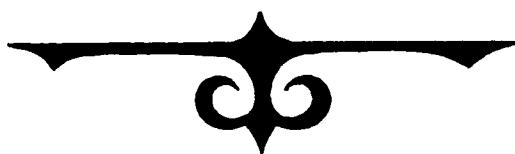

Си джатәжъурә, уей дуней, хъәшхъәрыңуәдәэ,
И дзәпкъитымкіә, уей дуней, лъыпсыр иожәхыр.
Псы ежәхым, уей дуней, сыйәпрыпплъмә,
Кхъүхъ фыңғәжъхәр, уей дуней, къызәпраху.
Кхъүхъ фыңғәжъурә, уей дуней, къызәпрахум
Дзә фыңғәжъыр, уей дуней, къызәпраш.
Дзә фыңғәжъурә, уей дуней, къызәпрашым
Ар дзащхьишкіәрә, уей дуней, зынаузәш.
Хъәдрыхәмә, уей дуней, лъыхар щауаш,
Щы фыңғәжъым, уей дуней, сыйғоззашыхъ.
Щы фыңғәжъыр, уей дуней, къызәгүәстхъинути,
Бжыктышхъәкіә, уей дуней, сыйраңулғаш...

АДЫГЭ ХЪЭЩІЭЩЫМ

Къулейщ, зэмылIэужыигъуещ адыгэ IуэрыIуатэр. Абы и фIыпIэр, дауи, нарт хъыбархэмрэ пшиналъехэмрэш – ахэр зыпащI щыIакъым адыгехэм.

Нарт хъыбархэмрэ пшиналъехэмрэ нэмышI, адыгехэм ижь-ижыых лъандэрэ къадогъуэгурекIуэ пасэрей хъыбарыжъхэри. Хъан-Джэрий щыхъэт зеритехъуещи, адыгэ хъэшIэшым уихъамэ, дапщәши зэхэпхынущ хъыбар гъэшIэгъуэн Iэджэ. Апхуэдэ хъыбар гуэр зымышIэ яхетакъым адыгехэм. Хъыбарыр зыIуатэм шэч къытирихъэртакъым ар зэгуэр къэхъуа Iуэхугъуэ гуэрим зеритегIам. ПIыгъэ, цIыхугъэ, хабзэ зыдалъегъуа цIыхум и хъыбарыр жылэм хэIуэрти, зэхуаIуэтэжуре къэгъуэгурекIуэрт.

ХъэшIэ къихъамэ, абы бгъэдагъесын, трагъеун щхъэкIэ, хъэшIэшым кърагъэблагъэрт джэгугаакIуэхэр. ХъэшIэм и пашхъэ ихъэрти, джэгугаакIуэхэм яIуатэрт нарт хъыбархэр, пасэрей хъыбарыжъхэр, таурыхъхэр. ДжэгугаакIуэхэм яициш зыр нарт хъыбаррэ пшиналъэкIэ гурыхуэт, адрейм и гъунэжст е хъыбар, е таурыхъ.

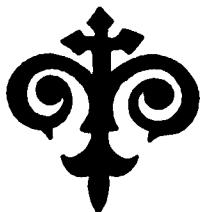
Адыгэ хъэшIэшым илъ хабзэт пшиналъэ Iемэпсыимэ зэмылIэужыигъуэхэр: шыкIэпишынэхэр, пшинэдыхъуакъуэхэр, бжъамиийхэр, пхъэцIыичхэр.

Гъуэгу төхъами, «пкIэлъей ирадз» я хабзэт адыгехэм – гъуэгу тетыху (ар нэхъ кIэшI къащыхъун щхъэкIэ), пасэрей хъыбарыжъхэр яIуатэ зэпытт, дзапэ уэрэдкIэ дежъууэ.

Нарт хъыбархэр, пасэрей хъыбарыжъхэр, таурыхъхэр зэблагъэ дыдэш, я фащэрэ я купщIэкIэ зэшхъэшыкIми. А псори

къызэдэгъуэгурыйкIуаш, зым илъ адрейм щIэлъадэу, зыр адрейм дежъууэ, зэдаIуатэу.

Нартхэм я лIэужь адигэхэм я хъэшIэшхэм щаIуатэу щыта хъыбархэмрэ таурыхъхэмрэ яищищ адэкIэ фызэдже-нур.

ДАУ И КЪУЭ БАХЪСЭН

Бахъсэн псым и Iуфэм пшышхуэ гуэр Iусаш, ДаукIэ еджэу. Дау пшым къуийрэ зыпхъурэ иIэт. Дау и къуэ нэхъыжым и цIэр Бахъсэнт. КъызэраIуэтэжымкIэ, Дау и къуэ Бахъсэн гъут зауэм хэкIуэдаш. Гъут зауэм хэкIуэдаш Бахъсэн и къуэшиблири лыхъужь пшцеи. Дау и къуэхэр цыхум ягьеижаш, мыр жаIэурэ: «Хъэдэш, хъэдэш Дау и къуийр, хъэдэ мыйгуэш, уей, Дау и къуий мыйгуэ!»

Дау и пхъум и дэлхуийм я хъэдэхэр ЯтIэкъуэ псым и Iуфэм щыцIильхъэжри мывэ сын яхуигъэуваш. Абы Дау и къуэхэм я сынкIэ е Дау и къуэ Бахъсэн и сынкIэ йоджэ иджыри къэс.

Гъатхэм цыхубз щалэхэм, я щхъэцыр утЫпщауз, губ-гъуэм йохъэри, Даухэ я гъыбэр жаIэ. Гъыбэр зыусар Дау зэшийм я шыпхъурц. Дау зэшийм я гъыбэр ди зэманым къэсац:

Дау и къуэ Бахъсэн есым
Ант шухэр къызэцIегъаплъэ.
Алътудым и къуэцIиижым
Гъуэтыхъмэ лъыпсыр щагъажэ.
Алътудуэ псыхъуэ жэрыжъми
Гъуэтыхъжь хъэдэхэр зэлрехъэх,
Ант хъэдэу здрихъэхари
Хэт мыйгуэм къыхихъжын?
Бахъсэн мыйгуэу дээр тхузезышэр

Гъуэтыхъмэ кърагъэпсых,
Махуей мыйгуэм шынэхъыщІиблри
Бахъсэн мыйгуэм депсыхыжащ.
Зэший мыйгуэм я шыпхъу закъуэм
Мы махуэм зарегъэлжъэ,
Іэжъэгъумэ яхуэмыйгъыу
Бахъсэн и гъуабжам закъыфІредзыр.
Гъуэтыхъдзэм хъунщІэр щрадзым
ЗауэлІмэ ягъеңгъяаш.
Хъэдрыхэ машэм щІэхъуэпсу
Бахъсэн маисэри щигъабзэш.
Къуэшылтыр зэрыхуэшІэжу
ИщІэжри ялъихъэжар
Зэшиймэ я шыпхъу закъуэрщ.

Дау и къуэхэм я хъыбарри я гъыбзэри зытхыжар Нэгумэ Шорэш. Нэгумэм зэритхымкІэ, Дау пышшхуэр Ѣыпсэуар еплІанэ лээцЫгъуэриц. Дау и къуэхэм я сыныр (абы ЯтІэкъуз сынкІи йоджэ) ЯтІэкъуз псым и нэпкъым тетащ, ар нобэ щакъумэ Петербург (Бытрыбыху) дэт Эрмитажым. Сыным цыку теплъэ илэц, таж пыІэ (пыІэ хъурей цыкІу) щжэрысщ, и Ѣыфэм тхыгъэ тетщ, алыдж (грек) хъэрфкІэ тхауэ.

АНДЕМЫРКЪАН

АндемыркІэ зэджэ лы гуэр мэzym щакІуэ кІуауэ, и щакІуэхъэр зы жыг ежалІэри дэбэнейуэ жыгым кІэрыуваш. Андемыр епсыхри жыгым бгъэдэкІуэтащ: «Сыт хъэм къылэшІэльгъяар?» – жери. Жыг дыкъуакъуэм чы матэ дэтт. Чы матэр кърихъэхащ Андемыр. Матэм сабий цынэ илтът, зэшІэуфауэ. Щалэ цыкІути, Андемыр гуфлащ – езым бын илэтэкъым.

Щалэ цыкІур къихъри ишІаш Андемыр. Андемыркъан флащащ, зышар Андемырти.

Андемыркъан къыдэкІуэтайри и цІэр Іуаш: езым хуэдэ шауэм лыгъэ-шыгъэкІэ ефІэкІ хъуаш. Абы Ѣыгъуэ зи уэли-игъуэр Беслъэн ПцапцІэ зэджэ пышшхуэррат. Беслъэн

ПцЛапцІэ лы плащэт, гъумыщІети, гуимәкІэ кърашәкІырт. ЩакІуэ ежъэмә, бланэр гуимәм кърахулІеура Беслъэн ПцЛапцІем кърагъзукІырт.

Зэгуэрым щакІуэ ежъауә, Беслъэн ПцЛапцІэ кхъүәпЛашэ кърахулІаш. Пцыр еуа щхъэкІэ, кхъүәпЛашэм техуакъым: яләшІекІыжри мәзым яфІыщІыхъәжащ. ЩакІуэм Андемыркъани ящІыгъути, кхъүәпЛашэр мәзым къышІихужащ, Беслъэн ПцЛапцІэ зэрыс гуимәм кърахулІери кхъүәпЛашэм шабзәшэ къриутІышищащ. Андемыркъан и шабзәшэм кхъүәпЛашэр Беслъэн ПцЛапцІэ зэрыс гуимәм и пхъэтІекГум ириГулІаш.

— Беслъэн ПцЛапцІеу гурышә, си шәм и кІуәкІэр уигу ирихъя? — жери Андемыркъан пцышхуэм ешапц.

Абы щегъәжъауә, пцышхуэр жагъуатгъу къыхуәхъуаш Андемыркъан. «Хъэ тумәрә пцы тумәрә хәкум изгъесинкъым», — жери игу ирилъхъаш Беслъэн ПцЛапцІэ, Андемыркъаныр иригъәукіын мурад ишІаш.

* * *

ЯукІын мурад къызәрыхуаштар ишІерти, Андемыркъан бәләрыгъыртәкъым. «ЛыгъэкІэ дышәлъәштынукъым, хъугъәшагъә дыхуекІуэнш», — жари зэгурыйаш Андемыркъан и жагъуәгъуҳэр.

Андемыркъан зы ныбжъәгъу иіёт, КъаниболәткІэ еджәу. Къаниболәтүр ягъэIушаш: «Андемыркъан укІыпІэ ишә, лыгъэкІэ дышыпәмыйлъәштынукІэ», — жари. Къаниболәтүр Андемыркъан деж кІуаш:

— Хъәжәбажашә дыдәгъэкІ, — жери.

Къаниболәтүм хъәжәбажашә дишащ Андемыркъан. И жагъуәгъуҳэр къыштәтІысати, Андемыркъан ягъәбәләрыгъаш, бәләрыгъыпІэ ирагъахуәри къауکІаш.

— И хъәдәр дәнә пцышІәтлъхъэн? — еупцІаш Беслъэн ПцЛапцІэ.

— Цыхум къышамылъагъун пцышІәфлъхъә, — къажриІаш Беслъэн ПцЛапцІэ.

Андемыркъан и хъәдәр Шәрәдж псыхъуә пцышІалъхъаш.

Хъыбархәм я нәхъыбәм къызәрыхәшымкІэ, Андемыркъан пцы тумәш, нәгъуәшду жышәмә, и адәр пцыш, и анәр зыпци лъәпкъыр ящІеркъым. Ан-

демиркъан и уэрэдымрэ и хъыбархамрэ къыхэц Беслъэн ІІцІашцІэ, Къаниболэт (Къамболэт) сымэ адыгэ тхыдэм щыціэрыиуэ шыыхэц, щыисэуар ешыкІуха-нэ ләшцІыгъуэрц.

МУДАР ХЪЭФЭ И КХЪЭ НЭПЦІ

Къэбэрдейм я шыыхуэр, ЩоләхъужыкІэ зэджэр, ләа нэужь, шыихэр зэныкъуэкъу хъуаш, бий зэхуэхъужауэ зыбжанэрэ екІүэкІаш. Щоләхъужым и къуэм, Къэрәшней, унафэр яфІиубыдынкІэ шынәрти, ар яукІын мурад ящІаш шыыхэм: «Япэ зидмыгъәшмэ, еzym дыләшцІэкІүэдәнц, дыкъелынукъым», – жари. Ар Мудар Хъэфэ и шцэ иралъхаш: «Къэрәшнейр тхуэуکІ, уэр фІэкІ, нэгъуэцІ пэлъәшцынукъым», – жари.

Мудар Хъэфэ бзаджэт, бзаджагъәкІэ иукІын мурад ищІаш Къэрәшнейр. Езыр Щоләхъухэ я малъхъети, хъәшцІапІэ кІуаш, и шыбзыхъуэр зыщІигъури. Къэрәшней деж тхъәмахуэкІэ щыхъәшцІаш Мудар Хъэфэ, щежъәжым Къэрәшнейр кІэлъыдэ-кІаш. Гъуэгур зэхуэдитІ ящІаш, Мудар Хъэфэ Къэрәшней жриаш:

– Гъэзәж, куәдщ укъызәрьиздэкІүэтар.

Я Іэр зэрубыдыжри, Къэрәшней къигъәзәжаш. И щыбкъыщигъазәм, Мудар Хъэфэ и шыбзыхъуэр игъэлүщати:

– Еүэ иджы! – жиаш.

Мудар Хъэфэ и шыбзыхъуэр шәрүүэт, зэуам фІигъәкІыннутэкъым. Шыбзыхъуэм Къэрәшнейр къиукаш.

Къэрәшней и хъәдэр мэз лъапэ къыщагъуэтыхри щалъхъәжаш. Я малъхъэм шәч хуапІакъым.

Щоләхъухэ я зы шыбзыхъуэ ильэгъуаш Мудар Хъэфэ Къэрәшней зэрүригъэукаш. Къэрәшней и хъәдэр щалъхъа нэужь, шыбзыхъуэм Щоләхъухэ яжриаш:

– Къэрәшней къэзыукаш Мудар Хъэфәш. Къэрәшней иль фхуэсцІэжынц.

– Къэрәшней иль шцІэжмэ, шыбз хакІуапцІэ удот, – жиаш Щоләхъухэ.

– Шыбз хакІуапцІэ къыззәфтын и пэ дыщэ ІэмыйцІэ къыззәфт, – жери шыбзыхъуэм дыщэ ІэмыйцІэ къайрихааш Щоләхъухэ.

Щоләхъухэ я шыбзыхъуэр Мудар Хъэфэ деж кІуаш:

– Шы и щалъэ соцІэ, ухуеймэ, шыбзыхъуэ, ухуеймэ, шы-

гъашхэ сыпхуәхъунц,— жери. Щалэр игу ирихъац Мудар Хъэфэ; Щоләхъухә зәрашыбзыхъуэр ищлакъым.

— Шыгъашхэ сыхуейщ,— жери Мудар Хъэфэ щалэр шыгъашхэ ищлац.

Мудар Хъэфэ деж Іутурә зыбжанә дәкіауз, Щоләхъухә я шыбзыхъуэм пщым и хакіуэр исафә ишац. Хакіуэр зыләштігъәкі зищіри, шыбзыхъуэм пшапәр зәхәүеху исынхъуэм зыщиәжъац, пшапәр зәхигъауәри къыдыхъәжац:

— Хакіуэр сіләштікіри кіуәдац,— жери.

— Кіуәдакъым,— жидац Мудар Хъэфэ.— Хакіуэр къекіуэлләжац. Уә дәнә ушыхетар нобә лъандәм?

— Сыңыхетар бжесінц,— жидац шыгъашхэм.— Хакіуэм и ужъ зесхуәурә Іуашхә срихъәлләри къастлати, дыңә къыштікілац,— жери дыңә іемыштіләр иригъәлләгъуац.

— Іуашхәм сышә,— къыжридац Мудар Хъэфэ.

— Пщәддәджыжъ успәнц,— жидац шыгъашхэм.

Абықіә зәгурылуәри, шыбзыхъуэм Щоләхъухә хъыбар яригъәштілац: «Филь філәжынумә, мышхуәдә Іуашхәм фыкъекіуаллә»,— жери.

— Хъәжәбажац сокіуә,— жери Мудар Хъэфэ пщәддәджыжым дәшәсүкілац, и шыгъашхәр зыләштігъури. Къэрәпчей и шынәхъыщіләр Іуашхә къуагъым къыкъуәувати, Мудар Хъэфә шынәсым сагъындакъыр къытирубыдац:

— Си шынәхъыжъыр хъәщәжурыпхъуә хабзәц зәрыбуқіар, сә ліңіз хабзәкіә узукіныц,— жери Мудар Хъэфә къиукілац. И хъәдәр Іуашхәм щалъхъац.

Мудар Хъэфә и хъәдәр ягъуәтыжакъым. Зыкъомрә лъыхъуац. Хъәдәр ямыгъуәтыжмә, я напәр текіынти, зыкъомрә лъыхъуа нәүжъ, ягъяІуаш:

— Хъәдәр къәдгъуәтыжац,— жари. Ар ягъяІури, Мудар Хъэфә и хъәдәм и піләкіә пхъәкъәб щалъхъац, маңә ятіри. «Мудар Хъэфә и кхъә нәпці» шыжалаар абдежш.

Мудар Хъэфә и шыпхъур Псыжъ яшпат. И дәлъхур зәрышымыләжыр шызәхихым, Мудар Хъэфә и шыпхъур къезкіуәжац.

— Си дәлъхум и хъәдащхә сывгъәлъагъу,— жери щапиубыдым, заумысыжаш:

— Уи дәлъхум и хъәдәр дгъуәтыжакъым. Ди напәр текіырти, маңәм пхъәкъәб итлъхъац хъәдәм и піләкіә.

— Си дәлъхур къезыукіар Щоләхъухәц,— жери Щоләхъухә кіуаш Мудар Хъэфә и шыпхъур.

— Лей зезыхъар си дәлъхурац, фә лажъә фиіләкъым,—

яжриIац Мудар Хъэфэ и шыпхъум Щолэхъухэ.– Си хъэтыр къэфлъагъуи, хъэдэр къызэфтыж.

Мудар Хъэфэ и хъэдэр зынцIэль Iуашхъэр къыжраIац Щолэхъухэ. Хъэдэр къашэжри щалъхъэжац.

Къэрәщei Мудари дунейм щехыжар 1641 гъэрауэ ялъытэ. Къэрәщeир Талъостэнейм я пшынхуэ Щолэхъу и къуэц. Мудар Хъэфэ джылахъетэннеипшиц. ПшитIри лъэпкъ зэнъикъум хэкIуэдауэц тхыдэм къызэрыхъэшыр. IуэрыIуатэри щыхъэт тохъуэ абы.

БОРЭЖЬ

БорэжькIэ зэджэр лы пхъашэт, зекIуэлшт. ЗекIуэм хэтурэ, и ныбжь нэсри, Борэжь тыйсыжижац. Зы къуэ закъуэ иIэти, и къуэр лы хъури зекIуэм хыхъаш.

И къуэ закъуэр зекIуэ ежъауз, Борэжь жэшыгым зылI къеджац:

– Мыпхуэдэ Iуашхъэр зэхудипIалъэц, лыгъэ пхэлъыижмэ, некIуалIэ, – жери.

Къеджар и жагъуэгъум япшишти, Борэжь шэсри дэкIац, Iуашхъэм нэсри и жагъуэгъур игъуэтакъым. «Нобэми пшэдайми укъекIуэлIэнкъе!» – жери Борэжь Iуашхъэм къытенац. И жагъуэгъум пэплъэурэ, Iуашхъэм зы тхъемахуэкIэ тесац Борэжь. Пшэдджыжь гуэрым, нэху ща къудайуэ, Борэжь шу закъуэ къыIешцIэлъэгъуац. Шум кэс къихъырт.

– Хъэмэ къильхуа, – жиIац Борэжь, – Палъэ къызэнтри кIэс щыхъэкIэ уежъэжай! – И шабзэр зэIуидзэри шур къригъэпсыхац.

– СыукIар хэт? – жери шум бгъэдыхъац Борэжь.

И пшэр щыхъэкIым, шур къыдэпльяещ:

– Си адэжкуэр жыныхъэ мыгъуэжь, сыкъэбукиц, – жери. Борэжь IешцIэукиц и къуэ закъуэрят.

И къуэм и хъэдэр шыкхъаблэкIэ къихъыжижац Борэжь, шильхъажри, мацэ къригъэтIац, мацэм баш гуйбл ирильхъаш:

– Ар къымысшыцIакIэ зызгъэссыжынуц, – жери.

— Апхуэмьыди къыпшыщынкіэ мэхъу, зумыгъесыж,— жари къыпэувац жылэр, къыпэува щыхъекіэ едәІуакъым:

— Сәр нәхъ лей къызыщыщынкіэ нәкъым,— жери.

Банә гуиблым мағлә щылдзапц.

Зы фыз къэкІуаш итланэ:

— Сә къысщыщынкіэ лейр си фәм щылдэхуакІэ, уә къыпшыщынкіэ пшәчын хуейщ,— жери.— Си щыхъегъусәм щынә шыпләкіэ къихъри фигъәжаяуә, зы шу къыдәлъедац: «Фи щыләр яхъ!» жери. Щыләр диләт, щылә нәхъыжыр шкіәхүж дәкІауә абрәджым ирахъяжати, и адәр якІәлъыпхъәраС, сәр щынәм къыбгъәдинәри. Сәр къищтери ди щылә курытым гущәм хәль и шынәхъыщынкіэ фигъәжаяц: «Дадә щынәр зәрыфИигъәжар мыпхуәдәуң»,— жери. Щыләм сыйщихуильым, щыхъелыпсым зыхидзәри зригъәтхъәләжаяц. Си сабиитым я хәдәр зәбгъурыслъхъәжаяуә, ди гъунәгъур ди пшылантіэм къыдәлъедац: «Лыр къаукІри щыләр яхъаш»,— жери. Хъәдишри зы маҳуэм щылдзахъәжаяц.

Фызым ар щыжиләм, Борәжъ и унә ихъәжаяц, дунейм тетыхуи и пшылантіэм дәкІакъым.

Борәжъ зекІуәлІ цәркІуәщ, щыпсәуар, зәрыхуатъәфащәмкіэ, епщыкІубланә ліәшыгъуәрш, и хәздәр зыңғәлъ Іуашхъэр ди зәманым къәсац: Зеикъуә хуазанщынкіэ Бахъсән адрыщым итиш. Борәжъ и уәреди къәсац ди зәманым:

«Борәжъу бзаджә!» — жери зы къоджә,

Абы и джә макъым сыйщыләкІ.

«Хъунщынкіэ накІуә!» — къызжәкіэ.

«Хъунщынкіэ сыйкІуәнкіэ сымыжыш,

Си къүә нәхъыжыр нәкІуәнщ».

Іуашхъэр палъә кърет,

Іуашхъэр палъэр къегъәс,

И пшыләгъуаләжыр къышшеш,

И дыщә уанәр трекъуз,

ЗыкърекъуәкІри нокІуалә,

И пшыләгъуаләжыр ельяхъә,

И щылакІуә фыңціәр еубгъу.

Іуашхъэм тесурә тозанә,

КъамышыкІ пхъашэр еупс...
ПшәкІэпль-ишәтхъәхур къыщещІ,
Борәжыр Йуацхъәм щызоплъә:
ФыңЦагъә гуәри къәсаш.
Вындыжым и дәэкІә сфәмацІәш,
ХъунцІәм и шукІә сфәкуәдц.
Шыбәр къәзыхур блегъәкІ,
КІәсыр къәзыхым иргәнапщә,
СәмәгурабгъумкІә ирехъәх,
И щхъәр фИхыну йокІуалІә.
Нәхъу-нәхъуурә къызоплъ,
Сеплъыпәм, си къуәр сиәжжъым.
«Борәжы! Борәжүрә хъә жъакІә,
Щхъә сыкъәбукІ:
Хуарәм и бәр къыпхуәсхурт,
Напәхум и кІәсыр къыпхуәсхырт...»
Сә а фәбжыр къыщызләжъакІә
Хъәспсае жагъуәр схуәфацәш.
Хъәпс жагъуәр изогъәтІ,
Къазмакъым и баңэр изолъхъә...»

СОЗРЫХЪЭ

Зы лыйжъ, щхъәл къыздикІыжым, дәшыгъуә задә ирихъәлІәри къуәм къыдәнац – витІым къыдашакъым. Лыйжыр къуәм къыдәнауз, зы шу кърихъәлІаш. Шур епсыхаш, гуфә кIапитІыр иубыдри вым къиделаш: гур къуәм къидишаш.

– Сыкъәплъәгъуакъым, услъагъужакъым, – жери шур ежъәжаш.

Шум дилъәгъуар ХъэтІохъущокъуәм хүиIуэтәжаш лыйжым.

– Сыт и шыфәлІыфә шум, хәт щыщ? – къеупицАаш пицыр.

– Зыщыщыр къызжиIакъым, шытхъуә кIагуә тесщ, – жиIаш лыйжым.

ХъэтІохъущокъуәм цыху иригъәжъаш:

– Шытхъуә кIагуәр къевгъуәти, къәфху, – жери.

Шытхъуә кIагуәр зыхәт шыбз гуартәм ирихъәлІәри, шытхъуә кIагуәр къыхахуаш. Пицым ищIэт шытхъуә кIагуәм лыйр къызәрыкІэлтыкІуэнур. Къуалә и къуә СозрыхъәкІә зәдҗәрт шытхъуә кIагуәр зейр.

Къуалә и къуә Созрыхъә зәрышелуаныр зәхихат ХъэтІо-

хъущокъуэм, къыхуэумысыртэкъым армыхъу. Хигъэзыхъри, къиумысыху, пщым Къулә и къуэ Созрыхъэ иутЫшакъым. Къышиумысым:

— Хъунц,— жиIац Созрыхъэ,— Хъусин Лъэгубгъуэ сумыгъебән закъуэ.

Хъусин Лъэгубгъуэрэ Къулә и къуэ Созрыхъэрэ я анәхәр зәшыпхъут. Хъусин Лъэгубгъуэ Шужьеипщым и пелуант.

— Уезгъебәнынкъым,— жиIац пщым Къулә и къуэ Созрыхъэ.

ХъэтIохъущокъуэр ежъауэ, Шужьеипщым Къулә и къуэ Созрыхъэ ириджац:

— ЩоджәнкIыхъ уезгъебәнынуш,— жери.

ЩоджәнкIыхъ пхъәшыкъум къраутЫшкъац. ПелуанитIыр зәрубидри зыкъомра зәрызекъуауэ, ЩоджәнкIыхъ пхъәшыкъум елъажац.

Пхъәшыкъум Хъусин Лъэгубгъуэ къихъац.

— ЗәшыпхъуитIым дыкъалъхуац,— жиIац Созрыхъэ.— Щхъэ дызәрыбгъэукIра?

— Джатә и щIагъ «нанә» щыIәкъым,— жиIац Хъусин Лъэгубгъуэ.

Зәрубидри, Къулә и къуэм Хъусин Лъэгубгъуэ хигъашIә щыхъум, Шужьеий, пхъәшыкъум къебакъуәри, Созрыхъэ хъәджәсәкIә къепыджац.

Къулә и къуэ Созрыхъэ и хъәдәр къашәжри щIалъхъежац.

ПщитIыр бий зәхүәхъуац. Къулә и къуэ Созрыхъэ илъ ищIәжын мурад ищIац ХъэтIохъущокъуэм. Шужьеипщыр лIы зәңIәмыйкIуәйт, лIыгъэ-шыгъәкIә упәльәещынүтәкъым. ХъэтIохъущокъуэр Алыджыкъуәпщым деж кIуәри ечәнджәщац.

— УемыбзәджәкIауэ упәльәещынүкъым,— къыжриIац Алыджыкъуәпщым.— Шужьеийә сәрә дызәбийщ. Уәрә сәрә дызәштыIеижаяуэ дгъәIунци, Шужьеий деж укIуәнищ, уекIуж зыпщIынищ, Тәтәртуп фыкIуәнищ, тхъэ зәхүәфIуәнищ, къышывгъәзәжкIә гъуэгум щыбгъәбләрәгъынищ.

ХъэтIохъущокъуэм Шужьеий екIуж зищIри, пщитIыр Тәтәртуп кIуаш, псалъә зәIахри къагъәзәжауэ гъуәгу здытетым, зы Iуашхъэ щепсыхаш.

— Мы Iуашхъэр Бахъсән нәхъ и гъунәгъу хъәмә Шәджәм нәхъ пәблагъә? — еупщIац ХъэтIохъущокъуэр Шужьеий, гъуәмыләр тхъәрыкъуәф Iәнәм къытралъхъауэ.

— Ди пыцафIэхэм къацIэнщ,— жари пыцафIэхэр ирагъэжъаш. ПыцафIэхэр ЙукIауэ ХъэтIохъущокъуэр Шужьей еупицIаш:

— КъамәкIэ уепыджмә, нәхъыфI, хъемә сәшхуәкIэ къебу-пциэтәхмә, нәхъыфI? — жери.

— Къарабгъэр мәпыдҗә, лыым къреупицIэтәх,— жиIаш Шужьей жейм зыхилъафәм.

— КъезупицIэтәхым ухуэзащ,— жери ХъэтIохъущокъуэм Шужьей и щхъэр тIууэ зэгуихуаш.

Шужьей, и щхъэр зэгуицIэжри, къызәфIэтIысхыаш, и нәпсыр къышыцIэхум, ХъэтIохъущокъуэр къыхуеплъыхац:

— Щхъэ угърэ? — жери.

— СыщIэгъыр сызәрылIәракъым,— жиIаш Шужьей.— «Хэт зыуқIар?» жаIэрэ щIеупицIэмэ, «ХъэтIохъущокъуэжь цыкIурац» зэрижаIэнурац сыщIэгъыр.

Ар жери, Шужьей и псәр хәкIаш. И хъәдэр Iуашхъэм щIалъхыаш. Шужьей и IуашхъэкIэ йоджә абы иджыри. Iуашхъэр Бахъсэнрэ Шәджәмрэ я зэхуаку датщ.

Тэрч псыр тенджызым щыххәхүәм деж, Идар и къуэ Темрыкъуэ и лъэIукIэ, урысыздәм быданIэ (Тэрч къалә) трапщиыхъауэ щытащ. Къаләр урыс пацтыхым евәлIа адыгәнщхәм хәщIапIэ яхуэхъуац. Пацтыхым и тIаскъәшIәххәм япцищац Шужье-ипицIэ зәджәр. Ар къицIәри, ХъэтIохъущокъуэ-пицIым Шужьейр иригъэукиIаш. Тэрч къалә дәса ЧәлиметыпицIым урыс пацтыхым деж итхыгъаш: «Нәхъапәм, зиусхъэн, кърым хъаныкъуэ Жан-Джәрий къәкIуасәу Къәбәрдейм къышыкIуам щыгъуэ, си малъхъэ Урыскъан и къуэ Шужьей Алыйджыкъуэрэ ХъэтIохъущыкъуэрэ я деж плъакIуәдәIуакIуэу щыIәти, хъаныкъуэмрэ Къазий и бынхәмрә къаухәс исор си деж къигъәсыжырт, сәә хъыбархәр зәрызәхәсхам хуәдабазу уи дзәпицIхәм яIәрызгъәхъэжырт. Ар къицIәри, ХъэтIохъущыкъуэ Шужьей къезеуаш, уIәгъэ къицIаш, итIанә и бейтуәл Лъәпшикъуэ къриутIышири къригъэукиIаш...»

ХъэтIохъущокъуэ ХъэтIохъущыкъуэ и адәшхүәмрә Шужьей и адә Жансәхъурэ зәшиц. Шужьей щауқIар 1626 гъәрц, е зымацIекIэ нәхъ пасәуц.

АНТЭНОКЬУЭРЭ КЪАМБОЛЭТРЭ

Антэнокъуэрэ Къамболэтрэ зэшитІт. Я адэр, Жанейм я пицыр, ла нэужь, зэшитІыр зэцыхъэжац, пицыгъуэр зэпаубидри. Зыкъомрэ зэныкъуэктүри зэрытегъэктүакъым. ЩызэрытэмгъакІуэм, Антэнокъуэр кърым хъаным деж кІуаш, дээ къыИрихри къигъээжаяц, кърымыдзэр къадэІэнкъури Антэнокъуэм и шынэхъыжыр Жанейм ирихуаш. Къамболэт бжьэдыгъухэм я деж екІуэлІаш. ЗэшитІыр куэдрэ зэзэуаш, лыы ягъажэурэ жанейхэмрэ бжьэдыгъухэмра я къарур къаIэшІэухаш. Къамболэттыр я къанти, бжьэдыгъухэр икІузгынутэкъым. Кърымыдзэр къадэІэнкъурти, жанейхэмийн епсихын мурад яIэтэкъым.

ИлъесицкІэ зэзэуаш жанейхэмрэ бжьэдыгъухэмрэ, зэшитІым зэрауштри. Зауэр къацытэхъалъэм, бжьэдыгъухэм хасэ зэхуашсасац.

— Ди къаным дыхуэзауэрэ, ди къарур дыхуаш,— жаIаш бжьэдыгъухэм.— ЗэшитІыр зэцыхъэжамэ, дэ лыы щхъэ дгъэжэн хуей?

Къамболэттыр хъэцІэшым ист: «Си зэрэнкІэ бжьэдыгъухэм цыху куэд яфІэкІуэдаш»,— жери гупсысэм хэхуаэ.

Хасэм унафрэ ящIаш:

— Ди къаным афІэкІа дыдэІэнкъужыфынукъым, дызэрыдэмшІэнкъужыфынур жеIэн хуейщ.

Зы лыжь жьакІуэ хахри Къамболэт деж ягъэктүаш:

— Хасэм и унафрэ гурыгъяIуэ,— жари.

И пицэ къышралхъэм, лыжыр бжьэдыгъухэм я къаным деж кІуаш. ХъэшІэшым ихъэри, лыжым Къамболэт жриIаш:

— Бжьэдыгъухэм лыкІуэ сыйкъашIаш: «Лыы ткІуэнс къытщиIэнэжыху, ди къаным дызэрыхуэзэуэнур тхужеIэ» жари.

Къаныр хасэм къахишаш лыжым.

— Тхъэрэзэ къыфхухъу,— яжриIаш Къамболэт бжьэдыгъухэм.— Сызэрыфтехъалъэр сользагъу, итIани сывгъэшІэхъуакъыми, сцыгъупшэнкъым.

Бжьэдыгъухэр зэплишыжаш.

ИтIанэ лыжыр егиящ и лъепкъэгъухам:

— Насыпыншэхэ! Ди хъэшІэр нобэ зыхэтхухжмэ, сыйкъытхухажаIэнур ди ужь къижъуэнум? Ди напэр текІакъэ игъашІэкІэ? Фыкъызэуи, сывукІ, ауэ анхуадэ унафрэм сэ сеувэлIэнукъым!

Лыжым и псалъэм зыщыгъэгупсысыжри, бжъэдыгъу-
хэр я къаным дәшэссыжац, Къамболәт Жанейм пшыгъуэр
шиубыдыхыхуи епсыхакъым.

Жаней зәшитым, Антәнокъуэрә Къамболәтре, я
хъыбар күәд къэсапц ди зәманым. Зәшитым я хъы-
бар ятхыжац Нәгумә Шори Хъан-Джәрии. Антә-
нокъуэрә Къамболәтре щыпсәуар епшыкIуиянә
ләшшыгъуэм и кIәухырц. Пшыхәм я зәныкъу-
къум текIуәдәжац Жанейр: епшыкIубгъуанә
ләшшыгъуэм и пәщIәдәэм абы къыхәнәжа щыIәтә-
къым. Жанейр къаруушхуэ зыбгъәдәль пшыгъуә
лъәрызехъя щытац абы и пәкIә.

ЕСӘНОКЪУЭ ЗӘШИЩЫР

Есәнокъуәхә зәшищ хъурт: Уәзырмәс, Темиркъан,
Уәзырмәдж. Хъыжъәхәт, ІәщакIуәхәт, леймыгъәгъут. «Есә-
нокъуәхә леймыгъәгъущ» зыхужаар зәшицырац. Чәфыщ
зәшитым бий къахуәхъуац Есәнокъуәхә.

Бий зәхуәхъуауз, Чәфыщхә пшы къатехъәри хәкур яб-
гынән хуейуә хасәм унафә ящIац. Хәкур щIабгынән хуей
лажъә яIәщIәщIатәкъым Чәфыщ зәшитым, пшы къатехъауә
арт, пшы къаззәрытехъар Есәнокъуәхә ящIәрт, Есәнокъуәхә
щыхъәт хъумә, Чәфыщхә хейуә хәкIынүт.

Чәфыщ зәшитым Есәнокъуәхә кIуаш:

— Пшы къызәрыйттрапъхъар фощIә, щыхъәт фыкъыт-
хуәхъу — дывихъәщIәпц, — жари.

ХъәщIә яукI хабзәтәкъыми, Есәнокъуәхә жаIац:

— ТшIәр дыбзыщIынкъым, хасәр къыдәупшIимә. Ди унә
фикIыжмә, фыдибийщи, фхуәдгъәгъункIә фыкъытщымыгугъ.

Есәнокъуә зәшицыр щыхъәт хъури, Чәфыщхә хейуә
хәкIац. Хейуә хагъәкIами, ялъ ящIәжыху, Есәнокъуә зәши-
цыр Чәфыщхә я ужъ къикIакъым.

Есәнокъуә зәшицим я лыгъем и хъыбар кIахәниц гуэ-
рым деж нәIусац. КIахәпцыр, КъуийцIыкIуокъуэ Дәгүжү,
вым хуәдәт, мәхъашэт.

— Есәнокъуәхә я лыгъэр згъәунәхунц, — жери Къуий-

ЦыкIуокъуэ Дэгужь къэшэсац, Есэнокъуэхэ ирихулIэри джац.

Зэшищым я нэхъышIэр, Уэзырмэдж, унэм икIац:

– Еблагъэ, – жери.

– Хэт дэс? – къеупшIац КъуйцыкIуокъуэр, уанэгум здисым.

– Си закъуэц, – жиIац Уэзырмэдж.

Щалэр къиукIац КъуйцыкIуокъуэм:

– Есэнокъуэхэ леймыгъэгъущ, ялъ зэрацIэжым депльинц, – жери.

Уэзырмэдж къиукIри, КъуйцыкIуокъуэр ежъэжац.

– КъуйцыкIуокъуэ Дэгужь фIэкI, ар къидээзыцIэфын щыIэкъым, – жери Уэзырмэс КъуйцыкIуокъуэ Дэгужь кIэлъыкIуаш:

– СызыгъэлIыщIэн солъыхъуэ, – жери.

– Сыт уи лыгъэ? – къеупшIац КъуйцыкIуокъуэр.

– Шыбзыхъуэ сыпхуэхъунуущ, шыгъашхэ сыпхуэхъунуущ.

– АтIэ, – къыжриIац КъуйцыкIуокъуэм, – зекIуэ се-жъэн мурад сиIащи, си шыр гъуэгуанэм хуэгъэхъээзыр.

Пшым и шыр гъуэгум хуигъэхъээзырац Есэнокъуэ Уэзырмэс. ЗекIуэ щежъэм, КъуйцыкIуокъуэм и шыгъашхэри зыщIигъуаш. Гъуэгум щигъэблэрыгъри, Уэзырмэс КъуйцыкIуокъуэр иукIац. Есэнокъуэ зэшищым я уэрэдым иужьым халхъэжац:

КъуйцыкIуокъуэр щIэзгъафэри
Афэ псыгъуэр къыщысхц;
И тхыныхур зыхэлтым хыгъуэ –
Си гум дэгъуар дэкIац...

Есэнокъуэ зэшищым мыпхуэдэ хъыбари къадокIуэкI.

Есэнокъуэхэ я фызыжьым и къуэхэр щигъэшэскIэ яжриIарт:

– Бийм фи шыб хуэгъэзауэ фылIэмэ, фыцIэслъхъэжын-къым!

Ар дэнэ къэна, хъэдэгъуэшэр къатехуауэ я псэр щихэкIли хуэмыхугъэ къакъуэщауэ цыхум ирамыгъэльагъункIэ тхээ иригъяуэрт и къуищым, шэсэн хъумэ.

Я анэм ирата псальтер ягъэпэжац зэшищым: нэхъыжьитIыр зауэм къыщаукиIац, нэхъышIэр, и псэр пыт къудейуэ, шым къихыхыжац.

БжэшхъэIум къытехъяуэ, фызыжьым илъагъуаш и къуэ нэхъышIэр уанэгум къызэрихуар.

- И шынәхъыжыитым илъ ишіләжа? - ишіләжа фызыжыыр, бжәщхәйум здытетым.
- Ишіләжа, - къыжралаш.
- Я адәм хуәфащәт, - итланәш фызыжым и къуищыр шигъеижар.

АЗЭПЩ И КЪУЭ ГЪУДӘБЕРД

Талъостәнышыры зыгуәрым къиуклаш. Къезуктар къа-хуәумысакъым. Азәпщ и къуэ Гъудәберд тралъхыаш.

- Пшым езыкун тщіләркъым, Азәпщ и къуәм філәкі, - жари. Азәпщ и къуэр яукын мурад яшілаш. Гъудәбердым ишіләрт пшыры зыуктар, ишілә щхәкіә итәтакъым, адигәлі хашәртәкъымы. Мыкәшән щхәкіә, жәкум икін мурад ишілаш Азәпщ и къуәм: Къәбәрдейр ибгынәри хәкум икілаш.

Къымми и лыгъэрә и цыыхугъекіә ціләрылуә щыхъуаш Азәпщ и къуэ Гъудәберд. Ціләрылуә щыхъум, жагъуәгъуи игъуєташ. И жагъуәгъухәр къещә хъуаш Азәпщ и къуәм, ауэ къракуакъым, ямыгъәбеләрыгъмә, пәлъәпшыннутәкъымы.

«Щытхуәмыукынукіә, Къымыр едгъәбгынәнш, - жалаш Азәпщ и къуәм и жагъуәгъухәм. - Къәбәрдейм къиклауә ди хъәшіләш, зәрыхъәшіләр етілуәкімә, къыгурлыуәнши, тхәкільжыниш».

Зәрыгъәушаш Азәпщ и къуәм и жагъуәгъухәр. Дәнә щрихъәләми, зәрыхъәшіләр кърауәкі: «Еبلاغъә, ди хъәшілә! Сыт ухуәдә, ди хъәшілә? Сыт уи хъыбар, ди хъәшілә?»

Гъудәберд къыгурлыуаш Къымым исыж зәрымыхъунур: куәдіш зәрыхъәшіләр, и хәку ихъәжынумә, и чәзүш.

Къәбәрдейм къигъәзәжри, Азәпщ и къуэр пшыры зыуклам я хъәшіләшым ихъаш. Пшыры зыуктар къәдзылаш:

- Диitәнуш, - жари.
- Диуәлімә, диitән? - жари Азәпщ и къуэр яукын мурад яшілаш.

Алхуәдә мурад къыщыхуашым, Азәпщ и къуэр Талъостәнхә екілуәллаш - я хъәшіләшым ихъаш.

- Пшыры зыуктар ди хъәшіләшым къихъаш, дыукынш, - шыжаләм, я нәхъыжым идакъым:

- Ямыгъәпсалъә яукыркъым, пшыры иукламә, Азәпщ и къуэр ди хъәшіләшым къихъәнтәкъым, - жери.

- Пшыры зыуктар сәракъым, - жилаш Азәпщ и къуәм. - Ныжәбә къуажам дәкіләраш пшыры зыуктар.

Пшыры зыуктар а жәщым жыләм дәкілаш, Азәпщ и къуэр хей хъужри и унә итіләхъәжаш.

Азәпш и къуә Гъудәбердкіә зәджәр щыпсәуар, зәрыхуагъезфацәмкіә, Талъостәнхә я уәлиигъуәрш – епцикіубланә ліәціңгъуәм. Абы лъандәрә къогъуәгүрыкіуэ «Адыгәл хашәркъым» псәлъафәр. Мыхәшән (бзәгу имыхын) щхъәкіәщ Азәпш и къуә Гъудәберд хәкур ибгынауә щыңытар.

ЖАМБОЛӘТ

Жамболәткіә зәджәр сабийуә къанәри, и анәр дунейм ехыжаш. И адәм, Ерокъуә, фыз къишәжын хуей хъуаш. Къишәжам къуих къыхуилъхуауә, езы Ерокъуи лааш. Анәнәпәсым ишурә, Жамболәт балигъ хъуаш, и цәр ғуаш. Жамболәт и къуәшихыр жыжъяуи къышыңхәртәкъым, анәнәпәссыр абы иризәгуәптырт. Зәшхәр цыхум яхыхыамә, къахәңцыр Жамболәтт, зи цәрә зи щытхъурә жаіәр арат. Ар игу техуәртәкъым Жамболәт и анәнәпәсым. Жамболәти илъагъурт и анәнәпәссыр къытепләэ зәрымыхъур. Итәни зыкъригъяңыләртәкъым.

Жамболәт и анәнәпәсым и дәлъхуиц къыхуепсыхаң зәгуәрим. Зәшиңцыр хъәңдеңшым къышыңинәри, Жамболәт ежъаң:

– Сә къәзгъәзәжыху, хъәңдеңшым фис, – къажриәри.

И дәлъхуицыр хъәңдеңшым зәрисыр ишакъым я шыпхъум: Жамболәт махуицкіә къэтати, махуицми шхын ирахъакъым хъәңдеңшым.

– Сә фызижъәңдіә и гугъәң фи шыпхъум, – яжрилаш Жамболәт зәшиңшым, къигъәзәжә науҗүй. – Хъәңдеңшым шхын къышыңрамыхъар араш.

Зәшиңшым я нәкілә ялъәгъуаш я шыпхъур и мылъхукъум теплъә зәрымыхъур. Ар щхъәжә яхуәхъури, я шыпхъум и унә къихъәжакъым афіәкі.

Абы тетурә, Жамболәттыр үләгъә хъури гъуәлъаң. И мылъхукъуәр үләгъәм зәриллықыныр жрашаш анәнәпәсым.

И анәнәпәссыр щіәуицакіуэ къышыңыңхъәкіә, Жамболәт къызәффіәувәрти, бгыкъур иубыдырт: «Си лъәм сызәри-мыыгъым щызгъәгуфыкынкъым», – жери.

Жамболэт үзгэгдээ имыллык I щыкIэ и анэнэпIэсээр лIэри щалтхъяац.

— Си вакъэм тхылтыымIэ лъэгүщыхь скунцIевдэ,— жиIац Жамболэт, и анэнэпIэсээм и хъэдэр щалтхъяа нэужь.

Вакъэм тхылтыымIэ лъэгүщыхьыр щIэлэжкыкIыху, жыхафэм тетац Жамболэт. Вакъэр лэжьяа нэужь, гъуэлъац:

— Иджы сылIэми, содэ: зы вакъэ згъэлэжкыжыху, анэнэпIэсээм сыкIэлтыисэуац,— жери.

Ар жери, и псэр хэкIац, игу зэгъяаэ.

ЛАШЫН

Лашын унэ ихъагъяацIэт, нысацIэт. Пщэдджыжь гуэрим Iуэм ихъац Лашын, жэм ишын хуейти. Жэм къыздишым, гуур къыкIэрыхъяац. Гуур зэрэ-тэурэ Iуихуац Лашын, итани къытргъазэурэ жэмэр къригъэшыртэкъым. И щхъэр къиIэтри зиплыхъац Лашын, зиплыхъри щимылъагъуIам, гуур кIэбдзкIэ иубидри пхъэшык'ум щхъэдидзыхац. Шыгъуэгу хадэм къикIыжрэ пэт, Лашын и тхъэмадэм илъэгъяац ар — Лашын гуур пхъэшык'ум зэрышхъэдидзыхар.

— Щалэр ди нысэм IацIэкIуэдэнущ,— жери гузэваш лыжыр: и нысэр зэрышлуаныр ицIэртэкъым.

Абы ирихъэлIэри, къалмыкъ хъаныр Къэбэрдейм къихъац, дээ къызыщIигъури. Къалмыкъым я дзэмрэ Къэбэрдейм я дзэмрэ зэпэувауэ, къалмыкъ хъаным жиIац:

— Пелуан зэдгъэбэнинци, фи пелуаныр текIуэмэ, ди IацIи ди фащи къиднэнинци, Къэбэрдейм дикIыжынци. Ди пелуаныр текIуэмэ, фи IацIи фащи тхъинци.

— Хъунц,— жиIац Къэбэрдейм я дзэпщым.

Пелуан щызэрагъэбэнину шалъэр зэраухылIац.

Къэбэрдейм я дзэпщым пелуан иIэтэкъыми, гузэвэгъуэ хэхуац.

— Си нысэм дэслтэгъуар мырац,— жери Лашын и тхъэмадэр дзэпщым дэж кIуац.— Си нысэр къаукIмэ, сэ нысэ згъуэтыхынци,— жиIац лыжым,— пхъур зейм пхъу ягъуэтыхынкъым. Пхъур зейм ядэмэ, сэ сыарэзыщ: къалмыкъ пелуаным евгъэбэн.

Пхъур зейм дэж ягъакIуэри Iуэхур зытетыр жраIац.

— Ди пхъур Къэбэрдейм я щхъэузыхыц, апхуэдэ лыгъэ къуэлъмэ,— жиIац пхъур зейм.

Къалмыкъ хъанымрэ Къэбэрдейм я дзэпщым зэраухылIа шалъэр къыщысым, Лашын цыхухъу фащэкIэ яхуэ-

пац. Къалмыкъым я пелуаныр, выгъашхэ хуэдэ гъуахъуэу пхъэшыкъум итти, Къэбэрдейм я пелуаныр къышилъагъум дыхъашхац:

— Шалэ цынэ фIækI ягъутакъэ Къэбэрдейм: спытIынци, сежъэжынц, — жери.

Лашын пхъэшыкъум ихац. Я И щызэрубыдым, Лашын къалмыкъ пелуаным и IэпхъуамбиплIыр икъутац, блыскъкIэ зызэрадри. Лашын къалмыкъ пелуаным и IэблитIыр къыфIиIуэнтIыкIац, къиIэтри пхъэшыкъум къышхъэдизахац.

Я пелуаныр щаукIым, къалмыкъхэр Къэбэрдейм джанэ пцIанэу икIыжач, я Иещэри я фащэри къагъэтIылъри.

Къалмыкъ пелуанымрэ Лашынрэ щызэбэнайаэ ягъэхъыбарыр Тохъутэмьицей (Лашынкъей) къуажапцэм дежиц. КъызэралуэтэжымкIэ, Тохъутэмьицей къуажапцэм узыщрихъэлIэ фэху лъагэм ЛашынкъейкIэ еджэ хъуац абы лъандэрэ. Тохъутэмьицейми а цIэр фIащыжач иужькIэ — ди лъэхъенэм. ЗэрыжакIэмкIэ, къалмыкъ пелуаныр хэзыгъэцла цыхубзыр Къейсынхэ япхъущ, Шакъхэ я нысэц.

ГУАЩЭХУЖЬ

ХъэтIохъущокъуэ Беслъэн, пацтыхым и дзэпцхэм емызэгъ щыхъум, Къэбэрдейр ибгынэри Псыжь зэпрыкIац, аба-зэхэхэм яхэтIысхъэри пацтыхым и дзэм куэдрэ къезеуац. Абазэхахэм ильэсисцкIэ ядэзэуауз, Беслъэн бгым къикIыжри Уарп деж тIысац. Уарп къекIуэлIэжач Беслъэн и шынэхъыщэри — ХъэтIохъущокъуэ Мисост. ЗэшийтIым къуэ зырыз яIэт — Аслъэнджэрийра Адэлджэрийрэ. Аслъэнджэрий щалэ хтыижъэт, IащакIуэт, абрэдж пащэт. Адэлджэрии лыгъэкIэ къыкIэрыхуртэкъым абы, нэхъ Iацами. Беслъэнрэ Мисостэрэ Уарп деж тIысаццауэ, беслъэннеишц Къаныкъуэ Айтэч и шыпхъум, ГуащэхужькIэ зэджэм, и цIэр Iуац. Аслъэнджэрии Адэлджэрии лъыхъуац Къаныкъуэ Айтэч и шыпхъу цIэрыIуэм. Гуащэхужь Мисост и къуэ Адэлджэрий дэкIуэсач. Ар игу техуакъым Аслъэнджэрий: и адэ къуэшри и адэ къуэшым и къуэри бий ищIац.

Аслъэнджэрий бий къыщыхуэхъум, Адэлджэрий бгым ихъажац. Адэлджэрийрэ Гуашэхужьрэ къыщыIэрыймыхъэм, Аслъэнджэрий и адэ къуэшыр, Мысост, иукIаш, ар къызэрыхуэмыйгъунур, ищIәрти, абрэджу хыхъажац.

Зыбжанэ дэкIауз, бгым щызэрихъэлIәжац. Аслъэнджэрийрэ Адэлджэрийрэ. Абазэхэхэм ядакъым зэшигIыр зэрыукIыжын: хагъэзыхьри зэрагъэкIужац. ЗэрагъэкIужа ѢхъэкIэ, тIуми ягу захуэплъырт. Иль зэрищIәжын Iемал хуекIуэри, Адэлджэрий бгым къикIыжац, урыс дзэшигIым екIужа фэ зытргъяуэри Уарп деж тIысыжац. Аслъэнджэрий зэрыабрэджт, шу гуп зыщIигъуурэ Псыжь зэпрыкIырти, зекIуэрт. ЗекIуэ ежвауз къыщыкIэлтыпхъэркIэ, Аслъэнджэрий и къуэшым деж зыщигъэшкIурти, пхъэрээр зыщхъэшигъэкIырт: урыс дзэшигIым екIужауэ зигъэIуати, Адэлджэрий шэч къыхуашIынутэкъым. Апхуэдэурэ зригъасэц, игъэблэлэрыгъри, Адэлджэрий иль ищIәжац: Аслъэнджэрийр иукIри бгым ихъажац.

Хъыбарым зи цIэ къыхэц пищыхэр Кавказ зауэм и тхыдэм щыцIәрыIуэц. Генерал Ермоловым Къэбэрдейр зэтрикъута нэужь, ХъэтIохъущокъуэ Беслъэнре Мысострэ хэкур ябгынэн хуей хъугъац – Псыжь зэпрыкIаш. Ар къыщыхъуар 1825 гъэм и ужкIэц. ЗэшигIым я къуэхэр, Аслъэнджэрийрэ Адэлджэрийрэ, Къаныкъуэ Айтэч и шыпхъу цIэрыIуэм, Гуашэхужь ѢрихъэлIар Беслъэннейрц. Беслъэннеипшым и шыпхъур апхуэдизкIэ цIәрыIуэти, ди зэманым къэсац абы тIукиа псэлъафэр: «Къаныкъуэ Гуашэхужь умыхъуамэ, узэрыпагэр сый?»

ЗЭШИХЫМ Я ГУАЩХЬЭХЭР

КIахэ зэшигI Къэбэрдейм къэкIуаш: «Дыпсэунц», – жари. Шэрэдж псыхъуэ дэтIыскъэри, псэун Ѣадзаш зэшигIым: нэхъыжым шы егъэхъу, нэхъыцIэр гъукIэц.

Шыкъуэм къуих иэти, шы ягъэхъуурэ, я Iуэху ефIэкIуаш. НэхъыцIэм, гъукIэм, и Iуэху зэфIыхъакъым. И Iуэху ѢызэфIемыхъэм, КIахэм кIуэжац, зы къуэ иэти, ари здишэжи.

Шыхъуэм и къуихыр къыдәкIуэтейри шууей хъуаш, зекIуэ кIуэурә, шы, былым къаху. Клахәми нәсац шыхъуэм и къуихыр, шыбз гуартә кърахужъари къежъажац. Шыбз гуартәр зей жыләм пхъэр къылърагъәжъац шыдыгъухәм. ГъукIем и къуәри гъусә къахуэхъуапц пхъэрим. Шыдыгъум я лъәужым тешхъәрыгIи пхъэрим гъуәщац. ГъукIем и къуэм дидзыхакъым: шыдыгъум я ужыр къихуурә къащыхъац, шабзәшәкIә къахәүери зы иригъәпсыхац. КъакIәлъеуэрә, етIуанәри ешанәри иригъәпсыхац гъукIем и къуэм. Хыри иригъәпсыхыку, я ужъ икIакъым. Шыр зәңикъуәжац гъукIем и къуэм, пхъэрим ящыц къыщыхъати, шыр яритыжац, езым:

— Мыбы сыкъыщысакIә, си адә къуәшыр слъагъунц, — жери Шәрәдж псыхъуә дыхъаш.

МахуишкIә къигъәжъәшцIәри, и адә къуәшыр къеупшIац гъукIем и къуэм:

— Сытым укъытекIухъа? — жери.

— Ди жыләм я шыбз гуартәр шыдыгъум кърахужъати, дакъыкIәлъипхъәрац, — жиIаш гъукIем и къуэм. — Хы хъурти, хыри езгъәпсыхри я хъәдер губгъуэм къизнац.

— НакIуэт, — жери гъукIем и къуәшыр къәшәсаш, псым зәпрыкIимә — и къуэ нәхъыжым и хъәдер чыцәм хәлъщ...

И къуихми я хъәдер щIилъхъәжац шыхъуэ лъыжым — щхъәж къыщаукиам деж. ЩIилъхъәжри, я кхъашхъэм Iуашхъэ тригъәуаш.

Иуашхъихри нобә къесаш. Зыр Тамбикъян гуэлым и бенцто лъәнныкъуэмкIә бжъәпәм тетщ, етIуанэр — Абыкъухъәблә и гупәкIә, ешанэр — Балъкъ Iуфә, ешланэр — Бахъсан псыхъуә, етхуанэр — Шәрәдж губгъуә, еханэр — Шәрәдж адрышI.

АКЪЫЛЫНШЭР ГЪУНЭЖІЦ

Зы лъыжь, пшIантIем здыдәсым, и пхъумрә и нысәмрә пшәфIапIем пкIәлъей щIахъауә ильәгъуаш. «ПкIәлъейм сыткIә хуей хъуа?» — игъәшцIагъуаш лъыжым, бжәр Iуихри пшәфIапIем щIәплъац. ПкIәлъейр дапхъэмираупсейри, лъыжым и пхъумрә и нысәмрә теувәжат.

— ПкIәлъейр дапхъэм щхъэ евупсая? — еушишIац лъыжын.

— Шатәм дылъәссыркъым, арац щIедупсаяр, — жиIаш лъыжым и пхъумрә и нысәмрә: пкIәлъейм теувауә, дапхъэм тет шатэр, мәжаджә хагъауурә, яшхырт.

— Аркъым, шатэр къефхъэрэ Іэнэм тевгъэувэмэ, хъуркъэ? — жиIац лыжым.

— Ар пэжи! — гуфIац лыжым и пхъумрэ и нысэмрэ.— Абы ди акъыл хунсакъым.— Шатэр дапхъэм кърахъэрэ Іэнэм етIысылIац лыжым и пхъумрэ и нысэмрэ.

«Си пхъумрэ си нысэмрэ нэхъ акъылыншэ щыIэрэ щымыIэрэ зээгъэцIэнщ», — жери лыжыр ежъац. Гъуэгу здитетым, щIалищ ирихъэлIац: щIалищыр зозауэри гъуэгу-щхъэм тетщ.

— Щхъэ фызэзауэрэ, сыйт фхузэрымыгъэгуэшыр? — еушиIац лыжыр щIалищым.

— Дэ дызэшиш,— къыжраIац щIалищым.— Ди адэр дунейм щехыжым, зы пыIэжь, зы щIопш, зы Іэнэ, зы дзасэ къытхуигъэначи, тхузэрыгъэгуэшыркъым: зыхудогуэшри е пыIэр, е щIопшыр, е Іэнэр, е дзасэр лей мэхъу.

— Лей хъур зэшищым я зым пхъэидзэкIэ лыывгъэс хъункуль? — жиIац лыжым.

— Абы ди акъыл хуэкIуакъым,— жари зэшищыр гуфIац.— Уэ тхуэшI пхъэидзэ.

— Сэ пхъэидзэ зэрыфхуэсщIынурац,— жиIац лыжым, и шабзэр зэIуидзэри,— шиш здзынчи, шэр япэ къэзыхъижым и пхъэр къикIауэ солъытэ.

— Узахуэц,— жиIац зэшищым,— дарэзыш.

— Фарэзымэ, фыжэ,—жери лыжым шиш идзаш.

Зэшищыр щызэрхъэжьем, лыжыр ежъэжац:

— Си пхъумрэ си нысэмрэ нэхъэрэ нэхъ щIагъуэкъым мыщри,— жери.

Ежъэри зы теуэгъуэ икIуауэ, лы гуп ирихъэлIац лыжыр: лы гупым вы япхауэ джабэм далъэф.

— Выр дэнэ флъэфэрэ? — игъэцIэгъуац лыжым.

— Джабэм дыдолъэф,— къыжраIац.— Сэр джабашхъэм тельщи, выр дэтлъэфынурэ фIэдгъэжынущ.

— Догуэ,— жиIац лыжым,— выр джабэм дэфлъэф нэхъэрэ сэр къефхъэхмэ, нэхъ Iуэху зэфIекIкъэ?

— Тхъэ доIуэ узахуэкIэ! — гуфIац лы гупыр.— Абы ди акъыл хуэкIуакъым.

«Си пхъумрэ си нысэмрэ нэхъэрэ нэхъ щIагъуэкъым мыхэри», — жери лыжыр ежъэжац. Ежъэжи, зы теуэгъуэ икIуауэ, псы Iуфэм зы выгъашхэрэ зы щIалэрэ щрихъэлIац: щIалэр выгъашхэм и бжъэм дэлъщ, выгъашхэм зретIэ-зресэ, щIалэр мэкий-мэгую.

— Уа жылэ махуэ хъун, вым и бжъэм сыкъыдэфх, севмыгъэуки,— зелIэж выгъашхэм и бжъэм дэна щIалэм.

– Дауэ зэрхъяар? – еупщиац лыжыр щалэм, вым и бжьем къыдиҳыхыжри.

– Зэрхъяари сщіәрэ? – жиац щалэм, и гур къихъажа нэужь.– Выр псафэ къэсхуати, выбжье зэхуакум сыдэтысьац, унэм зэгъэхыхыжинц жысІәри. Арац вым хуэмшэчар: укъизимыхъэлІамэ, сыІәцІәкІуэдагъэнт. Итгани епхаэ дөгъашхэ мы выжыр! Нэхъ хъетырыншэ урихъэлІагъэн, тхъэмадэ?

Лыжым абдеж къышигъэзэжри, и унэ ихъажац: «Си пхъумрэ си нысэмрэ нэхърэ нэхъ актылыншэр гъунэжи!» – жери.

ПСАЛЬЭ ПЭЖИЩ

Зы щалэ лыщІакІуэ ежъац, зы жылэ дыхъэри щІэупщиац:

– Хэт сигъэлІыщІэн? – жери.

ЗылІ къеiplъри, щалэр игу ирихъа хъунти, зыбгъэдишац:

– Сэ узгъэлІыщІэнц.

– Сыт си лыщІапщиац? – щІэупщиац щалэр.

– Зы илъэскіә усхуэлІыщІэмэ, псальэ пэжищ бжесІэнц, – къыжриац лым.– Арац уи лыщІапщиац.

«Мыр згъэунэхунц», – жери щалэр арэзы хъуац. Илъэскіә игъэлІыщІэри, шалъэр къышысым, лым къыжриац:

– Уи мыйуэху зомыхуэ – ар зы псальэ. Ерыскы хээзыр ублэмыхкI – ар етІуанэ псальэ. Псы икІыпІэр умыщІэмэ, псым ухэмыхъэ – ар ешанэ псальэ. А щым утетмэ, ущІегъуэжынкъым. Ар уи лыщІапщиац, зэгъэзэгъ. Зыши уэстынци, унэм унихъэсыжынц.

Шым къэшэсри, щалэр къежъэжац. КъыздэкІуэжым, жәш къытехъюэри, зы жылэ дыхъац: «Нэху сыкъышекъынц», – жери.

– Ныжэбэ хэт сигъэхъэцІэн? – жери щІэупщиац:

– Ди шыым уигъэхъэцІэнц, – къыжраац.– Нэгъуэшым и хъэшІәц уихъауз шыым идэнукъым. СыхъэцІэнц жыпІэмэ, ди шыым деж екІуалІэ. УщІемыгъуэж закъуэ: шыым уигъэхъэцІэнурэ уиукыжынуц. «Тльагъункъэ зэрыхъу», – жери щалэр шыым деж еблэгъац. ХъэцІәшым Іэнэ кърахъэри щалэм и пацхъэ кърагъяуваш, шыри къихъэри къыбгъэдэтІысхъац.

Пицымрэ щалэмрэ Іәнәм здыпәрысым, пицым и шыбызыхъуэр хәәштәшым къихъаш:

— Шыбызыр щыдыгъум яхуаш,— жери.

Пицым и щхъэр къиіэтакъым. Пицым зыри щыжимыІәм, шыбызыхъуэр хәәштәшым икІыжащ. Щаләми и жъә зәштіхакъым.

Шыбызыхъуэр хәәштәшым икІыжри заул дәкІауә, пицым и мәлыхъуэр къихъаш:

— Ди зы мәл хъушә хәәм яшхащ,— жери.

Мәлыхъуәми зы псалъә жриіакъым пицым, и щхъэр къиіетыххакъым. Мәлыхъуэр хәәштәшым икІыжащ. Пицым и хәәштә щаләри Іәнәм зәрыпәрысщ: зы псалъә къахидәркъым.

Мәлыхъуэр хәәштәшым икІыжа нәужь, пицым и зы унәіут хәәштәшым къыштәлъәдащ:

— Ди унагъуәбжәр хуэттіІыжащ! — жери. Пицым: «Сыт къәхъуар, сыт щыхуэттіІыжар?» жиіән и гугъаш хәәштә щаләм, арщхәекІә пицым бадзә къытетІысхъауә къышыхъуакъым.

Пицым зыри щыжимыІәм, унәіутыр хәәштәшым икІыжаш.

Жәңцыр хәкІуэтәху щаләм бгъәдәсри, пицыр щіекІыжащ.

Щаләр нәхү щыху езәгъакъым. «Иш зәрахуари, и мәл хъушә хәәм зәрашхари, я унагъуәбжәр зерыхуаштіІыжари къыфІеІуәхуакъым пицым,— жиіаш щаләм, піәм здыжәлъым.— Хәәм и губжыр кхъуз трельхә жыхуаІәращ: къызжаар пәжмә, пицым сыйштәкІуәдәнүш».

Нәхү щыри къышрагъәжъәжым, щаләр пицым еуппиіаш:

— Ди пицым и хәәштәир иригъәукІыж и хабзәш жари къызжааш жыләм сыйкъыщыдыхъәм. Ныжәбә уи хәәштәш сисаш. СыщомығъәукІар къызжеіа.

— УщіезмығъәукІар уи мыІуәху зепхуатәкъыми, аращ,— къыжриіаш пицым.— Шыбызыр яхуаш жиіәри шыбызыхъуэр хәәштәшым нихъаш дыгъуәшшыхъ. Уә зы псалты жышПакъым, уи Іуәху хәлтәкъыми. Шыбызыхъуәм и ужкІә мәлыхъуэр нихъаш хәәштәшым, ди мәлыш рәхәм яшхащ жери. Абы щыгъуи зы псалъә жышПакъым. Ди унагъуәбжәр хуэттіІыжащ жиіәри унәіутри нихъаш хәәштәшым — щыхуэттіІыжам ущіеуппиіакъым. Уи Іуәху зыхәмымылъым уи Іуәху щыхәпльхъән щыштәкъым — ар къыптехуәркъым. Зиш яхуар сәраш — сә шы си маштәкъым. Хәәм зи мәл яшхар сәраш — мәли си маштәкъым. Ди унагъуәбжәр хуэттіІыжамә, уә сыт

къысхуэпціәжыфынт? Зи мыңуәхү зезыхуәрац пеоми хәлішіліхыр: апхуәдәм къыпхуишіәнур маңғәш, уигъәжекъүән фәкі. Гүзегү утетмә, уи гъуәгу ирикүә, уи мыңуәхүм уи бәлагъ хыумыңу. Зи мыңуәхү зезыхуәрац сә езгъәукілір, – жери пщым щаләр къригъәжъәжац.

Къежъәжауә къыздәкіуәм, гъуәгүм лы гуп щрихъәліаш щаләр. Лы гупым я гъуәмыләр тхъәрыкъүәф іәнәм къыт-ралъхъауә зәхәсті, щаләр щыбләкілім ирагъәбләгъац.

– Соплащіә, – идакъым щаләм: «Сызыгъәлішіам и псалъэр згъәунәхунш», – жери.

– Умышашіә, – къыжрала шхъәкіә, щаләр яхуепсыжа-къым, лы гупым къабләкіри къежъәжац. Къыздәкіуәм псы ирихъәліаш. Псыр къиуаү, нәри пәри ихырт. «Сызыгъәлішіам лышіапшиә къызимытын шхъәкіә, псалъә дыгъәл къызжиәри сыкъиутшылжаш, – жиаш щаләм. – Зы шыжъ фәкі игу пықлақъым. Ерыскъы хъәзырым убләмыйкі къызжиәти, ерыскъы хъәзырым сыкъыбләкіаш – къысщи-щалакъым. Псы икішіләр умышіәмә, псым ухәмыхъә къызжиәщи, ари згъәунәхунш», – жери шыр псым хихуаш щаләм.

Уунәхъунумә, күәдрә: шыр псым итхъәлаш, щаләр, и ажал къәса хъүнтәкъымы, ныджәм къытридзәжаш. Шыр узджынтауә къигъуэтыхри, уанәр къытрихац, и дамәм къытриль-хъәри псыхъуәм къыдәкішаш:

– Псалъэм я нәхъ пәжри псыхәкіуадә мәхъу, зыхуәмы-фацәм жепіәмә, – жери.

УИ ГЪУСЭР ХУӘМЫХУМӘ

Щалиті шакіуә ежъаш:

– Мыщә къәдүкіынши, мыщафәр гуашәм къыхуэт-хыниш, – жари.

Мәзым хыхъауә здәкіуәм, мыщә къаууаш.

Мыщә къаңызуәм, зыр жыгым дәлъеяш, адрейм, уты-кум къинати, зигъәукіурийри, ла нәппіл зищаш. Мыщәр ла нәппіл зызышіам къыбгъәдыхъаш, къепәмш-непәмри Йүигъәзыкішаш.

Мыщәр мәзым хыхъәжа нәужъ, жыгым дәлъеяр къехы-жац.

– Мыщәр уи тхъәкіумәм къызәрихъуәцәр слъәгъуаш, – жиаш жыгым къехыжам. – Сыт къыбжилар?

- Къызжилар пщіләркъэ? – жилац мыйдрайм.
 - Сщіләркъым.
 - Гъус хуәмыху уиіләмә, мышә уемыбән – арац къызжилар.
- Абы и ужыкі щакіу зәдежъәжакъым, мыщафә Іәрымыйлъхәми гуашә щагъәгүгъажакъым щіалитім.

ПЩАЦЭР ЗЫХУЭФАЦЭР

Зы щіалә, псы Іүфәм Іухъауә, мыІәрысә къигъуәтац. МыІәрысәр псым кърихъәхагъәнт. Ехъуапсәри, мыІәрысәр ишхац щіаләм. Ишхри, щіегъуәжац: «МыІәрысәр си жыг пытакъым, сышимейкі ѿ шыхын хуеякъым», – жері.

«Псым къышрихъәхакі ѿ мыІәрысәр зейр псы Іүфәм Іусщ, – жилац щіаләм. – Сежъәнщи, зейр къәзгъуәтынц!».

Псы Іүфәм Іутурә ипщәкі дәкіуейри, щіаләр зы лыжъ ирихъәллац.

– Тхъэмадә, – жилац щіаләм, – псым ирихъәхауә зы мыІәрысә къиспәңдәхуэри спихац. Уәрагъәнкі ѿ хъункъе мыІәрысәр зейр?

– Сәрап, – жилац лыжъым. – Пшхамә, уи хъәләлпц.

– Хъеуә, си хъәләлкъым, – идакъым щіаләм. – Жыгыр сә зғъәкіакъым, си пщіентіепс хәлькъым. Сысымей спихац. Цыхум и пщіентіепс зыхэмымлъыр и хъәрәмш. Къистепльхъэр си хъәлъещ: мыІәрысәр къәзмымшыныжауә ди унә си хъәжынкъым.

Щіаләр игу ирихъац лыжъым: апхуәдә и пщыпәлъагъут. «Мыр цыхум игъесац, цыху къабзәш», – жилац игуқі.

– Атә, си щіалә, – жилац лыжъым, – уумей пшхымә, къәзмымшыныжыгъуафі ѿ хъунукъым. Хъәләл пхузоці мыІәрысәр, зыпхъу сиіәпци, шхъәгъусә пщіымә. Си пхъур, – къылжрилац, – нәфш, дәгүщ, бзагуещ, лъашәш, іәшәш. Шхъәгъусә пщіын апхуәдә?

Сыт ищіәжынт щіаләм: къикіуэтых жүннутәкъым. Къикіуэтыхамә, мыІәрысәр хъәрәм хуәхъунут. Хъәрәм ишхауә и унә ихъәж нәхърә, хәт къипәми, идәнүт. Щіаләр арәзы щыхъум, лыжъым жилац:

– Атә мышхуәдә маҳуәр піалъәпци, фызышә къәгъакіуә. Уәзгъәшнур зәрынәфри, зәрыдәгури, зәрыбзагуэри, зәрылъашәри, зәрыләпәри бжеслац – къызжилакъым жомыләж.

– Хъунц, – жери, щіаләр къежъәжац, піалъэр къәсри фызышә игъекіуац.

Фызышэр пцЛантІэм щыдыхъэм, лыжым и пхъур унэм кърашац.

— Мыр зыхуэфшэну щІалэм сыхуэарэзыш,— къажрилац лыжым.— Апхуэдэр щхъэгъусе хуэхъумә, си пхъур унаш.

Унэм къраша пщацәр щалъагъум, фызышэм я нэр къихуац: пщацәр тхъэлухудт.

Къратын я гугъар нэгъуэшти, фызышэр Іэнкун щыхъум, лыжым жилац:

— Си пхъур нэфш щыжысIар имылъагъупхъэм кІэлъызеплъэркъыми, арац. Дэгүүщ щыжысIар зэхимыхыпхъэ зэхихыркъыми, арац. Бзагуэш щыжысIар жимыІэпхъэ жиIэркъыми, арац. Лъашэш щыжысIар здэмыкГуалхъэ кІуэркъыми, арац. Ишшэш щыжысIар зыхэмыІэбапхъэм и Іуэху хилъхъэркъыми, арац. Апхуэдэ пщацә фигу ирихъмә, фи щІалэм хуэфшэ. ЕмыкIу къывигъэхын сфишщыркъым.

Ар къажрилац, лыжым и пхъур фызышэм къаритац.

ПСЭМ НЭХЪРЭ НЭХЪАПЭР

Зыпп зекIуэ ежъац, шу гъусэ зыщигъури. ЗекIуэ ежъери кІуэдац — и хыбар къэлухакъым. Жылэр гузэвэнтэкъэ: лърагъэжъац — дунейм яхутехакъым. Зыбжанэ дэклайз, зышу къахуепсыхац, жыжье къикIри.

— Фи пшыр ди гъэрш,— къажрилац шум.— Щхъэшэхужышшэ къидэвмытауэ фэттыжынукъым. Къидэвтынур дыщэш.

Ар къажрилац, шур яхэкIыжац. Пшыр ирагъэукIынит: щхъэшэхужышшэ зэхадзэри, зы гуп ирагъэжъац. Гъуэгур къыхти, жэш къащытехъум, гупыр епсыхац. Дыщэр зыыгъ щІалэм шыр хигъэпш зишIри дыщэр Iуашхъэ лъабжъэм щышшитлац.

Нэху щыри, гупыр ежъэжкац, шэджагъуэ хъуху гъуэгу тетауэ епсыхац. Дыщэр зыгъэпшкIуа щІалэм уанэр щытрихым къэшта нэпцI зишIац:

— Дыщэр згъэкIуэдац: лъатэпсыр зэрыжри дыщэр скIэрыхуац. СывукIими, схуэфащэш.

Сыт ящIэжынт гупым: щІалэр букикIэ дыщэр бгъуэтыхын? ТебгъазэкIи дыщэр дэнэ къинхыжын: гъуэгум щышкIэрыхуамэ, улыкIац.

— Ло тщIэнур? — гузэвэгъуэ хэхуац гупыр.— Пшыр къаIэшшэдмыхыжгауэ дгъэзэж хъунукъым.

— Дгъэзэжынкъым, — жиlaщ дыщэр щIэзытla щIалэм. — Дыщэр щыдимыIэжкIэ бзаджагъэ дахуекIуэнц...

ЗэрыгъэIуущри, гупыр ежъэжащ, я пшыр зубыдам я деж нэсри хъыбар ирагъэшlaщ: «ЩхъэшэхужыпшIэ къэтхъаш, фыкъакIуи, дызэвгъэспалъэ».

ЛитI къагъэkIуаш, щхъэшэхужыпшIэмкIэ зэгурлыуэн хуейти. ЛитIыр яубыдащ гупым. А тIур щыгуvэм, нэгъуэшI литIи къыкIэлъагъэkIуаш: «Щхъэ загъэгуvэрэ?» — жари. А тIури яубыдащ гупым. Иуэхур зытетыр модрейхэм дэнэ щащIэнт: аргуэрү литI къагъэkIуаш — а тIури яубыдащ. ИтIанэ хъыбар ирагъэшlaщ: «Ди пшым литху щыгъущ, фи лих ди IэмыпшIэ къихуаш. Пшымрэ пшым и шу гъусэхэмрэ къыдэвмытыжмэ, лихри дукIынущ». Iэмал яIэжтэкъым: пшыр къратыжри, гупыр къежъэжащ. Я гъусэ щIалэм дыщэр щыщIитla Iуашхъэм къэсыжкауэ, гупыр епсыхащ. Дыщэр къышIитIыкIыжри, щIалэм жиlaщ:

— Дыщэр згъэkIуэдакъым. Дыщэр мы Iуашхъэм деж щыщIэстIат. Ди пшым и щхъэ къэтщэхужын къезгъэkIуакъым — аращ дыщэр щыщIэстIар. «Абы дынэса дэ? — жысIаш. — АфIэкIа лыгъэ тхэлгыжкъэ?» Ди пшым и щхъэ къэтщэхужауэ зэхэзыхым сый къытхужаIэнт? Дыщэр згъэkIуэдауэ щыжысIэм сывукIынкIэ хъуну зэрыштыари спIэрт сэ, сывукIакIи емыкIу фиIэтэкъым. Си псэ себлэнутэкъым: псэм нэхъэрэ нэхъ льапIэц напэр — аращ сэ сизэпльяар.

Дыщэр къыздахыжри, гупыр я жылэ дыхъэжащ, я напэ мыултIияуэ.

ЛЫЖЬ ЦЫКIУМРЭ ПШЫМРЭ

Зы жылэ лыжь цыкIу дэсти, тхъэммыщIэ дыдээт, унэ нэшIым щIэс фIэкI, бгъэдэлъ щIэтэкъым.

— Iэхъуэу тхуежъэ, — къыжраIаш лыжь цыкIум, — Iэхъуэу утхуежъэмэ, удгъэмэжэлIэнкъым.

Ихъуэу ежъэри, пшыхъэшхъэм къыщыдыхъэжкIэ зыгуэр кърат хъуащ лыжь цыкIум — шхын щыщIэжакъым. Шхын щымыщIэмэ, лыжь цыкIур нэхъыбэ хуейт? ЕкIуэкIыурэ, пшыхъэшхъэ гуэрэм къыдыхъэжауэ, и Iэнэм махъсымэ кхъуэшын тету, зы мэжаджи тельу кърихъэлIэжащ лыжь цыкIур. Махъсымэ кхъуэшныр мэжаджэм дрифащ. Iэнэм тригъэувэжа къудейуэ, кхъуэшным махъсымэр из хъужаш, зы мэжаджи къытхутэжащ Iэнэм...

Піцәдджыжым махъымэр мәждаджәм дрифри, къуажә Іәңшыр дихуаш лыжъ цыкIум, пшыхъәщхъәм къыдыхъәжмә – кхъәщынным махъымэр изш, зы мәжаджи телъш Іәнэм. «Тхъәм и нәфI къыспшыхуаш», – жери лыжъ цыкIур гуфIаш. Іәхъуәнныр щыпичаш абдеж: «Махъымэрә мәждаджәрә сыңышIәнүкъым – сый шхъәкIә сиIәхъуән?» – жери. Іәхъуә башыр жыләм ялъридәзәжаш.

– Ар хъункъым, – жаIаш жыләм, – гъәр нәсакъым, хәт дгъәIәхъуәнур?

– Хәти вгъәIәхъуә. Сә сшын согъуэт, афIәкIа сифхуәIәхъуәжынукъым, – жери махъымәмәрә мәждаджәмәрә я гугъу къахуишIаш лыжъ цыкIум. – Тхъәм и нәфI къыспшыхуаш. «Сый тшIәнур?» – жари зәчәндәжәщыжаш жыләр.

– ТшIәнураш, – жаIаш, – пшым бзәгу хуәтхыныш. Кхъуәшыннырә мәждаджәмәрә пшым трихмә, сый ишIәжын, итIанә тхуәIәхъуәнкъә?

Пшым бзәгу хуахъаш.

– Ди Іәхъуәм тхъәр къыхуәупсаш, – жари кхъуәшыннырә мәждаджәмәрә я гугъу хуашIаш пшым. – Уә къыпшибышIауә мәтхъәж ди Іәхъуәр.

Кхъуәшыннырә мәждаджәмәрә къригъәхъаш пшым, махъымэр мәждаджәм дрифаш, Іәнэм щытригъәувәжым, махъымэр из хъужаш кхъуәшынным, Іәнэм зы мәжаджи къытхутәжаш.

– Тхъәм и нәфI къызәрәпшыхуар си нәгу щIәкIаш, – къыжриIаш пшым. – И хъер улъагъу. Сәри сипхуәупсәнш, – жери витIәрә зы жәмрә къриташ лыжъ цыкIум. Къритри къиутIыпшыжаш. Кхъуәшынри къритыжаш.

ВитIыр щIицIәри, лыжъ цыкIур мәкъушә кIуаш. МәкъупIәм зы дыщә джәддыкIә къышыгъуәташ.

Лыжъ цыкIум дыщә джәддыкIә къызәригъуәтар жыләм къашIаш, кIуәри пшым бзәгу хуахъаш:

– Ди Іәхъуәм дыщә джәддыкIә къигъуәташ.

Лыжъ цыкIум еджәри, дыщә джәддыкIәр иригъәхъаш пшым.

– Тхъәм и нәфI къыпшыхуаш, дыщә джәддыкIәм и хъер улъагъу, – къыжриIаш пшым. – Сәри сипхуәупсәнш. – Къыхуәупсәри къиутIыпшыжаш.

Абы и ужъкIи жыләм яхуәIәхъуән идакъым лыжъ цыкIум. Щимыдәм, пшым бзәгу хуахъаш:

– Лыжъ цыкIур къобзәдҗәкIаш: шылә джәд зәриIәр къыпшибышIаш – дыщә джәддыкIәр къэзыкIәцIыр шылә джәддыраш.

Лыжъ цыкIур къригъашэри, пщым жиIаш:

— Шылэ джэдэр къысехуэхьи, сыгъэлъагъу.

Шылэ джэд дэнэ кърихынт лыжъ цыкIум: дыщэ джэдэйкIэр мэкъупIэм къышигъуэтат.

Ху Iабжыб и жыпым ирикIутэри, лыжъ цыкIур мэкъупIэм ихъаш, хур ишхъри езыр мэкъум хэтийхъаш.

Лыжъ цыкIур мэкъум здыхэсым, шылэ джэдэр къэлъеташ, хур ишыпра пэт, ешхъуэри шылэ джэдэр къиубыдаш. Шылэ джэдэр пщым хуихъаш.

— Тхъэр къыпхуэупсащ, — къыжриIаш пщым.— Шылэ джэдым и хъер ульагъу. Сэри сыпхуэупсэнущ: сыткIIи къизэлъай.

— СызэрынольэIунураш,— жиIаш лыжъ цыкIум.— Жылэм я жъэр егъэубыд: фыгъуэр зыхегъян, бзэгу къыпхуэзыхъ зумыгъэкIуалIэ. Я жъэр яубыдмэ, сахуэIэхъуэнщ.

Пщым фIэкIынт жылэр: бзэгу яхыжакъым абы и ужъкIэ. Бзэгу щамыхыжым, лыжъ цыкIур Iэхъуэу ежъэжаш.

ХЭТ НЭХЪ БЗАДЖЭ?

ГушыIэм къыхэкIри, шхэуэ здэцисым, лыимрэ фызымра зэхъурджэуаш: IэмалкIэ хэт нэхъ бзаджэ: «Лыра хъэмэ фызыра?» — жари.

— Лыраш,— жиIаш лыим.

— Фызыраш,— жиIаш фызым.

«Деплъынкъэ!» — жери, лыр, шхати, тэджыжаш. Зэрызэхъурджэуар игу илъти, лыр махуэ гуэрим къыдыхъэжаш, зы бдэжьеий къихъри.

— Мыр тхуэгъажъэ,— жиIаш лыим.— Машэ къэстIрэ пэт, щым къыщIэкIаш. Пщыхъэцхъэ тшхинщ,— жери лыр дэкIыжаш.

Щым бдэжьеий къызэрыщIэммыкIынур ищIэртэкъэ фызым — итани исалъэ пидзыжакъым лыим: игъажъэри, бдэжьеий езым ишхаш, бдэжьеий и щхъэр жъэгум фIидзаш.

Лыр пщыхъэцхъэм къыдыхъэжаш.

— Бдэжьеий бгъэжъя? — еупщIаш фызым.

— Сыт бдэжьеий? — и нэр къиху зишIаш фызым.

— Щым къыщIэстIыкIа бдэжьеий?

— Щым бдэжьеий къыщIэкIрэ? — жиIаш фызым.— Хэт и бдэжьеий зи гугъу пщым?

— Зи гугъу пщым ушыгъуазэш: нэшэдибэ къыпхуэс-

хъакъэ? – фызыым ебзэджэкІын мурад ищІаш лЫм.– Машэ къынцыстІым къынцІекІаш.

– Уи щхъэр зэкІуэкІаш, – жиІаш фызыым.– ИгъацІэм зэхэскакъым: щЫм бдэжьеий къынцІекІрэ? Бдэжьеийр псым хэсц.

– А зиунагъуэрэ, нышэдигэ бэ къынхуэсхъакъэ? – и псалтээм текІыркъым лЫр, фызыым ебзэджэкІын мурад ищІаши.

– Си лЫм и щхъэр зэкІуэкІаш, – жери фызыг ежэжъаш, хъэблэм хэлъадэри кІияц-гуоуаш.– Унэм щэсым и щхъэр зэкІуэкІаш: щЫм бдэжьеий къынцІитІыкІауэ же! Фи фіэн мыхъумэ, фынакІуи, еzym феупшц.

Хъэблэр къызэхуэсац:

– ЩЫм бдэжьеий къынцІептІыкІар пэж?

– Пэжш, – жиІаш лЫм, – нышэдигэ бэ къынцІестІыкІаш.

– Апхуэдэ хъэдэгъуэдахэ жа!эрэ? Зыгуэр уи лажъен, – жа!аш хъэблэм.

– И мылажъэтэмэ, щЫм бдэжьеий къынцІитІыкІауэ жи!энтэкъым! – нэхъри къынэрыкІаш фызыг.

– КъынцІестІыкІаш! Нышэдигэ!

КИй-гуоуэ къацыхуэвэм, лЫр япхри жылэр зэбрэгкІы-жааш.

ЛЫр пхауэ нэху къекІаш.

Нэху щыри, фызыым бдэжьеий и щхъэр лЫм къыху-куигъэплъаш:

– Мыра дыгъуасэ зи гугъу пшІа бдэжьеийр? – жери.

– Арац! Ар дыдэраш! – кІияц лЫр, пхауэ здэшылъым.– Бжес!атэкъэ щЫм бдэжьеий къынэрыцІестІыкІар!

Зыхуэйр арати, фызыг хъэблэм хэлъэдаш:

– Ди унэ исыр деле дыдэ хъуаш!

Хъэблэр къызэхуэжэсац.

– Бдэжьеий и щхъэр жъэгум илъщ, – жиІаш лЫм.– ПцЫ фхуэзупсакъым.

Бдэжьеий и щхъэр фызыым игъэпшкІуати, жъэгум илъщ щхъекІэ хъэблэм зыри ягъуэтакъым.

– Мы тхъэмьшкІэм и акъылыр зэйхъаш, щЫм бдэжьеий къынцІитІыкІауэ щыжи!екІэ.– ЛЫр нэхъри зэшлакъу-зэри, хъэблэр зэбрэгкІыжааш.– Бзаджэнаджэ зэрэн къыхуэхъуауз къынцІекІынш...

Махуэ псом пхауэ щылъаш лЫр.

– Хэт нэхъ бзаджэ? – къеупшІаш фызыг, и лЫр пхауэ махуэ псом щигчэлъри.

– СытІэтэж, – жиІаш лЫм, армыгъуейуэ къыдришнейри.– Бдэжьеийр фыкІэ ушх...

ЛЫМРЭ ЛЫЩІЭМРЭ

Зәшиц псәурти, бжән зыщылі фіекі дәттәкъым я шыңанті. Негүеңді мылъку ябғәдәлтәкъым. «Ар хъункъым, дежъәнци, дылыштың, зыгуәр зәдгъәпәштың», – жаңаш зәшицъым. Я нәхъыжыр япә ежъаң, зы бжән иришажъәри. Зыгъәлыштың лыхъуәурә, зылі ирихъәллаң: лыр мавәри вапәм итш.

– Дәнә укіуәрә? – къеупщиңаш лыр.

– Сызыгъәлыштың солъыхъуә, – жиңаш шыләм.

– Сә узгъәлыштың, – къыжрилаң лым. – Вакіуә дыкъихъәжыху укъысхуәлыштыңә, зы жәмыштың уәстының.

– Хъунц, – жери еувәллаң, выщхәм шәсри къевәкілыурә шәджагъуз хъуаң.

– Кіуә, – жиңаш лым, – выр псафә ху, апшондәху сә уи бжәнйр сүгүкінчи, зғъевәнц.

Шыләм витілар псафә ихуаң. Ар къесыжыху, лым бжәнйр иукіш, игъавәш, ишхри зигъәуқириижаш.

– Си Ыыхъэр-щә? – жиңаш шыләм, къесыжри.

– Къезыкіужы Ыыхъәншәш, – жиңаш лым. – Выр псы ебгъәфамә, шыләшшәжи, выщхәм шәс.

– Сымышхауә сыйшыныңкъым: си шыләр унәзенүш, – жиңаш шыләм.

– Уә лыштың ухъунукъым! – шыләр кърихужъәжаң лым, и бжәнйр фишхри.

Шыләр и унә екіуәлләжаң.

– Бжәнйр дәнә пхъя? – къеупщиңаш и къуәшитілар.

– Хәм сфиашхаң, – бжәнйр зышхар ибыштыңаш шынэхъәжым.

Курытыр ежъаң итіланә. Абыи зы бжән здришәжъаң. Курытым и бжәнри фишхаш лым, фишхри езыр кърихужъәжаң.

Я шынәхъыләри ежъаң, зы бжән и бжәе кіласә ириштәри. Вапә нәсауә, лым ирихъәллаң.

– Дәнә укіуәрә? – къеупщиңаш лыр.

– Сызыгъәлыштың солъыхъуә, – жиңаш шыләм.

– Сә узгъәлыштың. Вакіуә дыкъихъәжыху усхуәлыштыңә, зы жәмыштың уәстының.

– Хъунц, – жери еувәллаң, выщхәм шәсри къевәкілыурә шәджагъуз хъуаң.

– Выр шыләштікі, псафә ху, – жиңаш лым, пхъәшшәкілыр иутілшыпци. – Укъесыжыху, сә бжәнйр сүгүкінчи, зғъевәнц.

Бжэныр жыгым епхауэ кіәрытти, лым сэр дидзәху, щаләм кіапсәр зәпигъәлъетри бжэн мәжәләр лъеяш.

Щаләм выр псафә ихуаш, псым зәприхущ, деич цынәкіә яхәүәурә губгъуз ириутыщханац. Щаләр къесыжыху, лым бжэным и ужъ итащ, къыхуәмыубыдурә. Шым пшәнтәпсыр къышхуауэ къесыжаш щаләр, выр къихужакъым.

— Выр дәнә пхья? — и нәр къихуаш лым.

— Цыври сәңгіәкіаш, — жидаш щаләм. — Бжэныр бгъевакъэ?

— Выр псафа зәрышху лъандәрә бжэным и ужъ ситци, зыкъызигъәубыдыркъым, — пшәнтәпсыр ирильзәңгіәкіаш лым.

— Выри цывамә, бжэнри лъеямә, иджы тшәнур сый? — жидаш щаләм.

— Бжэным зигъәншімә, къекіәуләжынш, си витыр къехуләж, — жидаш лым.

— Къесхуләжынш: саңғыхъәнукъым. Вы цывам ушыхъэн?

— Теурәзыр къышхукіә уә, — жидаш лым. — Шыр бом щәтци, шәси, вым якіәлтыхъәпхъэр.

Шәсри, щаләр псым зәпрыкіаш, витыр хъуным хәтти, ихури я үәм ириубыдаш.

— Витырмә шымрә дәнә къипха? — къеупидаш и къуәшхәр.

— Бжэныр зәвгъәшхам къызиташ, — жидаш я шынәхъышімә. — Лышапиціш.

— Бжэныр пифишиша уәри?

— Сфишихакъым. Къысхуишәжынуш, — жидаш шынәхъышімә. — Фә унәм фис, сә пшәнтиәм сыйдәтынш. Бжэныр къишәкәрә лым къакіәумә, шыхъэт фықырынуди, сыйывәджа наужъ, фықырышіәкі, — жери щаләм и шынәхъышитыр игъәлушаш...

«Си лыщім выр къихужмә, щәспиціәжынш», — жери лым щаләм зыкъомрә пәпләаш, къышимыхужым къызәребзәдҗәкіар къицлаш. Хъункіә зигъәншлати, бжэныр къекіәуләжаш, бжэным и бжәэм кіапсә иришіәри къежьаш: «Бжэным и ужъ ситурә сыйкіәумә, къәзгъүәтынкъэ», — жери. Бжэныр, кіәум-лъәурә, зейм дәж екіәуләжаш, лымни кіапсә кіапэр иутыпшакъым, щаләм и күәбжәм екіәуләху.

Лым щыдҗәм, щаләр күәбжәм къыдәкіаш:

— Еблагъә. Сыт ухуейт? — жери.

— Бжэныр къышхуәспәжаш, — жидаш лым. — Си вымрә си шымрә къызәтүш.

— Дэнэ щылэ, къысхуэшшэмэ?

— Мыракъэ уи бжэнныр? — жери бжэнным и бжьэм ища Клапсэр къишияц лым.

— Мыр бжэнкъым. Мыр джэдущ, — жилац щалэм. — Сэ джэду нынхуэспа?

— Дауэ зэрымыбжэнныр? Нэпша дыдэращ.

— Уи нэр зэкиүэклациц джэдур бжэн къынгыфлэцкээ. Си унэ хъэцэ исчи, хъэцээр щыхъэт спынц мыр зэрыджэдумкээ. И шынэхъыжыитым еджац щалэр. — Уа, си хъэцэ!

Щалэм и шынэхъыжыитым унэм къиклац.

— Мы джэдур щыхъэ пшцэурэ? — жилац щалэм и шынэхъыжыым, бжэнным лы Йыхъэ хуидзри. — Гъэзгу утета хъунц, джэдур щыбгъэмэжэллакээ. Клапси щыхъэ ишцэ? Клапсэр зэрылъэдэнци, зитхъэлэжынц джэдум...

Я къуэш куритри къадежкууаш:

— Джэдущ жыплеми, лей елх хъурэ: и гуэнныхым уигъэклээнкъым. — Бжэнным плаастэ бзыгъэ хуидзри къынгыгъужац. — Клапсэ зэрылъ джэду си щыпэлъагъущ...

Лыр и щыхъэ щлэцэхъуаш:

— Джэдууз пшэрэ-тиэ?

— Зэрыджэдур умылъагъумэ, уи нэр зэкиүэклаци, лээ зээ къодгъэлъынц, — жилац я шынэхъынц. — Джэду шырищ дилэши, уэдгъэлъагъумэ, вырэ шыуэ къынгыфлэцынкээ мэхъу уэ. — Витлыр Йээм ириубыдати, къригъэлъагъуаш. — Выуэ къынгыфлэцирэ? Зэрыджэдур плъагъуркъэ?

— Солъагъу, — жилац лым, укытэри.

Шыри къригъэлъагъуаш, бом щиншэри:

— Мыри шыуэ къынгыфлэцынкээ мэхъу уэ. Зэрыджэдур плъагъуркъэ? Дзыгъуаш э къежъаш...

— Солъагъу...

Лыр зэшицым я пшлантлэм къыдэклыжаш: «Мы угъурсызхэм си напэр трахынуш», — жери. Витлири шыри зэшицым къахуигъэнаш, бжэнри ялтиридзэжри къэбгъу зишцыжаш.

ДЫЩЭ ДЖЭДЫКЭ

Зы лыжье зы фызыж цыкыурэ псэурт. Зы джэд закъуэ ялэти, яукыжын щыхъум, джэдыр кэцлири, дыщэ джэдыкэ къиклэцлац.

— Джэдыр думыгъэукыгж, — жалац лыжье цыкыумрэ фызыж цыкыумрэ. — Пшэдеи кэцлэмэ, дыщэ джэдыкэ къытхуиклэцынц.

ЕтIуанэ махуэм джәдыр ягъуэттыжакъым – дәкIри бәзәхаш.

– Джәдыр къәзмыгъуэттыжауә сыйекIуәлIәжынкъым, – жери лыжъ цыкIур ежъаш. КIуәм-лъәм, кIуәм-лъәурә, ныуәжъ гүэр дәк екIуәлIаш.

– Дыщә джәдыкIә къикIәцIу зы джәд закъуә диIәти, пшIантIәм къыдәкIри кIуәдаши, абы срилъыхъакIуәш, хәпцIыкIамә, къызжеIә, – жиIаш лыжъ цыкIум.

– Джәдыр слъәгъуакъым, – жиIаш ныуәжым, – джәдыр щыпфIәкIуәдакIә, зыш уәстынци, ушыщмә, узыхуей шхыныгъуэр къыкIәрышәшынууш.

– Сыбгъәунаш! – шыр Iәдәжу къришажъәри лыжъ цыкIур къежъажаш. КъыщыкIуәжым къуажә гүэр къыдыхъаш, зыгуәрим и куәбжәнә цыху Iув щызәхәтти, ябгъәдыхъәри яжриIаш:

– Мы шыр ауә сыйми шыктым. Ушыщмә, узыхуей шхыныгъуэр къыкIәрошәш.

Куәбжәнәм щызәхәтхәм ауан къашIаш лыжъ цыкIур, «уәхъәхъәхъ!» жари къыщыдыхъәшхаш. «Уәхъәхъәхъ!» жаIәу щыщыщым, лыжъ цыкIум и шым шхыныр къыкIәрышәшцу щИдзәри пшIантIәм дәз хъуаш, жыләр къызәхуәжәсри етIысылIаш.

– Дыбгъәунаш! – жари хъәшIәщым щIашаш, ягъәхъәпIәху ныуәжым кърита шыр Iуашри нәгъуәпI зыш къыхуагъезуваш. Ар Iәдәж ишIри къежъәжаш лыжъ цыкIур.

– Джәдым дыпыкIаш, – жиIаш фызыжъ цыкIум, унәм ихъәжри, – ныуәжъ гүэр срихъәлIати, мы шыр къызиташ, ушыщмә, узыхуей шхыныгъуэр къыкIәрышәшынууш.

Фызыжъ цыкIур гуфIәри щыщаш, арщхъәкIә шым зыри къыкIәрышәшакъым.

– СыкъәбгъәпIаш, – жери лыжъ цыкIум шыр ныуәм хуишәжаш.

– УкъәзгъәпIакъым, – къыжриIаш ныуәжым. – Зы бжән уәстынци иджыри. «Mail!» жыпIәмә, дыщә къыжъәдәлъәлтьынууш, – яжриIаш, жыләр къыщызәхуәжәсым.

Бжәным и бжәем кIапсә иришIери, къежъәжаш лыжъ цыкIур, шыр щыфIадыгъуа къуажәм къәсри дыхаш.

– «Mail!» жыфIәмә, си бжәным дыщә къыжъәдәлъәлтьынууш, – яжриIаш, жыләр къыщызәхуәжәсым.

– Мы лыжъ цыкIум жиIэр пәжш, – жари хъәшIәщым щIашаш, ягъәхъәпIә зашIри и бжәныр фIадыгъуаш, къыщрагъәжъәжым нәгъуәпI зы бжән къраташ. Къратар къильәфи, лыжъ цыкIур и унә ихъәжаш.

— Фызыжь, арджэн гъэтЫлъи, «ма-а-а!» жыІэ, мы бжэнным дыщә къыжъәдәлъәлъынущ,— жиІаш лыжь цыкIум.

Фызыжь цыкIум «ма!» жиІаш щхъәкIэ, бжэнным дыщә къыжъәдәлъәлъакъым.

— Мы ныуэм щхъә сыкъигъапцәрә! — лыжь цыкIум бжэнныр хүишәжащ.

— Укъәзгъәпцәкъым,— къыжриІаш ныуэм.— Ауэ щыхъуакIэ, мы башыр узот, зыгуәрым уеуән хъумә, «дом-дом!» жыІи, уз бгъәувыІәжыху увыІәнукъым.

Башыр къищтери къөжжәжаш лыжь цыкIур. Шымрә бжэннимрә щыфIадыгъуа къуажәм къәсри дыхаш, жылэр къызәкүәжәсати, яжриІаш:

— «Дом-дом!» жывмыІэ. «Дом-дом!» жыфIәмә, мы башым фи щхъәр кърик'үтәхынущ.

Ар я фIәщ хъуакъым жыләм. Ауан къацIиц, къыштыдыхъәшхри:

— «Дом-дом!» — жиІаш.

«Дом-дом!» щыжаІәм, башыр лъейри, жылэр зэтриукIәу щидзащ. Башыр щымыувыІәжыххәм, жылэр къельзIауш:

— Уишри уи бжэнри уәттыжынщ, мы башыр гъәувыІәж,— жари.

Шыри бжэнри къратыжащ, лыжь цыкIур и унә ихъәжри тхъәжу псәу хъуаш.

ХЭТ НЭХЪ ДЕЛЭ?

ЗылI, и фызыимрә и пхъумрә зыщIигъури, мәшых кIуаш. Шэджагъуэ хъури, зэлIзәфызыр тхъәрык'уәф Iенәм етIысыллаш, я пхъур псыхъә ягъәкIуаш. Хъыдҗәбзыр къыштыгувәм, лыр гуэзващ.

— КIуэт плъэт: щхъә къэгувәрә? — жери лым и фызыр я пхъум кIэлъигъәкIуаш.

Фызыр псым Iухъәмэ — хъыдҗәбзыр магъри жыг щIагъым щIәсщ.

— Сыт къехъуар, щхъә угърә? — къәштащ анэр.

Хъыдҗәбзыр зәшоджэ.

— СыдакIуэр щIалә цыкIу къәслъхумә, дадә мәшых къыздишэнщ, псыхъә къигъакIуәмә, мы жыгым дәппеинщ. Дэпшнейр Iуэхутәкъым. Iуэхур, жыгым къехуәхрә и щхъәр зэгуиудмәш. Аращ сыщIагъыр,— жиІаш пхъум.

— А сымыгъуэт! — жери, фыз гуәрүр гъыуэ тIысащ.

И пхъумрә и фызыимрә къыштыгувәм, лыр якIэлъыкIуаш:

– Дэнэ мы түр щыщIевэшцар? – жери.
Зэанэзэпхъур гъыгуэ ирихъэлIац лыр.
– Сыт къэхъуар? Щхэс фыгъэр?
– Къэхъуам ушцIемыгупщIэ, – къыжраIац зэанэзэпхъум.–
Дыунэхъуж петац. – ЩIэгтыр къыжраIац.

Лым, и щхэм щIэтIахъуэри, къыIуигъэзыкIыжац.

– Сэ фэ түум нэхъ дела сримыхъэлIауэ къэзгъэзэнкъым, –
жери, лыр гъуэгу техъац, и фызымрэ и пхъумрэ псы Iуфэм
къыIуинэри.

Гъуэгу техъэри здэкIуэм къуажэ ирихъэлIац, къуажэм
дыхъэри зы хъэшIэш ихъац. ХъэшIэшым здисым елъагьу:
нысацIитI пщэфIапIэм къыщIокIри я лэгъунэм щIохъэ:
шастэ бэлагъышхэ зырызи яыгъщ, заул докIри лэгъунэм
къыщIокIыж, пщэфIапIэм щIохъэри шастэ бэлагъышхэ зы-
рыз къацтэ. Апхуэдэххэщи, пщэфIапIэмрэ лэгъунэмрэ яку
итцI нысацIитIыр. Лыр щIэупщIац:

– Сыт фызыхэтыр? – жери.

– Дызыхэтырац, – къыжраIац нысацIитIым, – дыши-
фIац, шаста шыуаныр пщэфIапIэм щIэтщ, мафIэм къын-
рытхъяуэ. Шатэр лэгъунэм щIэтщи, шастэ бэлагъышхэ
тхыуурэ хыдогъауэ.

– Догуэ, – жиIац лым, – шатэр пщэфIапIэм фхымэ, нэхъ
Iуэху зэфIэкIкъэ?

– Ар ди щхэм къихъакъым – дауи, нэхъ Iуэху зэ-
фIэкIщ, – гуфIац нысацIитIыр, шатэр пщэфIапIэм яхьри
шастэ шыуаным етIысылIац.

«Ди унэ исхэм нэхърэ нэхъ делэжи мы түр», – жери,
лыр ежъэжаш. Гъуэгу техъэжауэ здэкIуэм, нэгъуэшI къуажэ
дыхъяуэ, цыху Iув уэрэмым шрихъэлIац лыр: цыхум я пэ-
зы хъыджэбз итц, и Iэм кхъуэшын фIэIуауэ.

– Мыр дэнэ фшэрэ? – щIэупщIац лыр.

– Иэзэм деж дошэ, – къыжраIац, – и Iэр кхъуэшыным
къинаци, Иэзэ къедгъэштынуш. И дэкIуэгъуэш: унэхъужакъэ,
и Iэр кхъуэшыным къинэмэ?

– Мывэ хъурей къафштэрэ кхъуэшыныр фкъутэмэ, хъу-
нукъэ?

– Ар дигу къэкIакъым! – жари цыхур гуфIац, мывэ хъур-
ей къацтэри кхъуэшыныр якъутац.

«Мыхэри нэхъ щIагъуэкъым», – жери, лыр ежъэжаш,
нэгъуэшI зы къуажи дыхъэри зы унэ щеблэгъаш. ХъэшIэшым
ихъяуэ здисым, унэIут хъыджэбзыр къыщIэупщIац лым.

– Гуашэм сыкъиIуэхуац: дэнэ укъикIрэ сыйтим укъи-
текIухья? – къеупщIац унэIут хъыджэбзыр.

– Хъэштэр махуишкіә имысауә, къызытекіухыам щіәуп-щіәркъым, – жиlaщ лым.– Фыкъыщытричкіә сыкъыздикіыр вжесінц: хъэдрых сыкъоі.

– Ди хъэштэр хъэдрых къиклащ, – жери унәйт хъы-джәбзыр гуашәм деж ихъяаш:

Гуапцәр гуфлащ, зиәтри хъэштәм деж ихъяаш.

– Хъэдрых укъиклаар пәж?

– Сыкъиклащ, – жиlaщ лым.

– Си тхъэмадәжъыр нәгъабә дунейм ехыжааш. Ярәби, и зәхәзекіүэ уримыхъеллауә піәрә, къыпіәштәләгъуагъехх?

– Срихъеллащ, – жиlaщ лым.– Махуә къәси солъагъу. Чәзур къылъысауә, пшәдей жәнэтим ирагъетісъянуш. Игу къеуә шыләкъым, и цейр зәрытіорысам фәкі.

– Гъуэмымыләкіә сыйт хуәдә? – къеупшілащ гуашәр.

– Гъуэмымыләри къыләштәувааш.

– А сымыгъуэт, – жери, гуашәм игъәпшәфлащ, гу зәштіргигъапцәри гъуэмымыләр гум из ишлащ, цеи, щіакіүэ-баш-лъыкъи, mest вакъи къыштігъужри лым къригъәжъяаш. – Си тхъэмадәжъым хузәшә, езыр къытхуәрәзымә, дә дыхуәра-рәзыш. Пшыр зекіүэ къуащи, нобә-ныжәбә къәсыжынуш – пшыри ныбдәкіүэтәнт, кърихъелләжамә.

«Нәхъ деләжым срихъеллащ», – жиlaщ лым, гублащ-хъэм дәтісъяэри.

Лым ежъяаш, пшыр къәсыжаш.

– Мыращ-моращ, – жиlaщ гуашәм, – хъэдрых къикла хъештә дилащ, ежъяжа къудейш.

– Іәгъу! – жери, пшыр лым кіәлъежәжъаш, шым зри-дзыжри. Зы теуәгъуә икіуауә, лым шылъхааш пшыр.

– Тхъэм и нәфі зыщыхуән! – кіәлъыджааш лым.– Гублащхъэм удәсу хъэдрых дауә укіуәжын, уздәкіүәжми сыйт къытхуажаән: си хъэтыр къәльягъуи, мы шым шәс.

Шы іумпіәр лым іәштілъхааш пшым.

– Хъунц, уи хъэтыр слъагъунц, – жиlaщ лым, шым шәсли ежъяаш, гум бғұруыувәри.

«Ди унә исхәм нәхърә нәхъ делә срихъеллащ», – жери, игу зәгъяуә, лым и пшіантіә дыхъяаш.

ЩІАЛЭ БЗАДЖИТИ

«Дылыштәнц», – жари щіалә бзаджиті ежъяаш, зыгъәллыштән лыхъуәурә зыпш ирихъеллащ.

– Сә фызгъәллыштәнц, – къажрилащ пшым.– Зы илъескіә фыскуәллыштәмә, дыпшә фәстынц.

Щалэ бзаджитыр гуфлаш.

— Зы гуужь сиғәци, гуужыр зым иғъэхъунц, зым бэхъыр къитхъунц,— къариухыллаш пщым.— Фарэзы?

— Дарэзыщ,— жари щалэ бзаджитыр пщым и пщлантиэм къыдэнаш. Зым гуур дихуаш, адрейр бэхъым щэуващ.

Гуур дэзыхуар махуэ псом еттысэхыгъуэ ихуакъым: гуур цынвэр и кіэм къикі хъуакъым. Иджэ щлауэ къамытхъуа бэхъым къыштэнэ щалэри еттысэхакъым, пшапэр захэуэху, Іэрэ жьэрэ зэхуихъакъым.

Гуур къыдихуэжри, щалэр зэхэуклауэ пщыхъэшхъэм къыдыхъэжащ.

— Дауэрэ уехъулла? — еушилаш абы бэхъым щэтар.

— Мэз лъапэм схури, гуур и піэм икіакъым, сэ жыг жьауэм сыштэсанц. Афіекла хэмэлгүмэ, иғъаштэктээ згъэхъунц гуур. Уэ-щэ?

— Зы сыхъэт нэхъ сыштакъым,— жилаш адрейм.— Бэхъыр къэстхъури, нэгъуещі сщіэн щызмыгъуэтим, шыгъуэгу хадэм силъаш.

— Нтэ, абы щыгъуэ, пщдэй уэ гуур дэху, сэ бэхъыр къэстхъунц.

— Содэ, нэхъ щіэштыгъуещ...

Абыкіэ зэгурлыуэри, щалэ бзаджитыим я Іэнатіэ зэрхъуэжащ.

Еттуанэ махуэм гуур дэзыхуар и лъэ зэблихыжыф къудайуэ къыдыхъэжащ, бэхъым къыштэнами пщлентіэпсыр къожэх.

Щалэ бзаджитыр зэбгъэдэтийсхъэжри зэчэнджещащ.

— Ильэс тхуэхынкъым,— жилаш,— пщым дегъэбзэджэктээ и дыщэр фіэдгъэх.

— Дауэ зэрыфіэтхыныур?

— Дыщэр щыгунэм илъщ. Тум я зыр щыгунэм дихъенц, дыщэр пхъуантэм къыдэктіутэнци — маклуэ-мэлтэй!

— Хэт щыгунэм ихъэнур?

— Пхъэидзэ тщынц,— жари пхъэидзэ яшилаш, зи пхъэ къикілар щыгунэм ихъаш, кіапсэ ирадзыхри. Зы пхъуанти здрихъэхащ.

— Дыщэр пхъуантэм къыдэктіутэ,— жилаш адрейм.— Дыщэр къысіэрыйгъэхъэмэ, пхъуантэр нездзыхыжынци, щыгунэм укъисхыжынц.

Щыгунэм ихъам дыщэр пхъуантэм къыдикіуташ, езыри къыдэтийсхъэжащ.

— Дыщэр них, пхъуантэр къедэзыхыжи, сэри синихыж

щыунэм, – къегуоуац щыунэм исыр. Модрейр, пхъуантэр щыунэм кърихыжц, и дамэм тригъевэри, щэпхъуэжац, кIум-лъурэ, мэзым хыхьяуэ, ешати, пхъуантэр иригъевэхац, пщэнтIэпсыр ирилъэшIэкIри псафэ ЙиIаш. Ар псафэ къетыху, пхъуантэм дэсир къыдэкIыжац, пхъуантэр и дамэм тригъевэри кIэбгъу зищIыжац. Псафэ кIум къигъээжмэ – пхъуантэр бзэхац: къыгурыIуаш и гъусэр къызэребэзджэкIар.

– Жыжыэ укIуэн! – жери щIалэм дыщэр зыхым къипижыхыац, зы бжэгъу пиупцIри къыпэтIысац.

Сыт ящIэжынт: пхъуантэр зэпаубыдри ежъэжац, жэц къатехъуац я жылэ дыхъэжац.

– Дыщэр ныжэбэ тхуэгүэшынкъым, – жиIаш щIалэ бзаджитIым я зым.– Зы махуэ-махуитIкIэ дызэIугъэплэ, къыткIэлъышхъэрара хъунци, къыткIэлъышхъэрар ткIерыхужмэ, дыщэр дгуэшынц.

– Содэ ари, – арэзы хъуац адрейр.– Дыщэр уи анэмэтц.

КъакIэлъышхъэрар якIэрыхухжи, дыщэр ягуэшын хуэйти, щIалэм къытргъэзац, модрейр къыщыпемыжьэм, щIеушиIаш:

– Дэнэ кIуа си ныбжъэгъужыр?

– Уи ныбжъэгъур щыIэжкъым, лЭри щIэтлъхъэжац, – къыжраIаш.

– Ар дауэ ухъут, – яхуэгүэвац щIалэр.– И хъэдрыхэ нэху ухъу. Кхъэм сыйдыхыэнци, и кхъашхъэ зэзгъэлъагъунц, – жери пщIантIэм дэкIыжац, гуу макъ зищIри кхъэм дыхъаш. Пщым и гуур къыкIэлъыса къыфIэнцIаш модрейм, чы къурагъ къиштери къыпэувац, кхъэм зыдигъэпцкIуац дэсти.

– Дыщэр дгуэшрэ? – жиIаш гуу макъ зызыщIам.

– Дгуэшынц: нэгъуэцI сыт къытхуэнэжрэ?

Зыр зым зэрэмбызэджэкIыфынур къагурыIуэжри, щIалэ бзаджитIым пщым и дыщэр зэхуагуэшац.

МЭЛХҮҮЭМРЭ ПЩИМРЭ

Псыжь и Iуфа пщитI Iуст – зыр адрыщIкIэ, зыр мыдрыщIкIэ. АдрыщIым ис пщым и гъунэгъум ебзэджэкIын мурад ищIаш. ЛыкIуэ хуигъэкIуаш:

– Уи хакIуэр умыгъэшыц, уи хакIуэм и щыщ макъ зэхахмэ, си шыбзым щанэжынущ, – жери.

ХакIуэр щыщынумэ, и жьэр пхуэubyдын? Зыпс фIэкI я

мызэхуакуми, хакIуэм и щың макъыр адрыштым нэйусынүтэ-
кым, псыр уэрт, уафөгъуагъуэ хуэдэ Гэуэлъауэти.

— ХакIуэм сый и лажьэ, фIэгъэнапIеш зылъыхъэр, —
жиIаш мыдрыштым ис пшым.— Сый ди жэуап? — жери жы-
лэм ечэнджэшаш.

Пшым и мэлыхъуэм жиIаш:

— Щалэ заул зыщIызгъунци, псым сызэпрыкIынц: сэ
хуэсхынц жэуап.

Щалэ заул зыщIиггъури, мэлыхъуэр Псыжь зэпрыкIаш,
бжэгъу зырызи ябыдри. Псым зэрвээпрыкIа нэхъ хэлъа-
кым: къуажэм дэувауэ я хъэр зэтраукIэ. Пшым хъыбар
ирагъашIаш:

— Ди гъунэгъум я щалэхэм, псым къызэпрыкIауэ, ди
хъэр зэтраукIэ, дапэлъэшыркъым.

— Мыдэ къыскуэфшэ! — унафэ ищIаш пшым.

Хуашаш.

— Сый хъэр щIызэтевукIэр? — къахуилташ пшыр.

— ЗэтедукIэнкъэ, — жиIаш мэлыхъуэм. — Ди мэлэр къущ-
хъэхъу тхуаш, фи хъэр мэбанэри мэлэр ягъэхъуакIуэркъым:
щтэри хъэрэкъуакIэ дыхъяшаш.

— Ар дауэ хъунт! — жиIаш пшым.— ПцIы щхъэ къыскуэ-
вупсрэ? Мыхъунц къызжефIэр!

— Ди хакIуэм и щың макъыр фи жылэ къыщыГускIэ, фи
хъэм я банэ макъыр къущхъэхъу нэйусынкъэ? — жиIаш мэ-
лыхъуэм.

Адрыштым ис пшыр укIытэжри и гъунэгъум и ужь
икIыжаш.

ХЬЭШЦЭМРЭ БЫСЫМЫМРЭ

Зы къуажэ, яужэгъужауэ, зы щалэхж дэсти, «сыкъыща-
мыщIэ сыщыхъэшIэнц» жери ежьаш. Зыкъомрэ къиуущы-
хъауэ, пшыхъэшхъэхуегъэзэкI хъуагъэнти, хъэшIеш ихьаш. Гъуэгу тетыху шхатэкъыми, хъэшIештым зыщIиггъэзэгъауэ, и
гурьГускIэ къюжэри, щысц: «Тхэ ямыГуамэ, сывэдэзэкъэн гуэр
кърахъэнкъэ», — жери. Пшанэр зэхэуауэ, хъэшIештым зы пшаш-
щэ къихъэри, щалэжжым и пашхъэ Гэнэ къригъэуаш.

— ЗумыгъэхъэшIэ, едзакъэ, гъуэгу ушытетакIэ умэжэлла-
гъэнц, — жери пшашэр хъэшIештым икIыжаш.

Гэнэм пластэ бзыгъицрэ зы лы Гыхъэрэ тельщ. Гэнэм
еплъри, щалэжжым и щхъэм щIэтIэхъуаш.

— Пластэ бзыгъицри спхымэ, емыгIу сыкъащIынц, — егун-
сысац щалэжжым.— Зы бзыгъэр спхыху, шху фалъэ нэхъ

мыжъуми, зыгуэр къыкІэлъахъмә, етІуанә бзыгъэр дэсшынши, ешанәр щІезгъэхъыжынц, армыхъумә нэмисыншафә къизаплъынц.

Зы бзыгъэмрә лы Йыхъэмрә ишхри, щІаләжыр Іэнэм бгъедэтІысхъэжащ, и Іэр зәридзәри:

– КъыкІэлъахъынум сыпэплъенц.

ЩІаләжыр Іэнэм здыпэрысым, пщацәр хъәшІәшым къихъащ, хъәшІәм шІэ хуишІц, Іэнэр щІихъыжри щІэкІыжаш.

– СыкъэвукІц, – жиIац щІаләжым, пщацәм Іэнэр щІихъыжа нәужь. – МыфІәкІа сымышхауә, ныжәбә сезәгъын?

Ныбә нәшІкІә нәху зәргъәшынум егупсысурә, жәшыбг хъуауә, щІаләжыр щхъәгъубжәм дәплъащ. ПщәфІапІэ щхъәгъубжәм уәздыгъэ нәху къыдидзырт. «Си Йүэху зәрахуэркъым мыйбы, езыхәр зәхәтІысхъэжауә машхә, – жиIац щІаләжым. – СыкІуәнци, сакІашІәдәІухынц». ХъәшІәшым икІри пщәфІапІэм кІуац, щхъәгъубжәм дәплъмә: я лыжым щхъә егъәлыгъуә, я фызыжым тхъәмшІыгъуныбә ешІ, я нысәм тхъәв еху, я пхъум джәд ефышІ. «Сә фә сыфхурикъунц», – жери щІаләжыр бжәм теуIуац. ЩІаләжыр бжәм шытеуIуәм, модрейхәм щхъәри, тхъәмшІыгъуныбәри, тхъәври, джәдри зрагъэтІылъәкІац.

– Хэт ар? – къәджаш лыжырыр.

– Сәрац, – жери щІаләжыр пщәфІапІэм щІыхъац. – Зы хъыбар сиғу къәкІыжаси, фезмыгъәдәІуауә сыгъүәлъыжынукъым – хъәшІәц сихъәмә, арац си хабзәр. Си нәкІә слъәгъуа фезгъәдәІуән хъәмә си тхъәкІумәкІә зәхәска фезгъәдәІуән?

– ТхъәкІумәм Іәджи зәхех, уи нәкІә пльәгъуа дегъәдаIуә, – жиIац лыжым.

– ФезгъәдәІуәмә, мырац... Нобә гъуәгу сыйдитетым, зы блә срихъәлIац. Мо нанәм и тхъәмшІыгъуныбәм хуәдиз хъунт бләр. Фи дадәм иғъәлыгъуа щхъәм хуәдиз хъууә зы мывә хъурей къасщәри бләм езутІыпщац. Фи нысәм иху тхъәвым хуәдәу сүшІәцIац бләр. Пцы сыупсмә, фи пхъум ифышІа джәдым хуәдә джафа срехъу, – жиIац щІаләжым, жыхафзгум иувәри.

Унагъуәм сый яцІәжынти: мәл яукIати, ягъавәри щІаләжыр къагъехъәцIац.

ПЩАЦЭ БЗАДЖЭМРЭ ЩІАЛЭ ІУЦЫМРЭ

Зы лыжъ шууә гъуәгу здытетым зы щІалә къыцІыхъац.

– Гъуәгүжъ апций, тхъәмадә! – жери, лыжым бгъурыуваш щІаләр.

— Тхъэм и щІасә ухъу,— жиІаш лыжым, абы къыфІигъэкІакъым, зы теуәгъуә якІуху: щІаләр иғъеунәхун мурад ишІаш.

— Дәнә укъикІра, дәнә укІуәрә? — еупщІаш лыжым, щІаләм, зы теуәгъуә якІуа наужь. КъыздикІыр жиІәри, здәкІуәр ибзыщІаш щІаләм.

— АтІә, сый щыхъыбар фи дежкІә? — щІәупщІаш лыжым.

Лыжым и жъакІә ныкъуэткъум епгъри, щІаләм жиІаш:

— Жъыр яләпщІакъаш, щІәр уи жъакІәм хуәдәш.

Ар зәхищІакъым лыжым. Заул дәкІри, щІаләм къыпидзащ:

— Уа, тхъемадә, узытесым уепсыхра уи Іәдәжым ушэсиркъә?

Абы къикІри къыгурлыакъым лыжым:

— Шы Іәдәж сыйгъым, гъуәгу сыйкъызәрытексәрә зыш сыйтесщ.

— Гъуәгум пкІәлъей къебдзыркъә-тІә,— жиІаш щІаләм.

ЩІаләр иғъеунәхун мурад ишІати, ари къыгурымыуа фә зытригъеушаш лыжым:

— ЛъатәспкІә си уанәм епхауә, пкІәлъей къыздесхъэкІыркъым,— жери.

Я жылә нәбләгъәжауә, лыжым щІаләр мәлыхъуә пшышә тришащ.

— Мыр си пшышәш, мор си хъушәш,— жиІаш лыжым. ЩІаләм зы псалъи къыпидзыжакъым. Мәлыхъуә пшышәм къыблишри, нәгъуәші зы пшышә тришащ щІаләр.

— Мыри си пшышәш, мор си шыбз гуартәш,— жиІаш лыжым.

Абдежми зы псалъэ къыпидзыжакъым щІаләм.

Лыжым зәгуәпащ, щІаләр пшышәм къытиришыжри гъуәгу текъәжаш, я жылә дыхъәжри зы куәбжәпә деж щепсыхащ.

— Сә сыйкъесыжащ,— жиІаш лыжым.— Ныжәбә упсыхъәшшән уи хәгъәрей дәс ди жылә?

— Уә удәскъә? Уи хъәшшәш сихъәнш,— жери щІаләр епсыхащ, лыжым дигъәхъәжри езыр хъәшшәшым ихъаш.

Лыжым унәм ихъәжри и пхъум еджаш.

— Зы щІалә гъуәгум гъусә къыщыскуәхъури сыйзегуигъепаш, си ужъ икІакъым, ди хъәшшәшым къихъауә исщ,— жиІаш и пхъум.

— Сыйт уигу щІебгъар? — къеупщІаш и пхъур.

— Сигу ебгъэнкъә? «Фи дежкІә сый щыхъыбар?» жысләри

сеушилди, «жырып яңаштәкілаш, шілдер уи жықтәм хуәдәш» күйәжилаш. Көригъәкілар къызгурлығақъым.

— «Мылыфра хъуныштәрә зәштәлтәдауэ ди Іәштім яшіх» — араш къригъәкілар, — жилаш лыжым и пхұум. — Нәгъуәщі сыйт къыбжилай?

— «Узытесым уепсыхрә уи Іәдәжым ушәссыркъэ?» къызжилай, шы Іәдәж зәрызмыныңтыр ильягъурә пәт.

— Шіләм и гүәгүм уә утетт, езыр пхафәм хәтурә къапшәрти, араш къуидзар... Нәгъуәщі къыбжилакъэ?

— Къызжилакъым. Пішіләм тесшәри, ди мәл хъушәри ди шыбз гуартәри езгъялтәгъуати, зы псальтә къыпидзакъым. Зы псальтә къыпидзама, зыхуейм хуәдиз пыскунурә естынуг, — жилаш лыжым.

— Былым шхъәкілә къежъакъым — араш псальтә къыщыпимыдзар...

— Жыләр пәжмә, ди хъәштәм акъыл иләш, псалъыхъу къежъагъәнщи, и нә къыфіләнәр едгъәшәнщи, едгъажъәжынщ, — жери унафә ишілаш лыжым. Жыләм джәгу дәтти, шілә хъәштәр джәгүм иригъәшаш. Джәгүм яхәпләри, шіләм зы піщащә къахихаш:

— Моращ къахәсхыр.

— Ар хъункъым, — къыжралаш шіләм. — Нәхъ сампіәимыхъэ ди жылә дәскъым, псальтә хәзагъәркъым, сәхъуаш — уштегъуәжынщ.

— Сыщіегъуәжми, нәгъуәщі къахәсхыркъым, — жилаш шіләм.

Піщащәр къуажә тхъемадәм ипхъути, кіуәри жралаш. Шіләм ішіхәмәзыагъәм, тхъемадәм сыйт ишіләжынит: и пхұур и хъәштәм иритри иригъажъәжаш.

Піщащәр шыпләм дигъәтіліхъәри, шіләр гүәгү техъәжаш, я жылә нәбләгъажау, шыр къыжъадикъуәри епсыхаш, піщащәри шыпләм къыдихаш.

— Сыкъыщежъәм къапхъән згъезувачи, къапхъәнным сепліху, мыбдей къышызәжъә, — жирилаш піщащәм, шым и паштәри хуилуәнтілаш. — Мәзым сыкъыхәкіліжыху, зыбгъәхъеинщи, гүәгүм укъытезнәнщ, хъәм яшхыжын! — жери.

Шіләр мәзым хыхъаш. Шыр и шә иззегъәнт: хъуным хәувәри Іукіутааш. Къапхъәнным еплъри, шіләр мәзым къыхәкіліжаш, шыр Іукіутауә щилтәгъум, шіләгубжъаш:

— Зумыгъәхъель бжеслатәкъә! — жери. Уанэр трихри, шым шәлъахъә ирилъхъаш. — Укъышызәмымыдіуакілә, хъәм уезгъәшхынщ, гүәгүм укъытезнәнщи. — Уанэр и пләм ирилъ-

хъэри, пцашэм еджащ щалэр.— Си ужь къиувэ, зыкъыскэ-ромыгъэху. Зыкъыскэрыбгъэхумэ, си шыжым и натэр къыпхуэкIуэнущ.

И унэ нэблэгъэжауэ, щалэр къэувишаш:

— Ди пцалэм дэлхь хъэжыр еспхри гъуэгу сүтежьаш, ныбэм къигъэдзыхауэ къышцэхирэ гъуэ къыспежьэмэ, и пэ къизгъэкIынкъым.

Ар жери, куэбжэр Iуихаш. Хъэжь ныбаджэр гъуэ ду лъабжьэм къышцэпшаш.

— Махуищ пхуэмьшэчауэ ара? — жери щалэм хъэр иукIаш...

Зы ильэс дигъэхирэ, тхъэмадэр и пхъум къылъыгъуэзаш. И пхъур бжъэхуцым хуэдэ щабэ хъуауэ кърихъэлIаш тхъэмадэр, и благъещэм дэж цыхъэшцэри, игу зэгъяуэ, ежъэжаш.

ІЭДЖИГУДЖИЙ

Пшащэ цэрыгуэ гуэрым псэлтыхъу и куэдт. Къышцэу-пицэ щхъэкIэ, зыми яхудэкIуэртэкъым. «Сэри сылтыхъунщ», — жери зы щалэ пшащэм дэж кIуаш. Къидакъым. ЕтIуанэуи, ешанэуи кIэлъыкIуаш. КIэлъыкIуэрэ хигъэзыхъ щыхъум, пшащэм къыжриаш:

— Іэджигуджийуэ къыскуэкIуи, сыбдэкIуэнщ, — жери.

Іэджигуджийм къикIыр ищцэртэкъыми, щалэр нэцхъей хъуауэ я унэ ихъэжаш:

— КъыздэкIуэннутэкъыми, щхъэусыгъуэ ищIаш, — жери.

Щалэр нэцхъей зэрыхъуам гу лъитащ я гъунэгъу фызым.

— Щхъэ унэцхъей? — къеупицIаш фыэыр. Щэнэцхъейр жриаш.

— Ар Iуэху-тIэ? — жиIаш фызым.— Уи адэм и гупкIэм итIысхьи, фежьэ, жылэ фынцыдыхъэкIэ фыгуо: «Іэджигуджий! Іэджигуджий!» жыфIеурэ. Іэджигуджийр уэрамым къитехъэнурэ къывихъэлIэнущ. КъывихъэлIэнур лы куэсэц. Уи адэр лы куэсэм егъэлэй: «Мыр Іэджигуджийуэ схуэгъас» жрыреи. Лы куэсэм зихъунщцэнущ, зихъунщэ щхъэкIэ и ужь фыкъимыкI, уи адэм уIимыхауэ.

И адэр гублащхъэм дэтIысхьаш, и къуэр гупкIэм пытIысхьэри зэадээзэк'уэр ежъаш. Жылэ дыхъэмэ, мэгую: «Іэджигуджий! Іэджигуджий!» — жаIеурэ. Зы жылэ дыхъауэ, уэрамым зылI къитехъаш. Лыр куэсэт.

- Сыт фызыхуейр? — жиlaщ лы күэсэр.
- Си щалэр іэджигуджийуэ зыгъэсэн солтыхъуэ, — жиlaщ щалэм и адэм.

Щалэм къеплъри, күэсэм жиlaщ:

- Мир къызәдэIуэн си гутгъэкъым. Схуэгъэсэнукъым.
- КъодэIуэнц, — жиlaщ щалэм и адэм. — Схуэгъасэ.

Щыхагъэзыхъым, лы күэсэр арэзы хъуаш:

— Хъунц, къысхуэгъанэ.

Щалэр күэсэм и унэ иришащ, зыкъомрэ игъасэри къеупшцлащ:

- Уесэрэ?
- Сесэркъым, — жиlaщ щалэм.

Дашцэрэ къеупшцамэ, есауэ жриIакъым. Зыкъом дэкIауэ, щалэм и адэм къыхуиIуэхуаш: «КъакIуи, сышэж», — жери. Щалэм и адэр къыщыкIуэм, күэсэм жиlaщ:

— Есэркъым. КъызэрзыэмидэIуэнур бжеслатэктээ?

Зэадээкъуэр күэсэм деж къыдэкIыжащ. Гъуэгу здытэтым, гупкIэм елъэри, щалэм и адэм зыкъыкIэригъэхуаш. Щалэр гупкIэм зэрелъям гу льитакъым лыжъым. Гублащхъэм здыдэсым, лыжъым и пашхъэ шы-уанэ зэтель къихутащ. Лыжъыр гублащхъэм къыдэкIащ, шыр къиубыдын мурад ищIри. Епхъуа щхъэкIэ, шыр къылэрхъакъым: зри-сари мэzym щыхъэжащ. Шыр мэzym щыхъэжауэ, и къуэр къыбгъэдыхъэжащ.

— Дэнэ ушыкIуэда? — жиlaщ лыжъым. — Шым дыхэбгъэкIыжащ.

— Ди насып хэлъ хъунтэктэым. — Абы къыфIигъэкIакъым щалэм. ГупкIэм пытIысхъэжри, заул дэкIауэ, аргуэрү зигъэбзэхащ. Щалэр бзэха къудейуэ, лыжъым и пашхъэ зытIысхуэ къихутащ, и бжъэм кIапсэ ищIауэ. Тыри IещIэкIыжащ лыжъым — къыхуэубыдакъым, губгъуэм ихъэжащ.

— Ты гуэрим дыхэбгъэкIыжащ, — щIэгубжъащ лыжъыр и къуэм, къыбгъэдыхъэжа нэужь. — Дэнэ ушыбзэхрэ нобэ?

— АтIэ, ди адэ, — жиlaщ щалэм, — шыуэ къыбгъэдыхъяри тIуэ къыбгъэдыхъяри сэращ. Иэджигуджий сыхъуащи, дяпэкIэ сизэрыхуейуэ зысцIыфынущ. Шы, вы зысцIурэ, уэ сышцэнц, сышцэху къэси сыкъэкIуэжынущ. Шы зысцIэр сышцэмэ, си нахъутэр умыщэ. Си нахъутэр пщэмэ, укъысныкIащ. Вы зысцIэр сышцэмэ, аращ: си бжъэм ищIа кIапсэр умыщэ.

Щалэм шы зищIри, ящащ. Лыжъыр унэм щихъэжам, щалэр къэсыжауэ пщантIэм дэтт.

— Иджы вы зысцынци, си бжъэм кIапсэ ищIи, сешажъэ,— жиIац щIалэм.

ЩIалэм вы зипцIац, и бжъэм кIапсэ ирищIэри лыжым выр иришшэжъац. КъыздришшэкIым, зылI кърихъялIац. И бжъэм кIапсэр кърихри, выр лым ирищац лыжым.

— КIапсэри къызэц, вым и уасэм хуэдиз уэстынци,— щIыжиIэм кIапсэри ирищац, уасэм дихъэхри. Лыжым и къуэр Iэджигуджийуэ зыгъеса лы куэсэрят выри кIапсэри зыщэхуар. И бжъэм кIапсэр ирищIэжри, куэсэм выр ихуаш, и пщIантIэм динпэри ипхац.

— Выр сыгуIынуши, сэ къысхуэхь,— еджац куэсэр и фызым.

Унэм сэуэ ильтыр зэщIикъуэри машэм иридзац фызым, иридзэри къэгуюуаш:

— Сэр згъуэттыркъым.

— Ди гъунэгъум я сэр къеIысхынци,— жери лыр пщIантIэм дэкIац, выр пхауз къигъанэри. Лыр къэтыху, фызым выр итIэтэжац, щIалэр къицIыхужати. КIапсэр къыцIыIерыхъэжым, щIалэр пщIантIэм къыдэжыжац, тхъэкIумэкIыхъ зищIри. Хъэджафэ зищIри, куэсэр тхъэкIумэкIыхъым и ужъ иувац. Хъэджафэр къыцIыхъэ щыхъум, тхъэкIумэкIыхъым зы пщIантIэм зыдидзац. Зылъыхъуа пщацэр дэtt пщIантIэм. Пщацэм и пашхъэ зридзэри, щIалэр къызэфIэувэжац:

— Iэджигуджийуэ къакIуэ къызжепIати, сыкъэкIуаш,— жери.

Хъэджафэм IуигъэзыкIыжац:

— Уемысауэ жыпIэри сыкъэбгъэпцIац,— жери.

ПЩИМ И ПХЪУМ И ПСЭЛЪХЪУ

ПщIижъ гуэрым пхъу цIэрыIуэ иIэти, абы лъыхъун мурад ищIац зы щауэ. Шэсри ежъац. Гъуэгу здытетым, мэз лъапам зы щакIуэ шрихъялIац. ЛэгъупыIэмпIэ зэфIидзауэ, щакIуэм бланэ зэIихырт.

— Сынооплъри,— жиIац щауэм,— уи закъуэц, зы бланэ пхуэшхын уи закъуэ?

— Бланэр тIу хъурти, зыр сIэщIэкIри мэzym щIыхъэжац. БланитIри згъевамэ, зызгъэнщIынут,— жиIац щакIуэм.

— ГъэщIэгъуэнир къызжепIац! БланитI ээ шхыгъуэкIэ зыгъэкIуэцI иджыцI сыцрихъялIэр,— жиIац щауэм.

— Ар гъэщIэгъуэн? — идакъым щакIуэм.—ГъэщIэгъуэнир пщIим и пхъум лъыхъун мурад зыщIа щауэрц.

— Пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар сэрац, — жиац шаузем.

— Уэрэм, гъусэ сыпхуэхъунц, — щаклуэр къыдәшесаш.

Гъусэ зэхуэхъури, клюэм-лъэрэ, зы щалэ ирихъэллац: хъумпіэціэдж Іащхъэм щхъэштильсхуаэ, щалэр мәдыхъешх, и Іегур зэтретгъаэ, ныбафәуз хъуаэ.

— Сыт ущіэдыхъешхыр? — еупщлац щалэм.

— Сэ зи бзэ сымышіэ псэущхъэ щіэкъым, — къажриац щалэм. — Хъумпіэціэджыр нобэ зехокІри хъумпіэціэдж фэндыр яхузэрыгъэгуэшыркъым: зэфіэнэжри зэхэлтэдэжаэ зозауэ. Арац сымщіэдыхъешхыр.

— Ар сыт гъэшіэгъуэн! — жиац пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщла шаузем. — Псэущхъэм я бзэ зыщіэ нобэ фіекІ срихъэллацъым.

— Ар гъэшіэгъуэн? — жиац хъумпіэціэдж Іащхъэм щхъэштыс щалэм. — Гъэшіэгъуэныр пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщла шаузерц.

— Пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар сэрац, — жиац шаузем.

— Уэрэм, гъусэ сыпхуэхъунц, — жери ари къадежьяц.

Клюэм-лъэрэ, Іащхъэм ирихъэллац: Іащхъэм зы щалэ тетц, Іэдакъэжьаэ ищлауэ бгым йоплъэри.

— Сыт узэплъыр? — еупщлац щалэм.

— Бгышхъэм ит щаклуэр фльагъуркъэ: къапхъэн егъэуври соплъ.

Бгым иплъа щхъэлі, модрейхэм зыри ялъэгъуакъым.

— Ди нэм къищтэларкъым.

— Фынабгъэ хъунц. Фльагъуркъэ: къапхъэн игъэуври жыг къуагъым къуэувэжаш щаклуэр.

— Уэр нэхъ нэ жан срихъэллацъым, — жиац шаузем. — Сыт гъэшіэгъуэн!

— Ар гъэшіэгъуэн? — жиац щалэм, — гъэшіэгъуэныр пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщла шаузерц.

— Пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар сэрац, — жиац шаузем.

— Уэрэм, гъусэ сыпхуэхъунц.

Ари гъусэ къацІри, клюэм-лъэрэ, мэз лъапэм зы щалэ щрихъэллац: жыгей къреч-иресэжри мэз лъапэм тетц.

— Мыр сыт гъэшіэгъуэн: жыгейр къыбоч-ибосэжри мэз лъапэм утетц. Уэр фіекІ, ар зи къарум къихын срихъэллацъым, — жиац шаузем.

— Ар умыгъэшіагъуэ. Гъэшіэгъуэныр пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщла шаузерц.

— Пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар сэрац.

— Уэрамэ, гъусэ сыпхуэхъунц.

Ари гъусэ къацлац. КIуэм-лъэрэ, губгъуэ ихъауэ, зы щалэ ирихъэллац: и лъакъуэ лъэнныкъуэр и кIэнкъым диупцлауэ, тхэкIумэкIых кърехуэкI щалэм.

— Уи лъакъуэ лъэнныкъуэр уи кIэнкъым пцхэ дэбуцца? — еупцлац щалэм.

— Си зы лъакъуэр си кIэнкъым дээмьуццIэмэ, сыщИхъэнкIэ сошынэ, — жилац тхэкIумэкIых къезыхуэкI щалэм.

— ГъещIэгъуэнсыр къыдженла!

— Ар гъещIэгъуэн? ГъещIэгъуэнсыр пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар щауэрц.

— Пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар сэрац, — жилац щауэм.

— Уэрамэ, гъусэ сыпхуэхъунц.

Аргуэрлыр гъусэ къацлири, кIуэм-лъэрэ, шабзэкIэ дэуейуэ зы щалэ ирихъэллац: дэуеиху, уэгум ит бгъашхъуэм и дамэм зы къабзий къыхеуд.

— Уэр нэхъ шэрыуэ хэт ирихъэлла! — жери игъещIэгъуаш щауэм.

— Ар умыгъещIагъуэ. ГъещIэгъуэнсыр пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар щауэрц, — жилац щалэм.

— Пцым и пхъум лъыхъун мурад зыщар сэрац, — жилац щауэм.

— Уэрамэ, гъусэ сыпхуэхъунц.

Гуп зэрыгъэхъуауэ, пцым деж екIуаллэри къызытекIухъар жралац.

— Си пхъур фэстынц, — къажрилац пцым, — дызэнеуэрэ фыкъыстекIуэмэ. Си пхъум псэлъыхъу къыхуэкIуэмэ, ар язоухыллэ.

— Дызэнеуэнц, — жари еувэллац.

— Гъуэгу фытетащи, — жилац пцым, — фызгъэшхэнц. Си пщафIэм къыдэшхэн фхэт?

— Тхэтц, — жилац.

— Фхэтмэ, вы зырыз яхуэзукIынци, зэдрешхэ.

ВитI яукIац, ягъэвац, зы вым пцым и пщафIэр етIысыллац, етIуанэм — щауэм и гъусэхэм ящыц зы. Выр ишхри, лэпс трифыхыжыфакъым пцым и пщафIэм.

— Зыв спхыжамэ, зызгъэнцIыннут, — жери лэпс шыуаныр трифыхыжаш щауэм и гъусэм.

— АбыкIэ сыфхъаш, — жилац пцым. — Си пелуаным къебэнин фхэт?

Пщым и пелуаныр пхъэшыкъум къраутЫпщхъац. Жыгейр изыч-изыс щалэр кЭлъельэри, пщым и пелуаныр пхъэшыкъум къышхъэдидзыхаш.

— Ари сфIэфхъац,— жиIац пщым.— Си щакIуэм къипеуэн фхэт?

Пщым и щакIуэр шабзэкIэ дэуейри, уэгум ит бгъашхъуэм и дамэм зы къабзий къыхиудац. Щауэм и гъусэ щалэм и шабзэ зэIуидээри бгъашхъуэр къриудыхаш.

— Ари сфIэфхъац,— жиIац пщым.— Си Iэгуапльэм къипеуэн къыфхэт?

Пщым и Iэгуапльэр бгым иплъац, Iэдакъэжъауэ ищIри.

— Мэз бжэн сольягъу,— жиIац пщым и Iэгуапльэм.— Къапхъэнным дэхуац.

Бгым иплъэри, щауэм и гъусэм щIигъужац:

— Бжэнным и зы нэ исыжкъым — арап къапхъэнным щыдэхуа.

— Къыскуэфхъи, севгъэплъ,— жери пщым бжэнныр къригъэхаш: бжэнным и зы нэр исыжтэкъым.

— Ари сфIэфхъац,— жиIац пщым.— Зы тхъэрыкъуахъуэ сиIещи, псэущхъэм я бзэр ещIэ. Апхуэдэ фхэт?

— Тхэтщ,— жаIац.

ХъумпIэцIэдж Iуашхъэ щхъэшагъэтIысхъэри, пщым и тхъэрыкъуахъуэмрэ щауэм и гъусэхэм ящыц зыре еупщIац:

— Сыт хъумпIэцIэджым жаIэр?

— Фэндыр яхузэримыгъэгуэшурэ хъумпIэцIэджыр зэрыукIыжауэ я хъэдагъэш, магъри зэхэсщ,— жиIац пщым и тхъэрыкъуахъуэм.

Щауэм и гъусэр къэтэджыжри зэсэбэуац:

— Iуашхъэм зы хъумпIэцIэджи щIэсыжкъым: зэкIужщ, фэндыр я плIэ иралхъэри псышэ кIуаш.

Iуашхъэр къатIац: хъумпIэцIэдж щIагъуэтакъым. Псыхъуэм плъакIуэ ягъэкIуаш: фэндым псы кърагъэхъуауэ ирихъэлIац хъумпIэцIэджым.

— Ари сфIэфхъац,— жиIац пщым.— Зы бжэнныхъуэ сиIещи, къыдэжэн фхэт?

Пщым и бжэнныхъуэм зы щалэ даутIыпщаш: къущхъэхъу лъапэм къышыувинырэ къызэдэжэнут. Махъсимэ кхъуэшын здиштати, къущхъэхъу лъапэм щинэсэм, пщым и бжэнныхъуэм жиIац:

— Махъсимэ дефэнщ, дыгъэр нэхъ щабэ хъуху дыженищи, дызэдэжэнш.

Махъсимэ ефэри зрагъэшIац. Щауэм и гъусэр Iуриха

нэужь, пцым и бжэнхъуэр къыщылтэти къежажац. Я гъусэр къыщыгувэм, щаэр гузэваш:

— Щхэ къэгувэр? — жери.

— КъыщIегувэр сэ къесцIэнкъэ! — жиIаш бгым иплъя щалэм. Іадакъэжжауз ищIрэ плъэмэ — пцым и бжэнхъуэм гъуэгур зэхуэдитI ирищIыкIаш, модрейр мэжайри щыльщ, кхъуэшын нэшIыр и щхэм щилъххауз.

— Ар хъункъым! — жери бгъашхъуэр къезудыха щалэм шабзэр зэIуидзац, кхъуэшыныр икъутэри щалэр къигъэушац. Къигъэушар къызэфIэтIысхъэри къеплъац: пцым и бжэнхъуэм гъуэгур зэхуэдитI ирищIыкIакIэт.

— Ар Iуэху! — жери и зы лъакъуэр и кIэпкъым диупщIаш, напIэ дэхьеигъуэ нэхъ хэлъакъым: пцым и бжэнхъуэр къызэринэкIри къесыжаш.

Сыт ищIэжынт пцым: и пхъур щаэм къритри, къиутIы-пцышац.

ВЫГЬАШХЭМ И УАСЭР

Зы лыжь, вы игъашхэурэ пшэр щыхъум, и къуэм еджэри жиIаш:

— Выгъашхэм и уасэ къэклүэнущ, и бжъэм кIапсэ ищIи, ешажьэ. Выгъашхэр тицэнщи, жэм эшIэс къэтщэхунщ.

И бжъэм кIапсэ ирищIэри, выгъашхэр иришэжжац лыжым и къуэм.

— Выгъашхэ хэт ищэхун? — жиIеурэ гъуэгу здытетым, щалэм зылI кърихъэлIаш. Щалэм ебзэджэкIын мурад ищIаш лыим.

— Сэ къесцIэхунут выгъашхэ, арац сыкъышIежьяр, — жиIаш лыим. — Дэнэ щыIэ уи выгъашхэр?

— Плъагъуркъэ: и бжъэм кIапсэ ищIауз сIыгъщ, — жиIаш щалэм.

— Мыр выгъашхэкъым. Мыр бжэнщ, — выгъашхэм и тхыцIэм тэлбаш лыир. — Сыт мы бжэн къуийм жышиэр?

— Бжэнкъым, выгъашхещ. Унабгъэ уэ? — лыим еплъаш щалэр.

— Набгъэр уэрещ, щалэ. ЕмыкIу щхэ жышиэрэ? Выгъашхещ жышиэрэ, бжэн къуий къепшэжжац. Ар хъурэ? Жылэм уахэсхъэжынщ, — къегияц лыир щалэм.

Щалэр Iэнкун хъуаш.

— Бжэнщ жоIэ?

– Бжэнц. Бжэн уәдыкъуац. Уәдыкъуами, къызәпциәмә, къәсщәхунущ. Сыт жыләр, сыктә къызәпциән?

Щаләр утыкум къинац. «Сыңыуауз пәрәтә? Выгъашхәм и пәкіә бжэн къесшәжъауз пәрә?», – жиlaц игулә, и нәм щIәуэтыхыри.

– Бжэн ушыхуейкIә, узоңда. Уи хәләлләц, – жиlaц щаләм.

– Армыраи хабзәр! НәгъүәцI къуихъәләтәмә, жыләм уахихъәжынт: «Выгъашхә фищауз бжэн ешә», – жиIәнти.

Выгъашхәр бжэн уасекIә щаләм къыләпциәгъәкIри, лыр ежъәжаш. Щаләм сый ищIәжынт: и щхәр къыфIәхуауз, бжэн уасе ихьри, унәм ихъәжаш.

– Выгъашхәр ша? – къеупщиац и адәр.

– Ди напәр текI пәтац нобә, – жиlaц щаләм. – Выгъашхәп жыләри бжэн езбгъәшәжъац.

– Хәт зәппәр?

– Мыпхуэдәм, – жери, лым и шыфәллыфә къыжриац щаләм.

Зы шыжь иIәти, иришажъәри, лыжыры ежъац. Шыжым и кIәпкъым дыщә кIанә диIац лыжым. Шыжым ЫумпIәкIә иIыгъыурә, псы икIыпIә нәсанц лыжым. Псы икIыпIәм деж лъәдакъә зыщригъәнац шыжым. Шыжым здезауз, щаләм выгъашхәр зрища лыр кърихъәллац лыжым.

– Мы шыжым дәнә плъәфрә? – къеупщиац лыр.

– Дәнә слъафын: псафә къәспашац, – жиlaц лыжым.

– Псы ебгъафәкIә шыжь уәдыкъуам сый къышхуишIәжын? – къышIәнәкIәцIац лыр. – И тхы къуущхәр къыхощ.

– И тхы къуущхәм уемыплъ, – жиlaц лыжым. – И кIәпкъырац зәплъын хуейр. Махуә къес зы дыщә кIанә къыкIәроху си шыжым. Псы езгъәфакъә – дыщә кIанә къыкIәрымыхункIә Iәмал иIәкъым.

– Iәү! – и нәр къихуац лым, шыжым и кIәпкъым дәлъ дыщә кIанәм щылуплъэм. – Пәж къызжыбоIәри!

– Тхәм и зы махуә къанәркъым: шәджагъуә хъурә псафә къәспакъә – дыщә кIанә къыкIәроху.

Шыр лыжым къыләпциәгъәкIын мурад ишIац лым.

– Ярәби, шыр къызәпциәнкIә сый ухуәдә, тхъәмадә? – бзә IәфI зищIац лым.

– Схуәщәнукъым. Бынуагъуәр дызыкъуәсыр мы шыжырац, – жери, шыжым и кIәпкъым диIац дыщә кIанәр къыдиыхырац, зәпильтәшIыхыри гуфIакIәм дилтыхырац.

– И уаситI уәстынц, уасиц жыләрә, нәхъыбә жыләрә – сый жыләми, уәстынц, къызәщә, – къыкIәрыхъыжъац лыр.

Зыхимыгъэзагъэ зищIурэ, шым и уасэр дригъэуяяц лыжым.

Иужым:

— Тेүрэзыр къышукIуэ,— жиIаш,— ускIәрыкIыныфэ птеткъым уэ слъагъум. Уэсщэнщ, ауэ шхын щумыгъашIэ, и ныбэ бгъеныхъум, къышуицIэн щыIәкъым.

— Бом щIэзубыдэнщи, цIыху тезгъэплтэнкъым, мәкъу дыгъэлре Iус хәплтыхъакIэ згъашхэнщ,— гуфIашI лыр.

— Зы тхъемахуәкIэ гъашхи, псафэ къашэ. Псафэ къызэрышэ нәхъ хәлтынукъым: дыщэ кIанэ къыкIәрыхунущ.

Шыжымрэ шыжь уасэмрэ зэIепахри, зэбгъэдэкIыжац. КIапсэшхуәм ихъар арағыпсым къригъэхыжац лыжым: выгъашхәм и уасэр къыIәщIигъэкIыжац лым.

Зы тхъемахуәкIэ игъашхәри, лым шыжыр псафэ ишац. Iусым лъакъуащхъәкIэ хәта шыжым шы вей Iэтэ къыкIәрыхуаш. Шы вейм хәпщIәпщIыхыа щхъәкIэ, дыщэ кIанэ хигъуэтакъым лым. Тригъазаурэ зыбжанэрэ ишац шыжыр псафэ — дыщэ кIанэ къыкIәрыхуакъым, шы вей фIәкI. IускIә егугъуа щхъәкIи къикIаIакъым. Иужым къыгурыIуаш лыжым къызэрбэджеkIар. Выгъашхәр зәадэзәкъум зәрафIишхар ищIәжырти, лым зиущәхуаш.

ЗЭШИЦ

Зы лыжь, къуиц иIэти, и ләгъуэр къыщысым, и къуэ нәхъыжыр къриджаш.

— Сэ дунейм сохыж,— жиIаш лыжым, — сылIэмэ, си ужъ къинәм уранәхъыжыц, нәхъыщIитIым я щхъәр ягъәпсәуҗыфынущ, уәрац сиғу нәхъ зыхуеныхъум, си дыщэр къыпхузогъанә. Дыщэр мышхуәдэ Iуащхъәм щIәстIаш,— жери Iуащхъәр къригъәцIыхуаш.— Ди зәхуәдә щәхуш, уи къуәшиитым къомыгъашIэ.

И къуэ нәхъыжыр щIигъэкIыжри, и къуэ курытыр къриджаш лыжым.

— Сэ дунейм сохыж,— жриIаш и къуэ курытым.— Нәхъыжымрэ нәхъыщIэмрэ я щхъәр ягъәпсәуҗыфынущ, уэ Iыхъәншэ ухъункIэ сошынәри си дыщэр къыпхузогъанә. Дыщэр мышхуәдэ Iуащхъәм щIәстIаш,— жери абыи Iуащхъәр къригъәцIыхуаш.— Ди зәхуәдә щәхуш, уи къуәшиитIым къомыгъашIэ.

И къуэ курытыр щIигъэкIыжри, и къуэ нәхъыщIэр къриджаш лыжым.

— Сэ дунейм сохыж,— жиlaщ и къуэ нэхъышцэми.— Уи шынэхъышжитыр зэгурыIуэнци, Iыхъэншэ уацынц, абы срошиныри си дыщэр къыпхузогъянэ. Дыщэр мыпхуэдэ Iуашхъэм щIэлтш,— и къуэ нэхъышцэми къригъэцIыхуащ Iуашхъэр.— Ди зэхуэдэ щэхуш, уи шынэхъышжитым къомыгъашцэ.

Я адэр лIэри щIалтхъэжа нэужь, зэшищым я нэхъышжыр пшIантцэм дэбзэхкыIащ. Абы и ужь иувэри, пшIантцэм дэкIащ я къуэш курытыр. Я шынэхъышцэри якIэлтъидэкIащ. Зым адрейм зыщигъэшпцкIуурэ, Iуашхъэм зэрыхъащ зэшищыр, Iуашхъэм деж щызэIуццэжаш.

— Шхъэ фыкъыскIэлтъидэкIа? — къеплгъащ шынэхъышжыр и къуэшитым.

— Ди танэр хъэм ишхмэ, жысIэри танэхууж сыкъежъащ,— жиIащ къуэш курытым.

— Уэри дэнэ укIуэрэ? — къеупшIащ и шынэхъышцэм.

— Ди мэлтыр есхулIэжынц жысIэри сыкъежъащ,— жиIащ я шынэхъышцэм.

— НтIэ, танэмрэ мэлтырэ къэвгъуэтыхыху, сэри Iуэхуншэу сыщысынкъым: мы Iуашхъэр къэсттынц,— жиIащ я шынэхъышжым.

— Танэри мэлти дэнэ кIуэн: Iуашхъэр къыбдэттIынц,— жари Iуашхъэм еувэлIащ модрей тIури.

Зэшищыр еувалIэри, Iуашхъэр къатIащ: дыщэ къышцэкIакъым.

— Ди адэм и зы уэсят сигу къэкIыжаш,— жиIащ я шынэхъышцэм, зыкъиIетыхжи. Шынэхъышжитыи зыкъялтыжаш.

— Сыт уэсят къышхуишцIар? — еупшIащ я шынэхъышцэм.

— «Уи мышцIэнтцэпс мыльку пхухэхъунукъым» — апхуэдэ уэсят къытхуигъэнатэкъэ ди адэм? — жиIащ я шынэхъышцэм.

— Узахуэнц: къытхуигъэнапч апхуэдэ уэсят,— жари зэшищыр къежъажаш.

Къежъажауэ къыздэкIуэжым, зылI къарихъэлIащ.

— Гъуэгум сыщепсихри, сыщхъэукъуэху, си шыр кIуэдащ. Шы къыфIэнцэмылтэгъуаэ пIэрэ? — къеупшIащ лIыр зэшищым.

— Шым и нэ сэмэгур исыжкъым, пэжкъэ? — жиIащ зэшищым я нэхъышжым.

— Пэжц,— жиIащ лIым,— си шым и нэ сэмэгур исыжкъым.

— Ныкъуэлтъахъэ илъ шым? — лIым еупшIащ зэшищым я курытыр.

- Ныкъуэлъахъи ильщ, – жиlaщ лым.
 - ЩакIуэ теубгъуа? – еупЩлащ зэшищым я нэхъицIэр.
 - ЩакIуи теубгъуащ, – жиlaщ лым.– Си шыр флъегъуаэ къыцIокI-тIэ?
 - Хъэуэ, тлъэгъуакъым, – жиlaщ зэшищым.
 - Флъегъуащ. Фымылгъэгъуамэ, си шым и нэ сэмэгур зэrimысыжри, ныкъуэлъахъэ зэрилъри, щакIуэ зэрытеубгъуари дэнэ ѢыфцIэрэ? Шыр фэ ффIэкIакъым. Си шыр къызэфтыж. Дэнэ ѢывгъэпшкIуар? – къыхигъазыхащ лым.
 - Тлъэгъуакъым, дгъэпшкIуакъым, – Ѣыжалэм, зэшищыр хеяцIэм деж ишащ лым:
 - Си шыр мы зэшищым яфIэкIакъым – къызегъетыж, – жери.– Шыр гъуэгум ѢысфIэкIуэдащ. И нэ сэмэгур зэrimысыжри, ныкъуэлъахъэ зэрилъри, щакIуэ зэрытеубгъуари ялъегъуащ.
 - Флъегъуа? – къеупЩлащ хеяцIэр зэшищым.
 - Тлъэгъуакъым, – жиlaщ зэшищым.
 - АтIэ шым и нэ сэмэгур зэrimысыжыр дэнэ ѢыфцIэрэ?
 - ИжырабгъумкIэ зэпхъуэкIыурэ гъуэгунапшIэ удзыр ихъуати, шым и нэ сэмэгур зэrimысыжыр къесщлащ, – жиlaщ зэшищым я нэхъыжым.
 - Ныкъуэлъахъэ зэрилъыр дауэ къэфцIа? – къеупЩлащ хеяцIэр.
 - Ныкъуэлъахъэ имылъатэмэ, шым и фалъэ лъакъуэмрэ и кIэбдз лъакъуэмрэ я лъэуужыр зэрыувэнутекъым, – жиlaщ курытым.
 - Шым щакIуэ зэрытеубгъуари дэнэ ѢыфцIэрэ?
 - ЩакIуэр шым и пхэцIым къекIуэтэхри, гъуэгу сабэр илъэшIурэ здильэфати, абыкIэ къесщлащ, – жиlaщ зэшищым я нэхъицIэм.
 - Мы Ѣым лажьэ яIэкъым, – жиlaщ хеяцIэм.– Уи шыр ялъегъуакъым. Шым зыхомыгъэкIыжынумэ, хъэм ямышх ѢыкIэ лъыгъуазэ, – жери хеяцIэм лыр къыдигъэкIыжащ.
- «Мы зэшищыр цыху губзыгъэш, ныжэбэ си унэ изгъэсынщ, згъэхъэшIэнщ», – жери мурад ищлащ хеяцIэм. Зэшищыр хъэцIэцым иришэри Ѣынэ хуригъэукIащ, хуигъэпшэфIащ, езыри ядэшхэри хъэцIэцым икIыжащ. Жэшыбгигъэхъури, бжэшхъэдзум къытеуваш хеяцIэр: «Мы зэшищыр IуэрыIуэдзщ, сакIэшIэдэIухынщ», – жери.
- Гъуэлъыжауэ здыхэлъым, зэшищым я нэхъыжым жиlaщ:

— Хеяңңәм дигъэтхъа и гугъәжىц: ныңхъәбә дигъәшха шынәлым хъәбзымә къыхех.

— Я пастәми хъәдәмә къыхех,— жиңаш курытый.

— Езы хеяңңәр тхъәкіумә жъажъәш,— жиңаш я шынәхъынәм.

Зәшищым якіәштәдәгүхъри, зәхихар гъәштәгъуэн шынхъуауә, бжәшхъәйум къытекійжащ хеяңңәр. Нәхү игъәшри, мәлыхъуәр къриджаш.

— Дыгъуәшшыхъ тхуэбукіа шынәм и лым хъәбзымә шхъә къыхихрә? — еуштәш хеяңңәр мәлыхъуәм.

— Пиңизбзыштәш армыхъу, шынәр къезылтъхуа мәлышынәти, шынәр хъәбз штәзгъәфурә спаш,— жиңаш мәлыхъуәм.

Пшафіәри къриджаш хеяңңәм:

— Дыгъуәшшыхърәй пастәм хъәдәмә шхъә къыхихрә?

— Хугур къызәмәштәкілати, кхъәм сыйыхъери мәшүшхъә къәсфыштәш,— зиумысыжащ пшафіәм.

Итәнә хъәпшәцым ихъаш хеяңңәр.

— Шынәлым хъәбзымә къызәрүхихри пастәм хъәдәмә къызәрүхихри къәфштәш — абықіә фызахуәш,— яжриштәш зәшищым.— Сызәрүтхъәкіумә жъажъәри дәнә къыңыштәш?

— Умытхъәкіумә жъажъәтәмә, укъыткіәштәдәгүхъынтекъым,— жиңаш зәшищым я нәхъыштәм.

— Тхъә соғуә си пыләкур къивудакіә,— жиңаш хеяңңәм, къахуәупсәри зәшищыр къригъәжъәшаш.— Дяпекіә фәраш жыләм я хеяңїә хъун хуейр.

КЪУИЙЦЫҚІУ

Зәшищ псәурти, я нәхъыштәм Къуийцықіукіә еджәрт. Къуийцықіур яфіәделәти, лъәнныкъуә ирагъәзын мурад яштәш нәхъыжыттым: «Ди напәр трех, емықіу къылдегъәх», — жари. Мәл яләти, мәл зытхух иратри, Къуийцықіур зыхагъәштәш зәшиттым.

— Уи шхъә гъәпсәуж, дә укъытшымыгугъ,— къыжраїәри штәштәм къылдагъәштәш.

Мәл зытхухыр хъуакіүә дижуаш Къуийцықіу, мәз лъапәм шигъәхъуакіүәурә жәпш къылтехъуаш. «Пщәдеи мәз лъапәм хъуакіүә къәсхун хуейш мәлыш,— жиңаш Къуийцықіу.— Сыт шхъәкіә схужын: мәз лъапәм къытезнәнщи, пщәдджыжъ сакъыкіәлтүкіүәнш».

Мәлір мәз лъапәм къытринәри, езыр къәкІуәжащ. Нәхү щыре тригъазәмә – мәлір хәм яшхауә ирихъәлац. Зы дыгъұжыжъ, зигъәнщә хъунтәкъыми, къупщхәм йогъури щытищ.

– Сыбгъәунәжъуац, емынәунә хъун! – жери КъуийцЫкІу дыгъұжыжъыр ирихужъац. Ихум-иҳуурә, гъуәм филипкІэжащ. Бжәгъу цынәр и куәщым иригъәувәри, КъуийцЫкІу гъуашхәм тетісқылац:

– Гува-щІәхами, зә укъикІынкъә гъуәм! – жери.

КъуийцЫкІу гъуашхәм тесурә, уәшхышхуә къешхри, дыгъұжыгъуәм псыдзә иуац. «КъуртI-сыртI» жери, псыдзәр щыщIәуәм, дыгъұжыжъым и щхъәр гъуәм къригъәжащ.

– КъуийцЫкІу, – жиlaц дыгъұжъым, – сомыгъәтхъәлә, гъуәм сиғъәкI: мәлір къәспшыныжынщ. Мәл зытхух пфIәтшхамә, мәл хъушә уэттыжынщ.

– СыкъәбгъәпцIәнкъә?

– УкъәзгъәпцIәнкъым. Ныжәбә нәхү гъәци, пшәдджыжъ мәз лъапәм къакІуә: мәл хъушә укъредгъәхъәлIәнщ.

– Хъунщ, – жери гъуашхәм къытекІыжащ КъуийцЫкІу. Дыгъұжыжъыр гъуәм къикIещ, зиутхышшIри, мәзым хыхъәжащ.

Нәхү игъәпци, КъуийцЫкІу мәз лъапәм кIуац. Мәз лъапәм мәл хъушә тетт. Хъушәр къызәпцIикъуәри унәм къихуац КъуийцЫкІу.

– Мәл хъушәр дәнә къипха? – ягъәщIәгъуац и къуәшитIым.

– Си мәл зытхухыр мәз лъапәм къытезнати, бәгъуауә нәхү къекІац, – жиlaц КъуийцЫкІу.

«Ди мәлри мәз лъапәм нәхү къыщедгъәкІынщи, тхуәзбәгъуәнщ», – жари зәшитIым я мәлір мәз лъапәм яхуац, мәлір мәз лъапәм къытранәри езыхәр къыдыхъәжащ. Нәхү щыре трагъазәмә – зәшитIым я мәлір хәм яшхауә ирихъәлац.

– КъуийцЫкІу пцIы къытхуиупси ди мәлір тфIригъәшхаш, – жари къыдәлъәдәжац зәшитIыр, я шынәхъыщIәр къәпым ирадзәри ирахъәжъац: «Псым хәддзәнщи, едгъәтхъәләнщ», – жари. Псым нәсри къәпрыр лъэмыйж дақъәм тралихъац, езы тIур мәзым хыхъац: «Чы пыдушицIынщи, псым хәддзән и пә дубэрәжъынщ» – жари.

ЗәшитIыр мәзым хыхъауә, зы шыдыгъу къәсаш. Шыдыгъум шыбз хакІуапцIә къихурти, шыр лъэмыйжим къыхутехъакъым. «Шыр зыгъацтәр сый?» – жери шыдыгъур лъә-

мыжым техъац. Лъэмых дакъэм телъ къэпыр щилъагъум, щопшыкъукIэ теуIуац:

– Къэпым щхъэ уиль?

– Срадзащи, сильщ, – къэпым къипсэлъыкIац КъуйцЫкIу.

– Хэт уизыдзар, сый ущIрадзар? – игъэшIэгъуац шыдыгъум.

– Пщым и пхъур къызагъэшэнущи, къахуэспэркъым – арац сыщIрадзар. Къахуэзмышемэ, саукIынуц.

– АтIэ сэ сигъапщхъэ къэпым: сэ къэспэнц пщым и пхъур, – жиIац шыдыгъум. – Абы щхъекIэ зебгъэукI хъуре?

– Хъунщ, – жиIац КъуйцЫкIу. – Къэпышхъэр тIатэ.

Шыдыгъум къэпышхъэр итIатэри КъуйцЫкIу къригъэкIыжац, езыр ипщхъэри:

– Къэпышхъэр пхэ, – жиIац, – шыр мэzym хэхуи, кIэлъыплъ.

КъуйцЫкIу шыр кърихужъэри къежъэжац, шыдыгъур лъэмых дакъэм къытринэри.

Чы паупщIри, зэшитIыр мэzym къыхэкIыжац.

– Удубэрэжъынщи, псым ухэддзэжъынц – арац уэ пхуэфащэр!

– Сывмыубэрэжь: сарэзыщ, пщым и пхъур къэспэнц, – къипсэлъыкIац шыдыгъур къэпым.

– Пщым и пхъуми ухуейти! – жари зэшитIым шыдыгъур яубэрэжъац, лъэмыхым ирадзыхри къежъэжац. КъыздэкIуэжам КъуйцЫкIу и пщантIэм шыбз хакIуапщIэ дэту кърихъэлIэжац.

– Шыр дэнэ къипха? – я нэр къихуац зэшитIым.

– Къыздисхар фщIэркъэ? – жиIац КъуйцЫкIу. – Сывубэрэжъри лъэмыхым севдзыхац. Ситхъэлэн фи гугъа хъунщ. Ситхъэлакъым. Псым срихъэхри ныджэм сыкъытиридзэжаяуэ шыбзыхъуэ пщыIэ срихъэлIац. «ХъэшIэр тхъэм и лыкIуэш», – жари сагъэтхъац, сагъэлъэпIац, шыбз хакIуапщIэ къызатри сыкъяутIыпщыжац.

– АтIэ дэри дубэрэжъи, лъэмыхым дедзых, – жиIац зэшитIым.

– ФынакIуэ, – жери КъуйцЫкIу и шынэхъыжыитIыр къэпым иридзаш, лъэмыхым ихъри кIуэцIищыхъац, псым хидзэжри къыдыхъэжац.

ЗэшитIыр псым ирихъэхри ныджэм къытиридзэжаяц, шыбзыхъуи къинэмыхщIи ирихъэлIакъым. ЩримыхъэлIэм, заутхыпщIыжри, я щхъэр къыфIехуауэ къагъээжаяц.

КЪУИЙЦЫКІУРЭ ЛЫ СЫРЫХУМРЭ

Зы лыжъ и ләгъуәр къышсыым, къищ иәти, игъэтлысри уәсят къахуищыжащ.

— Сә мылъкуфI къыфхузогъанә, къыфхуэзгъанәр фхузехъәнукъым,— къажрилац и къищым.— Апхуәдәшхәэ ффләткъым. Си мылъкур фшхыжынурә, къулейсыз фызетехъүәнуш. Ныбәм фрихужъәнщи, лыщлақIуә фежъәнщи. ЛыщлақIуә фежъәмә, лы сырыху дәж фемыкIуалIә: фыщегъүәжынщ.

Апхуәдә уәсят и къищым къахуигъанәри, лыжъир дунейм ехыжащ. Я адәм и мылъкур щәх дыә къаәшIәухаш зәшищым: зәрашхын фIәкI, зәрызәрахъәнрә зәрызәрагъәззехъәнрә пылъакъым. Зыри къащыхуәмымнәжым, зәшищым я нәхъыжыр лыщлақIуә ежъац. ЗыгъәллыщIән лыхъуәурә, зы лы сырыху ирихъәллац.

— Сә узгъәллыщIәнц — къижрилац лы сырыхум.— Зы выгъашхә сиәщи, схуәбгъәхъунщ. Гъатхәр къихъәр кIыгу-гур къаджәмә, ар зәхудишалъәпци, ашшIондәху схуәбгъашхәмә, жәм зәцIәс уәстынщ. Мыри зәдгъәухыхылIә: сә усхаәллыщIәху, укъәтәмакъIәшIәрә угубжымә, уи щыбым фәлъырищ дәсхынуш, сә сыгубжыре — си щыбым фәлъырищ дозгъәхынщ.

— Хъунщ,— жери щIаләр еувәллац; и адәм и уәсятыр игу къәкIыжакъым, ныбәм ирихужъати.

— Хъунумә, выгъашхәр бом щIәтиц, дәхуи, гъәхъуакIуә,— къижрилац лы сырыхум.

Выгъашхәр дихуаш лыщIәм. ХъупIәм щихъәм, выгъашхәр цIыври IәшIәкIац. Пшыхъәшхәэ хъуауә щIаләр къидыхъәжащ:

— ПсәхәлIә хъун выгъашхәр сIәцIәкIац,— жери.— Нобә лъандәм солъыхъуәри згъуәтыркъым. Хъәм яушхыж уи выгъашхәр!

— Ыхъы, угубжыай! — жилац лы сырыхум, и щыбым фәлъырищ дихри лыщIәр кърихужъәжащ.

Зәшищым я курытыр ежъац итIанә. Лы сырыхум ирихъәллац ари. Выгъашхәм щигъәгубжым, абы и щыбым фәлъырищ дихац лы сырыхум.

Зәшищым я нәхъыщIәр КъуийцIыкIути, абыи ежъән мурад ищIац.

— Уемыжъә — къижракац и шынәхъыжыитIым — Уежъәми, лы сырыхум зромыгъәхъәлIә.

— Сэри сысырыхуущ, дызэрүүетынщ,— жери КъуийцЫкIу лышцIакIу э ежьащ. Лы сырыхум щрихъэллэм, къыжрилащ:

— Сэ узгэллышцIенщ: выгъашхэ сиәши, гъатхэ пшондэ схуэбгъэхъунщ. Гъатхэр къихъэрэ кIыгуугур джэмэ, зэхудипшалъэши, выгъашхэр ашцIондэху схуэбгъэхъумэ, жэм зеңгэс уэстынщ. Мыри зэдгъэухыллэ: выгъашхэм укъигъэтэмакъкIашцIрэ угубжьмэ, уи щIыбым фэлъырищ дэсхинущ, сэ сыгубжьре — ар дыдэр къызэпшцIенщ.

Ар зэраухыллэри, КъуийцЫкIу лы сырыхум деж еувэллащ. Выгъашхэм и хъэлым щыгъуазэ хъуати, цIыхур зэгъэжа нэужь, КъуийцЫкIу, зы бжэгъу къиштэри, бом щIыхьаш, выгъашхэр ирипхри нэху щыху бом щIиубэрэжьыхьащ. Нэху щыри выгъашхэр хъуплэм ихуащ КъуийцЫкIу. ЦIывын дэнэ къэна, и лъэр зэблихыфактым выгъашхэм. Пшыхъэцхъэм кърихуллэжащ, бом щIиггэхъэжщ, ирипхри бжэгъу цIынэклэ щIиубэрэжьыхьащ...

Выгъашхэр зэрыткIум гу лъитащ лы сырыхум, арцхъэклэ, губжь хъунутэкьыми, зы псальэ жиIакьым.

Жэш къэс бом щIиубэрэжьыхьура, выгъашхэм кIэ иритащ КъуийцЫкIу: псэхэллэ хъуащ.

— Выгъашхэр псэхэллэ хъуащ,— жери лы сырыхум деж кIуащ КъуийцЫкIу.

— Уанэ мыгъуэр тезылтхъэн, сыбгъэунэхъуащ! — жилащ лы сырыхум.

— Ихьы! Угубжья? — лы сырыхум екIуэтэллащ КъуийцЫкIу.

— Сыгубжъакьым,— жери лы сырыхум щIилтэфыжащ.— Выгъашхэм сыкъыхуэна уфIашцIрэ?

— Иджы сый сцIэнур? — жилащ КъуийцЫкIу.

— ПшцIантIэм дэт, уи пшэ къыдалтхъэламэ, щIэ: кIыгуугур джэху зэхудипшалъэш.

ПшцIантIэм дэувауэ и пшэ къыдалтхъэр ешцIэ КъуийцЫкIу. Абы тетурэ, лы сырыхум хъэшцIэ къыхуэкIуащ.

— Мэл укI,— и пшэ далтхъащ КъуийцЫкIу.

— Дэтхэнэра сыукIынур? — щIэуушцIлащ КъуийцЫкIу.

— Чэтыбжэр Iухи, язэ къыплуплъэр укI,— къыжралащ.

КъуийцЫкIу чатыбжэр щIуихым, «мал!» жари мэлым я щхъэр ягъэклэащ. Чатым зы мэл къышцIинакьым КъуийцЫкIу: псори фIиггэжри зы игъэваш. Лы сырыхум и хъэшцIэр пшэдджыжым иригъэжьэжащ. ХъэшцIэр иригъэжьэжри, КъуийцЫкIу еджаш:

— Мэлыр хъуакIу э дэху,— жери.

— Мэл уиlэжкъым — мэлсыр сыукац,— жиlац КъуйцыкIу.

— Дауэ зэрыбукиар? — и нэр къихуац лы сырхум.

— Япэ къышпулгъэр укI къизжати, чэтыбжэр щылусхым, псоми я щхъэр къашияц, къыщашийм, флэзгъэжаш. Зы мэл хъэшцэм ебгъешхаш, адрейр узджынтауэ четым щэлгъщ.

— Уанэ мыгъуэр тезылхъэн, сыбгъэунэхъуац! — жиlац лы сырхум.

— Ыхы, угубжье? — лы сырхум бгъэдэкIуэташ КъуйцыкIу.

— Сыгубжъакъым,— жери лы сырхум щилъэфыжаш.— Мэлым сыкъыхуэна уфлэшцэр?..

— Иджы сый сцIэнур? — жиlац КъуйцыкIу, лы сырхум щылъэфыжым.

— ПцIантцэм дэт, пцIэн бгъуэтинц,— жиlац лы сырхум. Ар жиlа щхъэкIе и лыщцэр къызэрьшыигъэкIыжынт зэгупсысыр. Егупсыс щхъэкIе Iемалыншэт: кыгуугур джэху я шалъэт.

Лы сырхум и фызыр итгъэущац:

— Жыгыщхъэм иттысхьи, кыгуугу макъ зыщI: зэдухылла шалъэр къесац жысIэнщи, ди лыщцэр IузгъэкIыжынц.

АбыкIэ зэгурьшыари, фызыр жыгыщхъэм иттысхьац. КъуйцыкIу пхъэ къутапцэм хэсти, лы сырхум и фызыр джац:

— Кыгуугу! — жери.

— Гъатхэр къимыхъэ щыкIэ дэнэ укъикIа? — жери КъуйцыкIу жыгыщхъэм ис фызым джыдэр ириуттыщац.

— Емынэунэ хъун, сыбгъэунэхъуац! — жери лы сырхур унэм къыщIэжаш, фызыр жыгым къыщраудыхым.

— Ыхы, угубжье? — жиlац КъуйцыкIу.

— Сыгубжье дэнэ къэна, зэшээспIэ усщIынуш! — жиlац лы сырхум.

КъуйцыкIу зыхуеиххэр арат: лы сырхур щыгубжым, зэрызэраухыллати, и щыбым фэлъыриц дихри, къежъэжаш, лы сырхум и Iуэм жэм зэшцэс кърихури.

ДЫГЬУЭРАБЗ

Зы дыгъуэрабз ежьаш: «Гъуэгум сышрихъэлIамэ, схъунщIэнщ», — жери. Гъуэгущхъэм здытесым, зы выгу ктыIэшцIэлъэгъуац дыгъуэрабзым: виттыр зобэдзауэ, зоны-

къуэкъу, гублащхъэм зы лыжъ цыкIум дэсц. Лыжъ цыкIум витIыр фIихун мурад ищIаш дыгъуэрбзым. Лъахъстэн вакъитI здиштати, гъуэгум трилъхъаш, лъабакъуишэ хуэдизкIэ зэпэцIихри. Езыр чыцэм къыхэтIысхъаш.

Дзапэ уэрэд жиIеура къыздэкIуэм, гъуэгум тель лъахъстэн вакъэр къильэгъуаш лыжъ цыкIум. Гур къигъэувыIэри, лъахъстэн вакъэр къиштааш лыжъ цыкIум. Еплъщ-къеплъри, лъахъстэн вакъэр хыфIидзэжааш:

— Вакъэ лъэнныкъуэр сыту сцIын? — жери.

Гублащхъэм дэтIысхъэжри, ежъэжааш лыжъ цыкIур, лъабакъуишэ хуэдэ икIуауэ, вакъэ лъэнныкъуэм ирихъэлIаш. Лыжъ цыкIур гуфIэри гублащхъэм къыдэкIаш, лъахъстэн вакъэр зылъышIумэ — хуэфIыпсц.

— НетIэреймрэ мыбыре зэгуэгъуц, згъээжынци, вакъэ лъэнныкъуэр къэсцтэжынц, — жери вакъэ лъэнныкъуэм тригъезаш лыжъ цыкIум, гур гъуэгум къытринэри. Дыгъуэрбзыр зэшэр арати, витIыр щIигъэхури мэzym хихуаш.

Лыжым къигъээжааш, вакъэ лъэнныкъуэр къицтэри. ВитIыр игъуэтыхакъым. Игъуэблагъэр къызэхижыхъаш — выр игъуэтакъым. Щимыгъуэтым, лъахъстэн вакъитIыр и блэгушIэм щIилъхъэри ежъэжааш:

— Вы къэсхунци, гур сшэжынц, — жери.

Ежъэжааз, шу гуп кърихъэлIаш лыжъ цыкIум.

— Фысакъ, — яжриIаш шу гупым, — гъуэгум дыгъу тетц: си витIыр яхуаш.

Лыжъ цыкIум къышыдыхъэшхри, шу гупыр блэкIаш, псы Iуфэ нэсри епсыхааш, жэц къатехъуати. Мэл яукIри лэгъуныIэмшэ зэфIадзаш шу гупым, шыр яльяхъэри хъуным хаутIыпщхъаш, зы щIалэ бгъэдагъэувэри.

— Сакъ! — жари щIалэм и тхъэкIумэр хуакъузаш. — Шыр ебгъэхумэ, зи витIыр яхуа лыжъ цыкIур къытищIэнэкIэжынц.

Лыжъ цыкIум и витIыр зыхуа дыгъуэрбзыр мэzym къыхэтIысхъяаэ, шу гупым къеплъакIуэти, щIакIуэ зытри-убгъуэри шыр хэзигъэниц щIалэм къыбгъэдыхъаш.

— Лыр ваш, — къыжриIаш щIалэм, — уэ уедзэкъэху, шыр сэ хэзгъэпщынц.

ЩIалэр гупым яхыхъэжааш. Дыгъуэрбзым, шыр къызэшIикъуэри, мэzym хихуаш.

Гупым щахыхъэжым, щIалэм къеупщIаш

— Шым щхъэ укъыбгъэдэкIа? — жари.

— ЩIалэр нэвгъэкIуати, къышэрызэнэри сыкъыбгъэдэкIаш, — жиIаш щIалэм.

– НэдгъэкІуакъым! Шыр ебгъэхуац! – жари зэрехъэжьац. Гупыр шым лъыхъуэху, шыр быданІ щигъэзагъэри, дыгъуэрабзым къытргъэзац, лыр вати, лэгъупым къыхихри, лэпсым зы щакІуэжь хидзац, лыр фэм кІуэцІишыхыжри мэзым хыхъэжац.

Нэху щыху шым лъыхъуэри, гупым къагъэзэжац: шыри ягъуэтыхакъым, къыздагъэзэжам лымы хэкІыжауэ къышІекІаш.

– Зив яхуа лыжь цыкІум дыщІэнэклаци, – жалац гупым. – Нэхъеиж къызышыщлар дэрац, – жари ежъэжац, я уанэр я пллэм иралхъэри.

Дыгъуэрабз лыжь цыкІум и витлымрэ гупым я шымрэ къихури нэхушым я пшлантІэ дыхъэжац.

БЛАГЬУЭ

ЗылI фыз бзаджэ иІэт. Фыз бзаджэр хуэмыхыж хъуац лым, и щхъэр щиргъэхъац. Хуэмыхыж щыхъум, фызыр игъэкІуэдын мурад ишлаци лым. ЗэригъэкІуэдын Іемал къыхуэмыхупсысурэ, зыбжанэрэ екІуэклаци.

Зэгуэр, мэз кІуауэ, мей жыг ирихъэллаци лыр. Жыгым мы къышыщэцти, ар къыздышыпым, гъуэ дыдж къышІэшІэлтъэгъуац лым. «Мэзым къэсшэнци, мы гъуэм издзэнш», – жери игу ирильхъац лым. Гъуэм чы тригъэлъадэш, мэкъу трикъухылжри къежъэжац лыр, гъуэмымалльэм из мы къы-здихьри. Мыр фыз бзаджэм игу ирихъац.

– МыфІэклаци щхъэ къомыхъарэ? – къыхуилъяц лым.

– Гъуэмымалльэм нэгъуэцI ихуакъым, – жилаци лым. – Къэсхынц жышІэмэ, мейр щыгъуэтыхинур мышхуэдэм дежш, – жери мей жыгыр къригъэцІыхуац.

Матэ къиштэри, фызыр мэзым кІуац, мей жыгыр къышуудыным гъуэ дыджым ихуац. Зыбжанэ дигъэклри, лыр фызыр кІэлъыдэклаци: «И Іуэху зэрыхъуам сеплъынц», – жери. Гъуэм щыщхъэшыхъэм, кІий-гуо макъ эзихац лым. Еплъыхри, благъуэ къышІэшІэлтъэгъуац: благъуэм гузэвэгъуэр тельщ – фызыр баш къытрекъутэ.

Лыр щеплъыхым, гу къылъитэри, благъуэр гъуэм къипсэлъыкІаш:

– Тхэм и наёI зыщыхуэн, мы гъуэм сыних – пхуэзмышІэн щышІэкъым!

Къурагъ иригъэжэхри, благъуэр гъуэм къришац лым –

и щхъэм ирилъытащ. «Сыкъэплъэгъуакъым – услъагъужакъым! – жери благъуэр ежъажащ. – Зэм-зэм укъизихъэллэмэ, уи хъэтыр слъагъужынц».

Фызыр гъуэм къринэри, лыр и унэ ихъажащ, благъуэр псыщхъэм дэкIуейри, псыр иубыдащ. Псыр благъуэм щиубыдым, жылэр гузэвэгъуэ хэхуаш. Лым деж кIуэри жрааш:

– Благъуэм и хъэтыр плъэгъуаш. Уи хъэтыр къилъагъужынц: псыр къегъеутЫшцыж.

Псыщхъэм кIуэри, лыр благъуэм ельэгуаш:

– Жылэр псы щхъэкIэ зэтолIэ: псыр нэутЫшцыж.

Лым и хъэтыр къилъагъури, благъуэм псыр къиутЫшцыжаш.

Зыбжанэ дигъэкIри, псыр иубыдыжащ благъуэм. Жылэр гузэвэгъуэм хэхуажащ.

– Уэр фIэкI благъуэм зи хъэтыр къилъагъун ѢыЭкъым: псыр къегъеутЫшцыж, – жрааш лым. Лыр благъуэм деж кIуаш:

– Си хъэтыр къэлъагъу: псыр къеутЫшцыж, – жери.

– Уи хъэтыр зэ слъэгъуаш: къысхуэнцIар пхуэсцIэжаш, – жиIаш благъуэм.

– Мы зэм къэлъагъуж си хъэтыр.

– Хъунц, мы зэм слъагъужынц, – жиIаш благъуэм. – АфIэкл аукъысхуэмыкIуэ: уи хъэтыр слъагъунукъым.

Благъуэм псыр къиутЫшцыжаш, арщхъэкIэ зыбжанэ дигъэкIри, аргуэрыжти, иубыдыжащ. Жылэр гузэвэгъуэ хэхуажащ. Сыт яцIэнт: лым деж кIуаш.

– Уи хъэтыр къимылъагъумэ, ди хъэтыр къилъагъунукъым благъуэм: иджыри зэ тхуэкIуэ.

– СыкIуэкIэ къысхуэнцIэнуякъым, – жиIаш лым. – Си хъэтыр зэ къильэгъуаш, тIэу къильэгъуаш, ауэрэ къильэгъун?

– АтIэ ло тцIэнур? – жиIаш жылэм. – ДыээтелIэнущ.

И фызыр игу къекIыжаш лым.

– ФынакIуэ, – жиIаш лым, – псыщхъэм дызэривгъэхь.

Жылэр игъэIушри, псыщхъэм ишащ. Псыщхъэм Ѣынэблагъэм, езыр япэ итти, ежэжаш:

– Уанэ мыгъуэр тетлъхаш: фызыр гъуэм къикIыжаш! – жери.

Благъуэм и псэр IукIаш:

– Фызыр гъуэм къикIыжаш жышIа?

– КъикIыжаш. Плъагъуркъэ: жылэр дыкъызэрыдэхащ, – жиIаш лым.

– Абы Ѣыгъуэ сэ мы дунейм сиших ѢыЭжкъым, – жери благъуэм бгым зыщицзыжаш.

Хъэцціэмымыгъашхэ

Хъэцціэмымыгъашхэ флащауэ, зы щіаләжь щыІэт. И унэ хъэцціэ къихъэрэ дэтІысамэ, зэ фіэкл хэмымыгъашхэ шхэн щигъэтыжырт, щхъэусыгъуэ гуэр къигъуэтырти. Бысымыр щымышхакІе хъэцціэр шхэнт – ари тэджыжырт.

– Сэ сыхурикъунц абы, – жери Хъэцціэмымыгъашхэ зылІ къыхуепсыхац.

Хъэцціэр ирагъэблагъэри, Іэнэ къыхуаштац. Зэ-тІэу хэлбэри, Хъэцціэмымыгъашхэ тысыржац:

– Сышха къудейуэ укъыдыхъац, си ныбэ изщ, – жери.

– Сэ гъуэгу сүтетащи, сомажалІэ, – хъэцціэм езым и Йыхъэри бысыымым и Йыхъэри ишхац. – Фи ерьскъыр убагъуэ, сывгъэтхъац.

Хъэцціэр тэджыжаш. Ар иригъэжъэжри, Хъэцціэмымыгъашхэ унэм щіэлгъэдэжац:

– КъытхурикъуакІэ, тхъэ соIуэ! Хъэзыр гуэр уйІэмэ, къацтэ мыдэ – сомажалІэ! – жери.

– Хъэзыр щыІэжъым. Мэжаджэ пхуэзгъэжъэнц, – жилац фызым. Жъэгу яжъэ шщтырым мэжаджэ пэрихъумац фызым.

Ирагъэжъэжа щхъакІэ къигъэзэжауэ, хъэцціэр къакІэцціэдэIухырт, щхъэгъубжэ лъабжъэм къыцціэтІысхъауэ. Фызым мэжаджэр жъэгум пэрихъума къудейуэ, хъэцціэр бжэцхъэIум къытехутэжац:

– Зыгуэр сигу къэкIыжати, вжесІэну арат. Зэшиц дохъури, дызэхэкIынц жытIэри, ди мылькур щы итцIыклат зымахуэ. Лъыдгъэсам еплъщ-къеплъри, ди шынэхъыцціэр арэзы хъуакъым. «Фэ нэхъыбэ зылтывгъэсац!» – жери псори зэхитхъуэжац. Мыдэ фык'ялпльэт.

Хъэцціэр жъэгум дэуваш, баш иIыгъти, мэжаджэр зыпэрыхъума яжъэр зэхитхъуэжац.

– Арац къыдищIар. Нобэми ныжабэми тхуэгүэшыркъым ди мылькур. Дгуэшын щіэддзакъэ, мы яжъэм хуэдэу зэхетхъуэж ди шынэхъыцціэм.

Ар жери щіэкIыжаш хъэцціэр.

– Мэжаджэм дыцигъэкIаш, нэгъуэцI сыт диIэ? Шхын щхъакІэ солIэ, – щіэлгъэдэжац Хъэцціэмымыгъашхэ.

– Хадэм зы къэб къинэжащи, къэхь, пхуэзгъэвэнц, – жилац фызым.

КъакІэцціэдэIухырти, ари зэхихаш хъэцціэм. Япэ зригъэшри, хадэм ихъаш, къэб къуэпсыр иубидри пабжъэм

къыхэтІысхъауэ ХъэшІэмымыгъашхэ къыпоплъэ. ХъэшІэмымыгъашхэ къесащ, къыщыбгъэдыхъэм пабжъэм хэс хъэшІэр къуэпсым екъури къэбыр иғъэлэпхъуащ. ХъэшІэмымыгъашхэ зригъэзыхъу, хъэшІэр къуэпсым екъуурэ къэбыр пабжъэм хэкІуэташ – кіэлъыІэбэ щхъэкІэ, лъэлэсакъым, пабжъэм хыхъэн ирикуакъым.

– Къэбыр псафэ кІуаш, – жери ХъэшІэмымыгъашхэ унэм ихъэжащ. Сытми, а маҳуэм къылухуа щылэкъым. ЕтІуанэ маҳуэм шригъажъэри, и хъэлтыр зыхинащ.

ЛЫМРЭ ЩІАЛЭ БЗАДЖИТЫМРЭ

ЗылІ, витІыр щіищІэри, бэзэрым ежъаш, жэмымыбгъэ иІэти, жэмымыбгъэр ищэн мурад ищІауэ. Жэмымыбгъэм и бжъэм кІапсэ иридзэри, гум кІэрищІащ, езыр гублашхъэм дэтІысхъащ. ЗдэкІуэм псы зэрпрокын хуейти, витІри жэмымыбгъэри псы иригъэфащ, и гъуэгу теввэжри, дзапэ уэрэд къыхидзащ.

Мэзым къыхэтІысхъауэ, щІалэ бзаджитІ къеплъакІуэрт лым.

– ВитІри жэмымыбгъэри къышІэшІэдгъэкІынц лым, – жиІаш щІалэ бзаджитым я зым.

– Дауэ къызэрэйІэшІэдгъэкІынур? – жиІаш адрейм.

– КъызэрэйІэшІэдгъэкІынурац: жэмымыбгъэр гум къыкІэрыттІэтыкІынци, уэ мэзым щІэншэнц, сэ выгум и ужь сиувэници, адэкІи деплъинц.

– Хъунц, – жари зэгурлыуаш, загъэбгъунлъэри жэмымыбгъэр выгум къыкІэрытІатыкІаш, зым ар мэзым щІишащ, адрейр гум и ужь иуващ.

Зыкъом дэкІауэ, лыр къызэплъэкІаш. КъызэплъэкІмэ, жэмымыбгъэм и піэкІэ гум и ужь зы щІалэ итщ.

– Си жэмымыр дэнэ кІуа? – жиІаш лым, витІыр къигъэувылэри.

– Сыт жэм? – и нэр къоху щІалэм.

– Гум епхауэ къесшэжъя жэмымыбгъэр.

– Жэмымыбгъэ лъэнкъ слъэгъуакъым, сэращ уи ужь итар. Дзапэ уэрэдым сыдебгъэхъэхри, зыкъозгъэшІакъым – сыт щхъэкІэ зэран сыпхуэхъунт?

– Псы езгъэфа къудейт, – жеІэ лым.

– Псыхъуэм къыдэбнауэ шэрэ-тІэ? – и чэнджец кърехъэлэ щІалэм.

– Арагъэнц къысщыщІар, – жиІаш лым. – Уэ, щІалэфІ,

си витІым схуакІэлъыплъ, сә згъезәжынци, жәмыйбгъэр къес-
хужынц.

— СыздәпІашІә щыІәкъым, витІми гуми сакІэлъыплъынц
укъесыжыху,— жиІаш щІаләм.

ЩІаләр гум къыбгъәдинәри, лыр жәмыйбгъэм кІэлъы-
кІуаш. ЩІалә бзаджәр зыхуейр арати, витІыр щІигъәхури
кІебгъу зипІыжащ, гур гъуәгүм къытринәри.

Жәмыйбгъэр дәнә кърихыжынт лыим — и щхъэр къыфІә-
хуауә къигъезәжаш. Къыздигъезәжам витІми хәкІыжауә
къышІәкІаш.

АБРӘДЖХӘР

Абрәдж гуп гъуәгу зәхәкІыпІэм тест. Абрәдж пашәр
щІоушІә:

— Фыплъэт: гъуәгүм кърикІуәләрә?

— Зы выгу солъагъу, выгум фызыжъ исщ, гублашхъэм
щІалә цыкІу дәсщ,—къыжраІә:

— Фыплъэт бләвгъәкІ,— къажреІә абрәдж пашәм.

Тәлай докІри, абрәдж пашәр аргүәру щІоупІә:

— Фыплъэт иджыри: къакІуәләрә?

— Зы лыжъ цыкІу къокІуә, витІ ІумпІәкІә иЫгъыу,—
къыжраІә.

— ВитІри лыжъ цыкІури къәфху.

ВитІым я зыр яукІ, лыжъ цыкІур япхри.

— ПсалъищкІә сыноуицІынущи, жәуап къызомытыфмә,
гъуәгүм пхауә укъытеднәнущ, лыжъ цыкІу,— къыжреІә абр-
әдж пашәм.

— Хъунщ,— жеІә лыжъ цыкІум,— къызәуицІ.

— Япәу сызәроуицІынур мыраш: шууибл япәувыфын лы
и цІә къипІуәфын? — къоупІә абрәдж пашәр.

— КъисІуәфынущ,— къыжреІә лыжъ цыкІум.— Сә ап-
хуәдәкъуә сиІәш.

— Хъунщ, дгъаунәхунщ,— жиІаш абрәдж пашәм.— Мыри
къызжеІә: бжъә ІәпІамылъхәфу гупым жәпцил-махуиблкІә
яхәсыфын ишІәрә?

— СоңІә,— жиІаш лыжъ цыкІум.— Ар си къуәм хузәфІә-
кынущ.

— Еңанәращи, къызжеІә: лыим жиІә псор хуәзыщІә фыз
щыІә?

— Си нысәр апхуәдә фызщ,— къыжриІаш лыжъ цыкІум.

Лыжъ цыкIур ятIэтэжац:

– КIуэжи, уи къуэр къытхуэгъакIуэ, – жари.

Лыжъ цыкIур и унэ кIуэжац.

Заул дәкIауэ, гъуэгум шу закъуэ тралъэгъуаш абрәдж-хәм.

Шу закъуэм абрәдж шууибл пежъаш. Шу закъуэм абрәдж шууиблыр зыбгъэдигъехъаш, шууиблыр иришажъәри гъуэгум кIапсә кIыхъу триукъүэдияш, къигъаззәри шу кIапсәм къыхъелъдаш, блыри зырызыххәурә уанәгум къриудаш.

Лыжъ цыкIум и къуэр зыхашаш абрәджхәм, Іәнә къы-хуагъэуваш.

Лыжъ цыкIум и къуэм уәред къыхидзаш, абрәджхәр къышхъәщытш. Зы уәредыр иухмә, нәгъуәцI къыхидзәурә бжъэ тыгъуэ иригъэхуакъым жәщибл-махуиблкIэ.

– АбыкIи укъыттекIуаш, – жиIаш абрәдж пашэм.– Иджы уи унэ диши, уи адәм и нысәр дыгъелъагъу.

Лыжъ цыкIум и къуэм абрәджхәр унәм иришац, хъәцIәщым щIишәри и щхъагъусәм еджаш:

– Мыхэр гъуэгу теташ, псы яхуэлIаш, зы хъарбыз къа-хуэхь, фыпщәфIэху.

Фызым зы хъарбыз къахуихъаш.

– Мыр хъуакъым, – жиIаш бысым щIаләм.– НәгъуәцI къытхуэхь.

Фызыр щIәкIыжаш, хъарбызыр щIихыжри.

ЕтIуанәу къихъари игу ирихъакъым бысым щIаләм.

– Мыри хъуакъым, хъуа къытхуэхь.

ЕтIуанәри ешанәри щIригъәхыжаш. Фызри увыIакъым, «къехъ» жиIәху къихъаш.

– Уи фызым хъарбызыр хъуарә мыхъуарә ищIәркъым, дә деплъынш, – жиIаш абрәдж пашэм.

Бысым щIаләр зыпщIагъури, абрәджхәр амбарым кIуаш. Зыхәплъэн щIәлтәктыйм амбарым: зы хъарбыз закъуэ щIәлтүти, арат къахуихъыр.

– АбыкIи укъыттекIуаш, – жиIаш абрәдж пашэм.

ХъәцIәщым ихъәжа иәужь, абрәдж пашэм фызыр къри-джаш:

– Уи лым мыпхуэдиз нәмыс щIыхуәпщIыр къыджеIә, – жери.

Лыжъ цыкIум и нысәм къажриIаш:

– Гъабла щыхъуа гъәм сыхъыдҗәбздәст, си нысәмрә сәрә губгъуэм дыкIуэурә щIәрыкIуэ къэттIырт. Си нысәр уэн-дәгъут. ЩIәрыкIуэхъе дыкъыздикIыжым, нысәм къытөлъэ-

дащ. Губгъуэм дыкъыцинэм, дыгъужь къытпэтIысац, дунейм къытхэньу сабийр тIэцIихын мурад ишIауз. Дыгъужым сыхуиль щхъэкIэ, зигъэхъеиртэкъым, къытдбгъэдэсц. Абы дыхэтурэ, сабийр дунейм къытхэньу сабийр дунейм къытхэньу. Щалэр щилъагъум, тэджри дыгъужым ГуигъэзыкIыжац. Сигу исльхъац абы лъандэрэ: «ЦыкIухъум я нэхъ мыгъуеми ишIэ хуесцIынц», – жыслэри...

Лыжъ цыкIум и выр яшхати, яшхэр къыхуагъанэри абрэджхэр дэкIыжац.

ЗЭНЫСЭГГҮҮТИ

Зэнысэггүүти псыхъэ кIуац. Псы кърагъахъуэри, пхъэхъыр я дамащхъэм тралъхъэжац.

- Уэ зы! – жиIац зэнысэггүүтийм я зым.
- Зыр мыгъуэ мэхъу, – жауап къритыжац адрейм.
- Уэ тIу!
- НитIым ялъагъур щыпкъэц.
- Уэ щы!
- Иэнэр лъакъуищмэ, мэув.
- Уэ плIы!
- Жээм быдзиплIыр зэхуэдэмэ, шафIэц.
- Уэ тху!
- Иэнхъуамбитхум хамэ яхэткъым.
- Уэ хы!
- Хым хэхуэр етхъэлэ.
- Уэ блы!
- Вагъуээшиблым загъазэмэ, нэху мэш.
- Уэ и!
- Им гъущIрэ пэт ешх.
- Уэ бгъу!
- ГъещIэгъуэн слъэгъуац!
- Сыт плъэгъуар?
- Дыгъужибгъу ежэри аргъуей куэнкъ яхуэшхакъым.
- Дыгъужь шыр хъунт?
- Шыр-мышырми, ТхыпцIэхэ я выгъашхэм хуэдиз мэхъу.
- Выгъашхэр цыкIумэ-щэ?
- ЦыкIу-мыцIыкIуми, бгы лъапэм тоувэри бгыщхъэм шохъуакIуэ.
- Бгы лъахъшэ хъунц?

- Лъахъши жылә: щауэр дәплъеймә, и пыләр щхъероху.
 - Щауэ жыхуәпләр сабиймә-щә?
 - Сабийуи жылә: псыкъуийм йоіэбыхри псы кърегъахъуэ.
 - Псыкъуийр чәнж хъунц?
 - Чәнжуи щы: пәгуныр пшәдджыжым ебдзыхмә, и щәм щынәсир пшыхъәшхъәраС.
 - Махуэр кәәші хъунц.
 - Махуэр кәәшіи жылә: пшәдджыжым шқаштә дәклиамә, танә хъуаэ пшыхъәшхъәм къыдохъәж...
- Зы шу адрыштәкіә псы үүфәм къылухъауэ къалъәгъуаш абы щынәсым.
- Мы шур дәнә къиукі: дызәхихмә, жыләм дахихъәжынц, -жари зәнысәгъуитіыр псыхъуәм къыдәкіләжаш, я пәгуныр пхъәхым фәдзәжри.

ЗЫ ЗИМЫШЭМ ВЫЖЫИТІ ИІЭТ

Зы зимышәм выжыиті иіети, хъэмәшыпхәм къыштрихуәкілүрә, мылым щытрихуәм, цәнтхъуәри выжыитіыр зәгуездаш.

- Уа мыл, улъәш-улъәш? – еупцлащ зы зимышәр мылым.
- Сылъәшмә, дыгъәм сегъәткілури, – жилащ мылым.
- Уа дыгъә, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, пшәм сыңцелъафәри.
- Уа пшә, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, уәшх-къысфюшхри?
- Уа уәшх, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, щыым сызыштәфри.
- Уа щы, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, уәз къысфюкіри.
- Уа уәз, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, мәлым сехъури.
- Уа мәл, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, пшым сешхри.
- Уа пшы, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, си щюпщ тхъэмпәр дыгъуәм сഫегъури.
- Уа дыгъуә, улъәш-улъәш?
- Сылъәшмә, джәдум сешхри.
- Уа джәду, улъәш-улъәш?
- Ахъайми сылъәш: зәгъунәгъуигъум я шатащхъэр

яфызыпхри гуашэм и дарий щхъантэм сыцожей! – жиlaщ джэдум.

Зы зимылэр джэдум нэхъ лъэш ирихъэлжъым.

ХЬЭРЭМЫЖЬРЭ ХЬЭЛЭЛЫЖЬРЭ

Хъэрэмыхърэ Хъэлэлыхърэ зэдежъаш:

– Зекгуэ и вакъэ лажъэркъым, зыгуэр къытпэцлэхуэнц, – жари.

Зыпс икIри, Хъэрэмыхъжь жиlaщ:

– Шаджагъуэ хъуапц, дыгъашхэ.

Хъэлэлыхъжь и гъуэмымлэр тхъэрыкъуэф Iэнэм къытрильхъаш, шаджагъуашхэ шхэри ежъажащ. КIуэм-лъэурэ, пшапэр зэхэуаэ, гъуэгушхэ зэхэкIынцIэм нэсаш.

– Пцыхъэцхъэшхэ дышхэнц, – жиlaщ Хъэрэмыхъжь. – Мыйдэж нэху дыкъыщекIынци, пцэдджыжь дежъэжынц.

– Хъунц, – жери Хъэлэлыхъжь и гъуэмымлэр тхъэрыкъуэф Iэнэм къытрильхъаш.

Хъэлэлыхъжь и гъуэмымлэр нагъасри, жэцри абдеж шрахащ. Нэху щыри, гъуэгу техъэжын щихъум, Хъэлэлыхъжь жиlaщ:

– Пцэдджыжышхэ дышхэнукъэ?

Хъэлэлыхъжь и гъуэмымлэм кIэ иратакIэт. Хъэрэмыхъжь и гъуэмымлэм еблащ.

– Мыхъумышхэ сыхъуаш, – жиlaщ Хъэрэмыхъжь, Хъэлэлыхъжь зыкIэригъэхун мурад ищIати. – Сэ иппцекIэ сыкIуэнц, уэ ишхъэрэкIэ ех. Къытпэцлэхуэламэ, мыйдэж дыщызэрихъэлжынц.

И гъуэмымлэр и плээм ирильхъэжри, Хъэрэмыхъжь иппцекIэ дэкIуеяц. Сыт ищIэжынт Хъэлэлыхъжь: псы Iуфэр иубыдри ишхъэрэкIэ иригъээзыхащ, пцыхъэцхъэхуегъэзекI хъуауз зы щхъэлыхъжь бгынажа ирихъэлIаш. «Жэццыр щисхынц», – жери, щхъэлым щIыхъаш Хъэлэлыхъжь, ныбэ нэцIти, и щхъэр здижагъуэм, щхъэл гуэнүм зригъэзэгъаш.

Жэццырг хъуауз, щхъэлым зы мышэ къыцIыхъаш. Мышэм зигъэукIурия къудейуэ, зы дыгъужж къыцIэнкIаш щхъэлым. Дыгъужжым зы бажи къыкIэлтысац. Хъэлэлыхъжь щхъэл гуэнүм зриудыгъуаш: «СыкъашIэмэ, сызэпкъраудынц», – жери и псэр IукIауз.

– Хэт сыт къехъулна нобэ? – жиlaщ мышэм, и гущIыу дэгъэзяяуэ здэшчилтүм. – Бжъахъуэ делэ гуэр къэзгъэунэхуа-

щи, шэджагъуэ жей щицым зы бжъэ матэ къыфIесхъэжъэри сыйтхъэжащ нобэ.

— Сэри сыйтхъэжащ нобэ,— жиIаш дыгъужьым.— Зы мэлыхъуэ срихъэллати, пщэфIэху зы мэл къыфIесхъяаш.

— Джэдыхъэр псыхъэ къэтыху джэдым я нэхъ пшэрыр къыфIесхъяаш.

Мышэм, дыгъужьым, бажэм якIэпцIэдэIухыщ, нэху игъэшри, Хъэлэлыхъ бжъахъуэм деж кIуаш:

— Нобэ шэджагъуэ жей умыщи: мышэм уи бжъэ матэ ихынуш.

Мэлыхъуэми жриIаш:

— УщыпщафIэкIэ мэл хъушэм утемыплъэкъукI: дыгъужьыр къощэнуш.

Джэдыхъуэри игъэIупцащ:

— Псыхъэ ущыкIуэкIэ бажэм ухуэмбыэлэрыгь.

Мыцэр бжъахъуэм къиумысри къыкIуэцIищыхъяаш, дыгъужьыр мэлыхъуэм IэцIэукиэ пэтащ, джэдыхъуэм хъэ къриуштри бажэр къригъэфыщIаш.

Бжъахъуэми, мэлыхъуэми, джэдыхъуэми къагъэфIаш Хъэлэлыхъ, хуэхынум хуэдиз фIыгъуэ къратри къаутыпцижааш.

Хъэлэлыхъ гъуэгүщхъэ зэхэкIыпIэм къэсыжащ, Хъэрэмыжь абдэж ѢрихъэлIэжааш. Хъэлэлыхъ и плIэм иль фIигъуэр Ѣилъагъум, Хъэрэмыжь ехъуэпсэнтэкъэ?

— Дэнэ къипха?

Къыздрихар жриIаш.

Хъэрэмыжь ежажъэри, пшапэр захеуэрэ пэт, Ѣхъэлыжым зыцIигъэзэгъяаш:

— Сэри сакIэпцIэдэIухынщи, я Ѣхур сIуатэмэ, бжъахъуэми, мэлыхъуэми, джэдыхъуэми сагъэфIэнкъэ! — жери.

Жэштыбг хъуауз, мышэр, дыгъужьыр, бажэр Ѣхъэлым къыцIэджэдэжжааш, зэхэубэрэжъяуз, я Ѣхъэр я жагъуэу.

— Махуэ къэс тызогъазэ, тэзгээз ѢхъэкIэ бжъахъуэм сыкъеумысри бжэгъу цынэкIэ сеубэрэжь, — жиIаш мышэм.— Ноби аращ къызищIар.

— Сэри аращ си махуэр,— жиIаш дыгъужьым.— Мэлыхъуэр схуэгъэбэлэрыгъыжыркъым. Си лъэдийр зэриуд пэтащ нобэ.

— Джэдыхъуэм зы хъэ къарэжь къызиутыпци армыгъуэйуэц сыкъызэрыIэпцIэкIар, си кIэр пичащ,— жиIаш бажэм.— Зыгуэр къыткIэпцIодэIухь дэ, ди Ѣхур зыгуэрым иIуатэ.

Шхъэл гуэнным ишлъэмэ – Хъэрэмыхъ жь ильщ, и нэр къожри.

– Уэраи дызытеунэхъяр! – жари Хъэрэмыхъ щхъэл гуэнным къралъэфащ, зэпкъраудри мэзым хыхъэжащ.

ДЖЭШПЫДЗ

Зы лыжъ цыкIу ежъащ: «Зыгуэр къэзгъэхъэрычэтынщ», – жери. ПкIаут и цэри, пкIэм-лъэурэ, зы Iуацхъэ нэсащ лыжъ цыкIур. «ТIэкIу сыбэуэнщ, гъуэмымлэми сыхэлбэнщ», – жери Iуацхъэм тетIысхъащ. Пльэмэ – шу гуп мэзым къыхэкири IуацхъэмкIэ къаунэтIащ. «Ягу ильыр сыткIэ ишцIэн?» – жери лыжъ цыкIум и гъуэмымлэр зэцликъуэжащ, Iуацхъэм къехыхри пабжъэм зыхидзащ. Шу гупыр Iуацхъэм къэсри епсыхащ, гъуэгу тета хъунти, уанэр трахри шыр хъуным хаутIыпщхъащ, езыхэр зэхэтIысхъэжри ефащ, ешхащ, щIакIуэ яубгъури гъуэлъащ. Хъуным хаутIыпщхъа шыр гъудэбадзэм къыцыхагъэзыхым мэзым хыхъэри зы бгъуэнщIагъ щIауваш. Лыжъ цыкIум ильэгъуащ шыхэр бгъуэнщIагъым зэрышIаувар.

«Мы гупыр къызэштыужыху, саIещIэкIынщ», – жери, лыжъ цыкIур и гъуэгу тэхъэжащ.

Гупыр къызэштыужащ, къажыхъащ-нажыхъащ – шыр ягъуэтыхакъым. «Дыжейурэ шыр едгъэхуащ», – жари, гупыр ежъэжащ, уанэр я плIэм иральхъэри. Лыжъ цыкIум лъэшIыхъащ.

– Шыр бзэхапчи, уэри щIыри догъээри, дгъуэтыхыркъым. Уанэр ди плIэм итлъхъэри дыкъеъжъэжащ, – жаIащ гупыр.

– Джэш фхуэздзынщ – сэ сыджэшпыдзщ, – жиIащ лыжъ цыкIум.

– Зыш уэттынт, къытхуэбгъуэтыхжмэ, – гуфIащ гупыр.

ГъуэгунапщIэ удзым хэтIысхъэри, лыжъ цыкIум джэш идзащ.

– Шыр бгъуэнщIагъым щIэтщ – аращ джэшым къикIыр, – жиIащ лыжъ цыкIум, джэшыр зэцликъуэжри.

КIэлъагъазэри, шыхэр бгъуэнщIагъым къыцIахужащ.

– Уанэ махуэр тезылъхъэн, уджэшпыдзыр пэжи! – жаIащ гупыр. – Зыш уdot. Ди жылэ дыкъэблэгъэжащ, ди ишцIемэ, нэхъыбэж къуитынущ.

Лыжъ цыкIур ишцIемэ деж яшаш:

– Мыр джэшпыдзщ, Иэзэш, имыщIэ щыIэкъым, – жари.

— АтІэ,— жиіаш піцым,— си пхъум и дыңдә Іәлъыныр кіуәдащи, дунейм тхутехыркъым, къытхуәбгъуэтыхмә, узғъәфІәнш.

Сыт ищІәжынт лыжъ цыкIум — утыкум къинаш: зеримыджашыздыр езым ищІәжыртәкъе! «Сыджәшыздәш жысІәмә, си гугъу къашIынкъым», — жери шу гупым піцы яхуупсауә арат.

Утыкум къыщинәм, лыжъ цыкIум Іәмал игъуэтыхмакъым:

— Дыңдә Іәлъыным и кіуәдыкIә хъуар къесшIән щхъәкIә, хъәшIәщым жәщиц-махуишкIә сисын хуейш, бжә-щхъәгъубжәр къегъәбыдәкIауә. Бжәр нылуумых, цыхуи ныщIәвмыгъәхъә, жәщиц-махуиш дәкIыху.

«АппIондәху зыгуәр хъунш: е махъшә лIәнш, е махъшахъуз лIәнш», — жери арат лыжъ цыкIум зытришIыхъар.

Лыжъ цыкIур хъәшIәщым итIысхыаш, бжә-щхъәгъубжәри кърагъәбыдәкIащ. Гузевәгъуәм хәтурә, жәшитI-махуитI игъекIуаш. Ешанә жәщым, жәщыбг хъуауә, бжәм зыгуәр къитеуIуаш.

— Хәт ар? — къәскIащ лыжъ цыкIур.

— Тхъэм и нәфI зыщыхуэн, бжәр Iух, — жиіаш бжәм къитеуIуам.

— Жәщиц-махуиш дәкIыху, мыбы къышIыхъәла зәрымыхъунур пшIәркъе?

— Сомыгъәунәхъу, бжәр Iух.

Бжәр Iуихри къышIигъәхъаш. Фыз цыкIущ, ІәльәшIкIә пшIәуфауә.

— Сә піцым срикъазыхъуәш, — жиіаш фыз цыкIум. — Дыңдә Іәлъыныр сәраш зыIәшIәкIуәдар.

— Араш си джәшми къикIыр, — жиіаш лыжъ цыкIум, игу къызәрыгъуэтыхри. — Дауә зәрыхъуар?

— Къаз хъушәм зы къазыхъу щIакъуә хәтш, абы и хулъәм ильш дыңдә Іәлъыныр, езгъәшхауә. КIәшүәш хъужмә, къазыр сүукIынурә Іәлъыныр къаз хулъәм къисхыжынүт. ГушIәгъу къысхуәшI, сумыIуатә, — жиіаш фыз цыкIум.

— Хъунш, гушIәгъу пхуесшIынш, — жери фыз цыкIур щIигъәкIыжаш.

Нәхү щыри, піцым деж ихъаш лыжъ цыкIур.

— Къаз хъушәм зы къазыхъу щIакъуә хәтш. Къазыхъу щIакъуәм и хулъәм ильш уи пхъум и дыңдә Іәлъыныр, — жиіаш лыжъ цыкIум. — ЩIәрхыар тхъэм ишIәнш, дяпәкIә иремыбәләрыгъ.

Къазыхъу щЛакъуэр яукIри и хулъем дышэ Іелтыныр кърахыжащ.

– УзэрыІээр си фIещ хъуаш,— жиIаш пщым, лыжъ цыкIум зыгу из гъавэ къритащ.

«Сыкъамыумыс щыкIэ сежъажынщ»,— жери лыжъ цыкIум зигъажъезырыжауэ, пщым хъещIэ къыхуенсихащ.

Пщым и хъещIем лыжъ цыкIум и хъыбар жриIаш:

– Нэхъ Іэзэ срихъэлЛакъым си гъашIем!

– Мыйдэ сэ къысхуафшэ,— жиIаш хъещIем.— Сэ къесщIэнщ Іэзэрэ мыІэзэрэ.

Лыжъ цыкIум пщым и хъещIем деж яшаш.

– УІэзэр пэжщ, си Іэгум илъыр къашщIемэ,— жиIаш пщым и хъещIем, Іаштим ищIри.— КъашщIемэ, шы-уанэ зэтель узот. КъомыщIемэ, уи щхъэр пезгъаупщIинщ.

Лыжъ цыкIум и фэр пыкIаш, и гур икIри и цIэр щыгъупщэж петаш. Нэхъ зыкъышцищIэжым, и цIэр игу къэкIыжащ:

– Ей, ПкIауэ, ПкIауэ! Зэ упкIэри — уаIещIэкIщ. ТIэу упкIэри — уаIещIэкIщ. Ещенэм Іэгум укъинакъэ!

– Зи унагъуэр бэгъуэн, сышхъакIэ тхъэ соIуэ! — къышыльэташ пщым и хъещIэр: и Іэгум ириубыдар пкIауэт.

Зы шым къэшесщ, зы шыр гум къыкIэрищIэри, лыжъ цыкIум гъуэгу техъажаш.

ПАСЭРЕЙМ ЖИЛАШ

Бийм и пIалзэр ушыГущIеш.
Биижь благэх хъуркъым, благзэжь бий хъуркъым.
Бланэ щалъху йокГуэж.
Джатэ и щагг нанэ щыГэкъым.
Дзэм хамэ хэткъым.
Лыгзэ эзиIем Iещэр ейщ.
Лыгзэ щIапIэ лы икГуадэркъым.
Лыгзэм Iещэр хуэжыГещIеш.
ЛIэужьыр бжыиблкIэ мауэ.
Лы и махуэрэ шы и махуэрэ зэхуэдэкъым.
Лыхъужьым и джатэ бзэшхъуркъым.
Мыггуагзэр квэкГуэггүафIэ щхъэкIэ, кГуэжыггүеийш.
ЛIэм зыгзэлIэн еиш.
Жъэр щхъэм и лыкГуэш.
Жъым щытхъуи, щIэр къаштэ.
Дунейр чэзуц.
Дунейр шэрхъщи, мэкIерахъуэ.
Гүуэгу благзэ жыжэ нэхъэрэ, гүуэгу жыжэ благзэ.
Гур зэшыплъэмэ, нэр мэплъакгүэ.
Гур зэрыггүм дыггүр ирожэ.
УзыхапIыкIа лIещГыгзүэ и дамыгзэ къыптонэ.
Удэхуэха нэүжь, бгүүэтыжыр ныбжъэггүущ.
Уи адэ и ггүэггүжьрэ уи адэ и благзэжьрэ умыбгынэ.
Уи жаггуэггүум уи псэр ептми, уи щэху йомыт.
ФIэхъусыр щыггүинчи, акъылыр нэмисиц.
ФIым уеджэм, фIы кгюкIуэ, мыггуэм уеджэмэ, мыггуэ уохгу.
Япэ умыуэ, кгюуэм ушымысхь.
Iещэ зыгзэдалъэм илъ япэ мажэ.
Хамэ хэку сиытхзэ нэхъ, си хэкужь сиышилIэ.
Гуэху уиIэмэ, уи Гуэху япэ ит.
Гущыр щэ мэчэнджащэ.
Ялъагыу псор яГуэтэжыркъым.
Ямыгзэепсалзэ яукГыркъым.
Япэ джэлам ущIэмынакIэ.
Япэ умышиэмэ, ушыным уеукI.
ЩытхъукIейрэ убыкIейрэ зэхуэдэш.

ЩIакIуэ нэхърэ, уэшх нэхъ благъэц.
Щауэмыхыу жъантIакIуэц.
Щхъуэ зезыхъэм Iыхъэ щанэр лъосыж.
ЩхъэкIуэ зышх щхъэ шхыгъуэ йохуэ.
Щхъэр къэхъ жаIэмэ, пыIэр къахъ.
Щхъэр псэумэ, пыIэ щыищIэркъым.
Щыжайэм щыпауциIыркъым.
Шу щтар куэдрэ умыху.
Шы зиIэр къанэри уанэ зиIэр кIуаш.
Шы зыгъуэт нэху тешхъэркъым.
Шыр птыма, шхуэри дэшIыгъу.
Шыщхъэр пIещIэкIмэ, шыкIэм укIэлъымыIэбэж.
ЦIыхум и цIэр езым зыфIещыж.
Чэнджащэ щыуэркъым.
ЦIыхугъэншэм удэпсэу нэхърэ, цIыхугъэ зиIэм удэкIуэд.
ХъэфI дэплъейр хъэфI мэхъури, шыфI дэплъейр шыфI мэхъу.
Хабзэр убзэ зыфIещIым хуэпщIэнум и ныкъуэр къегъанэ.
Хъэ закъуэрэ лы закъуэрэ уатемыгушхуэ.
Фыгъуэр мыгъуэ мэхъу.
Фы зыхуэпщIэм йомыхъуэныж.
Фы щIэн, псым хэдээ.
Хабзэжъ хэкужъ къранэркъым.
Унэм зыщигъаси, хасэм яхыхъэ.
УпщIе щIещхъуркъым, щIэшхъу щIэнэркъым.
Ущысу укъэзымылзагъум утэджкIэ укъилзагъункъым.
УлIмэ, уи щхъэ ущымытхъу, уфIмэ, жылэр къытиштыгъунц.
Уи шым ижынур пищIэжын хуейщ.
Уи щхъэ темылъ томылъхъэ.
Уи мыгъусэ уи лъатепс йомыгъапхэ.
Уи хъуэрыйбэ зымыщIэм уи гухэль жумыIэ.
Уи гъунэгъур бзаджэмэ, щIы хушинаэ.
Уи жъэ зэсэмэ, уи нэмис мэкъутэ.
Уи ин жиIэнц, уи цIыхIу иIуэтэжынц.
Узэчэнджецын умыгъуэтмэ, уи пыIэ гъэтIыси, ечэнджец.
УзыгъэтIыс уиубыжыркъым.
Узытимыса шыре уи мыгъуса лыре икIи уашымытхъу, икIи умыуб.
Узыхэтым уемыкIумэ, уи унэ умыкIуэж.
Уэшх блэкIам щIакIуэ кIэлъумыщтэ.
Пхуэмыхащэ пэшегъу пищIымэ, уи анэ мыгъуэ ищIынц.

*Псэр ящэри, напэ къашэху.
Нобэ пицIэнур пицэдэй умыхь.
ПашIэггээлыггуэ джэгү хэлъкыым.
Нэмис здэшымыIэм насыни щыIэкъым.
Нэмис пицIэмэ, уи щхээш зыхуэпицIэжыр.
Нэхъыжь тэгүщIыкIынIэш.
Нэхъыжым жээ ет, нэхъыщIэм ггүэгү ет.
Нэхъыжыр гэлъапIи, уи щхээр лъапIэ хъунщ.
Нэхъыжыр щыуэмэ, нэхъыщIэм и мыггуагъэш.
Лыхъужь и лъэүжь кIуэдиркыым.
Лыхъужыр зэ лIэггүэщи, къэрабгээр тIэу лIэггүэш.
Махуэ ггүэгү утхээмэ, махуиш ггүэмэлыэ здэштэ.
МашIэр фIыщIэ зымыщIым куэдри фIыщIэ ищIынкыым.
Лы и псалтэ епцIыжыркыым.
Лы и пIалтэ епцIыжыркыым.
Лы Iещэнши гуэркыым.
Лыгзэр Iыхъэ мыгүэши.
Класэр кIыхъмэ, фIыши, псалтэр кIещIимэ, нэхъыфIыжш.
Лажэ жыы ххуркыым.
Лей зезыхъэм къышIэкIуэркыым.
ЛъапэкIэ хыфIэбдээр дзапэкIэ къоштэж.
Лы здаш щIэупщIэркыым.
ЛIэным лыгзэ хэлъщ.
Къоджэ нэхъыжь.
Куэдш жыпIэу ушымышина, машIеш жыпIэу утемыгушхуэ.
Зы лыим щэ уиггапцIэмэ, уделэш, зы машэм щэ уихуэмэ,
унэфиш.
Зы мафIэ хъусакIэ жылэ псэу къресэкI.
Зы пIым пэжищэ егээулгий.
Зи нэхъыжь едаIуэ и Iуэху мэкIуатэ.
Зи пIалтэ умыщIэ шыкIэ утыку уимыхъэ.
Зи Iыхъэ зыфIэмашIэм хъэм фIеши.
Зигу мыныкгүэ гуныкгуэггүэ хуомыIуатэ.
Жэш къыптеххуауэ уемыжь, нэху къыптещауэ
уемыкIуэлIэж.
ЖъантIэм ущIэммыкгу – пхуэфащэмэ, къыплзысыниш.
Зэ жыпIэнум тIэу егупсыс.
Гупсыси, псалтэ, зыплзыхыи, тIыс.
Ем зыпумышэ, зыкынышишэмэ, умыдзыхэ.
Дзей хуэщIэ фIыщIэ хэлъкыым.
Е лъыхъуэр ем ехыиж.
Е пицIауэ фIым ушымыгуг.*

*Е улIэн, е улIын.
Джатэм пиупицIыр мækIыжри, жъэм пиупицIыр кIыжы
ркъым.
Джатэм и щIагъи пэжыр жыIэ.
Дахэ къыбжезымыIэм укъигъапцIэркъым.
Делэ лIыкIуэ умыщI.
Делэм уэ фIækI, губзыгъэр езыр къыпфIækIынищ.
Гъусэ бзаджэ пицIыгъумэ, мыщэм уемыбэн.
Гъусэ ямыщIынум блækIрэ пэт йодже.
Губгъуэм ущымыкъэрабгъэ, унэм ущымылIыхъужь.
Гузэвэхыр щIэх жыы мэхъу.
Гур кIуэдмэ, лъэр щIækIыркъым.
ГушыIækIэ зымыщIэр IаштIымкIэ мауэ.
Бийм ущымыхъмэ, уIегъэ уохъу.
Бийр къыпцихъурей хъумэ, умыбэлэрыйгъ.
Биижъ умыгъэблагъэ, уи адэ и благъэжъ умыбгынэ.
Быдэ и анэ гъыркъым.
Бзаджэ къэзылъху и гүэн лзапэ ѢыщIетIэж.*

ПСАЛТЬАЛЪЭ

Абрэмывэ – мывэшхуэ, мывэ хъэлъэ.

Арыкъ – псылэрьшэ зэрыкIуэ псыжапIэ, абы къедза губгъуэ, щы.

Афэ – ІуэрыIуатэм къызэрхэшымкIэ, фэ быдэ (выфэ, домбеяфэ).

Афэ джанэ – гүүшI кIапсэ хъарым къыхэшIыкIа заузI джанэ.

Батырыбжъэ – лыхъужжхэм ират бжъэ; лыхъужжыбжъэ.

Бгъэгушталь – бгъэжын.

Бжы – Іашэ лIэужжыгъуэ: бжэгъу кIыхым ешхьщ, и пэм гъущI, къупшхъэ папцIэ пыльу; ирипыджэурэ е ядзурэ ирозауэ.

Бжышхъэ дыкъуакъуэ – жъитI зиIэ бжы, гуахъуэ жъитIым ешхъу; ирипыджэурэ ирозауэ.

Бзэпс – шабзэктъум ищIа кIапсэ (тетива).

Бланэ – псэущхъэ пIашэ, щыхх лъэпкъ (лось).

Блашкъуэжъей – щхъухх зезыхъэ блэ лъэпкъ.

Вэрэвий – вий (пхъэлэшэм вий щIашIауэ).

Гуэгуэн – пасэрэй пхъэ пэгун, псылъэ, шалъэ.

Гуэрэнныгу – губгъуэ, шурылъэс щыдджэгу, щызепеуэ губгъуэ.

Гъасэ – мэш, гуэдэз къаха, ямыIуауэ.

Гъэхъунэ – хуей, мэзым хэт мэкъуйIэ, удзыпцIэ.

Гъуазэ – зекIуэлIхэм я шу пашэ; унэтIыпIэ, гъэзапIэ.

Джатэ – пасэрэй Іашэ, жырым, домбеякъым къыхэшIыкIауэ; дзитI иIаш, къамэм нэхърэ нэхъ кIыхьщ.

Домбей – псэущхъэ пIашэ (зубр); ин, пIашэ, абрағъуэ.

Домбеяфэ – фэ быдэ (домбейм и фэ), мэIум трабээ.

Егъэзыгъэ хъун – Іасльэс, тхъэмьщкIэ хъун.

Икъугъэ (лых икъугъэ) – зи ныбжь нэса, лых зи фIыгъуэ.

И лыхгъэ кIуэсаш – «шынащ, щтащ, лыхгъэм къибгынащ» жыхуиIаш.

КуэнсанIэ – хур яужьгъа нэужь, къытекI фэ.

КIэс – гъэр, зекIуэлIым шыпхэкIэ къихх цIыху щхъэхуимыт.

Къалтыгут – Іус, хъун лIэужжыгъуэ (хъуныфI, дыгъэл).

КъуашцIэ – фIыпIэ, къамыллыфэ.

Къуентхъ – зекIуэлIым къихх (бийм къытрих) хъугъуэфIыгъуэ.

Лагъэ – тепцэч.

Лэгъуп – шыуанышхуэ.

Лъятэнс – уанэм щIакIуэ, къинэмьщI хъэпшип зэрыкIэрапхэ кIапсэ.

Лъәпсылъэ – мәкъуауәм зәрахъә псылъә.
Лъы уасә – цыху зыукIам ирагъәт уасә.
Лыныбжь – лIәшцыгъүә.
ЛыфIыгъүә зәримыгъәхүэн – зэнкъүәкъүн, зәпеуэн.
Мәрәмәжъей – фадә плацIә, махъымә лIәужыгъүә, фокIә зәхәщIаүә.
Мәхъаджә – бзаджә, гушIәгъуншә.
МәIу (мәIуху) – зәрызахъумәж Iәщә лIәужыгъүә, фәм, пхъәбгъум е гүүщIыкIәм къыхәщIыкIаүә, жәз тхъәмпә тебзауә (щит).
Нәгъу – хулъә; шхальъ.
Нәгъуаджә – щыпIә пхыдза; зызыбызыI, зызущәху цыху.
Нәд – къәп, фәм къыхәщIыкIаүә; фәнд лIәужыгъүә.
НәжъгъущIыдзә – IуәрыIуатәм узыщрихъәлә фыз бзаджә, и нә дәпрә и дзә гүүщIу.
ПсытIыгу – псым хәт щIы хъурей.
Пхыр – бганәкIә, кIапсәкIә зәщIәкъуза мәш, гуәдз IәплIакIуә.
Пхъәрын – бийм лъежъән, и ужъыр хун.
Пхъәщакъуә мафIә – мафIә гуашIә.
Пшәрыхъ – зекIуәлIхәм ящIыгъу пщафIә; щакIуәм къищәкIуа исәуущхъ.
Пицисә – гүпсысә, акъыл, гукъәкI.
Сагындақъ – шабзә лIәужыгъүә.
Самыр – хъә гъәса, нартым щIыгъу хъә.
Санә – жызум; жызумым къыхәщIыкIа фадә плацIә.
Сыдж – гъущI телущIыкIыпIә, гъукIә Iәмәпсымә.
Сыхъән – тепщәч, лагъә.
Таж – гъущI пыIә; паштыхъ, дзәнишI пыIә.
Тәхъуанә – бгъәнышхъә унә.
Тхъә – къыхъагъыр къызәралъытә пшалъә (лъәбакъуә щәпI хуәдиз мәхъу).
ТхъәнишI – мажусий диним ит цыхухәм я динIуәхущIакIуә, мәгъу (маг, жрец).
Тхъәрыкъуәф Iәнә – губгъуәм щетIысәхмә, щIакIуә яубгъуурә е тхъәрыкъуәф тхъәмпә ягъәтIылъурә зыщышхә Iәнә.
Туалә – хитI зәпзызыIә псы дәжыпIә.
ТIуашIә – хитIым, пситIым яку дәлъ щIы.
Уардә – бжыыфIә, ин, лъәшI.
Уәф – уә; уәм хуәдәу күәд.
Уләун – ешын, къарур щIәкIын.
ХакIуашIә – шыбзипIәрә зы хакIуәрә.
Хасә – жыләм я лыкIуәхәр щызәхыхъә, унафә щашI.
ХапIә – хәпIапIә, лъапсә, лъахә, щIыпIә.

Хэшэн – Йүэтэжын, бзэгү хын.

Хыкхъуэ – хы исэущхъэ (дельфин).

ХытЫгу – хым хэт Ѣы хъурей (остров).

Хуэш джатэ – дээ жан зиIэ джатэ лIэужыгъуэ.

Хуэшиэ – сэ лIэужыгъуэ.

Хъэдэгъуэшэ – узэрыйлЫкЫн уIэгъэ къозыдз шэ.

Хъэкъуажэ – щакIуэ исэлъафэш: зыгуэр къэзыщэкIуам ирихъэ-
лIэмэ, ар жраэ; «хъэкъуажэ» зыжраам къищэкIуам Ѣыш
Iыхъэ фIэхъус къезыхам ирет.

ХъэмкIутПей – жыг (чицэ) лIэужыгъуэ; гуанэ защIэш (боярыш-
ник).

Хъэмыгъашхэ Йэнэ – хъэр зылъэмьIэс Йэнэ, пхъэ лъакъуиплIым
чий тедзауэ; губгъуэм щетIысэхмэ, ягъеув.

Хъэрхуэрэгъу зи башэ – ныкъуэкъуэгъу зи куэд.

Чэшанэ – быданIэ.

Чо – быданIэ, бжыхь лъагэкIэ, пкъокIэ, банэкIэ къэхухъауз.

Чынт – нартхэм я ныкъуэкъуэгъу, бий, пасэрэй лъэпкъыжь гуэр.

Чысэ – фэм, щэкIым къыхщIыкIа, хъэшшип цЫкIуфэкIу, тутын
зралъхъэ.

Шабзэ – пасэрэй Йашэ.

Шэбар – жыг (чицэ) лIэужыгъуэ, Йэпхъуамбэ нэхърэ мынэхъ
гъуму.

Шэтыр – пцыIэ.

Шэхудэ – шэху егъэфа щэкI кIапэ.

Шы цIахуцIэ – уанэ зытемыль шы.

Шэдж – яIуэн пашцIэ, хъэмым Ѣзызэтральхъа гъасэ.

ШхъэкIуэ – гуауз, нэшхъеягъуэ, гукъеуз, губгъэн.

ШхъэкIуие – гуаузшхуэ.

ШыхъэкIуэ – зыгуэр зэрыйламкIэ (зэрүукIамкIэ) благъэхэм, ныб-
жъэгъухэм хъыбар езыгъашцэ.

Йэгубжъэ – фалъэ, стэчан.

ЙуэрыIуэдз – гушыIэрэй, зи бзэр жан.

ДИ ЭПОСЫМРЭ ДИ ТХЫДЭМРЭ

Кавказым ис лъэпкъ зыбжанэм, псальэм папщіэ, адигэхэм, абхъазхэм, осетинхэм, нэгъуэшхэм, ижь-ижыхъ лъандэрэ къадогъуэгурсыкIуэ нарт хъыбархэмра шыналъехэмрэ. Щэнныгъэм ктызэрихутамкIа, нарт эпосыр дунейпео культурэм и фыспэм хохъэ; ар щыхъэт төхъуэ кавказ лъэпкъхэм я нэгу тхыдэшхуэ зэрышIэкIам, абыхэм я ныбжыр цивилизацэм и япэ лъэбакъуэхэм ктызэрыдбжэм.

Алхуэдэ мыхъэнэ илэ пэтрэ, нарт хъыбархэмре шыналъехэмре зэхуэхъэсным, джыным хуэфацэ гулъытэ щIэх игъузаткъым. Абыхэм я гугъу щацIкIэ, исом япэ утыку къралъхъэ хабзэр зыт: хэт нарт эпосыр зи ИздакъэшIэкIыр, дэтхэнэ лъэпкъыра ар зи акъылым къилэжъар? Алхуэдэ уппIэхэм жэуап иратын мурад ўыцIахэм гу лъатартакъым щыуагъэшхуэ зэралэшIэкIым: зэдауэрэ, нэхтышхъэм ебакъуэрт, жэуап зратыпхъэ уппIэхэм я ШэкIэ мыхъэнэ зимыIэ Иүэхугъуэ цыкIуфэкIухэр ягъэбатэрт. Абы и щхъэусыгъуэр гурыIуэгъуещ: нарт эпосым и лъэпкъ вариантхэр зэхуэдэу утыку ихъа хъуатакъым, щIэнныгъэр зы лъэпкъ вариантым нэхъэрэ адрейм нэхъ щыгъуазэт, абы къыххэкIи а вариантым нэхъ гулъытэ игъузат. Нэхъ щIэх утыку иралъхъа вариантыр, псальэм папщіэ, осетин нарт эпосыр, нэхъ пасэу къежъауэ, ар зей лъэпкъым нарт эпос исор къигъэшIауэ бгъэуныр, дауи, гугъуехъ зыпымылъ лэжыгъэт. Алхуэдэ Иүэху бгъэдыххэкIэм и зэрэнкIэ адигэхэмре абхъазхэмрэ (адрей лъэпкъхэм – балъкъэрхэм, къэрэшхэм, шэшэнхэм, ингушхэм я гугъу умыщIыххэм) я лъэпкъ вариантхэр хэлүүцIу щыхъуар нэхъ класэущ. Иджы дуней исор щыгъуазещ а лъэпкъхэм я нарт шыналъехэмре хъыбархэмре зэрыкъулейм, ныбжышхуэ зэралэм, ахэр езы лъэпкъхэм я Издакъэ ктызэрышIэкIам.

Иужурей ильэсхэм дунейм ктыгтехъац нэгъуэшI кавказ лъэпкъхэм я деж щызекIуэ нарт хъыбархэмре шыналъехэмрэ. Нарт хъыбар, шыналъе хъэлэмэтхэр щызокIуэ шэшэнхэм, ингушхэм, дагыистан лъэпкъхэм, балъкъэрхэм, къэрэшхэм я дежи, уеблэмэ куржыхэм я дежи нэсаш. Ар щыхъэт зэрыгтехъуэщи, нарт эпосыр кавказ лъэпкъ зыбжанэм зэдайш, къызэдагъэшIац, дэтхэнэ лъэпкъым дежи абы теплэ щхъэхуэрэ лъабжъэ куурэ щиэш. АбыкIэ зэакъылэгъущ нарт эпосыр зыдж щIэнныгъэлIхэм я нэхъыбапIэр.

Нарт шыналъехэр, хъыбархэр художественэ къаруушхуэкIэ узэдащ, лэшIыгъуэ къыххэм къапхрыкI гъуэгуюнэм ишэшIац

абыкэм я художественіэ къарур, кІуэ пэтми заукъәбзу, макъамәштәхәмкІә заузәду къәгъуәгүрыкІуац «дунейр щымыджәмәпцилъандәре». Апхуәдә хъүгъуәфІыгъуәщ нарт эпосым и дәтхәнәлъәпкъ варианtri.

ЩІэнныгъәм шәч къытрихъәркъым адигә нарт пшыналъәхәмәрә хъыбархәмәрә нарт эпосым и вариант нәхъ ин дыдәхәм зәрапшыщым. Адыгәхәм я деж къышызәтенац адрей лъәпкъхәм яфІәкІуәдыйжа пшыналъә, хъыбар гъәпцІәгъуәнхәр. Абы и закъуәкъым: гу зәрылгъытәгъуафІәщи, адигә нарт хъыбархәмәрә пшыналъәхәмәрә ди деж къесац я купцІәм зәрызахъуәжа щлагъуә щымыләу, а купцІәр зәрыгъәпса художественә Іәмәпсымәхәми ныбжышихуә зәраІәр нәрылъагъущ. Ар пхужыІәнукъым нарт эпосым и адрей лъәпкъ вариантихәм щхъәкІә. Абыхәм ущрохъәлІә таурыхъ, псысә, шыпсә жанрым хүекІуәжа, зи нәщәнәхәр зыфІәкІуәда хъыбархәм, пшыналъәхәм, къызәрыпцихуҗри зы закъуәщ – нартышІә зәрызракъәрш.

Мыхъәнәшхуә иІәщ нарт эпосыр щызәфІеува лъәхъәнәр белдҗылы щыным. ЩІэнныгъәлІхәм зәралтытәмкІә, нарт эпосым и купцІәр ди әрәм и пә къихуә илъәс миным зәфІауац. А купцІәр щызәфІеувар, археологиер щыхъэт зәрытехъуәщи, Мейкъуапә, Колхидскә, Кобанскә күлтурәхәр зи ІәдакъәпцІәкІ пасәрей лъәпкъыжъхәм я лъаҳәрш, е, нәхъ белдҗылыгуә жыпІәмә, адигәхәм, абхъазхәм, осетинхәм я щынальтәрш. Иужым абы хуәм-хуәмурә зиубгъуац, нәгъуәщІ лъәпкъ зыбжанәм ялъ къышІәлъәдәжаш.

Дызәрыщыгъуазәщи, дәтхәнә лъәпкъыми езым и гупсысәкІә иІәжш, езым ижъ-ижыых лъандәрә къыдәгъуәгүрыкІуә художественә ІәмәпсымәхәмкІә и гурышІәр еІуатә. Ар щынәрылъагъущ адигә нарт хъыбархәмәрә пшыналъәхәмәрә – сыйбызәкІә зәбдәекІими, ахәр зыхәгъуәщән щыІәкъым, апхуәдизкІә я щыхъә хүщитылжш, лъәпкъ дамыгъәхәмкІә гъәнцІаци. Нәхъ белдҗылыгуә жыпІәмә, адигә нарт эпосым жыжъә дыдә къыштежъә лъәпкъ фацә бгъәдәлъыжш, а фацәм ди эпосыр ГупцІ дыдәу къыхегъәщхъәхүкІ адрей лъәпкъ вариантихәм. Псалтьәм папцІә, адигәхәм я деж нарт эпосым и циклхәм щаІә ухуәкІәр зәи хәгъуәщәнукъым осетинхәм е абхъазхәм я деж щызекІуә вариантихәм. Ар дыдәр хужыпІә мәхъу ди эпосым и образнә системәми. Ди эпосым лыйхъужж нәхъышхъәу хәтыр Сосрыкъуәщ; абы осетин вариантим къышылъысыр етІуанә увыпІәщ. Абы и лъәныкъуәкІә гъәпцІәгъуәнц Сәтәней гуацә и образым нарт эпосым и лъәпкъ вариант зәмылІәужыгъуәхәм щигъуәт увыпІәм укІәлъыплъыныр. Абхъаз вариантим къышызәрыхәщымкІә, Сәтәней гуацә нартхәм я анәщ, абы пашІ щыІәкъым, уебләмә нарт лыйхъужж дыдәри абы и псалтьәм ебәкъуәфынукъым. Адыгә эпосым апхуәдә къару щиІәкъым Сәтәней гуацә. Пәжш, ди дежи абы пшIәшхуә щиІәщ, ауә, Сосрыкъуә и жыІауә, «уппцІәж ирахъәлІәкъым», нарт хасәм ираджәркъым.

Сэтэней гуацэ адыгэ эпосми щытепшэу щытагъенущ, иужым утыкум икІүетын хуей хъуами. Абы и щхъеусыгъуэр езы адыгэ тхыдэм хыбогъуатэ: патриархатым ди деж нэхъ пасөү зыщиу-жъаш, абы и лъэцыгъуз лъэхъэнэм ирихъэлІэри Сэтэней гуацэ жъантІэр иубыдыфакъым. Арац Сэтэней ди эпосым цикл щхъэхуэ щыщимыІэр – абы и хъыбар кІапэлъапэхэр адэ-мыдакІэ хэп-хъаш, нарт лъыхъужь нэхъышхъэхэм я циклхэм ушрохъэлІэ, ауэ езым «ІэнатІа» щхъэхуэ иІэкъым.

Нарт хъыбар, шынальтэ къэс, зэрыхабзэщи, сюжет бедджылы гуэрим тещыхъаш, дэтхэнэ сюжетми хъыбарым, шынальтэм кІэрэ пэрэ щиІэц. Зы лъыхъужжым апхуэдэ хъыбар е шынальтэ зыб-жанэ къыдогъуэгурыйкІуэ. Ахэр зыр зым зэрышыцІэшха щыІэ-къым, дэтхэнэри щхъэхуэ цэлтытэц, щазак'уэми хэц'ыныгъэ лъэпкъ ягъуэтыркъым. Апхуэдэ хабзэм и лъэуж къыщызэтенац нарт эпосым и адрес лъэпкъ вариянтхэми, ауэ адыгэ эпосым хуэдэу а хабзэр зыщыцІи ткИийуэ щызекІуэркъым (псалтьэм папшІэ, абхъяз нарт эпосыр нарт шушищэм зэрахъ лъыгъэм и хъыбарым къотІасэ, ар зы хъыбар хуэдэц, зы едзыгъуэ цэлтытэц, сюжет зэтемыхуэ Іэджэу зэхэухуэнами).

Адыгэ эпосым зэрышхабзэщи, нартыр дунейм къыщитехъам щыщІэдзауэ ди пацхъэ ит зэптиц: щыгъуазэ дохъу абы и сабиигъуэм, и япэ лъыгъэм, и кІуэдыхъякІэм. А псор ди нэгу щыщІокІ лъыхъужжым къыдэгъуэгурыйкІуэ шынальтэхэм, хъыбархэм. Гу лъытэн хуейц ахэр вариант Іэджэу зэтепшыцІауэ ди деж къызэрысам. Дэтхэнэ варианти мыхъэнэ гуэр зиІэ макъамэ щІэлъщ, а макъамэ зэмилІэужхыгъуэхэр зэпэплъыта нэужъщ лъыхъужжым и зылжхыкІэм хэлъ хъэлэмэтагъхэр ІупшІ щыхъунур. Вариянтхэр зэбгъяппшэурэ, укІэлъыплъыфынущ нарт эпосым и купшІэр, лъэщыгъуэ к'ыхъхэм къыщхъэдэхынур, нобэ къызэрыса гъуэгуанэм, а гъуэгуанэм эпосым щыфІэкІуэдамрэ къыщеуэлІамрэ бгъэбелджылыфынущ.

Нартыр сый щыгъуи хахуэц, щхъэмьгъазэц, леймыгъэгъуш, псэемыблэжщ. Арыншамэ, ар цыыхубэм и гущІэм щигъэ-фІэнтэкъым. «Чынтыр зи нык'уэк'уэгъу» Бэдынокъуэ нарт хэ-кум и хъумакІуэц; «Лы фыцІэ гъущынэм» – Сосрыкъуэ нарт-хэ мафІэ к'яхуехь; «гуузищэу зэкІуэцылъ» Батрэз Гъуд къалэ екъутэ; Ашэмэз щІалэм тIуацІэр зи быдапІэ Лъэбыцэжье хегъашцІери и адэм илъ ецІэж... Апхуэдэ гуэркІэ мыцІэрыІуэ яхэт-къым нартхэм. Лъахэмрэ захуагъэмрэ папшІэ бэнэныгъэм хопша-сэ нарт лъыхъужхъэр, я нэхъыбэри абы хокІуадэ. Арац абыхэм зэрахъа лъыгъэм и хъыбарыр нобэм къыщІэсыр, ар къыдэгъуэгурыйкІуаш лъахэмрэ захуагъэмрэ папшІэ псэр ятын хуей хъумэ, абы еблэ зи мыхабзэ адыгэхэм.

Нарт хъыбархэмрэ шынальтэхэмрэ гъэнщІаш эпосыр зи

Іәдакъәшіләкі лъәпкым и тхыдәм и пәжыпіләкі. Абы къикірыкъым дәтхәнә хъыбарми е шыналъәми тхыдәм къышыхъуа Іүәхү белджылы гуәрим и лъәуҗә щыхъумауә. Эпосым и лъабжәр нәгъуәшіләк – лъәпкым и гъашіләм, и псәукіләм, и хъәл-щэнхәм, и хабзәхәм, и гупсысәхәм я пәжыпіләршіләк. Алхуәдәу щыштыләкі, адигә эпосым лъабжә бидә іләшіләк, ар таурыхъым е уәрәдым хуәдәу зы лъәпкым къыбгъәдәкіләк нәгъуәшіләк хуекіләкінүкъым, хъыбар, шыналъә щхъәхүәхәм я къуәпсхәм заубгъункіләк хъуми.

Дигу къәдәгъәкіләкінші нарт эпосым и лъабжәләм и Іүәхүкіләк языныкъуә щіләнүгъәліхәм жаілу щытар. Къебгъәлтагъуәмә, профессор Миллер илъытәу щыташі нарт шыналъә, хъыбар күәд нәгъуәшіләк щыләпхәм къышежъяуә, ишхъәрәкіләк хуәм-хуәмурә къыдәкіләйүә кавказ лъәпкъем я дәж къесауә. Нарт хъыбархәмрә шыналъәхәмрә скифхәм, сәрматхәм, уебләмә монголхәм къытхуахъяуә жызылі щылаш. Ар зәримытәмәмым идҗы зыми шәч къытирихъәжыркым.

«Дунейпсо күлтурәм и хъугъуәфіләкъуә псори къызыбгъәдәкіләк Цыхубәрші», – итхыгъащ Максим Горькәм. Цыхубәм и акъыл абрағъуәм къиләжъащ нәхъ образ лъәшіләк дыдәхәр. Абы щыхъэт тохъуә нарт эпосыр, нарт лыхъужъхәм я образ щәджащәхәр.

Дапщәш ахәр дунейм къышытехъар? Цыхубәм и акъылым дапщәш а лыхъужъ щәджащәхәр къышиләжъар? Нарт шыналъәхәм ящыш зым мышхуәдә жәуап ирет а уппіләхәм:

Дунеижъыр щымыдҗәмымпіләкім,
Щылъә щхъуантіләк щызәпціләгъашіләкім –
А зәманым сыгушәхәлт.
Дунеижъыр хъыкіләк щаухуәм,
Щылъә щхъуантіләк мәлкіләк щаубәм –
А зәманым сышқіахъуә щаләт.
Афебгыжъыр къандзәгу щыхуәдәм,
Афебг мәзәр щымыч-мыбжәгъум –
А зәманым сылЫныкъуэтхъут,
Щжъәкіләкімә сә сиғъэтхъуаш...

Алхуәдә ныбжъ иләшіләк нарт эпосым. Абы щыхъэт тохъуә щіләнүгъәр. «Дунеижъыр щымыдҗәмымпіләкім» Цыху цыкіум и акъылым къигъещіләк шыналъә телъыдҗәхәр зәи тіорысә хъунукъым; ахәр ди дәж къесащ ліләшіләкъуә кіыхъ Іәдҗәм я гупсысәкіләк гъенпіләк, араш ди эпосыр ди лъәпкым и тхыдә пәльытә щіләхъуар – ди лъәпкым зәрызищіләк лъандәрә къыдогъуәгүрыкіләри. Нарт эпосым дәжш адигәхәм я художествен-нә акъылым япә дыдә щыхъуәпсхәр.

Ишхъәкіләк зәрышылжыллаши, нарт эпосым и купшіләк,

ЩІэнныгъеліхем я нәхъыбәм зәратхымкіә, щызәфіәувар ильәс минищ и пәкіәш. Абыкіә актыләгү ухъуми, гу лъытән хуейш нарт хъыбар, шыналъә щхъәхуәхәм я къуәпсхәм нәхъ жыжъә зәрызадзым. Абы щыхъәт тохъуә, псальәм папшіә, Сосрыкъуә, Сәтәней, Насрән сымә, нәгъуәшіхәми я хъыбархәр; арыншамә, нарт эпосым къышыззәтенәнүтәкъым ильәс мин зыщыплі, уебләмә нәхъыбәзи ныбжъ пасәрәй мифологическая къуәпсхәр – апхуәдә къуәпсхәм унашәс адыгәхәмәрә абхъазхәмә лъыкіә, бзәкіә къагухъә хъетхәм я гъунәгъуа пасәрәй лъәпкъыжъхәм (псалтьәм папшіә, шумерхәм, египтянхәм) я мифологием. Пасәрәй къуәкілыпі мифологиемрә нарт эпосым и къуәпсхәмә щызәблагъәр, дауи, щхъәусыгъуәншәкъым: тхыдәр щыхъәт тохъуә Месопотамием (Тіуаштіәм) дәса лъәпкъхәмәрә пасәрәй адыгәхәмәрә благъә дыда зәхуәхъуауа, я күльтурәхәр зәпыштіауә зәрышытам; ар дыдәр жыпіә мәхъу пасәрәй египтянхәмәрә пасәрәй адигә лъәпкъхәмәрә ехъәліауи – абы и лъәнныкъуәкіә тегъәшшіапіә мәхъу Мейкъуапә Іуашхъә цірыштіәр археологхәм къышшілаха пасәрәй хъәпшихәр (дыщәм, дыжыным, гъуаплъәм къыхәшшіштіауә).

Нарт шыналъә, хъыбар щхъәхуәхәм я къуәпсхәм жыжъә задзми, нарт эпосым и күпшіәр щызәфіәувар Кавказ щыналъәрш – абы шәч хәлткъым. ЩІэнныгъэм зәригъәбелджылапи, ар зи Іәдакъә къышшіәкіар кавказ лъәпкъхәрш. Мейкъуапә күльтурәм и гугъу щыымә, иджи зыми шәч къытирихъәжыркъым ар пасәрәй адигә лъәпкъхәм зәраіәужым, а күльтурәм ильәс минищ и пәкіә зәфіәувән зәрыштіидзам. Апхуәдә ныбжъ яңеш Колхидска, Кобанскә күльтурәхәми; Колхидска күльтурәр щызәфіәуваш абхъазхәм я щыналъәм, Кобанскә күльтурәкіә зәджәр – Центральна Кавказым иса пасәрәй лъәпкъхәм я деж.

Зи цә къитіа пасәрәй күльтурәхәр зи Іәдакъә къышшіәкіла лъәпкъхәм зылжыныгъәшхуә ягъуэтая, «гъущіләшшігъуәкіә» зәджәм хыхъауә зәрышытам щыхъәт тохъуә тхыдәр. Ар дыдәраш нарт эпосир щыхъәт зытехъуәр: абы и Іәпкъләпкъым жәпхъын щышшіидзам Гомер и шыналъә цірыштіәр – «Илиадәмрә», «Одиссеемрә» дунейм къытихъатәкъым...

Эпос къэзыгъәшшір, зәрыхабзәщи, тхыдә къулей зиіә, гъуәгуанәшхуә къызәпшызыча, зәрыжшіау, дуней зылъәгъуа пасәрәй лъәпкъыжъхәрш. Апхуәдәхәм ящышшি нарт эпосир къэзыгъәшшіла лъәпкъхәр, псальәм папшіә, адигәхәр. Адигә эпосир зыджахәм күәд щіауә гу лъаташ абы и ныбжыр зәрымыгъәбелджылыгъуафіәм – дапшәш, сый хуәдә ләшшігъуәра ар дунейм къышшитехъар? Зәрыжшілаши, щІэнныгъеліхем я нәхъыбым зәралъытәмкіә, нарт эпосым и күпшіәм ильәс минищ нәхърә нәхъ маціә и мыныбжыми, и къуәпсхәм жыжъә дыдә задз – и лъаштіәм унәпшлъысыркъым. И ныбжъ елъытакіә нарт эпосир ебгъапшә мәхъу шумерхәм я эпосым – абы ильәс минитхум нәблагъә ныбжъ иңеш. Нарт эпо-

сымрэ шумерхэм я эпосымрэ благъэ зэхуээзыщыр я ныбжым и закъуэкъым: щэнэгэлхэм гу лъатац абыхэм я макъамэ куэди зэрызетехүем, я къуэлсхэр зэлтэйэсаяэ зэрыштыам. Арыншауэ хъунутэкъым: шумерхэмрэ адыгехэм лъыкІэ къагухъэ хъэтхэмрэ зэгъунэгъуац, тгуми я бжыгыуэр зы лъэхъэнэм хеубыдэ.

Нарт эпосым лъэпкъым и тхыдэм щыбелджылы къэхъукъацІэ гуэрхэр хэплъагуэргъым, зэгуэр псэуа, зи цээрэ зи щхэрэ тхыдэм къыхэна цыху белджылы гуэрым и хъыбаркъым, и пшиналъэкъым ар. Эпос щылэш, и ныбжьри пхуэгъэбелджылыуэ, тхыдэ белджылы гуэри лъабжъэ хуэхъуауэ. Урыс эпосыр, былинэхэр, псальэм пашцІэ, дунейм къыштихъар щэнэгъэм игъэбелджылац – ар 11–16-нэ лэшцЫигъуэхэм зэфІевуац; ермэлэ эпосыр («Давид Сасунский») щызэфІевуар 7–10-нэ лэшцЫигъуэхэрц, лъабжъэ хуэхъуари ермэлхэмрэ хъэрын хъалифхэмрэ зэрэццылна зауэхэрц; нэмыцэ эпосыр («Нибелунгхэм я пшиналъэр») дунейм къызэрыхъэрэ зэрыхъуар илъэс щиблц; къыргъызхэм я эпосыр («Манас») абы нэхъэрэ зэрынхъыжыр илъэс щицц. Нарт эпосыр зи цэ къитIуа лъэпкъ эпосхэм къащхъэцокI ныбжькИ лъабжъэ хуэхъуа купцІэц. Абы и лъэнныкъуэкІэ нарт эпосыр зэбгъапшэ хъунур, шумер, алдыж эпосхэм нэмьцI, куржыхэм («Амирани»), карелхэм («Калевалэ») я эпосхэрц – мифологическа къуэлсхэц абыхэми лъабжъэ яхуэхъуар, нэгъуэцI жыпIэмэ, ныбжь белджылы зимыIэ купцІэц. Сыт ар щыхъэт зытехъуэр? Щыхъэт зытехъуэр, псом япэрауэ, нарт, эпосыр пасэрэй кавказ лъэпкъхэм зэралэдакъэцIырц, ар илъэс минитIрэ щиблрэ хуэдэ и пэкІэ Кавказ щыналъэм къихъа скифхэм, сэрматхэм къуэкIыпIэмкІэ къыздрахауэ жызыIэ щэнэгъэлхэр зэрымызахуэрц (апхуэдэ псальэмакъыр ноби зэпүуакъым, апхуэдэу жызыIэхэм тегъэцIапIэ ящыр нарт эпосым ираныцІэ, монголыцІэ зыбжанэ узэрышрихъэлIэрц; шэч хэлъкъым: нарт эпосым хэбгъуэтэнущ скифхэм, иужыгуэкІэ сэрматхэм къуэкIыпIэмкІэ къыздраха макъамэ гуэрхэм, ауэ абы и купцІэмрэ и лъабжъэмрэ нэгъуэцI щыпIэ къикIынкІэ Іэмал зимыIац – эпосхэм апхуэдэ хабзэ щызекIуэргъым).

Зэрынэрылъагуущи, нарт эпосым и купцІэр щыжэпхъым мыхъэнэ ин дыдэ ялац мифологическая макъамэхэм, къуэлсхэм – ахэр щыгынэжц ди эпосым. Гурыгуэгъуэц нарт эпосым и ныбжьимрэ и хъэлэмэтагхэмрэ бгъэбелджылын щхъэкІэ, апхуэдэ макъамэхэм, къуэлсхэм мыхъэнэшхуэ зэраIэр.

Мифологическая лъабжъэ яIэц эпосым щыцIэрыгуэ лыхъужь куэдым – псом япэрауэ Сосрыкъуэ, Сэтэней, Насрэн сымэ, нэгъуэцIхэм. Зыщыгъэгъупшэн хуейкъым мифологиер пасэрэй цыхум и япэ художественнэ псальэу, и философиу, и тхыдэу, и дину зэрыштыар, эпосыр абы блэкIынкИ щхъэдэхынкИ Іэмал зэrimыIар. «Грек мифологиер мыхъуатэмэ, грек искуствэр щыIэнтэкъым», – итхыгъац К. Маркс. Абы шэч хэлъкъым, абыкІэ

акъыләгъуц пасәрей мифологиемәрә искуствәмәрә зыдж щІэнүгъелІхәр.

Уафәр гъуагъуәу, щыбләр уәүә шызәхихкІә, мазэр иубыду, зәм къепхыу, зәм къесу щилъагъукІә, пасәрей цыхум а псор тхъәхәм я Іәмүру, къәхъукъашцІә къес тхъә яІәу къышыхъурт. Уафәгъуагъуәм и тхъәу адигәхәм къагъәшцІаш Щыбләтхъәр, къәкІыгъәр зи Іәмүрыр Тхъәгъеләдҗт, гъукІәхәм я тхъәр Лъәншт, хым, псым – Хыгуашәрә Псыхъуәгуашәрә, зекІуәлІхәм – ЗекІуэтхъә. Абыхәм нэмүшцІ, пасәрей адигәхәм къагъәшцІаш Созраш, Ахын, Мәзытхъә, Амыш сымә, нәгъуәшцІхәри.

ГуашцІекІә пәсөүн щыңцІидзәм, зәрыләжъән Іәмәпсыми къигупсысащ пасәрей цыхум, и акъылми ләжъән щІидзащ. Абдежыращ мифыр дунейм къыңытехъар. Щыблә зәуа жыгым мафІә щІенауэ щилъагъум, пасәрейм шәч къыттрихъакъым мафІәр тхъәхәм я пащхә къызәрикІам. Абы щыгъуәщ тхъәм мафІә къафІәзыдыгъуам (мафІәхым) и мифыр щызәфІәувар.

Тхъәм мафІә къыфІәзыдыгъуа Прометей и образыр дунейпсо Іуәрыуатәм и макъамә нәхъ лъәш дыдәхәм хабжә. А образимкІәщ цыху цыкІум и гupsысәр зәрыләубыдышІәншәр науә япә дыдә шыхъуар.

Адыгә Іуәрыуатәми щыгъунәжці мафІәхым и хъыбархәр. Грек мифологием зәрыкәтимкІә, мафІә къызәридыгъуам щхъекІә Прометей тхъәхәм бгым ираулІаш (Эсхил зәритхамкІә, Прометей зраулІар Кавказ къуршхәрц. Ар тегъәшцІапІә яшІри, щІэнүгъәлІ зыбжанәм ялъытә Прометей и мифыр къызыщежъар Кавказырауә, ар грекхәм ди щІыналъәм ирахауә). Ди эпосми ушрохъәлІә а макъамәм: мафІә къедыгъу Сосрык'уи; Насрән тхъәхәм бгым ираулІ Іуащхъәмакуә дәкІын мурад зәришцІам щхъекІә. Тхъәхәм мафІә къафІәзыдыгъуахәм ящыщці ХъәмрийкІә зәджәри. Шәч хәлькъым Хъәмрий и псысәм ныбжышихуә зәриләм – ар къышожъә грекхәм я Прометей и лъәхъәнәм. ГъәшцІәгъуәнці езы мафІәхым (Хъәмрий) и цәр: ар ебгъапшә мәхъу куржыхәм я мафІәхъ Амирани и цәм. Академик Н. Марр зәритхыгъамкІә, Амирани и цәр «амра» абхъаз псаалъәм къытоказ. АбхъазыбәкІә абы къикІыр «дигъәш»; пасәрей цыхум дыгъәри мафІәри и зәхуәдәу зәрышытам тхъидәр щыхъәт тохъуа.

Прометей (нәгъуәшцІу жылІәмә, тхъәм пәува цыхум) и псысәр зыбжанәу зәтепцІыкІауә къесащ ди деж. Абыхәм ящыщці бгъуәнцІагъым щІаубыда и псысәхәри – адигә Іуәрыуатәм куәдрә ушрохъәлІә мафІәхымир бгъуәнцІагъым щыңцІаубыда. Апхуәдәм абхъазхәр зәреджәр АбрәскІилш: ар тхъәхәм бгъуәнцІагъым щІаубыдәри мыйвә абрағъуә Іуагъәлъәдәжәш. Адыгәхәр мыйвәшхуәм зәреджәр – «абрәмывәр» АбрәскІил и цәм ебгъапшә мәхъу. Зи гугъу тщы псысәм дигу къегъәкІыж Одиссей иныжъ нә закъуәм (циклопым) бгъуәнцІагъым щІиубыдауә зәрышытар – апхуәдә хъыбар итхыжащ Гомер.

Грек ІуэрыІуатэмрэ нарт эпосымрэ благъэ зэхуацI нэгъуэцI макъамэхами. Щэнэгъэр щыхъэт зэрытехъуэмкIэ, апхуэдэ макъамэхэр (макъамэ зэшхъхэр) лъэпкъ эпосхэм зэрымыщIэнэгъэкIэ щыээтехуэнкIэ хъунукъым (апхуэдэу къэхъу хабзами). Пасэрей грек ІуэрыІуатэмрэ нарт эпосымрэ я къуэшхэр зэхэлъэдэнкIэ хъунутэкъым, ахэр зи ІэдакъэшIэкI лъэпкъхэр зэрышIэу, зэхыхъэу, культурэкIэ зэхъуажэу щымытамэ. Пасэрей грекхэмрэ кавказ лъэпкъхэмрэ яку апхуэдэ зэпыщIэнэгъэр, благъагъэ зэрыдэлъам щыхъэт тохъуз тхидэр. Ар дыдэрщ зи гугтуу тщы макъамэ зэшхъхери щыхъэт зытэхъуэр. Абы и лъэнныкъуэкIэ гъэцIэгъуэнщ пасэрей грекхэм Троя къалэр зэраубыдамра нартхэм Гъуд къалэ зеракъутамрэ я хъыбаржэр.

Гомер «Одиссей» пшыналызэм щитхыжац Троя къалэр грекхэм зэраубыдам и хъыбарыр. Троя дэса пащтыхым и къүэм, Спартэ кIуауз, грек пащтыхым и фыз дахэкIейр, ЕленэкIэ зэджэр, идыгъуац. Пащтых гуашэр къихыжын мурад ецIри, Одиссей гъузгу тоувэ, дээ зыщIегъури. Гъузгу щытеувэм, тхъэгурымагъуэм и чэнджэцкIэ, Одиссей Ахиллеси зыщIегъу: «Ар зыщIумыгъума, къалэм удыхъэфынукъым», – къыжкиIаш тхъэгурымагъуэм (Ахиллес и Іэнкъильэпкъыр псыхьати, Іәшэ езэгъыртэкъым, Іәшэ зазэгъынур и лъэдактъэрт, щапсыхым ІэдэкIэ яыгъати; абы ешхыц Сосрыкъуи – ари псыхьац, и тIасхъапIэр щапсыхым ІэдэкIэ яыгъа и куэпкъыщхъэрц; Ахиллеси Сосрыкъуи арац зытекIуэдэжар).

Одиссей и дээм Троя къалэр къаувыхь, ауэ мывэ сэрэй лъагэкIэ къэшIыхъащи, зыри яхуецIэркъым. Күэдрэ ебгъэрыкIуац грекхэр Троя – яубыдыфакъым. ИльэсибгъукIэ зэпэцIетац дзитIыр – зэрытегъэкIуакъым, дзитIими щыщ куэд хэкIуэдац, Ахиллеси къяукIаш, и тIасхъапIэр къащIэри (Сосрыкъуи апхуэдэуущ зэрыкIуэдар – и тIасхъапIэр къащIа нэужь). Иужым грекхэр тхъэгурымагъуэхэм къагъэIущац...

Махуэ гуэрым, дыкъышоджэ Гомер и поэмам, Одиссей и дээр кхъухым итIысхъэри хым техъэжац. Троянцхэр, къалэм къыдэкIри, хым техъэжа грекыдээм кIэлтышлъац. Хы Іуфэм Іуххауз, троянцхэр ирихъэлIаш пхъэбгъум къыхэшIыкIа «шы» домбей. «Ар тхъэхэм я тыгъэш», – жари, троянцхэм пхъэшыр къалэм далъэфац – пхъэшыр инти, гъущI куэбжэр хахац, мывэ блынхэри гуагъуац. «Тхъэм и тыгъэм» санэхуафэирацIэкIаш, ар щхъэусыгъуэ яхуэхъури хутыкъуац. Грекхэр зэшэр арат. Тхъэгурымагъуэхэм къызэрэгтэIущац, грек зауэлI пшыкIутI, Одиссей я пащэу пхъэшым и кIуэцIым итIысхъауз ист. Троянцхэр щыхутыкъуэм, грек зауэлI пшыкIутIыр пхъэшым и кIуэцIым къикIаш, къалэм хэлъ гъущI куэбжиблыр Іуахац: хым техъэжа кхъуххэм къагъэзжакIэти, дээр къалэм зэрыдэгуац, троянцхэр зэтраукаш, къалэри зэтракъутац, пащтых гуашэр къыдахыжш, фыгъуэу дэлъыр къызэцIакъуэри я хэку ягъээжжац...

Апхуәдә Іәмалкіәц нартхәми Гъуд къалә къызәраңтәр. Нарт хъыбархәм зәрыжәләмкіә, Сәтәней Гъуд къалә дәст. Ар къахын мурад яші нартхам (прекхәри апхуәдә мурадш зылъежъар – паштых гуаңә дахәкійр къахыжын щхъәкіә). Зәңгішасәри, нартхәр Гъуд къалә йобғырлықуә, ауә ар мыва сәреиблікіә къәңгіхъати, пәльәэшыркым.. Тхъагурымагъүәм къажре: «Жәмыхъуәжъ гъусә фымышімә, къаләр къыфхуәштәнукъым». Нартхәм Жәмыхъуәжъ зыңғағтьу, къаләм йокіуә. Мынырхъын щхъәкіә, шыхәм я пәр шапхә. Жәмыхъуәжъ иригъәлеяуә къыңқори, и шыр, жыс щимыгъуэтыхым, зәгуоуд. Шы узджынтар и пләм дельхъәри, Жәмыхъуәжъ, нартхәм я пә иту, къаләм дохъә. Нартхәм Гъуд къалә зәтракъутә, яхъунціә, Сәтәней гуаңә къыдахри къынокійж...

Зәрынәрылъагъущи, бзаджагъә хуекіуа нәүжүкіәц грекхәми нартхәми къаләр къаңгыхуәштәр. Тури бзаджагъә зәрыхуекіуәр шыкіәц. Пәжиш, грек эпосымрә нарт эпосымрә а «бзаджагъәр» щызәтехуашәркым, ауә түми къагъәсәбәпшынц: Одиссей, Троадыхъән папшіә, шхъәшым и күәцдым йотысхъә; Жәмыхъуәжъ (нәгъуәці хъыбархәм зәрыхәтимкіә, Уәзырмәдж) шу узджынтар и пләм ирелъжыри къаләм дохъә.

Нарт эпосым ушрохъәліә Гъуд къалә къызәраңтам теухуа нәгъуәці хъыбархәми. Абыхәм яшың зым зәрыжиләмкіә, зыбжанәра йобғырлықуәри къаңгыхуәмымштәм, нартхәм Батрәз къаләм топкіә дадзә. Къаләм дадза нәужү, Батрәз гъущі күәбжиблыр къынүех, итәнәц нартхәр къаләм щыдәзәрыгуәр...

Нартхәм Гъуд къалә бзаджагъәкіә фәкі къызәрамыштәфам (грекхәми Троя къызәраңтәфар бзаджагъәкіәц) щыхъет тохъуә Батрәз и хъыбархәм яшың нәгъуәці зыи. Зәгуерым, жеіә хъыбарым, Батрәз санәхуафәм яхыхъаш. Хъуәхъубжъэр къынратым, Батрәз жиіаш: «Мы хъуәхъубжъәм есіуәтыліәр мыпәжмә, мо кіадәм ит санәхур ирежаші. Пәжмә, къыншхъәшрехуи, нарт шу минипші иретхъәлә». Гъуд къала къызәраңта щынкіәрат зи гугъу ишшіри, Батрәз жиіаш: «Шыуанышіәу зызгъәшші, топ пашшіәм зреғъадзәри Гъуд къаләу къалиблу зәкіуәцітыр къәсштаташ». Ар щыжиләм, кіадәм ит санәхур жәңдіаш. Итәни жеіә: «Шыуанышіәу дауә зыскуәгъәшшін, топ пашшәми дауә зреғъадзән – гынымәм ситхъәләнкіә?.. Гъуд къаләу къалиблу зәкіуәцітыр джатәпекіә күәцірыскри ар и дыхъәкіәу къаләм сидыхъаш...» Ар щыжиләм, санәхұр къынокійш, къыншихуи нартыжъхәр зәбрегілъәсыкіаш...

Лъәпкъ зыбжанәм зәдай хъуа нарт эпосым и купшіләмрә и ныбжымрә бгъәбелдҗылын папшіә, мыхъәнәшхүә и іәц нартыціәкәр къызыыхәкіар үппіші щыным. Лъәпкъ щхъәхуәхәм я дәж щызекіуә нартыціәкәм я нәхъыбәр зетохуә; лъәпкъ псоми я зәхуәдәш езы эпосым и ціәри – «нарт». Щхъә зәтехуа ахәр – апхуәдә уппішіәм жәуап шраткіә, шәч къытражъәркым абыхәм зыхжышшә зәраләм. Нарт шынальәхәр, хъыбархәр, макъамәхәр езыр-езыру зәтехуәнкіә мәхъу, ауә В. И. Абаевым зәритхыгъаши,

нартыцІәхәр зәрымыщІәныгъәкІә зәтехуэныр Іәмал зимиІәш, нәгъуәпДу жыпІәмә, абыхәм зы хәкІыпІә яІәш, лъәпкъ беджылы гуәрим и Іәдакъә къыщІәкІаш, итІанәп щызәбгрыкІар. Жыжэ зәбгрыкІаш, псальъем папщІә, Сосрыкъуз и цІәр – абы ушрохъәлІә адигәхәми, абхъазхәми, осетинхәми, балъкъәрхәми, къэрәшнейхәми я деж; осетинхәм я ныкъуәм деж ар «Сослан» щыхъуаш. В. И. Абаевым етх: «Сосрыкъузә Сосланрә я лъабжъэр зыщ, япәм адигә фащә щыгъуу (-къуз), етІуанәм – осетин фащә (ан, иджы - он); адигә «къуәри» осетин «анри» патронимическая формаңтиц, ауэ щыхъукІә, тЦуми, Сосрыкъуи Сослани, къарыкІыр зыщ; Соср и къуз (е и бын). Іүәхуракъә, Соср цІәр къызыыхәкІар арәзы утехъүән хуәдәу иджыри къәс зымы къихутакъым». Зәрытльагъущи, зи лъәужъ зехуэн хуейр «соср» Йыхъәрц – абы шәч къыттрихъәркъым щІәныгъэм.

Сосрыкъуз мывәм къыкІуәцІахауә жызыІә хъыбарыр тегъәшшапІә ящИри, языныкъуәхәм «сос»-м «мывә» мыхъәнә кърах, языныкъуәхәм «Сос»-р нарт Іәхъуз и цІәш жаіә, «Сос»-м «мывә» мыхъәнә къикІуу ди бзәм иджыри къәс зымы къышыхуәгъузаткъым, хәту щытагъенц е абыкІә нарт Іәхъуз еджәрт жыпІәми, гурыІуәгъуәкъым абы къытепшыкІа цІәр «Сосрыкъузә» къышызәтемыувыІеу, «р» макъыр къышызәзищтар. «Р»-р суффиксещ жыпІәнути, апхуәдә суффиксым зәрипхынкІә хъунур зи етІуанә Йыхъәр глаголым и причастие формәу щыт псальә зәхәлъырш, Сосрыкъуз и эпитет «жәмыйхъузрылъхум» хуәдәу. Сосрыкъуз и цІәм «къыхәбжъахъуз» «р»-м уельәпауә зәрымыхъунур, уебләмә ар «вы бжъакъуәу» къыщІәкІынкІә зәрыхъунур иужыкІә тлъагъунущ.

Сосрыкъуз и цІәм къежъапІә хуәхъуар ихутән мурад имыІәххәу, Нәгумә Шорә хъәләмәт гуәрим гу лъитәгъаш: адигәхәр СозаркІә зәджәу щыта рим пащтых Цезарә Сосрыкъузә къадекІуәкІ хъыбарым трищІыжыри, Шорә а тЦум я цІәхәр зәригъәпщәгъаш, зыкли зәмыкІуалІәми.

Сосрыкъуз и цІәр къызыыхәкІам ултыхъүән папщІә, япә игъәшшапхъәп абы и образым и зәфІәувәкІар. ЩІәныгъэр щыхъәт зәрытхъуәши, искуствәм и къежъапІәхәм ящыщ мифологиер; эпическая лыхъужым ар хәкІыпІә хуәхъуауә ушрохъәлІә лъәпкъ эпос куәдым. ЩІәныгъәлІ зыбжанәм ІушщI ящІаш Сосрыкъуи пасәрәй мифологилем къызәрыхәтәджыкІар. Гу лъумытәнкІә Іәмал иІәкъым Сосрыкъуз и цІәм узыщиқъәлІә «соср» Йыхъәр пасәрәй адигә мифологилем щыцІәрыІуә Созрәц тхъәм и цІәм зәрыхәтим. Шәч лъәпкъ хәлъкъым Сосрыкъуи Созрәци я цІәхәм лъабжъә хуәхъуар а Йыхъәр («соср») ару зәрыштым.

Сосрыкъуз и цІәр зыхутәхәм гулъытә хуамыщими, убләкІ хъунукъым Л. Люльерә Г. Кокиевымрә я псальъем: тЦуми зәрагъәпщаш Созрәц и цІәмрә пасәрәй египтянхәм я тхъә Осирис и цІәмрә.

Пәжіц, Люльеи Кокиевми, а тхытЫм я цІәхәр макъкІә зәрызәш-
хым гу лъата фІәкІ, тұри зы тхъәу зәрыщтыр къахутакъым: адыгәхәр СозрәңкІә, пасәрей египтянхәр ОсирискІә зәджәу щыта тхъәхәм я хәкІыпНәр зың, зы мифологием къигъәшІаш, абы щы-
хъет тохъуз абыхәм я образхәм я күппіләр.

Пасәрей египтянхәм я дежкІә Осирис природә щІеращІәм и тхъәш. Пасәрейхәм зәрагугъәмкІә (къазәрыфІәңдІымкІә), природәр зәпымыуә лІәуә, къәхъужу щытт: щЫмахуәм щхъуантІагъәр щыкІуәдкІә, природәр лШауә къафІәңдІырт, гъатхәм, щхъуантІагъәр къыщыщІәувәжкІә, природәр къәхъужу къащыхъурт. Природәр лІән-къәхъужыныр тхъэм и Іәмыму ялъытәрт: тхъэр лІәмә (щЫмахуәм), природәри лНәрт, тхъэр къәхъужмә (гъатхәм), приро-
дәми пәс къыхыхъәжырт. Пасәрей, египтянхәм дежкІә апхуәдэт-
хъэт Осирис. Осирис къыщыхъужым ирихъәлІәу, мыпхуәдә хабзә
ягъәзащІәрт: щЫмахуә псоом щЫм хәІубауә хәлъа Джед пкъор
мәгъүхәм (жрецхәм), кІапсә ирашІәрти, гъатхәм деж къызә-
фІагъәувәжырт. Джед пкъокІә зәджәр Осирис и тхъәнашт, пкъор
гъатхәм ягъәувыжмә, Осирис къәхъужауә арат кърагъәкІыр.

Осирис и фетиш Джед пкъом и благъәш Созрәң тхъэр къы-
щыхъужым (е къыщигъәзәжым) деж ягъәуву щыта пхъәлъант-
хъуәр. Адыгәхәм Созрәң и пхъәлъантхъуәр жыгейм, бжейм е
хъәмкІуәтІейм къыхашІыкІырт, къудамибли къытранәрт. Египто-
логхәм къызәрахутамкІә, Джед пкъор къызытрапшыкІыжар жыгци:
пкъор жыг лъәдийш. Созрәң и пхъәлъантхъуәмә Осирис и пкъом-
рә зәрызәшхырыкъабзәм, а тұум зы хәкІыпІә яләнкІә хъуну зәры-
щытым гу лъитаң щІәнныгъәлІ цІәрыІуа Ю. П. Францевым.

Пасәрей египтянхәм Джед пкъор щагъәув (Осирис къыщы-
хъуж) махуәм гъәмахуәмә щЫмахуәмә зәрызәзауәр, гъәмахуәр
зәрытекІуәр къырагъәльагъуәу джәгушихуә япІу щытап. Адыгә-
хәми Созрәң и пхъәлъантхъуәр щагъәуву щытар гъэрә щЫырә
щызәхәкІ махуәм и пшыхъәшхъәрт, гъэрә щЫырә зәкәкІауә щаб-
жыр пхъәлъантхъуәр ягъәуву Созрәң къәхъужа (е къигъәзәж) нәуҗүт. Зәрыхабзәти, Созрәң и пхъәлъантхъуәр илъәс хъурейм и
кІуәңдІкІә амбарым шахъумәрт. Гъэрә щЫырә щызәхәкІыну ма-
хуәм и пшыхъәшхъәм жыләр зәхуәсырти, къуажәм нәхъылж дыдәу
дәсыр (е тхъәпшыр) я пашәу, пхъәлъантхъуәр зыщІәлъ амбарым
кІуәрт, уәздыгъә нәхүхәр яығъыу. Гупым зы нысацІә къахәкІырт,
амбарыбжәм Iухъәрти: «Уа, Созрәң, бжәр Iухи, дыщІәгъәхъә!» –
жиIәрт. Бжәр Созрәң «къыIухырт»; амбарым щЫыхъәрти, ны-
сацІәм пхъәлъантхъуәм и къудамиблым тегъәпшІа шәху уәз-
дыгъәхәр пигъанәрт, итIанә, нурыр къыщхъәшхыу, пхъәлъант-
хъуәр амбарым къышIихырт. Созрәң и уәрәдүр къыхадзәрти,
нурыр къызышхъәшхыу пхъәлъантхъуәр зыбыгъ нысацІә япә иту,
гупыр унәм икъәжырт, пхъәлъантхъуәр щІахъәрти, жыхафәгүм
трагъәувәрт, езыхәр къетIысәкІыжырти, тхъә ельәурт: «Уа, Созрәң,

гъэфI къыдэт, ди гъавэр гъэбагъуэ, мафIэм дыщыхъумэ!». А пщыхъэшхъэм езы Созрәц дыдэр къахуеблэгъэну пэпльэрт, уеблэмэ ар къызэркIуэну шым щхъэкIе шэщым Iус щалъхъэрт. ЕтIуанэ махуэр, египтянхэм куэдэу, я махуэшхуэт.

Гу лъытапхъэц Созрәц и пхъэлъантхъуэр зыщиэль амбарым япэ щIыхъэу щытар зэрыцIыхубзым, цIыхубз къудей мыхъуи, зэрынысацIэм. Египет мифхэм зэрыжкаIэмкIе, Осирис и пкъор ягъэуын и пэ а пкъор Осирис и щхъэгъусэ Исида тхъэгуащэм къилъыхъэжу щытащ. Зыкъомрэ лъыхъуа нэужь, Исида пкъор паштыхъ сэрейм къышигъуэтыхъырт. Мифым Осирис и пкъор къышцызыгъуэтыхъыр тхъэгуащэрэм, гъашIэм а тхъэгуащэм и къалэнныр щызыгъэзацIэр цIыху цIыкIуу зэрыштытам шэч хэлъкъым, адигэхэм я деж зэрыцытльагъуущи.

Аркъудейкъым Осирисра Созрәцрэ зэрызэкIуалIэр; куэдкIэ зетохуэ абыхэм къадэгъуэгурлыкIуэ мифхэри. Осирис и кIуэдыжыкIэм теухуа хъыбарыр мыпхуэдэу яIуатэ: Осирисра и къуэш Сетрэ, зэгурымыIуэж щыхъум, зэзауэри, Сет текIуащ, Осирис цIыкIуцIыкIуу иупщIатэри губгъуэм иридзэжжащ; хъэдрыхэтхъэ Анубис Осирис и Генкъэлъепкъ икъухъар къызэнщищыпэжри хъыданжэрумэу зэкIуэцIишыхъыжащ; Исида тхъэгуащэ къашыргэ зищIри Осирис и хъэдэм тетIысхващ, иужъкIэ абы къуэ хуилъхуащ ГоркIэ еджэу. Балигъ хъури, Гор и адэм иль ищIэжжащ: Сет иукIри Осирис къигъэхъужащ. Къэхъужа щхъэкIе, Осирис дунейм къытхэжын идаакъым.

Апхуэдэ псысэ къыдокIуэкI Сосрыкъуи. Псысэм зэрыжиIэмкIе, Сосрыкъуэ шу гуэрым кIэрыхъыжжащ, щыкIэрымыкIым, шур къызэуэкIри Сосрыкъуэ къиукIаш, зэхиупщIатэри губгъуэм иридзэжжащ. Сосрыкъуэ зэраукIар къышцищIэм, Сэтэней ежъэри губгъуэм икъухъа хъэдэр вэщIищыпэжжащ, зэригъэзэхуэжри уэсэпскIэ итхъэщIаш, итIанэ епщэурэ къигъэхъужащ.

Апхуэдэ псысэхэр зэрымыщIагъекI къэхъункIи мэхъу, ауэ зэблагъэ образитъым къащыдекIуэкIкIе, зэбгъэнщэнкIе йемал хубогъуэт.

Осирис и мифхэм нэмьщI, пасэрэй египтянхэм къызэрэнэкIаш Созрәц и хъыбархэр уигу къэзыгъэкIыж нэгъуэцI мифхэри. Хатор-Тефнут тхъэгуащэм щхъэкIе жаIэрт ар, щIымахуэр къышцихъэкIе, къумым ихъэж хуэдэу, гъатхэм деж къигъэзэжу. Адыгэхэм Созрәц щхъэкIе жаIэу щытащ щIымахуэм деж ар хым тэхъэрэ ежъэжу, гъатхэм къигъэзэжу. Абы къышигъэзэжынум ирихъалIэу санэхуафэ ящIырт, Созрәц хъэщIэшыбжэр хузэIуахырт, хуэпщафIэрт...

Зэрынэрылъагъуущи, Осирисра Созрәцрэ куэдкIэ зэбгъэдохъэ, уеблэмэ зы хэкIынпIэ зэралэм щыхъэт текъуэр машIэкъым.

Осирис и цIэр езы египтянхэм къызэрарсалъу щытар «Уэзыр»-уш, (ис-р грек суффиксц). Осирис (нэхъ тэмэму жышIэмэ –

Уәзыр) нәгъуәші къәпсәлъықІи иІаш – Си-Осирис (С-Уәзыр); Созрәш и цІәр къызыщежъар арагъәнкі мәхъу.

Созрәш Сосрыкъуәре я цІәм и лъабжъә «соср» Іыхъәр къызыхәкІа Осирис (Уәзыр) и цІәм пыщащ нәгъуәші нартитІи я цІә – Уәзырмәджәрә Уәзырмәсрә. Уәзырмәдж и цІәм хәт «мәдҗ» Іыхъәр къуәкІыпІә псалъәжъ «маг»-м къызәрыщежъәр нәрлыагъущ. Абы нәгъуәші къәпсәлъықІи иІә хъуауә адығәбзәм ноби ущрохъәлІә – «мәгъу»; ар дыдәраш мажусий диним адығәхәр зердәж «мажусий» псалъәри къызытекІар.

Уәзырмәс и цІәм дызыщрихъәлІә «мәс» Іыхъәр Ашәмәз и цІәм хәт «мәс»-р зәрыарам шәч хәлъкым. «Мәс» («мәс») псалъәр адығәбзәм и Іыхълы убыхыбзәм хъума щыхъуащ: убыхыбзәкІә абы «бын», «къуә» мыхъәнә къокІ. Апхуәдәу щыщыткІә, Ашәмәз и цІәр «Ашә и бын» («и къуә»), Уәзырмәс и цІәр «Уәзыр и бын» (и къуә) жиІәущ къызәрыбгуралуән хуейр («ашә» псалъәр жыгыцІәш, убыхыбзәкІә «кедрщ»).

Дә зи гугъу тщыр нарт цІәрылүэхәм я цІәхәрш. Абыхәм ящыщ, нәгъуәші жыләмә, ди эпосым щыцІәрылүә дыдәш Сәтәней, Насрән, Бәдынокъуә, Хъымыщ и къуз Батрәз, Къанж и къуз Шәуей, Албәч и къуз Тотрәш сымә, нәгъуәшІхәри. Зәрыгуралуәгъуәщи, а псом я цІәм хәкІыпІә хуәхъуар гъәбелджылыгъуафІәкым, щынныгъәлІхәр Іәджәрә иризәдәуащ абы, иризәдәуами, зыгуәрым траубыдакъым. Дауи, языныкъуәхәм зәралтыгътау, а псор адығәбзәм и лъапсәм щызәфІәувана плъытәнәр тәмәмкъым, абы нәхъри ухигъәзәрыхъын фІәкІ, Гүәхум и пәжышәм уришәләнүкъым. Пәжщ, Лъәпш, Къанж, Шәуей, Лъәбыцәжъей сымә я цІәхәр адығәбзәм зәрыщызәфІәувам шәч хәлъкъым – ар нәрылъагъущ, Йупшш, дауи иращІәкІыркъым. Дауә зращІәкІыр Сәтәней, Насрән, Бәдын (Бәдынокъуә), Хъымыщ, Батрәз, Тотрәш сымә я цІәхәрш. Зыбжанәм шәч къыттрахъәркъым Хъымыщ, Батрәз, Тотрәш, Бәдын сымә я цІәхәр нәгъуәші щыпІә къызәрикІам (нәгъуәшІы-бзәхәм къызәзәрыхъәкІам).

Нәхъ зәхәмәйбызыр Сәтәней, Насрән сымә я цІәхәрш, абыхәм хәкІыпІә яхуәхъуауә ялъытәмкіә арәзы хъугъуейш, гъәшІәгъуән гүәрхәм гу лъызыта щыләми.

Сәтәней и цІәр къызыхәкІар езым и образырауә жызыләхәм акъыләгъу ядәхъупхъеу къыщІәкІынущ. Дику къәдгәкәкІыжынщ абы и образым и күпшІәр. Нартхә я Іәхтүәр Псыжъ Гүфә Гүхъауә, Сәтәней дехъәх: псым хыхъә щхъәкІә, зәпрыкІыфыркъым. А мактамә дыдәм Бәдынокъуә и пышналъәми дыщрохъәлІә: нартхә я санәхуафәм кІуә Бәдынокъуә къыпоув Сәтәней, зәрыйдихъәхыным щыкъу... Академик Н. Марр гу лъитәгъац а макъамәм; абы къызәрихутамкІә, Сәтәней и цІәр «сәтәнә» псалъәм къызитеқІауә хуәбръәфащә мәкъу – а пасәрәй псалъәжъым «дәзыхъә», «дәзышә», «зытхъәкъу» мыхъәнә къокІ. Дауи щрети, академик Марр нәхъ благъәу а цІәм и хәкІыпІәм иджыри къәс зыри бгъәдыхъа-

къым. Гу лъытэн хуейш пасәрәй египетскә мифологием «Сетне» цәм узәрышрихъәләми.

Пасәрәй бзәжъхәм (псалъэм папицә, шумерыйзәм, аккадыйзәм) къынчежъагъәнуш Насрән и цәр – пасәрәй къуәкІыпә лъәпкъыжъхәм я деж ущрохъәлә «Нашр», «Нашур» лыңцәхәм.

Мыхъәнәшхуә иңәш нарт эпосым узышрихъәлә щыңІәцІәхәм (Барс губгъуә, ХъәрәмІуащхъә, Кхъабләбанә, н.), лъәпкъыцІәхәм (чынт, испы), къинәмәышці пасәрәй псалъәжъхәм (жаншәрхъ) хәкІыпә яхуәхъуар хутәнми. ЩәнныгъәлІхәр күәдрә иризәдәуаш абыи, псалъэм папицә, «испы», «чынт» лъәпкъыцІәхәр, «жаншәрхъ» псалъэр убзыхуным, ауә арәзы узытехъуә хъүн жәуап гуәр иджыри къәс иратыфакъым. Зи цә къитІуа псом я хәкІыпәм и гугъу тхуэцІынкъым, итәни гу лъытәнц абыхәм яңыш зыбжанәм, псалъэм папицә, «жаншәрхъым», «ХъәрәмІуащхъәм» я мыхъәнәр щагъәбелджылықә тегъәцІапә пшы хъүн гуәрхәм.

Жаншәрхъыр нартхәм лыгъә зәхәгъәкІыпәу ялац: ХъәрәмІуащхъә кърагъәжәхыурә ириджәгүрт; Сосрыкъуә араш зәрауқIар: и күәпкъыщхъә щынәмкәлә щрагъауәм, пихаш. Шәрхъ жан – араш псом япә дигу къәкІыр, ауә ар тәмәмкъым, псалъэм и хәкІыпәри аракъым...

Пасәрәй франкхәм мышхуәдә хабзә ялац: шәрхъым хъәуазә кIәрапхәрт, мафIә щIадәзҗырти, Іуащхъәм кърагъәжәкырт, гъэр гъәфI хъүн щхъәкIә. Шәрхъыр Іуащхъәм къышрагъәжәхыр Иуан и махуәрат. Зәрыгурыйзәгъуәчи, Иуан и махуәм (июным и 22-м) Іуащхъәм кърагъәжәх шәрхъым Иуан щәрхъкIәт зәреджәр. Осетинхәм Балсаг и шәрхъым (дә жаншәрхъкIә дызәдҗәм) «Ойнан шәрхъкIә» («Иуан шәрхъкIә») щеджә щыңIәш. Адыгәхәм я бзәм «жан» щыхъужари а пасәрәй къуәкІыпә псалъәрш – «Иуан» («Иоан»). Иоан и цәр адыгәбзәм лIәужыгъуитIу (къәпсәлъыкIитI иIәу) къыхыхъаш – Иуан, Жан. Жаншәрхъыр къызыытекІыжари абы и цәрш, нәгъуәшIу жыпIәмә, жаншәрхъыр къызәрыбгурыIуенур Иуан (Жан) и шәрхъ жиIәущ.

Жаншәрхъыр нартхәм къызрагъәжәх ХъәрәмІуащхъә и цәр къызыытекIам и гугъу щыпцикIа, гъәшIәгъуәнщ пасәрәй египтянхәм къызәранәкIа пирамидә цәрэриIуэхәм «хъәрәм»-кIә зәреджәм гу лъыптаңыр. Дауи, ХъәрәмІуащхъә и цәм апхуәдә хәкІыпә иIаяз зәкIә жыIәгъуейш, итәни гу лъумытәу убләкI хъунукъым.

ГъәшIәгъуәнщ езы эпосым и цәм – «нарт» псалъэм и хәкІыпәри.

А псалъэм ущрохъәлә нарт пшыналъэрә хъыбаррә зиIә лъәпкъ ясоми я бзәм. Дәтхәнә бзәми абы щиIә мыхъәнәр зыщ – абыкIә йоджә пасәрәй лъыхъужъхәм, а лъыхъужъхәм я эпосым.

«Нарт» псалъэм и хәкІыпәм лъыхъүәнүм япә дыдә и ужъ икъар Нәгумә Шорәц. «Адыгә лъәпкъым и тхыдәм» зәрыщи-тхымкIә, Шорә ар пасалъә лъабжыитIу зәхыхъуә елъытә – нәрә анту. Нәгумәм адыгәхәр анткIә зәджәу щыта пасәрәй лъәпкъы-

жым къытепцикайа э лъытэ. Апхуэдэу щыщыткіә, етх Шорә, «нарт» псалъэм «антхэм я нә» («глаз антов») мыхъэнэ къокі... «Адыгэ» псалъэр Шорә «ант» лъәпкъыцәм къытрещиці, -ж- суффиксыр пегъэувэри. А түмкің акъыләгъу хъуркъым ноберей щәнгъэр, Нәгумә Шорә абдежым щыугъэ зәрышцікілар бәянш (антхэр зәрыславян лъәпкъыр белджылы ящакіш).

Адыгэ Іуәрыуатәм фыуә щыгъуазеу щыта Л. Лопатинскәм «нарт» псалъэм соңбзәм узынрихъэлә «мар» («цыху») псалъэмәрә ираныбзәм щып «мард» («цыху», «цыхухъу») псалъэмәрә ирегъапшә. А мыхъэнэ дыдәр «нарт» псалъэм кърех «Осетин этюдхәр» тхыль цәрәрыуэр зи Іәдакъә къышцікіла Вс. Миллери. Абы зәритхымкіә, а псалъэр ираныбзәм (скифыбзәм, сәрматыбзәм) къышежъаш. Ар дыдәмкіә акъыләгъу мәхъу Х. Р. Бартоломеи. Бартоломе «нарт» псалъэм «цыху хахуә», «зауәлі», «ліы лъәрызехъә» мыхъэнхәр дельгъаш.

Зәрыйтлъагъуущи, «нарт» псалъэм и хәкіпшәм лъыхъуахәм жаіэр зәтехуәркъым, абы и мыхъэнәмәрә и къеҗъапшәмәрә Іупці хъуаи пхуэлъытәнукъым. Нәхъ захууу къышцікілынкіә мәхъу «нарт» псалъэр санскритым (пасәрей индыбзәм) къыхәкайа зылтытәхәр. Санскритым ушрохъэлә «нара» псалъэм, абы «зауәлі», «лъыхъужь» мыхъэнэ щиціш пасәрей индыбзәм («Т-р зей, зыпцикъ къезыгъялъагъуә суффиксп, ар абхъазыбзәм къышызәтенаш, адигәбзәм хәкіуәдүкіләжами. А суффикс дыдәрагъәнүү «хъэт», «чынт», «майт», псалъәхәми яштыр). Пасәрей индыбзәмәрә кавказыбзәхәмәрә зәлъәләсауә зәрышытам щыхъәт техъуә щапхъәхәр машцікъым, ахәр зәпацціфынкіә хъууу щаташ хъәтхәм, хурритхәм (кавказ лъәпкъем я Іыхъалыхәм) я бзәхәм...

Илъәси 150-м щигъуаш адигэ нарт эпосыр хәицілу зәрыхъурә. Абы и цә япә дыдә изыуар Хъан-Джәрийрә Нәгумә Шорәрәш. 1842 гъәм дунейм къытексац Хъан-Джәрий и зытхыгъэ – «Адыгәхәм я диныр, хъәл-шәнхәр, хабзәхәр, я псәүкіэр». А тхыгъэмкіә Хъан-Джәрий щыхъәт техъуаш адигәхәм нарткіә зәджә пасәрей лъыхъужъхәм я хъыбаржәр къазәрьидәгъуәгүрүкіүәм, абыхәм ящып зыбжанәм – Сосрыкъуә, Тотрәш, Уәзырмәдж, Уәзырмәс, Батрәс сымә я цә ириуаш. Хъан-Джәрий гу лъитац пасәрей лъыхъужъхәм – нартхәм я лъәужь куәд адигэ лъахәм къызәрьышызәтенам. Хъан-Джәрий, езыр щыхъәт зәрытексүүжымкіә, адигэ хъыбарыжь, пшыналъә, уәрәдүйжь куәд зәхүихъәсауә щитац; шәч хәлкъым Хъан-Джәрий адигэ Іуәрыуатәр щызәхүихъәсүм нарт эпосым гулгытә хуимышцілынкіә Іәмал зәримылам. Ди жагъуә зәрыхъужчи, Хъан-Джәрий и Іәрыйтхыр ди деж къәсакъым, къәсами, зәкіә дунейм къытексацакъым.

Хъан-Джәрий и тхыгъэр традза нәужжь, илъәситку дәкіри, 1847 гъәм, дунейм къытексац Нәгумә Шорә и «Адыгэ лъәпкъым и тхыдәр». Ад. Берже зәритхамкіә, Шорә ар зәхәлхъән иухакіэт

1843 гъэм. Езы Нэгумэр щыхъэт зэрытехъуэмкіэ, «Тхыдэм» лъабжэ хуэхъуа пасэрэй хъыбарыхъэр зэхуэхъэсын пасэ дыдэу щидзац абы. Шорэ «Адыгэ лъепкъым и тхыдэм» къызэрыщигъэлъэгъуащи, адыгэхэм я гъунэжщ нарткіэ зэджэ пасэрэй лыхъужжхэм я хъыбархэр, я цэ къреуэ Сосрыкъуэ, Ашэмэз, Уэзырмэдж, Батрэз, Насрэн Жъакіэ сымэ, нэгъуэцхэм. Адыгэхэм нарт хъыбархэр къазэрыдэгъуэгуркіуэм щыхъэт техъуа фіэкі, Нэгумэ Шори къызэринэкіакъым нарт хъыбари нарт шыналъни, «Адыгэ лъепкъым и тхыдэм» Сосрыкъуэ и шыналъэм щыщзы едзыгъуэ узэрышрихъэліэм и гугъу умыщімэ.

Адыгэ нарт эпосым щыщшиналъэ дунейм япэ дыдэ къышытехъар 1864 гъэрщ. А гъэм Тифлис къышыдэкіаш Хъэтлохъущокъуэ Къазий и къалэмымпэм къышцілакіа тхылъ цыкіу – «Сосрыкъуэ и шыналъэм и къедзыгъуитіра таурыхъитіра» (арац адыгэ тхыдэм и кіуэцікіэ дунейм япэ къыштехъа адыгэ тхылъыр). Хъэтлохъущокъуэм и тхылъым итщ (езым итхыжауэ) Сосрыкъуэ и шыналъиті – Сосрыкъуэрэ иныжжымрэ (Сосрыкъуэ мафіэ къышэрихъар), Сосрыкъуэрэ Тотрэшрэ (Сосрыкъуэ Албач и к'юэ Тотрэш зэриукіар) я шыналъэхэр. Хъэтлохъущокъуэ Къазий итхыжауэ нэхт иужынчікіэ дунейм къыштехъац Ашэмэз и шыналъэри Бэдынокъуэ и шыналъэри.

Хъэтлохъущокъуэ Къазий и ужкіэ адыгэ нарт эпосым хуэфацэ гулъытэ итъуэтыхакъым – ди лэцілыгъуэм и япэ Йыхээ плланэр блэкіыху (шиналъэ кіапэлъапэ, хъыбар закъуэтіакъуэ, нэхъыбэр урысыбзэкіэ, хэбушыу хъуа фіэкі). Нарт хъыбархэр, шыналъэхэр зэхуэхъэсыным, тедээным гулъытэ щигъуэтар ди лъэхъэнэрщ. Зи цэ къитіуа тхылъхэм нэхт гу зылтыапхъэр, дауи, Хъэдэгъэлі Аскэр итъэхъэзырауэ Мейк'уапэ къышыдэкіа тхылъиблырщ – абы щызэхуэхъэсац Хъэтлохъущокъуэ Къазий деж къышцілэдзауэ ди зэманым къэсиху нарт хъыбаррэ шыналъяу къэхута хъуа псори.

Ноберей щіблэр зэргүгушхуэ хъун художественнэ хъугъуэ фыгъуэ мылтытэ къышэранэкіаш дяпэ итахэм – нарт эпос щэджащэр. Ар зи акъылым къилажья лъепкъхэм я ныбжыр къыдобжэ дунейпсо цивилизацэм и япэ лъэбакъуэхэм. Илъэс мин зыбжанэм къышцхэдэха нарт эпосыр щыхъэт тохъуэ ди лъепкъхэм культурэ лъагэ дыдэ зэрэбгъэдэльям, абыхэм зи убланіэм унэмыслыс тхыдэ гъуэгуанэ къышэрызэпачам.

Къэрмокъуэ Хъэмид.

ПСАЛЪАЦХЬЭХЭР

Сосрыкъуз

Сосрыкъуз дунейм къытохъэ	7
Сэтэней нартхэм къахь	11
Сосрыкъуз и шымрэ и джатэмрэ	12
Сосрыкъуз Уэзырмэдж хасэм къажешых	14
Сосрыкъуз и бжыиш	17
Сосрыкъузэрэ Шужьеийрэ	19
Санэхуафэм	22
Сосрыкъузэрэ пасэрэймрэ	24
ПхъекІэн	27
Тюшыр – Ѣлакъуещ	30
Нартхэ я жылапхъэ	31
Хым мафІэ Ѣлдэркъым	36
Сосрыкъузэрэ иныжкъэмрэ	37
Сосрыкъуз мафІэ къехь	39
Сосрыкъузэрэ иныжкъымрэ	47
Къахъар Сосрыкъуз ихыжащ	51
Сосрыкъузэрэ бгы гъуанэм ихъежа шумрэ	58
УджыпІэ Иуашхъэ	59
Сосрыкъузэрэ Тотрэшрэ	61
Щхъэр къэхъынумэ	66
Сосрыкъуз и пшыналъэ	68
Сосрыкъузу си къан	72
Щым и ІэфІыр	75
Жагъуэгъум хуэфашэр	77
Үлэгъэ щыхъуам	78
Сосрыкъузэрэ Тхъуэжжайрэ я тласхъапІэр	80
Сосрыкъуз эзраукІар	81
Лым и пшыхъэпІэ	90
Пасэрим я хугу	91

Бэдйинокъуз

Бэдйинокъуз зэралІар	92
Бэдйинокъузэрэ и адэмрэ	95
Бэдйинокъуз и пшыналъэ	99
Сосрыкъуз и хъещІэ	107
Зэшищым я шыпхъур	109
Нартхэ зыхана хабээ	110
Бадынокъузэрэ иныжкъиз закъумрэ	113
Бадынокъузэрэ Шужьеийрэ	117

Ашэмэз

Ашэрэ Лъэбцыцэжжайрэ	121
Ашэмэз и адэм иль ецІэж	122
Ашэмэз и пшыналъэ	127
Ашэмээрэ нартхэ я Дыгулыпхъурэ	133

Батрээ

Хъымыцрэ испы гуацэмрэ	137
Дэпыр зыхъэдидзурэ	138
И адэм иль ецІэж	139

Адэм и лъыуасэ	144
МывопцIэр зыхузфацэр	147
Батрэз и хъуэхъу	151
Батрэз зэрекуIар	153

Щэүй

Къянжрэ Нэрыгбеймрэ	154
Нэрыгбейм и къуэ закъуэ	155
Нартхэм щакIуэ ядежьяуэ	156
Къянж и къуэм и лыггэр	159
Къянж и къуэр хашэркым	163

Уэзырмэс

Пыджэрэ Пызыгъэцдрэ	168
Уэзырмэс къызэрьрагъэшар	170
Лыггэрэзи фынцIэр	171
Уэзырмэсрэ шу цыкIумрэ	172
Уэзырмэсрэ фызышэмрэ	175
Уэзырмэс къехъулар	176
Уэзырмэсрэ и къуэмрэ	180
Уэзырмэсрэ Псэтын гуашэрэ	182
Уэзырмэс и иужьрэй зекIуэ	187

Уэзырмэдж

Уэзырмэдж и пцIэгъуалэ	192
Узрихъэлэнур пцIэнкүтэм	194
Гуацэр къызэррахъар	196
Лыггэрэ зыгъеунхуар	199
Уэзырмэдж и нысэ	202
Уэзырмэджэрэ шу мэхъаджэмрэ	203
Щэцхъу	206
Уэзырмэджэрэ щалэмрэ	209

Тотрэш

Дээгъэшына шу закъуэ	211
Апхуэди къохъу	212
Тотрэшрэ Емынэ ЖъякIэрэ	215
Тотрэшрэ нарт зэшиблымрэ	218
Тотрэш и шабзицыр	220
Шу закъуэ	222

Лъэпц

Лъэпцэр Хъудымыжъэр	225
Лъэпц и джатэ	226
Нартхэ я гъубжэ	227
Лъэпцэр унзидзыхъэмрэ	230
Лъэпц и къуэмрэ Тхэггэлэджэрэ	231
Лъэпц и пцIыхъэцIа	234
Щэцым гъунэ илжкын	236
ТхээшIагъ мэзым пцIэс благьуэр	238
ЩонцакIуэ	241

Тхъэгъэлэдж

Мэшым и нэгу щIэлтүр щIэкIаш	243
Тхъэгъэлэдж и мэш	244
Тхъэгъэлэдж и лъэлукIэ	245

ШукIасэ

ШукIасэрэ щауэмрэ	246
ШукIасэ и хъэцIэ	247
ШукIасэрэ щIалам и адэмрэ	250
Иужьрэй нарт	251

Хъыбар щхъэхуэхэр

Дыгуулыхъу и псэлъыхъухэр	254
Жэмыгъуэжь Сэтэней яфIехь	256
Сэтэнейра уанацIэмрэ	259
Сэтэней и гъыбзэ	261
Насрэн	262
Хъэмрий	264
Нарт хабзэ	267
Пхъурылхур ягъэIущ, пхъурылхур яущий	269
Тхъэццерыхъу и к'уэмрэ и пхъумрэ	271
Нарт Дзэгъацтэрэ щауэмрэ	272
НыбжъэгъукIэ узэджэ хъунур	274
Лъэбиджъеरэ нарт шумрэ	275
Нарт ЩэуапцIэ	277
Уи мыIуэху зепхуэмэ	279
Гүэргувныжь хасэм макIуэ	280
Жэмыгъуэжьра нархэмрэ	281
Нарт зэшицымрэ испыхэмрэ	285
Нартщауэрэ лы цыкIумрэ	287
МафIэ дэпым и хъыбар	289
Ахынрэ испым я пцымрэ	291
Нартымрэ испымрэ	292
Лыым и кIуапIа и кIуэдыхыпIэц	293
Нартхэ я ллэужь	293
Натхъуэджжымрэ Гъуаэмрэ	295
Нартым и пцыхъэпIэ	297
Нарт шумрэ щакIуэмрэ	299
Адэм и уэсят	300
Бжъахъуэм и къуэ	302

Адыгэ хъэцIещим

Дау и къуэ Бахъсан	308
Андемыркъан	309
Мудар Хъэфэ и кхъэ нэпцI	311
Борэжь	313
Созрыхъэ	315
Антэнокъуэрэ Къамболэтрэ	318
Есэнокъуэ зэшицыр	319
АзэпцI и къуэ Гъудэберд	321
Жамболэт	322
Лашын	323
Гуащхужь	324

Зэшихым я Йуашхъэхэр	325
Актылыншэр гъунажц	326
Псалъэ пэжищ	328
Уи гъусэр хуэмыхумэ	330
Пщащэр зыхуэфащэр	331
Псэм нэхъэрэ нэхъапэр	332
Лыжь цыкЛумра пцымрэ	333
Хэт нэхъ бзаджэ?	335
Лымрэ лыщIэмрэ	337
Дыцэ джэдыхкIэ	339
Хэт нэхъ делэ?	341
Щалэ бзаджитI	343
Мэлыхъуэмрэ пцымрэ	345
ХъещIэмрэ бысымымрэ	346
Пщащэр бзаджэмрэ щалэ Йущымрэ	347
Иэджигуджий	350
Пцым и пх'ум и псэлъыхъ	352
Выгъашхэм и уасэр	356
Зэшищ	358
К'уйийцыкку	361
К'уйийцыккурэ лы сырхумрэ	364
Дыгъуэрабз	366
Благъуз	368
ХъещIэммыгъашхэ	370
Лымра щалэ бзаджитIымрэ	371
Абрэджхэр	372
ЗэнисэгъуитI	374
Зы зимыIэм выжьитI иIэт	375
Хъэрэмыхъэрэ Хъэлэлыхъэр	376
Джэшыдэ	378
Пасэрэйм жилац	381
Псалъальз	385
<i>К'эрмокъуэ Хъэмид. Ди эпосымрэ ди тхыдэмрэ</i>	388

